

Институт языкознания им. Арн. Чикобава

Arn. Chikobava Institute of Linguistics

Нодар А. Ардотели

**Историко-сравнительная фонетика
аварско-андийско-дидойских языков**

Nodar A. Ardoteli

**Historical-comparative phonetics of
Avar-Andi-Dido Languages**

Тбилиси – Tbilisi

2009

არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი

ნოდარ არდოტელი

**ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა
ისტორიულ-შედარებითი
ფონეტიკა**

თბილისი

2009

მონოგრაფიაში განხილულია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის საკვანძო საკითხები. ფაქტობრივ პირველად არის წარმოდგენილი ერთად ხმოვანთა და თანხმოვანთა ფონოლოგიური სისტემების დიაქრონიული ანალიზი და მათი რელატიური ქრონოლოგია. აღდგენილია ამოსავალ ფონემათა ლოკალური რიგები და დაძვნილია მათი რეფლექსები. დასაბუთებულია ზოგ სპეციფიკურ ფონემათა გენეზისი, დადგენილია ცალკეულ ბგერათშესატყვისობათა ისტორია და არგუმენტირებულია ზოგიერთ სპეციფიკურ ფონოლოგიურ კორელაციათა (ფარინგალიზებული, ლაბიალიზებული...) მეორეულობა. ამასთანავე, ახლებურად არის გადაჭრილი სპონტანური ფონეტიკური პროცესებისა და რელატიური ქრონოლოგიის არაერთი საკითხი. გარდა ამისა, მოცემულია სახელურ და ზმნურ ძირ-ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურის კანონიკური მოდელების რეკონსტრუქციის ცდა.

შესავლის ერთი ქვეთავი ეთმობა ენისა და დიალექტის გამოჩენის მეტად აქტუალურ პრობლემას. აქვეა გაანალიზებული ბგერათშესატყვისობის მეთოდოლოგიის არაერთი არსებითი საკითხი.

წიგნი განკუთვნილია იბერიულ-კავკასიურ ენათა მკვლევართათვის, თეორიული ენათმეცნიერების სპეციალისტთა და კავკასიურ ენათა სპეციალისტების სტუდენტთათვის. იგი გამოადგება კომპარატივისტებსა და კავკასიის ხალხთა კულტურის ისტორიით დაინტერესებულ პირთ.

რეცენზენტები: პროფ. გ. ბურჭულაძე,
პროფ. კ. ჭრელაშვილი,
პროფ. ტ. სიხარულიძე

რედაქტორი — პროფ. ვ. შენგელია

© ნ. არდოტელი, 2009

გამომცემლობა „UNIVERSAL“ 2009

თბილისი, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30
E-mail: universal@internet.ge

ISBN 978-9941-12-449-5

შინაარსი

	წინასიტყვა	9
	შესავალი	11
1.	პრობლემის არსი	11
2.	საკითხის ისტორია	13
3.	ფუნქციონირების მეთოდოლოგიის ზოგი წინამძღვრისათვის	16
4.	ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა კლასიფიკაცია	21
5.	ენათა და დიალექტთა გასამიჯნავი კრიტერიუმისათვის	26

პირველი ნაწილი

ხმოვანთა სისტემა

I თავი. ვოკალური სისტემის ზოგადი დახასიათება

1.1.	ზოგადი	34
1.2.	ხუნძური ენის ხმოვანთა სისტემა	34
1.3.	ანდიური ენის ხმოვანთა სისტემა	35
1.4.	ბოთლიხური ენის ხმოვანთა სისტემა	36
1.5.	ლოდობერიული ენის ხმოვანთა სისტემა	36
1.6.	ჰამალური ენის ხმოვანთა სისტემა	37
1.7.	ტინდიური ენის ხმოვანთა სისტემა	37
1.8.	ბაგვალური ენის ხმოვანთა სისტემა	38
1.9.	კარატაული ენის ხმოვანთა სისტემა	38
1.10.	ახვანური ენის ხმოვანთა სისტემა	39
1.11.	დიდოური ენის ხმოვანთა სისტემა	40
1.12.	ჰინუხური ენის ხმოვანთა სისტემა	40
1.13.	ხვარშიული ენის ხმოვანთა სისტემა	41
1.14.	ბეჭიტური ენის ხმოვანთა სისტემა	41

II თავი. ხმოვანთა შესატყვისობანი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში

2.1.	ზოგადი	44
2.2.	*ა ხმოვნის შესატყვისობანი	44
2.3.	*ი ხმოვნის შესატყვისობა	53
2.4.	*ე ხმოვნის შესატყვისობა	56
2.5.	ლაბიალური ხმოვნების (ლ, უ) გენეზისი	59

III თავი. ფონეტიკური პროცესები ხმოვნებსა და დიფთონგებში

3.1.	ნაზალიზაცია და დენაზალიზაცია	62
3.2.	პალატალიზაცია	64
3.3.	გრძელი ხმოვნები	69
3.4.	დიფთონგიზაცია	71

IV თავი. მახვილი

4.1.	ზოგადი	75
4.2.	მახვილის ბუნება და ადგილი	75
4.3.	თანამახვილი	77
4.4.	მახვილის მოქმედებით გამოწვეული ფონეტიკური ცვლილებები	78

მეორე ნაწილი**თანხმოვანთა სისტემა****V თავი. კონსონანტური სისტემის ზოგადი დახასიათება** 80**VI თავი. თანხმოვანთა შესატყვისობანი ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში**

6.1.	ხშული (ხშულ-მსკდომი) თანხმოვნები	85
6.1.1.	ზოგადი	85
6.1.2.	ბილაბიალური ხშულები	85
6.1.3.	დენტალური ხშულები	88
6.1.4.	წინაველარული ხშულები	90
6.1.5.	ერთი „ანომალიური“ ბგერათშესატყვისობის შესახებ	94
6.2.	აფრიკატები	96
6.2.1.	ზოგადი	96
6.2.2.	წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები	97
6.2.3.	უკანანუნისმიერი (შიშინა) აფრიკატები	102
6.2.4.	მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატები	107
6.2.5.	ფარინგალური აფრიკატები	113
6.3.	სპირანტები	118
6.3.1.	ზოგადი	118

6.3.2.	წინანუნისმიერი სპირანტები	119
6.3.3.	უკანანუნისმიერი სპირანტები	125
6.3.4.	მაგარსასისმიერი ლატერალური სპირანტები	128
6.3.5.	წინაველარული *ზ	130
6.3.6.	უკანაველარული სპირანტები	133
6.3.7.	ფარინგალური სპირანტების საკითხი	137
6.3.8.	ლარინგალური სპირანტი *ჰ	138
6.4.	სონორები	140
6.4.1.	ვიბრანტი *რ	140
6.4.2.	ლატერალი *ლ	143
6.4.3.	ნაზალური *მ	144
6.4.4.	ნაზალური *ნ	144
6.5.	სონანტები	145
6.5.1.	ზოგადი	145
6.5.2.	სონანტი *ღ	145
6.5.3.	სონანტი *წ	146
	შესატყვისობათა ძირითადი ფორმულების სინოპტიკური ტაბულა	148

VII თავი. ფონეტიკური პროცესები თანხმოვნებში

7.1.	დელატერალიზაცია	150
7.1.1.	ლატერალურ აფრიკატთა დელატერალიზაცია	151
7.1.2.	ლატერალურ სპირანტთა დელატერალიზაცია	153
7.2.	სპირანტთა გამჟღერება	153
7.3.	სისინა სიბილანტთა გაშიშინება	155
7.4.	შიშინა სიბილანტთა გასისინება	157
7.5.	დეფარინგალიზაცია	161
7.6.	სპირანტიზაცია	162
7.6.1.	არაინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია	162
7.6.2.	ინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია	163
7.6.3.	ხშულ-შსკდომთა სპირანტიზაცია	164
7.7.	აფრიკატიზაცია	164
7.8.	დეზაბრუპტივიზაცია	166
7.9.	დენტენსივიზაცია	166
7.10.	ლაბიალიზაციის საკითხისათვის	170
7.11.	ფარინგალიზებული თანხმოვნების შესახებ	174
	ფონეტიკური პროცესების ქრონოლოგიური ტაბულა	179

მესამე ნაწილი

სახელისა და ზმნის ფონემატური სტრუქტურა

VIII თავი. სახელურ და ზმნურ ძირ-ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურის რეკონსტრუქციისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში	181
ძირითადი დასკვნები	200
შემოკლებათა განმარტება	203
პირთა საძიებელი	206
სემანტიკური საძიებელი	208
ლიტერატურა (ქართულ და უცხო ენებზე)	215
რეზიუმე (რუს. ენაზე)	236
რეზიუმე (ინგლ. ენაზე)	265
შინაარსი (რუს. და ინგლ. ენებზე)	291

წინასიტყვა

ედღენება ძვირფასი მასწავლებლის,
პროფ. ილია ცერცვაძის ნათელ ხსოვნას

წინამდებარე მონოგრაფიაში წარმოდგენილია იბერიულ-კავკასიურ ენათა დალესტნის ერთ-ერთი ჯგუფის — ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენების ფონოლოგიური სისტემის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი. მასთან, ამ ნაშრომში გაანალიზებულია როგორც ხმოვნათა, ისე თანხმოვნათა სისტემების ისტორია. იგი გულისხმობს საკვლევ ენათა ამოსავალი ფონოლოგიური სისტემა-სტრუქტურის რეკონსტრუქციას იმ კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა დადგენის საფუძველზე, რომელთა დღევანდელი სახით ჩამოყალიბება განხორციელდა არაერთდროული და არაერთგვაროვანი სპონტანური ფონეტიკური პროცესების შედეგად.

იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წინაშე დღის წესრიგში აქტიურად დგას ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკებისა და ეტიმოლოგიური ლექსიკონების დამუშავება, რაც საბოლოოდ ნათელს მოჰყენს ამ ენათა გენეზისური ურთიერთმიმართების საკითხს. ჩვენი დანტერესება აღნიშნული თემატიკით სწორედ ამ გარემოებით იყო ნაკარნახევი, რამაც გადაგვაწყვეტინა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკის შექმნა ფონეტიკური საკითხების განხილვით დაგვეწყო. ამგვარი მიზანდასახულობით შევეუდღეით მუშაობას 1995 წელს, თუმცა ამ ამოცანის გადაწყვეტა საკმაოდ რთული და შრომატევადი აღმოჩნდა. საქმეს განსაკუთრებით ართულებდა ის გარემოება, რომ არათუ ცალკეული ქვეჯგუფის შედარებითი ლექსიკონები, არამედ ანდიურ-დიდოურ ენათა თარგმნითი ლექსიკონებიც არ მოგვეპოვებოდა. მართალია, 1985-1998 წ.წ. ადგილზე, სავლემ მუშაობისას (მივლინებები მოწყობილი იყო არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მიერ), შევაგროვე დიდოურ ენათა, ხუნძური და ტინდიური ენების ლექსიკური მასალა, მაგრამ ნაკლებად ხელმისაწვდომი იყო სხვა ენათა მონაცემები. ამგვარი სიძნელე ნაწილობრივ დაძლეულ იქნა წინამორბედი მკვლევართა მონოგრაფიებსა და ცალკეულ წერილებში დაბეჭდილი ენობრივი მასალით, თუმცა ამ სტრუქტონების ავტორი მაინც განიცდის სათანადო ლექსიკური მარაგის უქმარისობას და იმედოვნებს, რომ ეს ხარვეზი მალე გამოსწორდება.

ნაშრომი შესრულდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მთის იბერიულ-კავკასიურ ენათა განყოფილებაში 1995-2000 წ.წ. და ამის შემდეგ, თუ რამდენიმე ლექსიკონის მონაცემებსა და ცალკეულ წერილებში წამოყენებულ დებულებებს არ გავითვალისწინებთ, სხვა მხრივ ნაშრომს არსებითი ცვლილებები არ განუცდია.

მონოგრაფიის შესავალში წარმოდგენილია ავტორისეული თვალსაზრისი შესასწავლი საკითხების შესახებ. საკვლევ ენათა იმანენტური ბუნების მაქსიმალურად გათვალისწინებით განხილულია ის მეთოდები და ხერხები, რომელთა გამოყენებითაც შესაძლებელი ზდება მონათესავე უმწერ-

ლობო ენათა ამოსავალი ფონოლოგიური სისტემის გაშუქება და მისი ისტორიული ინტერპრეტაცია. განსაკუთრებული ყურადღება ეთმობა პოსტულატად აღებული იზოგლოსების რელატიური ქრონოლოგიის დადგენას, რაც, წერილობითი დოკუმენტაციის უქონლობის პირობებში, მეტად ძნელია. ამ წინააღმდეგობის მეტ-ნაკლებად დაძლევა ხდება ენობრივ ერთეულთა მონაცემებისა და ფონეტიკური პროცესების თავისებურებათა გათვალისწინებით, რაც შესაძლებელს ხდის ენათა პრეისტორიული ხანის ფონოლოგიური სისტემების პოსტულირებას. ამავე ნაწილში წარმოდგენილია საკვლევ ენათა ფონეტიკის შესწავლის ისტორია და ამ ენათა კვლევის დღევანდელი მდგომარეობა. აქვეა საუბარი ენისა და დიალექტის გამიჯნავ კრიტერიუმზე.

ნაშრომი იყოფა სამ ნაწილად: პირველი ნაწილი ხმოვანთა სისტემის ანალიზს ეთმობა, მეორე ნაწილში წარმოდგენილია თანხმოვანთა ფონოლოგიური სისტემის კარდინალური საკითხები, ხოლო მესამე ნაწილში განიხილება სახელისა და ზმნის ფონემატური სტრუქტურა. ხმოვანთა სისტემა მოიცავს: ვოკალური სისტემის ზოგად დახასიათებას (I თავი), ხმოვანთა შესატყვისობებს (II თავი), ფონეტიკურ პროცესებსა (III თავი) და პროსოდიას (IV თავი).

თანხმოვანთა სისტემაში განიხილება: კონსონანტური სისტემის ზოგადი დახასიათება (V თავი), თანხმოვანთა შესატყვისობანი (VI თავი) და ფონეტიკური პროცესები თანხმოვნებში (VII თავი).

ცალკე გამოიყოფა სახელურ და ზმნურ ძირ-ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურის რეკონსტრუქცია (VIII თავი).

ამ წიგნის მთელი ტექსტი კრიტიკულად წაიკითხეს ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა როსტომ ფარეულიძემ და ფილოლოგიის მეცნიერებათა კანდიდატმა ლევან აზმაიფარაშვილმა, რომელთაც საგულისხმო შენიშვნებისათვის მადლობა ეკუთვნით.

წინამდებარე გამოკვლევა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთობლივად ვოკალური და კონსონანტური სისტემების ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით ანალიზის ცდაა და, საკითხის სირთულიდან გამომდინარე, ვერ იქნება დაზღვეული ნაკლისაგან. ავტორი განხილულ საკითხებზე ყველა საქმიან შენიშვნას, წინადადებასა და სურვილს მადლობით მიიღებს შემდეგი მისამართით: არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტი, 0108, ინგოროყვას ქ. 8, თბილისი, საქართველო. E-mail: nardoteli@yahoo.com

*

* *

გულითადი მადლიერებით ვიგონებთ ყველა კოლეგასა და მასპინძელს, ვინც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებზე მუშაობისას დახმარება გაგვიწია: ბორის ათაევი (ხუნძახი), მაჟიდ ხალილოვი (ბეჟიტა), ყაზბეგ მიქაილოვი (მაჰაჩყალა), მაჰომედ მაჰომედოვი (ჰინუხი), არსენ აბდულაევი (მოყოყი), ზაჰრათ მაჰომედოვა (ინზოყვარი), ხაიბულა ვაქილოვი (ბეჟიტა), შოთა მინდიკაური (კასპიისკი), მაჰომედ რასულოვი (სარუსო), ჰაჯი მუსაევი (ჩანტლისყური) და სხვ.

შესავალი

ენის, როგორც დინამიკურ სიმბოლოთა სისტემის, ისტორიულ-შედარებითი შესწავლა, წესისამებრ, აუცილებელი გარდუვალობით გულისხმობს მისი ქრონოლოგიური მიმართების დადგენა-დასაბუთებას კულტურისა და აზროვნების ისტორიასთან [ჩიქობავა 1979, 9]. ეს უმთავრესი ამოცანა წარმატებით ვერ გადაწყდება, თუ საფუძვლიანად არ გაანალიზდა ენობრივი იერარქიის ყოველი საფეხური (ფონეტიკა-ფონოლოგია, მორფოლოგია, სინტაქსი, ლექსიკა).

გენეზისურად მონათესავე ერთი ჯგუფის ენათა ფონოლოგიური სისტემის ისტორიულ-შედარებით ანალიზს, რომელიც დიდ ინტერესს იწვევს და ფუძემდის მიახლოებით რეკონსტრუქციას ესწრაფვის, განუზომელი მნიშვნელობა აქვს ენათა წარმოშობითი ნათესაობის, ტიპოლოგიისა და ენობრივი უნივერსალიების ფასეული შედეგების მოსაპოვებლად. მეტადრე ეს ითქმის უდამწერლობო ენებზე, რომელთა კვლევაც ძალზე საშურია, მაგრამ, წერილობითი წყაროების უქონლობის გამო, ბუნებრივია, გაძნელებულიც.

ფონოლოგიური სისტემების რეკონსტრუქცია და რეკონსტრუირებულ არქეტიპთა სემანტიკური (resp. ეტიმოური) ნაირგვარობა ხშირად ქცეულა საფუძვლად ფუძემდის ნამდვილი ბუნებისა და მისი ევოლუციის, ცალკეულ მემკვიდრე ენებთან მისი კანონზომიერი მიმართებულოდ განსაზღვრისა.

1. პრობლემის არსი. აღნიშნული საკითხების კვლევა-ძიებისას და შესაფერისი ისტორიული ინტერპრეტაციის დროს თავს იჩენდა არაერთი სხვა (მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვანი) რიგის საკითხიც, რომლებიც, უშუალოდ თუ შუალობით, წამოყენებულ პრობლემატიკას უკავშირდებოდა. ამიტომ შესაძლებლობისამებრ ვცდილობდით ისტორიულად დადასტურებული ენობრივი ფაქტების ანალიზი უაღრესად კომპაქტური და, რაც შეიძლება, არაწინააღმდეგობრივი ყოფილიყო. აქედან გამომდინარე, ხშირად ვერ ხერხდება ამა თუ იმ კონკრეტული ენობრივი მოვლენის გამოწვლილვითი ანალიზი, რაც ზოგჯერ სათანადო ადგილას მითითებულიც არის.

ჩვენი დაინტერესება აღნიშნული თემატიკით გამოიწვია იმ კონკრეტულმა მოთხოვნამ, რომელიც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკებისა და ეტიმოლოგიური ლექსიკონების დამუშავებას ითვალისწინებს [ჩიქობავა 1942, 284; 1979, 11, 36; ბოკარევი 1981, 14]. იმ დროს, როდესაც არათუ დაღესტნურ ენათა შედარებითი გრამატიკა, არამედ ცალკეული ჯგუფებისა და ქვეჯგუფების ისტორიულ-შედარებითი გრამატიკები არ მოგვეპოვება, ბუნებრივია, ამ ენათა გენეზისური მიმართების საკითხი უშუალოდ იბერიულ-კავკასიური ენებისა ერთმანეთთან თუ სხვა წრის ენებთან, მუდამ იქნება სკეპტიკოსთა დაქვევების საგანი.

ვფიქრობთ, თავდაპირველად უნდა გაირკვეს შესადაარებელი ოდენობის (კერძო ენობრივი ფაქტის) არსი (მისი ბუნება) და შემდეგ შეუდარ-

დეს მეორე სიდიდეს, რაც ინდუქციური მეთოდის გამოყენების აუცილებლობას და შემდგომ დადასტურებულ ფორმათა დედუქციების საჭიროებას გვიკარნახებს. ნაშრომის მიზანდასახულობასაც სწორედ ეს წარმოადგენს — ამ ენათა იმანენტური ბუნების მაქსიმალურად გათვალისწინებით აღვადგინოთ ხმოვანთა თუ თანხმოვანთა ფონოლოგიური ქვესისტემები, რომლებიც ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის. განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს პოსტულატად აღებული იზოგლოსების ისტორიული ურთიერთმიმართების დინამიკის ჩვენებას, რაც წერილობითი დოკუმენტაციის უქონლობის პირობებში ძნელია, მაგრამ დაუძლეველი არ არის ენათა პრაქტიკული ხანის ფონოლოგიური სისტემის აღსადგენად.

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფონოლოგიური სისტემების კვლევისას განსაკუთრებულ ყურადღებას იხყრობს თვალსაჩინო სხვაობა ცალკეულ ქვეჯგუფებს შორის: ხუნძური ვოკალიზში სისადავით გამოირჩევა, ხოლო დიდოური ენები — კონსონანტური სისტემის სიმარტივით. ხუნძური ენის ხუთწევრიანი ხმოვანთა სისტემა (ა, ე, ი, ო, უ) მეორეულია — სამწევრიანი სისტემის (ა, ე, ი) გართულების შედეგი. სადა ლაბიალური ხმოვნები ისევე, როგორც ხმოვანთა სხვა სერიები (პალატალიზებული, ნაზალიზებული, გრძელი) ენობრივი განვითარების გვიანდელი საფეხურის მონაცემებია. რაც შეეხება დიდოურ ენათა კონსონანტიზმს, რომელიც ძალიან ჩამოშავს ქართულური ენების თანხმოვანთა სისტემას, იგი გამარტივების შედეგად არის მიღებული და მისი ევოლუციის მესამე საფეხურს ასახავს. თანხმოვანთა სახეცვლილების ძირითადი ტენდენცია ისტორიულად სხვადასხვა სერიის (ლაბიალიზებული, ფარინგალიზებული, ლატერალური, ინტენსიური...) წარმოქმნას გულისხმობს, რომლებმაც მოგვიანებით გამარტივების პროცესი განიცადეს. ამისი ექვეშეული დასტურია ინტენსივობის კორელაციის სრული ელიმინაცია დიდოურ ენებში, რამაც მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრა ამ ენათა კონსონანტიზმის თანამედროვე სახე. ინტენსიურ და არაინტენსიურ თანხმოვანთა შორის დაპირისპირების მოშლა შეპირობებული ჩანს არაერთდროული და არაერთგვაროვანი ფონეტიკური პროცესების მოქმედებით [გუდავა 1974, 141-143].

ფიქრობთ, შინაგანი თუ შედარებითი რეკონსტრუქციის ხერხების გამოყენებით, საფუძვლიანად არის დასაბუთებული ფარინგალიზებული და ლაბიალიზებული თანხმოვნების გვიანდელი წარმომავლობა. აღსანიშნავია ის ფაქტი, რომ ე. წ. ლაბიალიზებული თანხმოვნები მონოფონემის სტატუსს მოკლებულნი არიან. დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, პალატალიზებული და ლატერალური თანხმოვნებიც მეორეული წარმომავლობის ფონემებია, თუმცა, მოეპოვებათ რა კანონზომიერი ბგერათშესატყვისობანი, ფუძემდის კუთვნილებას წარმოადგენენ და მათი ფორმირებისათვის თვალის მიდევნება საერთო-დადესტურ (საერთო-კავკასიურ) ქრონოლოგიურ დონეზე უნდა მოხდეს.

მეტად პრობლემურია ფუძემდის ბილაბიალურ აბრუბტივ პს რეკონსტრუქციის საკითხი, ვინაიდან დიდოურ ენებში რეალურად თავჩენი-

ლი ამ ხშული თანხმობის შემცველი მაგალითები მეტწილად მეორეულია და ამ ენათა ძირეული ლექსიკური ფონდის კუთვნილებას არ წარმოადგენს. ამოსავალში გარკვეული აღბათობით პს დაშვება შეიძლება ოდენ ბაგისმიერობის მოშლის ტენდენციის, სისტემის ასიმეტრიულობისა და ტიპოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით.

გარდა ამისა, ფუძეენაში მქდერ აფრიკატთა არსებობის კვალი არ ჩანს, რასაც საკვლევ ენათა ფარგლებიდან გაყვავართ და მათი პოსტულირება ლაკურ-დარგულისა და ლეზგიურ ენათა მონაცემების მოხმობით ხდება.

2. საკითხის ისტორია. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფონეტიკა-ფონოლოგიის დიაქრონიული თვალსაზრისით დამუშავება დიდხანს რჩებოდა წინამორბედ კავკასიოლოგთა თვალთახედვის ფარგლებს გარეთ. მართალია, ესა თუ ის მკვლევარი ცალკეულ ენათა (განსაკუთრებით, ხუნძურის) ფონეტიკურ საკითხებს ეხებოდა [შიფნერი 1862; უსლარი 1989; დირი 1906; ეირკოვი 1924; მეგრელიძე 1936; 1955...], მაგრამ მესაძირკვლედ ამ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ასპექტით კვლევის საქმეში საესებით სამართლიანად ითვლება ნ. ტრუბეცკოი, რომელსაც ეკუთვნის განმაზოგადებელი შრომები არამართო საკვლევ ენათა კონსონანტური სისტემის შესახებ, არამედ მთლიანად ჩრდილოკავკასიურ ენათა შესახებაც [1922; 1926; 1926ა; 1930; 1987]. მიახლოებით ანალოგიური ნაშრომი მოეპოვება რ. ლაფონს [1952], თუმცა იგი უპირატესად ნ. ტრუბეცკოის ზემოხსენებულ სტატიებსა და მათში წარმოდგენილ რეკონსტრუქციებს ემყარება. ზოგი სახელის ეტიმოლოგიური კვლევის კუთხით ყურადღებას იქცევს ნ. მარის წერილი [1917].

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა კონსონანტიზმის ისტორიულ-შედარებითი კვლევაძიება აღმავლობის გზას დაადგა და ფართოდ გაიშალა მუშაობა წინა საუკუნის 50-იანი წლების დამდეგს თბილისელ ლინგვისტთა ერთობლივი ნაშრომით [გუდავა, იმნაიშვილი, ლომთაძე, მაჰომედბეკოვა, ცერცვაძე 1952]. კერძო სტატიებსა თუ ავტორეფერატებში განხილულია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური კონსონანტიზმისა და ვოკალიზმის ცალკეული საკითხები [ჩიქობავა 1937; 1974; ცერცვაძე 1948; 1952; 1953; 1953ა; 1954; 1958; 1959; 1959ა; 1960; 1961; 1972; 1974; 1980; ტ. გუდავა 1953; 1954; 1955; 1956; 1958; 1959; 1959ა; 1967; 1968; 1970; 1974; 1974ა; 1980; მაჰომედბეკოვა 1955; 1962; 1989; ლომთაძე 1955; 1956; 1956ა; 1956ბ; 1960; 1962; 1966; 1974; 1978; 1978ა; 1979; 1980; 1982; 1985; 1986; 1987; 1987ა; იმნაიშვილი 1955; 1956; ბოკარევი 1952; 1954; 1958; შ. მიქაილოვი 1948; 1957; ყ. მიქაილოვი 1964; რ. მიქაილოვა, ყ. მიქაილოვი 1992; ე. მიქაილოვი 1974; სულიემანოვი 1957; 1960; 1962; 1964; შარაფუტდინოვა და ლევი-ნა 1961; ჯაფარიძე 1957; 1957ა; 1964; 1966; 1967; კახაძე 1953; 1959; 1998; კიკნაძე 1963; საიდოვი 1949; ფენრიხი 1971; 1975; 1976; 1979; 1995; გიგინეიშვილი 1967; 1968; 1970; 1971; ჰაშაათოვი 1972; 1973; 1973ა; 1975; 1982; ბურჭულაძე 1981; 1982; 1983; 1986; 1988; 1989; 1992; გოგოლაშვილი 1980; ისაყოვი 1981; 1981ა; 1986; ი. გუდავა 1986; სტაროსტინი 1996; ზ. აბდულა-

ევი 1981; ა. აბდულაევი 1981; ხალილოვი 1981; 1992; თოფურია 1987; ხალილოვი, რამაზანოვი 1992; ნიკოლაევი 1978; საიდოვა 1981; 1983; 1985; 1992; ათაევი 1992; მაჰომედოვი 1992; რაჯაბოვი 1997; ბარნოვი 1998 და სხვ.]

ზუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა კონსონანტიზმის საკვანძო საკითხები განხილულია ტ. გუდავას სამ კაპიტალურ მონოგრაფიაში [1959; 1964; 1979], რომლებიც საეტაპო მნიშვნელობისაა და ფასდაუდებელი წვლილი შეაქვთ ამ ენათა შესწავლაში. მრავალმხრივ საყურადღებოა ა. დირისა [1928] და ი. ჯავახიშვილის [1937] ფუნდამენტური მონოგრაფიები. არნ. ჩიქობავას განმაზოგადებელი ნაშრომები, ერთობლივ იბერიულ-კავკასიურ ენათა გარდა, ეხება ზუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფონეტიკის ძირითად საკითხებსაც [1965; 1979].

არსებობს ისეთი მონოგრაფიებიც, რომლებშიც, ჩვენთვის საინტერესო პრობლემათიკის გარდა, ნაკვლევია მთლიანად დაღესტნურ ენათა ფონემატური სისტემა [ბოკარევი 1961; 1981; გიგინეიშვილი 1977]. ე. ბოკარევის ერთი ნაშრომი დიდოურ ენებს განიხილავს აღწერითი და ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით [1959]. დაღესტნურ ენათა ლექსიკის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი წარმოდგენილია ორ ნაშრომში [დემილი¹ 1971; ხაიდაყოვი 1973], ხოლო ამავე ენათა ზმნისა და სახელის თესაურუსის ტიპის შეპირისპირებით ლექსიკონებში თავმოყრილია ოცდაორი დაღესტნური ენის მონაცემები [კიბრაიკი, კოძასოვი 1988; 1990]. ახლახან გამოქვეყნდა ანალოგიური ტიპის ლექსიკონი, რომელიც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა მასალასაც მოიცავს [კლიმოვი, ხალილოვი 2003]. სამი დიდოური ენის აღწერითი და ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი მოცემულია დ. იმნაიშვილის ვრცელ მონოგრაფიაში [1963].

უნდა აღინიშნოს, რომ კომპარატივისტების მიერ კონსონანტური სისტემის კვლევას იმთავითვე მეტი ყურადღება ეთმობოდა, ვინემ ვოკალიზმის საკითხთა დამუშავებას. ამ მხრივ გამონაკლისია ე. ლომთაძის მრავალმხრივ საინტერესო მონოგრაფიები [1984; 1994], რომლებშიც ვრცლად და ამომწურავად არის გაანალიზებული დიდოური ენების ხმოვანთა სისტემის რთული საკითხები და, დიდძალი საილუსტრაციო მასალის მოხმობით, წარმოდგენილია ხანგრძლივი კვლევის ფასეული შედეგები [იხ. რეცენზია. ბურჭულაძე 2000, 236-246]. ყურადღებას იქცევს ი. ტესტელეცის წერილიც [ტესტელეცი 1993]. ბოლო ხანს გამოქვეყნდა შეპირისპირებითი [ათაევი 1996ა] და ისტორიულ-შედარებითი [ალექსეევი 1988] ხასიათის ნაშრომები, რომელთა ავტორები სხვადასხვა კუთხით ეხებიან საკვლევ ენათა განსახილველ თემატიკას.

გარდა ჩამოთვლილი ნაშრომებისა, ფონეტიკის კონკრეტული საკითხები განსწიხ საგნად არის ქცეული ძველი და ახალი თაობის არაერთი მკვლევარ-კავკასიოლოგის მონოგრაფიებში, რომლებიც ცალკე წიგნების სახით არის დასტამბული [ბოკარევი 1949; ლევი 1953; მიქაილოვი 1958; 1959; თოფურია 1995; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962; გუდავა 1962; 1971; ლომ-

¹ დემილი 1971 — დაღესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიული ლექსიკა. შ., „ნაუკა“, 295 გვ. (რუს. ენაზე).

თაძე 1963; 1998; 2000; იმნაიშვილი 1963; მაჰომეტოვი 1963; 1965; ცერცვაძე 1965; მადიევა 1965; 1965ა; 1980; გაფრინდაშვილი 1966; მაჰომედბეკოვა 1967; 1971; ჭეიზანიშვილი 1971; 1984; კაზიევი 1969; საილოვა 1973; კახაძე 1979; შარაშიძე 1981; ბარნოვი 1983; მაჰომედხანოვი 1989; აბდულაევი 1993; ხალილოვი 1995; ალექსეევი, ათაევი 1997; არდოტელი 2007...].

ყველა საანალიზო ენის მიმოხილვას შეიცავს 1967 წელს მეოთხე ტომად გამოქვეყნებული კრებული „იბერიულ-კავკასიური ენები“ (სკს რზე), რომელშიც ასახვა ჰპოვა ფონოლოგიური სისტემების მოკლე სინქრონიულმა აღწერამ [1967, 255-287]. ანალოგიური ხასიათისაა წინა საუკუნის მიწურულს დასტამბული კრებულებიც: „მსოფლიოს ენები: კავკასიური ენები“ [მევე 1999], „დაღესტნის ენები“ [ღე 2000].

თეორიულ გამოკვლევათა სიუხვის მიუხედავად, თვალშისაცემია ლექსიკონების სიმცირე, რასაც ერთგვარი სინანულით აღნიშნავს ტ. გუდავა [1979, 8-9]. მართალია, გვაქვს ზუნძურის სხვადასხვა სახის ლექსიკონები [ეიკოვი 1936; საილოვი, მიქაილოვი 1951; საილოვი 1967; მიქაილოვი 1991; მაჰომედხანოვი 1992; 1993; ისაყოვი, ხაბულაევი 1992], მაგრამ ამას ვერ ვიტყვით უმწერლობო ანდიურ-დიდოურ ენათა შესახებ. ამ მხრივ გამონაკლისს ქმნის რამდენიმე ორენოვანი თარგმნითი ლექსიკონი [ხალილოვი 1995; 1999; მაჰომედოვა 1999; მაჰომედოვა, ხალილოვა 2001; ისაყოვი, ხალილოვი 2001]. ცალკე აღნიშვნის ღირსია აგრეთვე ს. ნიკოლაევისა და ს. სტაროსტინის „ჩრდილოკავკასიურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი“ [1994], რომელშიც ხშირად გავლებულია პარალელი ქართულურ ენათა მონაცემებთანაც. ის მწირი სალექსიკონო მასალა, რომელიც ცალკეულ ენათა შესახებ არსებობს [სტარჩევსკი 1891; ერკერტი 1895; დირი 1909; ა. ბოკარევი 1938; ე. ბოკარევი 1961; ჯაფარიძე 1966], ანდა ამ ენათა აღწერით გრამატიკებს ერთვის [ბოკარევი 1949; გუდავა 1962; მადიევა 1965; მაჰომედბეკოვა 1967; 1971; საილოვა 1973; ვან დენ ბერგი 1995...], არ არის საკმარისი.

აღსანიშნავია, რომ წინა საუკუნის 80-იან წლებში სერიულად ქვეყნდებოდა თემატური კრებულები: „დაღესტნურ ენათა დარგობრივი ლექსიკა“ [1984; 1988], „დაღესტნურ ენათა დარგობრივი ლექსიკის პრობლემები“ [1985; 1986; 1989], რომლებში დაბეჭდილი სალექსიკონო მასალა გარკვეულწილად გვიმსებუქებდა ულექსიკონობით გამოწვეულ სიძნელეს.

და მაინც, ერთ-ერთ საშურ და სამომავლოდ პრიორიტეტულ საქმედ უნდა იქცეს ცალკეულ ენათა თარგმნითი თუ სხვა სახის ლექსიკონების შედგენა, რაც, ექვს გარეშეა, დიდად შეუწყობს ხელს ამ ენათა ისტორიულ-შედარებითი ფონეტიკის დამუშავებას.

წინამდებარე გამოკვლევაში გამოყენებული დიდოური ენებისა და ბაგვალური ენის ტინდიური კილოს (ნაწილი, ზუნძურისა) ლექსიკური მასალა მოპოვებულია თავად ავტორის მიერ ადგილობრივ 1985-1998 წ.წ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის მიერ მოწყობილი მივლინებების დროს. ნაშრომი ემყარება როგორც საკუთარსა და ცალკეულ ნაშრომებს დართულ

ტექსტებს, ისე ზემომოყვანილი წერილებიდან, მონოგრაფიებიდან და ლექსიკონებიდან ამოკრებილ საანალიზო მასალას.

3. ფონემათშესატყვისობის მეთოდოლოგიის ზოგი წანამძღვრისათვის. თანამედროვე კომპარატივისტიკაში გაზიარებულია საყოველთაოდ გავრცელებული თვალსაზრისი იმის შესახებ, რომ მონათესავე ენათა ოჯახი წარმოქმნილია ფუძეენის დიალექტობრივი დიფერენციაციის საფუძველზე [მაქავარიანი 1965, 9]. ამის თაობაზე არნ. ჩიქობავა ხაზგასმით წერს: „...მონათესავე ენები წარმოშობით ერთი ენის კილოებია“ [ჩიქობავა 1945; 1983, 249].

რადიკალურად განსხვავებულ აზრს ადგა ნ. ტრუბეცკოი, რომელმაც შედარებით ენათმეცნიერებაში კავკასიურ ენათა ურთიერთმიმართების საკითხების კვლევისას „ენათა კავშირის“ ცნება შემოიტანა, რაც ერთ ოჯახში გავრთიანებული ენების საერთო გენეზისურ წარმომავლობას არ გულისხმობს [ტრუბეცკოი 1987, 47-48]. მართალია, ინტეგრაციის პროცესში ხდება სხვადასხვა წარმომავლობის ენებს შორის მთელ რიგ ფონეტიკურ თუ მორფოსინტაქსურ მოვლენათა ურთიერთშემოქმედება, რაც თვალსაზრისით ცვლის ენის, როგორც დინამიკური სისტემის, იერსახეს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, დიფერენციაციული პროცესები რელიეფურად განსხვავდება ინტეგრაციული პროცესებისაგან [ფენრიხი 1978, 24-25], რის გამოც „ენათა კავშირის“ ცნება სამართლიანად იქნა გაკრიტიკებული [შარაძენიძე 1958, 454].

შედარებით ლინგვისტიკაში ენათა გენეზისური ნათესაობის დასასაბუთებლად ფასეულია ძირეული ლექსიკის ეკვივალენტურ ერთეულებში თუ გრამატიკულ ინვენტარში კანონზომიერ და რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა დადგენა. სპონტანური ბგერათცვლილებით შეპირობებული ამოსავალი არქეტიპების რეკონსტრუქციისათვის ჩვეულებრივ შედარებას მიმართავენ: „...შედარებას სხვა მიზანი არა აქვს, გარდა რეკონსტრუქციისა“ [სოსიური 1977, 255]. ანდა: „ბგერათშესატყვისობა შედარების კომპასია. შედარება ისტორიის ბერკეტი“ [ჩიქობავა 1983, 279].

ისტორიულ-შედარებით ენათმეცნიერებაში ფართოდ გამოიყენება შინაგანი და გარეგანი რეკონსტრუქციის ხერხები, რომელთა საშუალებითაც უნდა დადგინდეს ენობრივ ცვლილებათა რელატიური ქრონოლოგია. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გარდა, ვიყენებთ აგრეთვე ტიპოლოგიურსა და დიასისტემურ მეთოდებსაც, რომელთა შესაძლებლობები, მართალია, შედარებით შეზღუდულია, მაგრამ ისინი ერთგვარად ავსებენ და ამოწმებენ ისტორიულ-შედარებითი კვლევის შედეგებს.

ენათა გენეზისური ნათესაობის დასასაბუთებლად აუცილებელია არსებობდეს შემდეგი ფაქტორები:

ა) არსებულ მოსაზრებათა კვალდაკვალ, ჩვენი შეხედულებითაც გენეზისურად მონათესავე ენათა შორის ბგერათშესატყვისობანი კანონზომიერი და რეგულარული უნდა იყოს როგორც ფონოლოგიურ იზოგლო-

სებში, ისე მორფოლოგიურ ინვენტარს² და ძირეულ ლექსიკურ მასალაში [ფოქოს-ფუქსი 1962, 13; გამყარლიძე, მაჭავარიანი 1965, 4].

იმის ნათელსაყოფად, რომ ბგერითი შესატყვისობები ფორმანტებშიც რელევანტურია, შეიძლება მოვიხმოთ ზოგი მაგალითი: ხუნდ. -სა-ებ ~ ანდ. -სა-ი: აზვ. -სა-ე ~ საკ. დიდ. -ს-ი: ხვარ. -სა „მაატრიბუტივებელი ფორმანტი“; ხუნდ. -ტა (<*ტა) ~ ანდ. -ტა : აზვ. -ტა ~ საკ. დიდ. -ტო : ხვარ. -ტო : ბეე. -ტა „ზე“.

ღირსსაცნობია, რომ მეორე შემთხვევაში კანონზომიერ შესატყვისობას ვეჩვენებს თანხმოვანიც (ხუნდ. ტ ~ ანდ. ტ ~ დიდ. ტა) და ხმოვანიც (ხუნდ.-ანდ. ა ~ დიდ. ო) [ლომთაძე 1962, 297-298; გულავე 1964, 135].

ბ) ფონემათშესატყვისობათა სიიდან გამოირიცხება უნებლიე ლექსიკური და გრამატიკული დამხვევები, რომლებიც არცთუ იშვიათია ენათა შორის, მაგ.: ქართ. ღარ-, შღრ. ღრაიდ. *თარ- „ღარი“; ძვ. ქართ. დასლობა, შღრ. რუს. о-лаз „დასუსტა“; გერ. -s (der Lager-s „ბანაკის“), შღრ. საკ. დიდ. -ს (ფეკუ-ს „კაცის“); ლათ. tibi (მიც.), შღრ. საკ. დიდ. დებე-რ (მიც.) „შენ“ და მრ. სხვ.

გ) ფონემათშესატყვისობების ძიებისას მეტად მნიშვნელოვანია, რომ მკაცრად გაიმიჯნოს ძირეული ლექსიკური მასალა შეთვისებული მასალისაგან. ეს აუცილებელია იმდენად, რამდენადაც შესატყვისობანი შესაძლოა ფუძეების დროინდელ ნასესხებ მასალაშიც იჩინდეს თავს [ტრუბეტკოვი 1987, 45]. მასთან, საშურია ნასესხობებში არქაიზმისა და ინოვაციის ჭე-როვანი გამოჩენა, რასაც ბგერათიგივეობის დროს დიდი წინააღმდეგობები აწყდება [ფენრიხი, სარჯველაძე 1990, 26].

უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი ნასესხობა შედარებით იოლი გამოსაცნობია, მას მეტწილად კანონზომიერი შესატყვისობანი არ მოეპოვება, ხოლო ძველი ნასესხობანი, მით უფრო ფუძეების დროინდელი, ძალიან ძნელი გასარჩევია საკუთარი მასალისაგან. არქაული ნასესხობანი ძირეული ლექსიკის ანალოგიურ ფონემათშესატყვისობებს იყალიბებენ³ და, აქედან გამომდინარე, ძირეულ შესატყვისობათა ტოლფასოვანნი ხდებიან [ჩიქობავა 1938, 18; შარაძენიძე 1958, 456-457; ალექსევი 1986, 125...].

მართალია, დიდი ძალისხმევაა საჭირო ამგვარი ნარევი მასალის გამოცალკეებისთვის, მაგრამ იგი მაინც შესაძლებელია [ლომთათიძე 2000, 126].⁴ ამის ნათელი დასტურია აფხ. აწლა და ქართ. ძელ-ის მიჩნევა ძირეულ ქართულ-აფხაზურ სახელად [ქარაია 1912, 45]. სინამდვილეში, როგორც გამოირკვა, ქართ. ძელი თავისებური ტრანსფორმაციით არის

² ე. სეპირი გრამატიკული მასალის რელევანტურობას უარყოფს [1961, 135].

³ გ. მაჭავარიანი ამგვარ შესაძლებლობას უგულუბელყოფს: „ნესხებისა და ადაბტაციის... შედეგად რეგულარულ ფონეტიკურ შესატყვისობებს... ვერ მივიღებთ“ [მაჭავარიანი 1965, 48-49].

⁴ ქ. ლომთათიძის მართებული შენიშვნით, ამ მხრივ სათანადო მეთოდოლოგიური წინამძღვრები საფუძვლიანად დამუშავებული არ არის (იკვე).

ნასესხები აფხაზურში [ლომთათიძე 2000, 128].

ყურადღებას იქცევს „ასის“ გამომხატველი ტერმინი, რომელიც ხუნ-ტურ-ანდიურ ენებში კანონზომიერად (ხუნდ. ს ~ ანდ. შ) არის წარმოდგენილი: ხუნდ. ნუს-გო ~ ანდ. ბეშონუ-გუ... დიდოურ ენებში წესით უნდა გვეჩინოდა ეს შემცველი ეკვივალენტური ფორმა, მაგრამ გვაქვს შ (საქ. დიდ. ბიშონ: ხვარ. ბეშონუ „id“). ბგერათშესატყვისობის დარღვევისათვის სხვა საფუძველი არ ჩანს, გარდა იმისა, რომ საქ. დიდ. ბიშონ ანდიური ენათაგან ნასესხობად იქნეს ცნობილი [გუდავა 1980, 212]. საინტერესოა აგრეთვე ა:ო ხმოვანთშესატყვისობის დამადასტურებელი ზოგი ნასესხები სახელი: ხუნდ. აზარ-გო (< სპარს. ჰაზარ) ~ ანდ. ოზირუ-გუ „1000“; ხუნდ. ჩარან — ანდ. ჩირან „ფოლადი“ და მისთ.

ღ) ღირსსაცნობი ფაქტია, რომ ბგერათშესატყვისობა, როგორც კანონზომიერი ფონემური ფარდობა, ფუძენაში იღებს სათავეს და შემდგომში ევოლუციის საფუძველი ხდება. თავდაპირველად ფუძეენის დიფერენცირებად დიალექტებში (ზოგჯერ შეიძლება თქმებშიც!) ხელშესახებია ოდენ ბგერათიგივეობანი (resp. იდენტური ბგერათშესატყვისობანი), თუმცა მოგვიანებით ფუძეენის ენობრივი ერთეული დიალექტურ ვარიაციათა ფარგლებს სცილდება და ახალი ენობრივი მონაცემი ხდება. სავსებით ლოგიკურია, როცა ამა თუ იმ ენის მიკროვარიანტში — დიალექტში საფუძველი ვერება ფონემათა კანონზომიერ დიფერენციაციას, შეპირობებულს კომბინაციური თუ სპონტანური ფონეტიკური ცვლილებებით. საგულისხმოა, რომ ფონემათა კანონზომიერი მიმართება დაჩნდება ისეთ პერიფერიულ ლექსიკაშიც, როგორცაა ხმაბაძეთი (resp. ბგერწერთი) სახელები [გუდავა 1964, 143-145; ბურჭულაძე 1989, 9-10].

სავსებით ბუნებრივია ისიც, რომ ცალკეულ მონათესავე ენებსა და მათ დიალექტებში ხდება ერგვაროვანი ფონეტიკური პროცესები, რის შედეგადაც ვიღებთ რეგულარული ხასიათის კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობებს [არლოტელი 1999, 14].

იშვიათად დასტურდება ისეთი ბგერათშესატყვისობა, რომელშიც ყველა ფონემა განსხვავებულ რეფლექსს იძლეოდეს და შესატყვისობის წვერი ფონემები მონათესავე ენებში ადეკვატური იყოს [ენობრივი ერთეულის იდენტიფიკაციისათვის იხ. მაჭავარიანი 1967, 51-52]. ამ სახეობისაგან განსხვავებით, დასტურდება ბგერათიგივეობა, რომელიც ხშირად პაექრობის საგნად არის ქცეული.

ჩვენ აღწერთად ნაწარმოებ ტერმინს „იდენტური ბგერათშესატყვისობანი“ ვაძრობინეთ ტერმინი „ბგერათიგივეობანი“, რომელიც უფრო მარჯვეა და სრულად ასახავს ცნების ძირითად არსს. გარდა ამისა, თავიდან გვაცილებს უხერხულობას იმ თვალსაზრისით, რომ ორი იდენტური ფონემა (resp. ბგერა) არათუ სხვადასხვა შესაღარებელ ენებში, ერთი ენის ფონემის ფარგლებშიც (მის ვარიანტებს შორისაც) კი შეუძლებელია. მასთან, ტერმინი „ბგერათშესატყვისობა“ (resp. „ფონემათშესატყვისობა“) ამოსავალი ფონემის რეფლექსაციას გულისხმობს (შესატყვისობაში

განსხვავებული სიდიდეები მოიაზრება), ხოლო „ბგერათიგივეობა“ კი ნიშნავს შესადარებელ ოდენობათა კანონზომიერ ფარდობას, რომელშიც არქეტიპები წესისამებრ დაცულია.

აქედან გამომდინარე, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში დასტურდება როგორც საკუთრივ ბგერათშესატყვისობანი (resp. არაიდენტური ბგერათშესატყვისობანი), ისე ბგერათიგივეობანი (resp. იდენტური ბგერათშესატყვისობანი), რომლებიც შეპირობებულია სათანადო ფონემათა ორგვარი ტრანსფორმაციით: ა) საარტიკულაციო ადგილის გადაწევით და ბ) რაგვარობის ცვლით. ე. ლომთაძის მოსაზრებით, ცვლილების ამ ორ სახეობას შორის დომინანტობს მეორე [ლომთაძე 1962, 309].

სიმპტომატურია ისიც, რომ კანონზომიერ რეგულარულ ბგერათშესატყვისობათა განხილვისას თავს იჩენს სტრუქტურულ-სემანტიკური გადახრები, რასაც მრავალგვარი კომბინაციური თუ შინაარსობრივი ცვლილება იწვევს. ეს კი, ბუნებრივია, მნიშვნელოვანწილად ართულებს სპონტანური ბგერათცვლილებებით მიღებულ სურათს.

ისმის მნიშვნელოვანი კითხვა: რა ტენდენციები იწვევენ (აკავებენ) ფონემათა კანონზომიერ ცვლილებას?

გ. ჰონიგსვალდი პირდაპირ წერს: „...ბგერითი ცვლილებანი ნამდვილად რეგულარულია ყველა ენაში“ [ჰონიგსვალდი 1971, 19-21].

მართალია, ბგერითი ცვლილება ძირითადად რეგულარულია ყველა ენაში, თუმცა აბსოლუტური არ არის — იგი ყველა ბგერას ერთნაირად არ მოუდის, არამედ ფონოლოგიური სისტემის მხოლოდ ერთ ნაწილს მოიცავს. მასთან, ბგერათცვლილების ტენდენცია არის არა აუცილებლობა, არამედ შესაძლებლობა, რომელიც სათანადო ფონოლოგიურ პოზიციასა და ტრანსფორმაციისათვის ხელსაყრელ პირობებში შეიძლება რეალიზებულ იქნეს. ლინგვისტური თუ ექსტრალინგვისტური ფაქტორები (ფონემათა ვარიაციულობა, მათი არაადეკვატური პერცეფცია, უცხო ენათა ზეგავლენა, იდეოლექტის მეტყველება...) გარკვეულწილად აპირობებენ და ხელს უწყობენ ბგერათა ნაირსახეობების ჩამოყალიბებას. თავად ბგერათცვლილებას, საფიქრებელია, იწვევდეს ფონემის არამდგრადი ბუნება, მის წიაღში იმთავითვე დაუნჯებული პოტენცია — გარდაიქმნას სხვა, მასთან უფრო ახლომდგომ, ბგერად, რაც მისი ალოფონური თვისებით აიხსნება. თავდაპირველად ეს, როგორც მიუთითებენ [ტრუბეცკოი 1987, 268], დაჩნდება ფონეტიკური ვარიანტის (resp. ალოფონის) სახით, შემდეგ კი ერთი ფონემის ალოფონიდან მეორე ფონემის ალოფონისაკენ თანდათანობითი გადაწევის საფუძველზე (რაც ამ ენის მფლობელის სუბიექტურ ცნობიერებაში აირეკლება) ხდება სხვა ბგერად ქცევა. თანდათანობითი გადახრის შედეგად, A ფონემის ალოფონი B ფონემის ალოფონს დაუახლოვდება. A:B ფონემათა ოპოზიციის თანდათანობითი ნეიტრალიზაციის საფუძველზე, როცა მეტყველის ცნობიერებასა და პერცეფციაში A-ს ალოფონი B-ს ალოფონად ტრანსფორმირდება, ბგერათცვლილებაც მაშინ მთავრდება [არდოტელი 2000, 43].

გავრცელებულია ბგერათშესატყვისობის ისეთი სახეობა, რომელშიც ერთმანეთის გვერდით გვხვდება კანონზომიერად ცვლილი და უცვლელი ფონემები, მაგ.: ხუნდ. წჷ (<*წან-) ~ ბოთლ. წინალ'ი ~ ბეჟ. ცან : საკ. დიდ. ჩანიდა (<*ცანიდა) „თხა“.

ზემომოყვანილ მაგალითში წა:ც ბგერათმიმართება კანონზომიერად მიიჩნევა, ნ:ნ ფონემათფარდობაც კანონზომიერია.

მართლაც, თუკი ჩვენ შერეულ ბგერათშესატყვისობაში (ლათ. *bc-nus*: გერ. *kinnus*) კანონზომიერად ცვლილი ფონემების მიმართებას (g:k) უცვლელ ფონემებთან (n:n, s:s) ერთად კანონზომიერად მივიჩნევთ, მაშინ „იდენტური“ ფონემებიც (ბეჟ. ცან: ჰინ. ცან „თხა“) ლოგიკის ძალით შესატყვისობად უნდა მივიჩნიოთ.

ისმის მნიშვნელოვანი კითხვა: ბგერათიგივეობისას როგორ უნდა გამოიჩნოს ნასესხები მასალა ძირეულისაგან?

შეიძლება ორი წესი ჩამოყალიბდეს:

1. თუ სიტყვაში კანონზომიერად ცვლილ ფონემათა გვერდით გვაქვს უცვლელი ფონემები, მაშინ „იდენტური“ ფონემებიც შესატყვისობად უნდა ჩითვალოს, მაგ.: ქართ. კაც-ი ~ ზან. კოჩ-ი...

2. თუ აბსოლუტურად გაუდიფერენცირებელ მასალაში გვხვდება მხოლოდ ისეთი ფონემები, რომლებიც შესადარებელ ენათა ფონოლოგიურ სისტემებში სპონტანურ ფონეტიკურ ცვლილებებს საერთოდ არ განიცდიან, მაშინ ისინი შესატყვისობის ძალას იძენენ, მაგ.: ხუნდ. ქან (<*ქან) ~ ჰამ. ქან⁵ (< ქან) ~ ბეჟ. ქან (< ქან) „ყვარი“; ბავ. დე (ტინდ.) ~ ჰინ. დე „მე“ და სხვ.

ენათა მიხედვით, საყოველთაოდ დიფერენცირებულ ფონემებში თუ აღმოჩნდა ბგერათიგივეობა, მაშინ ნასესხობასთან გვექნება საქმე: ანდ. ბეშონუ-გუ ~ ხვარ. ბეშონუ „ასი“⁵ და მისთ.

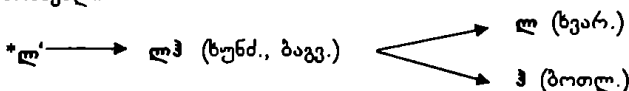
ამრიგად, შეიძლება არაიდენტური ბგერათშესატყვისობის ორი ქვეტიპი გამოიყოს [ჩიქობავა 1983, 268-271]: 1) რელიქტური და 2) ბიფურკაციული.

1) რელიქტური ბგერათშესატყვისობის დროს ამოსავალი ვითარება შესადარებელი ენებიდან დაცულია ერთ-ერთ ან რამდენიმე მათგანში, მაგ.: ხუნდ. მეჩ ~ ანდ. ინჩი: ჰამ. ეშ ~ საკ. დიდ. ჰენშე: ჰინ. იში „ვაშლი“.

2) ბიფურკაციული ბგერათშესატყვისობისას შესადარებელ ენათაგან არქაულ ჩვენებას არც ერთი არ იძლევა. ამოსავალი ოდენობის დასადგენად საჭიროა დიფუზური ფონემის რეკონსტრუქცია, რაც დამატებით კვლევა-ძიებას მოითხოვს. კერძოდ, საერთო-ხუნდურ-ანდიურ-დიდოური ლატერალური სპირანტი *ლ³ გაიხლიჩა და ლ³ თანხმოვანთკომპლექსი წარმოქმნა. ისტორიული ლ³-ს ევოლუციამ შედეგად ბოთლიხურში ჰ მოგვცა, ხვარშიულში კი — ლ. ეს სქემატურად ასე გამოისახება:

⁵ ამ ნასესხობის შესახებ [იხ. გულავა 1980, 212].

საერთო
ამოსავალი

ბიფურკაციული შესატყვისობის კარგი მაგალითია ქ. ლომთათიძის მიერ აფხაზურის დიალექტებში დადგენილი ფონემათშესატყვისობა: აბჟ., ბზიფ., აშხ. ვ, ჟ, ჭ სპირანტები: ტაპ. ძ, ც, წ აფრიკატები [ლომთათიძე 1976, 179-180].

ე) ცალკეული კორექსონდენციების ანალიზისას ყურადღებას იქცევს სემანტიკური რეკონსტრუქციის პრობლემა, რომელიც შშირად ჩამორჩება ფორმალურ რეკონსტრუქციას. ამოსავალ სემანტემათა „მოუხელოებლობა“ გამოწვეულია არა ოდენ სემანტიკური გადახრების (ტეხილების) გამო, არამედ მისი აბსტრაქტულობითა და სათანადო მეთოდოლოგიის უქონლობითაც.

ცნობილია, რომ გადახრილი სემანტიკა, თუკი შინაარსობრივი გადაწვევის დასაბუთება ხერხდება, საწყისი სემანტემის დასადგენად ისეთივე რელევანტურია, როგორც უცვლელი სემანტიკა. პარადოქსულ მოვლენას არ წარმოადგენს დიალექტებსა და თქმებში თავჩენილი სემანტიკური ცვლილებები, რომლებიც დიალექტურ ინოვაციას უფრო წარმოადგენენ, ვიდრე ენის შინაგანი ბუნების (პოტენციის) გამოვლენას.

4. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა შინაგანი კლასიფიკაციისა და მათი დათარიღებისათვის. ნ. ტრუბეცკოს, რომელიც ძირითადად ა. დირისა [დირი 1909] და ლ. ჟირკოვის [ჟირკოვი 1924] გამოკვლევებს ეყარება, ფაქტობრივ მართებულად აქვს წარმოდგენილი საკვლევ ენათა კლასიფიკაცია [ტრუბეცკო 1987, 247].⁶

მაშასადამე, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენები ქმნიან დაღესტნურ ენათა ერთ ქვეჯგუფს, რომელშიც 11 ენობრივი ერთეული ერთიანდება.⁷ ამ ენებზე მეტყველთა რაოდენობა, 1989 წლის საკავშირო აღწერის მიხედვით, საბჭოთა კავშირში 604292 პირს შეადგენდა [ათაევი 1996, 7]. მათ შორის დაღესტნის რესპუბლიკაში ცხოვრობდა 496,1 ათასი, ხოლო რუსეთის ფედერაციაში — 544,0 ათასი [დგ 2000, 547]. საკვლევ ენათა ევოლუციის პერიოდში პირველადი დივერგენცია გულისხმობს ფუძენის დაშლას საერთო-ხუნძურ-ანდიურ და საერთო-დიდოურ ენებად [ბოკარევი 1961, 40]. ლექსიკური და მორფონოლოგიური მონაცემები იმაზე მეტყვე-

⁶ ჰინუხური ენა, რომელიც მაშინ შეუსწავლელი იყო, ყურადღების გარეშე რჩება.

⁷ ტრადიციულად უფრო გაერცვლებულია 14 ენის გამოყოფა, მაგრამ ანდიურ-დიდოურ ენათა სინამდვილეში გვხვდება ისეთი ენობრივი ერთეულები (რსფ. ენა-დიალექტები), რომელთა ყველა იერარქიული დონის მონაცემთა შედარების საფუძველზე ზოგი მათგანის დიალექტად მიჩნევა საესებით შესაძლებელია. ასეთებია: 1. ბოთლიხური ენა [დიალექტებით: ა) საკ. ბოთლიხური, ბ) დოდობერიული]; 2. ბაგვალური ენა [დიალექტებით: ა) ტინლოური, ბ) კვანაღური]; 3. ბეჟიტური ენა [დიალექტებით: ა) საკ. ბეჟიტური, ბ) ჰუნზიბური] [იხ. ჩიქობავა 1965, 9-10; გუდავა 1971, 4; ლომთაძე 1994, 8-9] (ამის შესახებ დაწერილებით ქვემოთ).

ლებენ, რომ დიფერენციაციის საწყის ეტაპზე, როცა საერთო-დიდოური ცალკე ენად ჩამოყალიბდა, ხუნძური და საერთო-ანდიური დიალექტურ ვარიანტათა ფარგლებს ვერ სცილდებოდა. მასალობრივი და სტრუქტურული სიახლოვე, რასაც ხუნძური და ანდიური ენები (განსაკუთრებით, საკუთრივ ანდიური) სინქრონულადაც ავლენენ, ამის თქმის საფუძველს იძლევა. ის ინოვაციები და არქაიზმები, რომელსაც წინარეხუნძურის მიმართ საერთო-ანდიური გამოამჟღავნებდა კილოკავებსა და თქმებში, წმინდა კომპარატივისტული თვალსაზრისით, ირელევანტურად უნდა მივიჩნიოთ.⁸

საფიქრებელია, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენათა დიფერენციაციის წინა პერიოდში საერთო-დიდოური მეტ სიახლოვეს საერთო-ანდიურის დიალექტებთან უფრო ინარჩუნებდა, ვიდრე წინარეხუნძურთან.

დიფერენციაციის მეორე საფეხურზე, როდესაც საერთო-ანდიური ენობრივი ოდენობა გამოეყო წინარეხუნძურს, ფაქტობრივ დასრულდა ისტორიულად დადასტურებული ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძემენის სამ დამოუკიდებელ წყებად დაშლის პროცესი. შემდგომ არქაული ხუნძური, რომელიც, ჩანს, მონოლითურობით გამოირჩეოდა და დივერგენციის შედარებით ნაკლებ თვისებებს ამჟღავნებდა, დაიყო შემდეგ დიალექტებად: ა) ხუნძახური; ბ) ანწუხური; გ) ჰიდურ-ანდალალურ-ყარახული; დ) ქარული [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 6-7].¹⁰

ანდიური ენებიდან, როგორც აღინიშნა, იმთავითვე განყენებულად უნდა მდგარიყო ახვახური ენა, განსაკუთრებით მისი ჩრდილოური დიალექტი [მაჰომედბეგოვა 1967, 6], რასაც ადასტურებს, ბგერათშესატყვისობათა განსხვავებული სურათის გარდა, ისეთი ინოვაციური და არქაული მოვლენები, რომლებიც ერთმანეთის გვერდით იჩენენ თავს. ამიტომ ყველაზე მეტად დაშორებულია ახვახური ანდიურისაგან [გულდავა 1967, 272]. დროთა ვითარებაში საერთო-ანდიური, ახვახურის გამოკლებით, უნდა დაშლილიყო ასე: ა) ანდიურ-ბოთლიხურ-კარატაული;¹¹ ბ) ბაგვალურ-ჰამალური [შდრ. გულდავა 1967, 272; 1971, 4; ალექსეევი 1988, 3; შდრ. დიაკონოვი, სტაროსტინი 1988, 165]. თავის მხრივ, ზოგი ანდიური ენა იყოფა დიალექტებად [იხ. ჩიქობავა 1965, 9-10; ალექსეევი 1995, 8; ათაევი 1996, 13].

რაც შეეხება საერთო-დიდოური ენის დიფერენციაციას ცალკეულ ენებად, შეიძლება იგი ასე დაჯგუფდეს: ა) დიდოურ-ჰინუხური; ბ) ზეარ-შიული; გ) ბეჟიტური. თითოეულ ენას, ჰინუხურის გარდა, მოეპოვება

⁸ ბუნებრივია, თავდაპირველად საერთო-ანდიურშიც უნდა გვეპოვნოდა მეტ-ნაკლებად განსხვავებული დიალექტები, რომელთაგან ახვახურს, როგორც იმთავითვე განცალკევებით მდგომ ერთეულს, პირველს უნდა მიეღო დამოუკიდებელი ენის სახე.

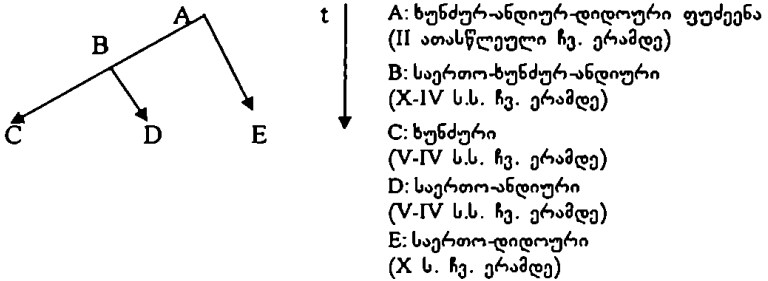
ენათა დივერგენციის პროცესი ხანგრძლივი და ურთიერთშექცევადია. სამ ენობრივ ერთეულად გაყოფის მიმდინარეობა ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქოს მას შემდეგ ეს ენები (განსაკუთრებით მათი უშუალოდ მოსაზღვრე წევრები) ერთიანობის ნიშნებს აღარ ამჟღავნებდნენ.

¹⁰ შ. მიქაილოვი ცხრა დიალექტს გამოყოფს: ექვს — სამხრულ მეტყველებაში, სამს — ჩრდილოურში [მიქაილოვი 1959, 5; შდრ. ათაევი 1996, 12].

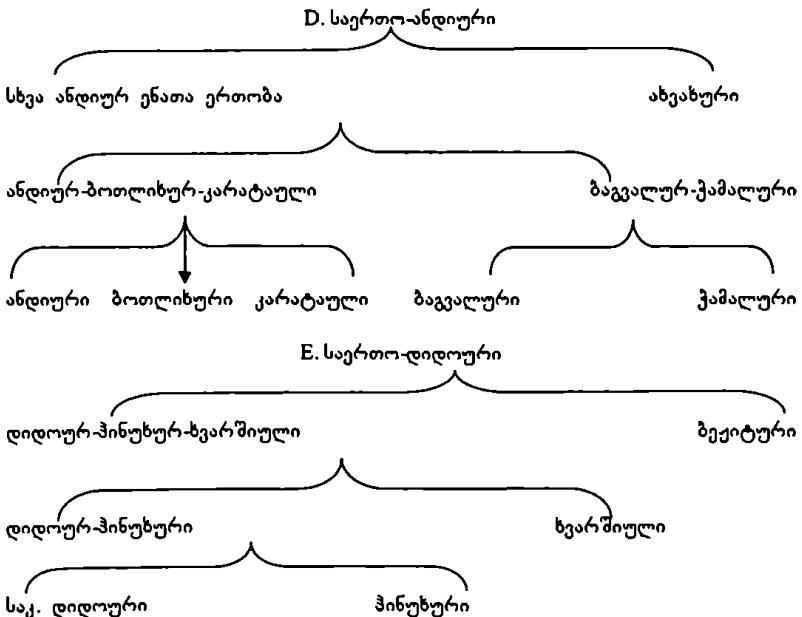
¹¹ კარატული, ანჩიხური თქმის მიხედვით, ახლოს დგას ბოთლიხურთან [მაჰომედბეგოვა 1971, 9]. ამის გამო, მას პირობითად პირველ წყებაში ვეერთიანებთ.

დიალექტები [იხ. ბოკარევი 1967, 418, 433, 469; იმნაიშვილი 1963, 9-10; ლომთაძე 1994, 9-10].¹²

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეების ლიფერენციაცია სქემატურად, დიაგრამის სახით, ასე გამოიხატება:

მოგვიანებით საერთო-ანდიური და საერთო-დილოური ენების დაშლა შემადგენელ ენობრივ ერთეულებად სქემების სახით ასე წარმოიდგინება:

¹² დილოურ ენათა ქვეჯგუფში ზოგი მკვლევარი სამ ენას გამოყოფს [ლომთაძე 1994, 9], ზოგი — ხუთს [ბოკარევი 1959, 5], ზოგი კი — ექვსს [ციბრიცი, კობასოვი 1990, 27].

ზემომოყვანილ დიაგრამასა და სქემებში არ აისახება ცალკეულ ენათა დაყოფა დიალექტებად, რაც ისედაც კარგად არის ცნობილი სპეციალური ლიტერატურიდან. გარდა ამისა, საკვლევ ენათა დიფერენციაციის პროცესის რელატიური ქრონოლოგია ასე თუ ისე დაცულია, თუმცა ფუძენის ქვეფუძენებად დაშლის დათარიღება და მათი შემდგომი ევოლუციის მიმდინარეობის გათვალისწინება საგანგებო მსჯელობის საგანია.

უნდა ითქვას, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხების ეთნოგენეზის საკითხები სათანადოდ არ არის შესწავლილი, თუმცა მათი წარმომავლობითი ნათესაობა სხვა დაღესტნელ ხალხებთან სადაო არ არის. სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია ისიც, რომ მათი გამოყოფა მონათესავე დაღესტნელი ხალხებისაგან და, შესაბამისად, დაღესტნურ ენათა დივერგენცია უნდა განხორციელებულიყო დაახლოებით ძვ. წ. 2300 წლისთვის [გიგინეიშვილი 1977, 25; ალექსეევი 1986, 139; შდრ. ბოკარევი 1961, 17].

ისმის კითხვა: როგორ უნდა დათარიღდეს ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძენის ისტორიული დივერგენცია?

თანამედროვე კომპარატივისტიკას ამ კითხვაზე პასუხის გასაცემად ჯერჯერობით სხვა ალტერნატიული საშუალება არ მოეპოვება, გარდა მ. სვოდეშისა და რ. ლისის გლოტოქრონოლოგიური (resp. ლექსიკოსტატიისტიკური) მეთოდისა [სვოდეში 1960, 23-87], რომლის გამოყენებით მიღებული შედეგები, საყოველთაოდ ცნობილი ნაკლოვანების გამო [ბოკარევი 1961, 18; გიგინეიშვილი 1977, 26], უნდა დაზუსტდეს არქეოლოგიის, ნასესხები ლექსიკის გეოგრაფიის, ლითონთა სახელების, ეთნოლოგიური რეალიებისა და ლინგვისტური პალეონტოლოგიის მონაცემების გათვალისწინებით [სვოდეში 1960, 54].

ჩვენ შევადგინეთ საბაზისო ლექსიკის სია, რომელშიც გავაერთიანეთ სომატური ტერმინები, მიწათმოქმედებისა და მცენარეთა სახელწოდებანი. საცდელ სახელთა რიცხვმა 200 სალექსიკონო ერთეულს ცოტათი გადააქარბა. ამ სახელთა ლექსიკოსტატიკური მეთოდით გამოთვლის შედეგად 81 პროცენტია კონსტანტის პირობებში თანხვედნათა ინდექსმა 31% შეადგინა, რაც მ. სვოდეშის ფორმულების მიხედვით [1960, 46-47, 56], ათასწლეულთა ჯამი 2,900 წელიწადს უდრის. ეს ნიშნავს, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა დაშლა უნდა დაწყებულიყო ჩვენს ერამდე II-I ათასწლეულთა მიჯნაზე [შდრ. ათაევი 1996, 24; 1998, 136-138]. აქედან გამომდინარეობს, რომ საერთო-დაღესტნური ენის (XXIII ასწლეულის ბოლო ქრისტეშობამდე) დივერგენციის შემდეგ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენას უნდა ეარსება 1000 წელზე მეტი ხნის განმავლობაში.

დიფერენციაციის მეორე ეტაპი, რაც წინარეხუნძურისაგან საერთო-ანდიურის გამოყოფას გულისხმობს, პირობითად იგი შეიძლება დათარიღდეს V-IV საუკუნეებით ახ. წელთარიცხვამდე [შდრ. ალექსეევი 1995, 8].

ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით, არაა სათანადოდ არგუმენტირებული ასურეთის მეფე სარგონ II-ის საზეიმო წარწერაში ნახსენები „ანდიელისა“ და ირანის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანა

„ანდიუ“ სახელთა იდენტიფიკაცია [აგლაროვი 1994, 40-41],¹³ რადგან ამ დროისათვის ცალკე ეთნონიმად „ანდიელი“ (resp. ანდი) არ უნდა არსებულებოდა.

ისტორიოგრაფიიდან ცნობილია, რომ მეფე საურმაგმა ქრისტესობამდე III ს.-ში „დიდოეთიდგან ვიდრე ეგრისამდე“ ჩამოსახლა ჩრდილო-კავკასიელი ტომები. ვფიქრობთ, დიდოეთი, როგორც ცალკე ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული, ამ დროისათვის რეალური ჩანს.

საერთო-ხუნძურ-ანდიური ენობრივი ერთობისაგან დიდოური ფუძეენის გამოყოფა ადრეულ რკინის ხანაში უნდა მომხდარიყო, როდესაც ბრინჯაოს ნახელავის გვერდით ფეხს იკიდებდა რკინის იარაღები. ამ ხანისათვის ფართოდ გამოიყენებოდა ვერცხლისა და ოქროს ნაწარმი, რაც ფაქტობრივ საერთო-დაღესტნური ფუძეენის დაშლის დროინდელია და საკვლევ ენებშიც კანონზომიერი შესატყვისობებით არის წარმოდგენილი [გიგინეიშვილი 1977, 28].

ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგს ამ ენათა დივერგენციის ნათელსაყოფად მოვიყვანთ რკინისა და მისი ნაწარმის სახელებს,¹⁴ რომელთა პოვნიერება ადრეულ ბრინჯაოს ხანაში ნაკლებსავარაუდოა:

„რკინა“: ანდ. ჭუბ: ბოთლ. ჭობი: კარ. ჭუბა: ჭამ.: ჭობა: ბაგვ. ჭუბი „რკინა“ ~საკ. დიდ.: ჰინ. ჭებუ: ხვარ. ჭუბუ: ბეე. ჭობო „ტყვი“ > „ჰალა“.¹⁵

„სახნისი“: ბოთლ. ყუბუ: ჭამ.: ბაგვ. ყობ: კარ. ყობო: ახვ. ყობე ~საკ. დიდ. ვ'უ: ჰინ. ვუ: ხვარ. ვ'უნ: ბეე. ვ'ონ (ჰუნზ. ვე).

„ნამგალი“: ანდ. ნიჩო. ბოთლ. ტინდ.: კარ.: ახვ. ნიჩა: ბაგვ. მიჩა (<*ნიჩა): ჭამ. ნიშა ~საკ. დიდ.: ჰინ. ნეშუ: ხვარ. ნიშუ: ბეე. მი'შუ (<*ნიშუ) „ნამგალი“, „ხანჯალი“...

გარდა რკინეულის ლექსიკისა, ბრინჯაოს ხანიდან რკინის ხანაში გარდამავალ პერიოდს მნიშვნელობა აქვს იმ მხრივაც, რომ ხდება ქვის-კედლიანი საცხოვრებელი სახლების მშენებლობა,¹⁶ რაც თავს იჩენს ეთნოლოგიურ რეალიებში [ალექსიევი 1986, 139-140]. სწორედ სახლის მშენებლობასთან დაკავშირებული ლექსიკა ამჟღავნებს დიდ სიძველეს და ბგერათშესატყვისობით გვიდასტურებს სავარაუდო ხანისათვის საკვლევ ენათა დიფერენციაციას:

„სახლი“: ხუნძ. რუყ ~ ანდ. ჰაყუ: ბოთლ.: ჰანყუ: ჭამ. ჰა'ყუ: ~ ხვარ. ა'ჭ (ინზ. აჯ): ბეე. ჯო (ჰუნზ. ჯოჯო).¹⁷

¹³ მ.ხ. აგლაროვი მეფე სარგონის ცნობებს ძვ. წ. IX საუკუნეს განაკუთვნებს, სინამდვილეში სარგონმა ურარტუ დალაშქრა ძვ. წ. 714 წელს [ჩანაშაი 1987, 31].

¹⁴ რკინის ხანის დასაწყისს ჩვეულებრივ I ათასწლეულის დადგომას უკავშირებენ [ჩანაშაი 1987, 30].

¹⁵ ამავე ძირის შემცველი ჩანს საკ. დიდ. გერ (<*ქერ): ჰინ. ქერ: ხვარ. ქელ: ბეე. ქელ „რკინა“ [შდრ. გუდავა 1979, 72; ლომთაძე 1962, 290].

¹⁶ ცნობილია, რომ დაღესტანში თანამედროვე საცხოვრებელი სახლის პროტოტიპი გამოქვაბული იყო [ნიკოლსკაია 1947, 155; მუსაევა 1995, 40].

¹⁷ ჰუნზ. კოჯო რედუბლიცირებულია [ლომთაძე 1962, 293; გუდავა 1979, 170]. მისი ცალკეული კომპონენტი (ჯო) „ჰომლს“ ნიშნავს ისევე, როგორც ბეეიტურში (შდრ. ჯაშარ+ჯო „ხაშარხობა“, ზედმიწ. „პირს+ბოლი“). ამ შემთხვევაში „ჰომლი“ „სახლის“ გადააზრანებით ჩანს მიღებული (შდრ. გოტ აკვამლი“).

ქვის „ქედელი“: ხუნძ. ყედ ~ ანდ. ყე^ნ: ბოთლ. ყინდა.: ღოდ. ყუ^ნ: ქამ. ყუნა: ბაგვ. ყინ (ტინდ. ყენა): კარ. ყენი: ახვ. ყენდა ~ საკ. დიდ. ჰილო: შინ. ჰეშუ: ხეარ. ჰად (ინხ. ჰუოლ).

„ჰარი“: ხუნძ. ნუწა ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. შინწუ: ღოდ. შინცუ: ქამ. შინწა: ბაგვ. შუწა (ტინდ. შინ^ნცუ): ახვ. იწა ~ საკ. დიდ.: შინ. ცაც: ხეარ.: ბეე. ცა^ნც: შუნზ. ჰე^ნცუ...

ამ რიგის (გვიან ბრინჯაოს ხანიდან რკინის ადრეულ ხანაში გარდა-მავალი პერიოდის საცხოვრებელი სახლის ნაწილების გამომხატველ) ლექ-სიკაშიც თვალნათლივ ჩანს ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძეების დაშლის პირველი ეტაპის დასაწყისი.

5. ენათა და დიალექტთა გამიჯვნის კრიტერიუმისათვის. ცნობილია, რომ ენობრივი სისტემის ყოველი რგოლი დროსა და სივრცეში მუდმივად იცვლება. ენის ევოლუცია სტრუქტურულ ცვლილებასთან ერთად თვისებრივ ცვლილებასაც არ გამორიცხავს. მართალია, ენის ქვესისტემების სახეცვლილება არათანაბარია, მაგრამ მთლიანად მისი ევოლუცია გარდაუვალია, რაც ენობრივ უნივერსალიათა რიცხვს განეკუთვნება.

ენის თანასისტემათა — დიალექტთა ჩამოყალიბება და შემდგომი განვითარება ხდება ამა თუ იმ ტერიტორიაზე დროის განსაზღვრულ მონაკვეთში. აქედან გამომდინარე, დიალექტი განიმარტება, როგორც მოცემული ენის ისეთი თვისობრივი უწყვეტობა (კონტინუუმი), ისეთი მიკროსისტემა, რომელიც ფონეტიკურ-ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურ, სინტაქსურ და ლექსიკურ-სემანტიკურ თავისებურებათა (ცვლილებათა) ერთობლიობას წარმოადგენს. ამის გათვალისწინებით, ენისა და დიალექტის გასამიჯნავად ყოველგვარი მეთოდოლოგიური პრინციპების ჩამოყალიბება დამოკიდებულია საკვლევ ენათა იმანენტურ ბუნებაზე.

ცნობილია, რომ ენობრივ ერთეულთა უფლებრივი სტატუსის დასადგენად თანამედროვე ლინგვისტიკას არ მოეპოვება ერთიანი, ზუსტი და შემოწმებადი კრიტერიუმი. ამაზე მეტყველებს ის ფაქტი, რომ მსოფლიოში დაახლოებით 5000 ენობრივი ერთეულის სტატუსი განსაზღვრული არ არის. 1990 წელს გამოცემულ ლინგვისტურ ენციკლოპედიურ ლექსიკონში კვითხულობთ: „(ენათა — ნ. ა.) ზუსტი ციფრის დადგენა შეუძლებელია იმიტომ, რომ ერთი ენის სხვადასხვა ენათა და დიალექტთა შორის განსხვავება პირობითია“ [ლელ 1990, 609].

ვინიადან თანამედროვე ენათმეცნიერებას არ მოეპოვება ენათა და დიალექტთა სტატუსის განსასაზღვრად სათანადო მეთოდი, შემოგვავს ენობრივი იერარქიის ყველა დონეზე რეალიზებულ ცვლილებათა ხარისხისა და პროცენტული მაჩვენებლის კომპლექსური კრიტერიუმი. ეს კრიტერიუმი ითვალისწინებს აგრეთვე კანონზომიერი, რეგულარული სახის ბგერათმესატყვისობებსაც და სუბრასემენტულ მოვლენათა (პროსოდია, ინტონაცია, მეტყველების ტემპი, რიტმი და ა. შ.) თავისებურებებსაც.

ენისა და დიალექტის გასამიჯნი კრიტერიუმის შესახებ სპეციალურ

ლიტერატურაში აზრთა სხვადასხვაობაა.¹⁸ განსხვავებული თვალსაზრისები, რომლებიც წამოყენებულია სხვადასხვა თაობის ენათმეცნიერთაგან, ემყარება ენობრივ ერთეულთა სხვადასხვა კუთხით ანალიზსა და ამ ანალიზით მიღებული დასკვნა-განზოგადებების ნაირგვარ ინტერპრეტაციებს, რომელთაგან ზოგი მათგანი ნაკარნახევია სუბიექტური მოსაზრებითაც.

სპეციალური ლიტერატურის გაცნობისას ძირითადად სამი თვალსაზრისი გამოიკვეთება: ა) ენათმეცნიერთა ერთი ნაწილისთვის კონკრეტული ენისა და დიალექტის (დიალექტების) გასამიჯნად საკმარისია გაგებინების ფაქტორი;¹⁹ ბ) მეორენი საკმარისად თვლიან ბგერათშესატყვისობათა არსებობას; გ) მესამენი კი წინა ორ ნიშანს (გაგებინებასა და ბგერათშესატყვისობას) უმატებენ სისტემურობას და შერეულ კრიტერიუმს გვთავაზობენ [დაწვრილებით იხ. გვანცელაძე 2006, 40-103].

კანონზომიერი და რეგულარული არაიდენტური ბგერათშესატყვისობა, რომელიც წარმოადგენს ორ ენობრივ ერთეულს შორის კანონზომიერ ფონემურ ფარდობას, თავდაპირველად ამა თუ იმ ენის (resp. ფუძემენის) ტერიტორიულ მიკროსისტემაში ჩნდება. ამგვარ ენობრივ ერთეულში განხორციელებული სხვადასხვა სახის (ფონეტიკური, მორფონოლოგიური, სინტაქსური...) ცვლილებანი თანდათან სცილდება დიალექტის საზღვრებს,²⁰ თვისობრივ ცვლილებათა ზრდისა და მეტი სისტემურობის შექმნის შედეგად მოცემული დიალექტი დამოუკიდებელ ენად ყალიბდება.

მაშასადამე, ენათა საკლასიფიკაცია ნიშნად ბგერათშესატყვისობის კრიტერიუმის გამოყოფა ძალზე მნიშვნელოვანია, თუმცა, სხვაგვარ ცვლილებათა უქონლობის პირობებში, უკმარი. როგორც ჩანს, მნიშვნელობა აქვს აგრეთვე შესატყვისობის რეგულარულობისა და სიმრავლის კოეფიციენტსაც, ვინაიდან კანონზომიერი ფონემური ფარდობანი ხელშესახებია არა ოდენ დიალექტებში, არამედ თქმებშიც კი (sic!). სხვა სახის ცვლილებათა ერთგვარობის (resp. უქონლობის) პირობებში დიალექტებში (resp. თქმებში) პოვნიერ შესატყვისობათა რეგულარულობისა და რაოდენობის კოეფიციენტი ჩვეულებრივ ნაკლებია ენებში დადასტურებულ შესატყვისობათა შესაბამის სიდიდეებთან შედარებით. ამ მიმართებით ყურადღებას იქცევს ახვახური ენის ორ (ჩრდილოურ და სამხრულ) დიალექტს შორის გამოვლენილი ბგერათშესატყვისობანი [მაჰომედბეკოვა 1967, 17-27]. ჩვენი დაკვირვებით, შესატყვისობა, რომელიც ამ ენაში გვხვდება და არა-

¹⁸ ბოლო ხანებში ამ საკითხის თაობაზე მწვავე დისკუსია გაიმართა ქართველოლოგიაში [იხ. ონიანი 2003; ფუტყარაძე 2005; გაბუნია 2004; ბოლდერი 2005; გვანცელაძე 2006; ქედ 2007 და სხვ.].

¹⁹ გაგებინების კრიტერიუმს ვერ მივიხვეთ რელევანტურად თუნდაც იმის გამო, რომ იგი ენაში რეალიზებული სხვადასხვადროული და სხვადასხვაგვარი ცვლილებების შედეგია. ამიტომ ენობრივი ცვლილებანი და გაგებინება დიფერენციაციის ორი ნიშანი კი არ არის, არამედ მეორე პირველისაგან გამომდინარეობს.

²⁰ დიალექტურ ვარიაციათა ჩამოყალიბებას მრავალგვარი პროცესი განაპირობებს: ა) ფონეტიკურ-ფონოლოგიური, ბ) მორფონოლოგიური, გ) მორფოლოგიური, დ) სინტაქსური, ე) ლექსიკური, ვ) სემანტიკური, ზ) არეალური და ინტერფერენციული (სხვა წრის ენებთან მეზობლობა) და ა. შ.

რეგულარული ბუნებისაა, დასტურდება არა იმდენად ზემოხსენებულ დიალექტებს შორის, რამდენადაც სამხრული დიალექტის თქმებს შორის. კერძოდ, სამხრული დიალექტის რატლუბური თქმა, რომელიც, ცალკეული მოვლენების გამო, ჩრდილოური დიალექტისაქენ იხრება, უპირისპირდება იმავე დიალექტის ჰლანუბურსა და წეგობურ თქმებს. საილუსტრაციო მაგალითები:

საერთო ამოსავალი	რატლ.	წეგ.	მნიშვნელობა
*ტ'	ტ'	ტ	
	ტ'არა	ტარა	„თავთავი“
	ტ'ა	ტა	„ზედ“
	რეტ'ა	რეტა	„ხელი“
	ტ'ალი	ტალი	„ფურცელი“
*ლ ^ვ	ლ ^ვ	ლ'	
	ლ ^ვ ესა	ლ'ესა	„მდინარე“
	ლ ^ვ ადუა	ლ'აბდა	„სამი“
	რალ ^ვ ა	რალ'ა	„ღამე“
	დილ ^ვ ა	დილ'ა	„მე (მიც.)“
*ჯ'	ჯ'	ხ	
	ჯ'ა	ხა	„თხოვნა“
	ჯ'ანუ	ხანუ	„კვერცხი“
	უნ ^ვ ჯ'ა (<*ნუჯ'ა)	ნიხა	„შვრია“
	ჯ'ური	ხური	„ყანა“
*ყ'	ყ'	ყ' ც	
	ყ'ელი	ყელ	„პირი“
	ყ'ორი	ყორ	„დაფა“, „ფიცარი“
	ყ'ობიკა	ყობკა	„ხმალი“
	ბეყ'ი	ბაყი	„ცოდნა“

არაინტენსიურ აბრუბტივ ყ'-ს მაგალითზე თვალნათლივ ჩანს შესატყვისობის ფორმირების დინამიკა: ჩრდილოურ დიალექტში დაცული ყ', არქიფონემის სახით, წესისამებრ შემონახულია რატლუბურ თქმაში, ხოლო ჰლანუბის თქმაში უნდა შეცვლილიყო, მაგრამ პარალელურ ფორმებში შემორჩენილა. აქ შესატყვისობა ჩამოყალიბების პროცესშია, ხოლო

წეგობურ თქმაში ეს პროცესი ($\psi' > \psi$) დასრულებულია.

სპონტანურად ცვლილ ფონემათა კანონზომიერი შეფარდებანი, რაც კომპარატივისტიკაში ბგერათშესატყვისობის სახელით არის ცნობილი, არასისტემური სახით გვხვდება ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტის ორ თქმაში — ტოხურსა და ჭადაქოლოურში [ცერცვაძე 1948, 136-142].

ტოხურ და ჭადაქოლოურ თქმათა სათანადო მონაცემების შედარება ცხადყოფს, რომ ამ ენობრივ ერთეულებში ხმოვანთა შესატყვისობა მწყობრი სისტემის სახით კი არ დასტურდება, არამედ იგი არარეგულარული ხასიათისაა. კერძოდ, თუ მკაცრი კომპარატივისტული პრინციპით მივუღებთ, ხმოვანთა სისტემაში შესატყვისობანი უნდა გამოერიცხოთ, რადგან გვხვდება ან ოდენ ხმოვანთა პოზიციური ცვლა (ხერაბ < *ხერიდაბ < *ხირიდაბ < ხირიდაბ „ძვირფასი“, ჭუაჟი < ჭუაზი < ჭუაზე „წერა“, კიგუ < კიგო „ორი“...), ანდა სუბსტიტუცია ხდება ცალკეულ შემთხვევებში (ანწ. ზორ: ხუნძახ. ზარ „მუშტი“...). და არა ამა თუ იმ ხმოვნის დასაშვებ ყველა ფონოლოგიურ პოზიციაში. ამით ჩანს შეპირობებული ის გარემოება, რომ ილ. ცერცვაძე ტერმინად იყენებს ხმოვანთამონაცვლეობას და არა ხმოვანთა შესატყვისობას [ცერცვაძე 1948, 145-147; შდრ. მიქაილოვი 1958, 126-130].

რაც შეეხება საანალიზო თქმების თანხმოვანთა ფონოლოგიურ სისტემას, შესატყვისობანი დასტურდება ზოგ აფრიკატსა (ძ, წ, ჯ, ჩ, ჭ) და სპირანტებში (ზ, ხ, შ, ლ) [ცერცვაძე 1948, 135-142; მიქაილოვი 1958, 76, 97-102; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 59, 69-75]. შეიძლება ბგერათფარდობა სხვაგანაც გამოვლინდეს (ხუნძახ. ხ: ანწ. ჭ), მაგრამ მას სისტემატური ხასიათი არ აქვს — შესატყვისობის ჩამოყალიბების პროცესი დასრულებული არ არის.

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ხანდახან სხვადასხვა არფიქონემათა რეფლექსების დამთხვევა ხდება: ს > შ, ს (< ც) > შ.

საერთო ამოსავალი	ტოხ.	ჭადაქ.	მნიშვნელობა
*ს	ს	შ	
	სორდო	შორდო	„ღამე“
	ნუს	ნუშ	„დანა“
	ნუსგუ	ნუშგუ	„ასი“
	სონ	შონ	„წელიწადი“
*ც	ს	შ	
	სი	ში	„დათვი“
	ოს	ოშ	„ხარი“
	სერ	შერ	„მელა“
	ბერსინ-	ბერშინ-	„ლამაზი“

მაშასადამე, ანწუხური დიალექტის ორ (ტოხურსა და ჭოდაქოლოურ) თქმას შორის ბგერათშესატყვისობას მხოლოდ 10 თანხმოვანი გვიჩვენებს, ხოლო 30-ზე მეტი თანხმოვანი მოკლებულია ამგვარ კანონზომიერ ფონემურ ფარდობას.²¹ ბუნებრივია, ისეთ პირობებში, როცა ორ ენობრივ ოდენობას შორის ფონემათა კანონზომიერი მიმართებანი მოიცავენ ფონოლოგიური სისტემის მარტოოდენ 25%-ს და სხვა მხრივ მათ შორის არსებითი სხვაობა არ შელავნდება, მართებული არ იქნება მათი ორ დამოუკიდებელ ენად მიჩნევა [შღრ. ჭურდიანი 1996, 26].

რაც შეეხება ხუნძახურისა და ანწუხურის ურთიერთმიმართების საკითხს, მათ შორის დივერგენციის ხარისხი, ტოხურისა და ჭადაქოლოურისაგან განსხვავებით, ოთხი ფონემის კანონზომიერი შესატყვისობით არის გაზრდილი (ხუნძახ. ჟ, ლ', ზ, ქ; ანწ. ჯ, თ, ჰ, წ). მიუხედავად ამისა, სხვა რიგის განსხვავებების უქონლობის პირობებში, ანწუხურის გამოყოფა ცალკე ენობრივ ერთეულად დიდ დაბრკოლებას წააწყდება, რადგან არან. ჩიკობავას მახვილგონიერული შენიშვნით კანონზომიერი შესატყვისობა ბგერათგადაწვევის ფაქტებზე ყოველთვის ახალ ენას როდი ნიშნავს“ [იხ. ცერცვაძე 1948, 142].²²

ამრიგად, ბგერათშესატყვისობის კრიტერიუმში საკმარისი საფუძველი არ არის ენისა და დიალექტის გასამიჯნავად მით უფრო მაშინ, როცა ეს შესატყვისობა სულ რამდენიმე ფონემას ეხება და ფრაგმენტულ ხასიათს ატარებს.

ენათა და დიალექტთა არაადეკვატური კვალიფიკაციის გათვალისწინებით, შემოგვაქვს ენობრივ ცვლილებათა (თავისებურებათა) ხარისხისა და პროცენტული მაჩვენებლის კომპლექსური კრიტერიუმი. იგი გულისხმობს: იმ შემთხვევაში, თუ ორ მონათესავე ენობრივ ერთეულს შორის ენობრივი იერარქიის რომელიმე ერთ დონეზე ცვლილებებს სისტემური ხასიათი აქვთ და ისინი 50%-ს აჭარბებენ, მაშინ ეს ოდენობანი დამოუკიდებელი ენებია.²³

ზემოჩამოყალიბებული წესის მიხედვით, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა კლასიფიკაცია მცირედენ ცვლილებას განიცდის, თუმცა საკვლევ ენათა საფუძვლიანი და საბოლოო დაჯგუფება მომავალი სპეციალური კვლევა-ძიების საქმეა. ამჟამად, ჩვენ შემოვიფარგლებით ორი ახლომონათესავე ენის (ერთი მხრივ, ბოთლიხურისა და დოდობერიულის, ხოლო,

²¹ ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ ენობრივ ერთეულთა გასამიჯნად და საკლასიფიკაციოდ ბგერათიფიკაციის (resp. იდენტური ბგერათშესატყვისობანი) არ გამოგადგება.

²² ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ორ საანალიზო ენობრივ ერთეულს შორის არსებული ბგერათშესატყვისობანი რეგულარობის ხარისხითა და ფონოლოგიური სისტემის მომცველობით უფრო ხელშესახებია, ვიდრე ანდიურ (მაგალითად, ბოთლიხურ-დოდობერიულ, ბავალურ-ტინდიურ), ან დიდოურ (მაგალითად, საქ. დიდოურ-ჭინუხურ) ენებში დადასტურებული ბგერათშესატყვისობანი. ჩანს, წინამორბედი მკვლევრები მათი კვალიფიკაციისას, ბგერათშესატყვისობათა გარდა, სხვა განსხვავებებსაც ითვალისწინებდნენ.

²³ თუ ენობრივი იერარქიის ყველა ან მეტწილ დონეებზე რეალიზებულ ცვლილებათა 30%-ს სცილდება, მაშინაც კომპარატივისტიკის პოზიციებიდან ორი მონათესავე ენობრივი ერთეული დამოუკიდებელი ენების სტატუსს იძენს.

მეორე მხრივ, ბავალურისა და ტინდიურის) შედარებით.

ბოთლიხური და ლოდობერიული ენების (resp. კილოების) ლინგვისტურ მონაცემთა შედარების საფუძველზე მიღებული მსგავსება-განსხვავებანი ასეთ სახეს მიიღებს:²⁴

1. ვოკალური სისტემები ერთგვარია: გვხვდება ხუთი ორალური (ა, ე, ი, ო, უ) და ხუთი ნაზალიზებული (ან, ენ, ინ, ონ, უნ) ხმოვანი.

2. კონსონანტურ სისტემაში მცირეოდენი სხვაობაა: ბოთლიხურისაგან განსხვავებით, ლოდობერიულში გვაკლია მქლერი აფრიკატი ჯ, ორი აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი წა, ჭა (*წა > წ, *ჭა > ჭ) და ხშულ-მსკდომი ინტენსიური აბრუპტივი კა (*კა > კ). ლოდობერიული ენის ზიბირხალურ კილოკავში დასტურდება პალატალიზებული წინაველარული ბგერები გ', ქ', ჭნ', კ' [საიდოვა 1973, 13], მაგრამ ისინი ფონემურ სტატუსს მოკლებულნი უნდა იყვნენ [შდრ. გუდავა 1967, 308].

3. დადგენილ ბგერათშესატყვისობათა თანხვედრის კოეფიციენტი 86%-ს შეადგენს: ბოთლიხურსა და ლოდობერიულს შორის (ფორმულაში: ს.აშოს. > ბოთლ.: ლოდ.) სხვაობას გვიჩვენებს შესატყვისობის შეიდი წვერი, რომელთაც ნაირგვარი ცვლილებები განუცლიათ: ინტენსიური აბრუპტივები (*წა > წა : ცა, *ჭა > ჭა : ჩა, *კა > კა : ქა, *ყ' > ლ : ც), ლატერალები (*ლ' > ლ : ლ', *ტ' > ტ : ლ, *ლ' > ლ : ლ').

4. ორივე შესადარებელ ენაში მახვილი სუსტი, დინამიკური და მოძრავია. მასთან, აქვს დისტინქციური ფუნქცია: ბოთლ. მასა! თქვი! მაა „უთხრა“, ბეტან „ხენა“ — ბეტთ „გომური“...; ლოდ. ბასა! „თქვი!“ — ბაა „თქვა“, ბეტან „ხენა“ — ბეტთ „გომური“, ბანა! „აიღე!“ — ბანა „დაინგრა“ და მრ. სხვ.

როგორც ზემომოყვანილი მაგალითებიც გვიდასტურებენ, მახვილი ძალიან ხშირად ორსავე ენაში ერთსა და იმავე ხმოვანს მოუღის. მსგავსია აგრეთვე მეტყველების ტემპი და ინტონაცია.

5. არც კომბინატორული ფონეტიკური პროცესები იძლევა თვალსაჩინო ცვლილებებს. ამ მხრივ, ყურადღებას იქცევს ასიმილაცია, დისიმილაცია, რედუქცია, პალატალიზაცია, ნაზალიზაცია, დელაბიალიზაცია, სუბსტიტუცია და მისთ. განსაკუთრებით დიდ სიახლოვეს ლოდობერიულ ენასთან ბოთლიხური ენის მთავარი კილოკავი ამჟღავნებს. როგორც ტ. გუდავა წერს: „ის, რაც მთავრულს ბოთლიხურისაგან განასხვავებს, უმეტეს შემთხვევაში ლოდობერიულთან პოულობს საერთოს (ეს ასეა ფონეტიკაშიც, მორფოლოგიაშიც, ლექსიკაშიც)“ [გუდავა 1963, 25].

6. მხ. რ.-ში კლასთა სისტემა ერთნაირ ვითარებას გვიჩვენებს: I კლ. უ, II კლ. ხ, III კლ. ბ. მრ. რ.-ში ხდება სახელთა მეტნაკლებად განსხვავებული დაჭფუფება და კლასის ექსპონენტების შენაცვლება: ბოთლ. „ცოცხალი“ (ჩ-ლ-ლ) — „არაცოცხალი“ (ბ): ლოდ. „ადამიანის კლა-

²⁴ ეს თემა ცალკე გამოკვლევის საგანია, ამიტომ აქ მას დაწერილებით ვერ შევხებით.

სი“ (ბ) — „ნივთთა კლასი“ (რ).

7. მართალია, არსებით სახელთა მრავლობითის ყველაზე საწარმოებელი ფორმანტი (ბოთლ.-ბღაღ'ი, -დიღ'ი... : ლოდ. -აღღი, -ბეღი, -ზაბე...) ერთმანეთს არ ემთხვევა, მაგრამ გვაქვს როგორც საანალიზო ფორმანტთა (ბოთლ. -ე, -ღე : ლოდ. -ე, -ღი), ისე ა, ი ხმოვნებით ნაწარმოებ ფუძეთა და სადა ფუძეთა თანხვედნის ფაქტები.

8. სახელთა ბრუნებაში არაიშვიათად გვხვდება ერთგვარი მოვლენები. კერძოდ, ორსავე საანალიზო ენაში გვაქვს: ა) ერთფუძიანი ბრუნება, როდესაც საბრუნებელი სახელის ფუძედ ნომინატივის მზამზარეული ფორმაა გამოყენებული. ბ) ორფუძიანი ბრუნება, რომლის დროსაც საბრუნებელი სახელის ე. წ. ირიბ ბრუნვათა ფუძე ნაწარმოებია ან ა, ი, უ ხმოვნების მეშვეობით (I ტიპი), ანდა საბრუნებელი სახელის ფუძედ გამოყენებულ სახელობითი ბრუნვის ფორმაზე შაუ, ლ'ი ელემენტების დართვით. ბრუნვის ნიშანთა ერთიანობაც ხშირად ნათელია (მაგალითად, ერგ.: ბოთლ. -ღი : ლოდ. -ღი). ლოდობერიულში დამატებით გამოიყოფა -რ²⁵ ნიშნიანი აფექტური ბრუნვა.

9. თანხვედნები ხშირია ლოკატიურ ბრუნვათა სისტემაში, თუმცა განსხვავებებიც შეიმჩნევა. კერძოდ, ბოთლიზურში ლოკატიურ ბრუნვათა ექვსი სერია გვაქვს, ხოლო ლოდობერიულში მათი რიცხვი შვიდს აღწევს. თანხვედნასთან ერთად გვაქვს სხვაობები ბრუნვათა ფორმანტების სტრუქტურის მხრივაც.

10. ორივე ენისთვის დამახასიათებელია კლასოვანი უღვლილება. ერთგვაროვანია როგორც ზმნის მორფოლოგიური, ისე უღვლილებისა და წარმოქმნის კატეგორიები. კერძოდ, ორსავე ენაში: ინფინიტივის მარკერია -ი, ინფინიტივის ფორმისაგან -რ ნიშნით იწარმოება მასდარი, ნამყო დროის ფორმანტია -ა, ბრძანებით კილოს -ი და -ა სუფიქსები აწარმოებენ, უარყოფითობის სუფიქსად -ჰი გვხვდება და ა. შ.

სიახლოვესთან ერთად, განსხვავებაც ვლინდება კაუზატივის წარმოებაში (ბოთლ. -ა : ლოდ. -აღ), მყოფადი დროის წარმოებაში (ბოთლ. -იკაბ: ლოდ. -საუ).

11. თანხვედნები შეინიშნება მიმღეობათა წარმოებაში, მაგალითად: ბოთლ. ვჟარდ-ა-ბ: ლოდ. ვჟარდ-ი-ბუ „დაწერილი“...

ანალოგიური ვითარება გვაქვს სიტყვაწარმოებაში [იხ. გულავე 1963, 138-151; 1967, 319].

12. საანალიზო ენათა უღვტრები გვიჩვენებენ როგორც მსგავსებას, ისე თანხვედნას. კერძოდ, თანხვედნა გვაქვს: ლა „ცა“, „და“ (კავშ.), -ზა „რალა“, „აკი“, -და „ვე“ (ბოთლ. არუ-და „აქ-ვე“...), -ღ'ი „თან“, „იანი“. მსგავსება ვლინდება: ბოთლ. -ცაუ-ბ: ლოდ. -ცაი-მ-ა „ვით“, ბოთლ. -კა-ბუ: ლოდ. -გუბუ „რადგან“, „ი“...

13. მეტად მწირი მონაცემების გამო, რამდენადაც სინტაქსურ საკითხებზე შეგვიძლია მსჯელობა, სიახლოვე ამ ენობრივ ერთეულებს შორის

²⁵ ამ ფორმანტში რ კლასის გაქვავებულ ნიშნად მიიჩნევა [გულავე 1967, 312].

თვალსაჩინოა. ატრიბუტულ სინტაგმაში გაბატონებულია პრეპოზიციური წყობა, თუმცა პოსტპოზიციური წყობაც დაჩნდება კომპოზიტებსა და ტოპონიმიაში.

რაც შეეხება პრედიკატულ სინტაგმას, ყველგან სხვა ახლომონათესავე ენათა ანალოგიური ვითარება გვაქვს. Verba sentiendi-ს ტიპის ზმნე-ბიც თავისებურებებს (რეალური სუბიექტის მართვა მიცემითში) ერთნაირად წარმოგვიდგენენ.

14. ორსავე საანალიზო ენას თანაბრად ახასიათებს შემდეგი კონსტრუქციები: ა) ნომინატიური, ბ) ერგატიული, გ) დატიური, დ) პოსესიური, ე) ლოკატიური.

ზემოჩამოვლილ სინტაქსურ კონსტრუქციებში სახელისა და ზმნის ურთიერთობა ერთმანეთის ანალოგიურია.

15. ლექსიკური ფონდი (როგორც ძირეული, ისე ნასესხები ლექსიკური მარაგი) ორივე ენობრივი ერთეულისთვის ერთი და იგივეა. თანხედენა ხდება სემანტიკურ ღონეზეც.

ის მცირეოდენი სხვაობანი ლექსიკასა და სემანტიკაში, რაც აქა-იქ იჩენს თავს, კომპარატივისტიკის თვალსაზრისით ირელევანტურია.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს დასკვნა: ბოთლიხური და ლოდობერიული, როგორც ენის სტატუსის მქონე ორი ერთეული ენობრივ ნიშანთა ტოლობის ისეთ ხარისხს ავლენს, რომ სავესებით შესაძლებელია მათი გაერთმინებელიანება და ერთ (ბოთლიხურ) ენად მიჩნევა სათანადო დიალექტებით: ა) საკუთრივ ბოთლიხური და ბ) ლოდობერიული.

ანალოგიურად აიხსნება, ერთი მხრივ, ბაგვალურისა და ტინდიურის, ხოლო, მეორე მხრივ, ბეჟიტურისა და ჰუნზიბურის ურთიერთმიმართების საკითხი, რის შედეგადაც გამოიყოფა თითო-თითო ენა: 1. ბაგვალური ენა (დიალექტებით: ა) კვანადური, ბ) ტინდიური);²⁶ 2. ბეჟიტური ენა (დიალექტებით: ა) საკ. ბეჟიტური, ბ) ჰუნზიბური).

გადასაწყვეტია ჰინუხური ენის საკითხი, რომელსაც ე. ლომთაძე [ლომთაძე 1963, 8] დიდოური ენის დიალექტად მიიჩნევს.

საკვლევ ენათა წამყვანი სპეციალისტები, ჩანს, ამჩნევდნენ ამ ენობრივ ერთეულთა შორის არსებულ თვალსაჩინო სიახლოვეს და ამიტომაც უწოდებდნენ მათ ენა-დიალექტებს (resp. ენა-კილოებს) თუ მცირე ენებს (resp. მიკრო-ენებს) [ჩიქობავა 1965, 9-10; ბოკარევი 1930, 25; გულაფა 1967, 272; 1971, 3-4...].

²⁶ წინამდებარე ნაშრომში საილუსტრაციო მაგალითები დამოწმებულია ძველი კლასიფიკაციით, რომელშიც ტინდიურსა და ლოდობერიულს ენების სტატუსი აქვთ. რაც შეეხება ბეჟიტურ და ჰუნზიბურ ენობრივ ერთეულთა ურთიერთმიმართების საკითხს, ამ მონოგრაფიის ავტორი სავესებით იზიარებს ე. ლომთაძის დასაბუთებულ თვალსაზრისს მათი ერთიანობის შესახებ და მათ ერთ ენად (ბეჟიტური) განიხილავს.

პირველი ნაწილი

ხმოვანთა სისტემა

I თავი

ვოკალური სისტემის ზოგადი დახასიათება

1.1. ზოგადი. ხუნძური ენა კონსონანტიზმის უაღრესი სირთულის პირობებში ვოკალური სისტემის უჩვეულო სიმარტივეს ამჟღავნებს. ანდიურ ენებს მეტწილად ხმოვანთა და თანხმოვანთა სისტემებს სირთულე თანაბრად ახასიათებს. რაც შეეხება დიდოურ ენებს, კონსონანტიზმი, გამარტივების გამო, დიდად სხვაობს ვოკალიზმისაგან, რომლის სირთულე უკიდურეს ზღვარს აღწევს — ბეჟიტური ენა 30 ხმოვან-ფონემას ითვლის. მიუხედავად ამგვარი სიჭრელისა, ამოსავალი მარტივი ვოკალური სისტემა გართულებულია ნაზალიზებული, პალატალიზებული (resp. უმლაუტიანი) და გრძელი სახესხვაობებით, რომელთა მეორეულობა ეჭვს არ იწვევს, ხოლო ზოგი მარტივი ხმოვნის ფუძემდებულობაც სათუთაა [ჩიქობავა 1979, 49].

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენების ვოკალიზმის პარადიგმატული ანალიზისას²⁷ ხმოვანთა ყოველგვარი (კვალიტატიური, კვანტიტატიური) ოპოზიცია შეიძლება დახასიათდეს ეჭვის ნიშნის მიხედვით: 1) **ლოკალური რიგი**; 2) **ენის აწეულობა**; 3) **ბაგისმიერი-არაბაგისმიერი**;²⁸ 4) **გრძელი-არაგრძელი**; 5) **ნაზალიზებული-არანაზალიზებული**; 6) **პალატალიზებული-არაპალატალიზებული**.

1.2. ხუნძური ენის ხმოვანთა სისტემა. ხმოვანთა სისტემის სიმარტივით გამოირჩევა ხუნძური ენა, რომელშიც მხოლოდ ხუთი სადა ხმოვანი დასტურდება: **ა, ე, ი, ო, უ.** ამ ორალურ ხმოვანთა გვერდით, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაშია აღნიშნული, შეიმჩნევა შეზღუდული დისტრიბუციის მაგარშემართვიანი, ფარინგალიზებული, ლარინგალიზებული, პალატალიზებული, ნაზალიზებული ნაირსახეობანი, მაგრამ მათ ფონემური სტატუსი არ აქვთ [უსლარი 1989, 7; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 22-23; მიქაილოვი 1958, 146-147; მადიევა 1967, 256; ჭაფარიძე 1967, 113...]. ჰიდურის ერთ-ერთ თქმაში გამოყოფენ ნაზალიზებულ ა-ს [მიქაილოვი 1958, 146], მაგრამ იგი სინამდვილეში ალოფონის ფარგლებს არ უნდა სცილდებოდეს. ზაქათალურ დიალექტში ადასტურებენ თერთმეტ ხმოვანს [საიდოვა 1981, 130-133]. დამატებით გამოყოფენ გრძელ (**ა, ე, ი,**

²⁷ პარადიგმატული და სინტაგმატური ანალიზი ენის აღწერითი თვალსაზრისით კვლევისას გამოიყენება, თუმცა ფასდაუდებელ სამსახურს უწევს დიაქრონიულ კვლევასაც. აქ მოკლედ განვიხილავთ ხმოვანთა სისტემებს პარადიგმატული ასპექტით.

²⁸ ნიშანი „ბაგისმიერობა-არაბაგისმიერობა“ გათვალისწინებულია მაშინ, როდესაც ა და მისი კორელატები უკანა რიგშია წარმოდგენილი.

უ), ე. წ. ირაციონალურ გ და ჰუნზიბურ დიალექტში თავიჩენილი პ(-ჰ) ტიპის ხმოვნებს, რომლებიც აგრეთვე ძირითადი ხმოვნების ალოფონებს ეტოლებიან. მასთან, გ<ი და პ<ა, მაგ.: წალკ||წალი „სუფთა“, ბინა||ბინა „ბინა“... გარდა ამისა, ანატოლიის ხუნძთა მეტყველებაში შენიშნულია ნაზალიზებული ი^ნ და პალატალიზებულ ო, უ ხმოვანთა არსებობა [შარაშიძე 1981, 17-18]. თურქეთის ტერიტორიაზე გავრცელებულ ხუნძური ენის ფონოლოგიურ სისტემაში შემჩნეული პალატალიზებული ბგერები, ჩანს, სათანადო ხმოვანთა (ო, უ) ალოფონებია, რომლებიც თურქული ენის ანალოგიური ხმოვნების ზეგავლენით ჩანს წარმოქმნილი.

ხუნძურში მარტივ ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალია და ვოკალური სისტემა ტაბულის სახით ასე გამოიხატება:

ლოკალური რიგი	წინა	უკანა	
		არაბაგისმიერი	ბაგისმიერი
ენის აწეულობა			
მაღალი	ი		უ
საშუალო	ე		ო
დაბალი		ა	

1.3. ანდიური ენის ხმოვანთა სისტემა. ანდიურ ენაში გაირჩევა ხუთი მარტივი ხმოვანი: ა, ე, ი, ო, უ. გარდა ამისა, ზოგ თქმაში დასტურდება გრძელი სახეობები, რომლებიც შეიცავენ სადა ხმოვანთა საართიკულაციო თვისებებს დაყოვნების მიმატებით: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ. თქმათა მიხედვით, არათანაბრად არის გავრცელებული ნაზალიზებული კორელატებიც: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ. გრძელი და ნაზალიზებული ხმოვნები უპირატესად რიკვანის თქმაში გვხვდება [ცერცვაძე 1965, 10-15].

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ხმოვანთა კლასიფიკაციის ცხრილი ასეთ სახეს მიიღებს:

ლოკალური რიგი	წინა			შუა			უკანა		
	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.
ენის აწეულობა									
მაღალი	ი	ი ^ნ	ი ^ნ				უ	უ ^ნ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე ^ნ	ე ^ნ				ო	ო ^ნ	ო ^ნ
დაბალი				ა	ა ^ნ	ა ^ნ			

შენიშვნა: წინა და შუა რიგის ხმოვნები ბაგისმიერობის უქონლობით უპირისპირდებიან უკანა რიგის ხმოვნებს. მასთან, შუა რიგისად მიჩნეული ხმოვნები და მათი კორელატები, შესაძლოა სინამდვილეში, ხუნძურის ანალოგიურად, უკანა რიგისა იყოს, რასაც ექსპერიმენტული კვლევა სჭირდება [იხ. ჯათარიძე 1967, 119; დე 2000, 276].

1.4. ბოთლიხური ენის ხმოვანთა სისტემა. ბოთლიხურს მოეპოვება ხუთი სადა ორალური (ა, ე, ი, ო, უ) და ხუთი ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ) ხმოვანი, რომელთა დაპირისპირება ფონოლოგიურად რელევანტურია. მასთან, ა შედარებით უკანა წარმოებისაა [გუდავა 1962, 11]. ნაზალიზებულ ხმოვანთაგან ო^ნ სპორადულად გვხვდება. ხმოვანთა დისტრიბუცია თავისუფალია, თუმცა ნაზალიზებული ხმოვნები აბსოლუტურ ბოლოში წესისამებრ არ შეიმჩნევა [გუდავა 1967, 293]. ხ. აზავეი დამატებით ხუთ ხმოვანს (ა, ე, ი, ო, უ) გამოყოფს, თუმცა მათ კვალიფიკაციას არ იძლევა [დე 2000, 347-348. სქემატურად:

ლოკალური რიგი	წინა		უკანა			
			არალაბიალური		ლაბიალური	
	არანაზალზ.	ნაზალზ.	არანაზალზ.	ნაზალზ.	არანაზალზ.	ნაზალზ.
ენის აწვეულება						
მაღალი	ი	ი ^ნ			უ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე ^ნ			ო	ო ^ნ
დაბალი			ა	ა ^ნ		

1.5. ღოდობერიული ენის ხმოვანთა სისტემა. ღოდობერიულ ენაში დასტურდება ხუთი სადა ორალური ხმოვანი (ა, ე, ი, ო, უ), რომელთაც მოეპოვებათ შესაბამისი ნაზალიზებული კორელატები: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ. ო^ნ და უ^ნ ხმოვანთა გამოყენების ხვედრითი წილი მცირეა, ხოლო გრძელი სახეობები ფონოლოგიურად ირელევანტურია [გუდავა 1967, 307; საიდოვა 1973, 9; შდრ. დე 2000, 378-379]. ხმოვანთა განაწილება თავისუფალია, თუმცა ამა თუ იმ ხმოვნის ფუნქციური დატვირთვა — განსხვავებული.

საბოლოოდ ხმოვანთა ცხრილი ასეთ სახეს მიიღებს:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა		უკანა	
	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.
ენის აწეულობა						
მაღალი	ი	ი ^ნ			უ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე ^ნ			უ	უ ^ნ
დაბალი			ა	ა ^ნ		

1.6. ჰამალური ენის ხმოვანთა სისტემა. გვხვდება როგორც სა- და ორალური (ა, ე, ი, ო, უ), ისე ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ) და გრძელი (ა, ე, ი, ო, უ) ხმოვნები. გარდა ამისა, გამოიყოფა გრძელი ნაზალიზებული სახეობები: ა^ნ, ო^ნ, უ^ნ [ბოკარევი 1949, 15; მაჰომედბეკოვა 1967, 383-385; მაჰომედოვა 1999, 412].

ხმოვანთა სისტემა ტაბულის სახით ასე წარმოგვიდგება:

ლოკალური რიგი	წინა				შუა				უკანა				
	არანა-ზალიზ.		ნაზა-ლიზ.		არანა-ზალიზ.		ნაზა-ლიზ.		არანა-ზალიზ.		ნაზა-ლიზ.		
	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	
ენის აწეულობა													
მაღალი	ი	ი	ი ^ნ	ი ^ნ					უ	უ	უ ^ნ	უ ^ნ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე	ე ^ნ						უ	უ	უ ^ნ		
დაბალი					ა	ა	ა ^ნ	ა ^ნ					

1.7. ტინდიური ენის ხმოვანთა სისტემა. ხმოვანთა სისტემა ტინდიურში რთულია: მარტივი ორალური ხმოვნების (ა, ე, ი, ო, უ) გარდა, გაირჩევა გრძელი (ა, ე, ი, ო, უ), ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ) და გრძელი ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ) კორელატები. გავრცელებულია გრძელი ხმოვნების ფაკულტატური გამოყენება. ე^ნ და ო^ნ ხმოვნები სპორადულად გვხვდება [გუდავა 1953, 329-333; 1967, 368; დე 2000, 423]. სქემატურად:

ლოკალური რიგი	წინა				შუა				შუკანა				
	არანა-ზალიზ.		ნაზალიზ.		არანა-ზალიზ.		ნაზალიზ.		არანა-ზალიზ.		ნაზალიზ.		
	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	
ენის აწეულობა													
მაღალი	ი	ი ^ა	ი ^ა	ი ^ა					ც	ც ^ა	ც ^ა	ც ^ა	
საშუალო	ე	ე ^ა	ე ^ა	ე ^ა					უ	უ ^ა	უ ^ა	უ ^ა	
დაბალი					ა	ა ^ა	ა ^ა	ა ^ა					

შენიშვნა: ტ. გუდავა ტინდიურ ა-ს უფრო წინა წარმოებისად მიიჩნევს [გუდავა 1953, 330; შდრ. დე 2000, 424]. ამ მოსაზრების ექსპერიმენტულად დადასტურებამდე ჩვენ მას შუა რიგში ვათავსებთ.

1.8. ბაგვალური ენის ხმოვანთა სისტემა. ბაგვალურში გამოიყოფა მარტივი არაგრძელი (ა, ე, ი, ო, უ), მარტივი გრძელი (ა^ა, ე^ა, ი^ა, ო^ა, უ^ა) და ნაზალიზებული გრძელი (ა^ა, ე^ა, ი^ა, ო^ა, უ^ა) ხმოვნები. გრძელი და გრძელი ნაზალიზებული ხმოვნების ფონემურობის საკითხი სარკვევია.

ხმოვანთა განაწილება თავისუფალია, თუმცა აუსლაუტში ი და უ იკვეცება [გუდავა 1967, 351-352; 1971, 7]. ყოველივე ზემოთქმული, სქემის სახით, ასე გამოიყურება:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა		შუკანა	
	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.	არანაზალიზ.	ნაზალიზ.
ენის აწეულობა						
მაღალი	ი	ე ^ა			ც	ც ^ა
საშუალო	ე	ე ^ა			უ	უ ^ა
დაბალი			ა	ა ^ა		

1.9. კარატაული ენის ხმოვანთა სისტემა. კარატაული ენის ვოკალური სისტემა შეიცავს ხუთ სადა ხმოვანსა (ა, ე, ი, ო, უ) და მათ ნაზალიზებულ კორელატებს: ა^ა, ე^ა, ი^ა, ო^ა, უ^ა. პალატალიზებულ თანხმოვანთა მომდევნოდ ფაკულტატურად გვხვდება პ, რომელიც ფონოლო-

გიურ ღირებულებას მოკლებულია [მაჰომედბეკოვა 1967, 322; 1971, 12-13].
ამგვარად, კარატული ენის ხმოვან-ფონემათა კლასიფიკაციის ცხრი-
ლი ასე წარმოგიდგება:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა		უკანა	
	არანაზალბ.	ნაზალბ.	არანაზალბ.	ნაზალბ.	არანაზალბ.	ნაზალბ.
ენის აწეულობა						
მაღალი	ი	ი ^ნ			უ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე ^ნ			ო	ო ^ნ
დაბალი			ა	ა ^ნ		

1.10. ახვახური ენის ხმოვანთა სისტემა. ახვახურ ენაში გამოი-
ყოფა მარტივი ორალური (ა, ე, ი, ო, უ), გრძელი (ა, ე, ი, ო, უ)
და ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ) ხმოვნები. ჩამოთვლილ ხმოვანთა
გარდა, ადასტურებენ იშვიათი ხმარების გრძელ ნაზალიზებულ კორელა-
ტებს, რომელთა ფონემურობის დასაბუთებას ვერსად ვხვდებით [მაჰომედ-
ბეკოვა 1967, 336; 1971, 11-12]. ჩნდება ექვი, რომ ზშირად გრძელი ნაზა-
ლიზებული ხმოვნები ალოფონთა ფარგლებს არ უნდა სცილდებოდეს.
ეგვე ითქმის ზოგი დიდოური ენის ხმოვანთა მიმართაც.

ახვახური ენის ვოკალური სისტემის ტაბულა ასე გამოისახება:

ლოკალური რიგი	წინა				შუა				უკანა			
	არანაზა- ლიზ.		ნაზა- ლიზ.		არანაზა- ლიზ.		ნაზა- ლიზ.		არანაზა- ლიზ.		ნაზა- ლიზ.	
	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი
ენის აწეულობა												
მაღალი	ი	ი	ი ^ნ	ი ^ნ					უ	უ	უ ^ნ	უ ^ნ
საშუალო	ე	ე	ე ^ნ	ე ^ნ					ო	ო	ო ^ნ	ო ^ნ
დაბალი					ა	ა	ა ^ნ	ა ^ნ				

მაშასადამე, ანდიურ ენათა სინამდვილეში ხმოვანთა რიცხვი მერყე-
ობს ათიდან ოცამდე. ჰამალურში, ტანდიურსა და ახვახურში ხმოვანთა
სისტემა საგრძნობლად გართულებულია, თუმცა სპეციალურ ლიტერატუ-

რაში არსებული კვალიფიკაცია ასახავს თუ არა სინამდვილეს, ამას დამატებითი კვლევა-ძიება სჭირდება.

1.11. დიდოური ენის ხმოვანთა სისტემა. დიდოურ ენაში დასტურდება ხუთი სადა ხმოვანი: ა, ე, ი, ო, უ. ამ ხმოვანთა გვერდით მოგვეპოვება მათი გრძელი ვარიანტები, რომლებიც სათანადო მარტივი ხმოვნების საარტიკულაციო თვისებებს შეიცავენ დაყოვნების მიმატებით: ა̄, ე̄, ი̄, ო̄, უ̄. ქიდიროულსა და შაფიხურ თქმებში თავს იჩენს პალატალიზებული ა̄ (ა̄), რომელიც შეიძლება ფონემად ჩაითვალოს. რაც შეეხება საპადურ დიალექტსა და ზოგი სხვა აულის (ხეთობი, შაური...) მეტყველებაში დადასტურებულ ვიწრო სახეობებს, ისინი კონტრასტული დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში არ იმყოფებიან ძირითად ხმოვნებთან და ფაქტობრივად ალოფონის დონეზე დგანან [იმნაიშვილი 1963, 14; ლომთაძე 1994, 14-15; შდრ. მეგრელიძე 1936, 234].

დიდოური ენის ხმოვანთა კლასიფიკაცია სქემატურად ასე გამოიხატება:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა		უკანა			
	არაგრძელი	გრძელი	პალატალიზებული		არალაბიალური		ლაბიალური	
			არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი
ენის აწეულობა								
მალალი	ი	ი̄					უ	უ̄
საშუალო	ე	ე̄					ო	ო̄
დაბალი			ა	ა̄	ა	ა̄		

1.12. ჰინუხური ენის ხმოვანთა სისტემა. ჰინუხური ენა იმეორებს საკუთრივ დიდოური ენის ხმოვნურ შედგენილობას პალატალიზებული ა̄(ა̄) ხმოვნის გამოკლებით და ლაბიოველარიზებული (resp. უმლაუტიანი) უ̄ (უ̄)²⁹ ხმოვნის მიმატებით [ლომთაძე 1963, 11; შდრ. ბოკარევი 1959, 112].

²⁹ უ̄ს ჩვეულებრივ უწოდებენ „ლაბიალიზებულს“ და გამოხატავენ ო° [ლომთაძე 1963, 11] და ო̄ [ბოკარევი 1959, 112] გრაფიკებით.

ჰინუზური ენის ვოკალური სისტემა ტაბულის სახით ასე წარმოგვიდგება:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა		უკანა			
	არაგრძელი	გრძელი	ველარიზებული		არალაბიალური		ლაბიალური	
			არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი	არაგრძელი	გრძელი
ენის აწეულობა								
მაღალი	ი	ი:	ჟი	ჟი:			უ	უ:
საშუალო	ე	ე:					უ	უ:
დაბალი					ა	ა:		

1.13. ხვარშიული ენის ხმოვანთა სისტემა. ხვარშიულ ენას მარტივი (ა, ე, ი, ო, უ) და გრძელი (ა:, ე:, ი:, ო:, უ:) ხმოვნების გარდა, მოეპოვება ნაზალიზებული სახეობები: ა:, ე:, ი:, ო:, უ:. ინზოყვარულ დიალექტში დამატებით დასტურდება ე.წ. ირაკიონალური ზ ხმოვანი, რომელსაც საოპოზიციო ერთეულად გრძელი და ნაზალიზებული კორელატები აქვს³⁰ [ბოკარევი 1959, 146; იმნაიშვილი 1963, 15; ლომთაძე 1994, 13-14].

ხვარშიული ენის ვოკალური სისტემის ტაბულა შემდეგი სახისა იქნება:

ლოკალური რიგი	წინა			შუა			უკანა						
	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არალაბიალური			ლაბიალური			
							არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	
ენის აწეულობა													
მაღალი	ი	ი:	ი ^ნ	ე	ე:	ე ^ნ				უ	უ:	უ ^ნ	
საშუალო	ე	ე:	ე ^ნ							უ	უ:	უ ^ნ	
დაბალი							ა	ა:	ა ^ნ				

1.14. ბეეიტური ენის ხმოვანთა სისტემა. ბეეიტური ენა განარჩევს ექვს სადა ხმოვანს (ა, ე, ი, ო, უ, გ) და მათგან დაყოვნებით განსხვავებულ გრძელ სახეობებს: ა:, ე:, ი:, ო:, უ:, გ:. დასტურდება აგრეთვე ორალურ სახეობებს დაპირისპირებული, ნაზალიზებული ფონე-

³⁰ ე. ბოკარევი გამოყოფს ხმოვანთა ფარინგალიზებულ სერიას [ბოკარევი 1959, 112], თუმცა ამ სერიაში გაერთიანებული ხმოვნები ფონემებს არ ქმნიან [ლომთაძე 1994, 17; რაჭაბოვი 1997, 105].

მური ერთეულები: ა^ნ, ე^ნ, ი^ნ, ო^ნ, უ^ნ, გ^ნ. საკუთრივ ბეეტურ დიალექტში დამატებით გვხვდება პალატალიზებული (resp. უმლაუტიანი) ხმოვნები: ა, ო, უ. მათ, თავის მხრივ, გააჩნიათ პალატალიზებულ-ნაზალიზებული სახეობები ა^ნ, ო^ნ, უ^ნ [ხალილოვი 1995, 388].³¹ ჰუნზიბურ დიალექტს, რომელიც, საკვლევ ენათაგან განსხვავებით, ეოკალიზმის ყველაზე მეტი სირთულით გამოირჩევა, საკ. ბეეტური დიალექტისაგან განსხვავებით, მოეპოვება ე. წ. ირაციონალური გ (გ, გ^ნ), ა-სკენ გადახრილი ფართო, არალაბიალური ო და არალაბიალიზებული, სუსტი, ვიწრო ა(-ა). მათ აქვთ გრძელი და ნაზალიზებული კორელატები [ზოკარევი 1959, 16, 68; ჰამზათოვი 1972, 155-160; 1975, 9; ლომთაძე 1994, 11-13; ვან დენ ბერგი 1995, 21-22; დე 2000, 333, 392-393; ისაკოვი, ხალილოვი 2001, 259].

ბეეტური ენის ორივე დიალექტის მონაცემთა მიხედვით, ხმოვანთა კრებსითი ცხრილი ოცდაათ ხმოვან-ფონემას ითვლის და სქემატურად ასეთ სახეს იღებს:

ლოკალური რიგი	წინა		შუა						უკანა								
			არაბაგისმიერი			ბაგისმიერი			არაბაგისმიერი		ბაგისმიერი						
	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	პალატალიზ.	პალატალიზ.-ნაზალიზ.	პალატალიზ.	პალატალიზ.-ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	არაგრძელი	გრძელი	ნაზალიზ.	
ენის აწვეულობა																	
მალალი	ა	ა	ა ^ნ	ა	ა	ა ^ნ			ა	ა ^ნ				ა	ა	ა ^ნ	
საშუალო	ა	ა	ა ^ნ	ა	ა	ა ^ნ			ა	ა ^ნ	ა	ა	ა ^ნ	ა	ა	ა ^ნ	ა
დაბალი							ა	ა ^ნ			ა	ა	ა ^ნ				

ამრიგად, ყველა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენაში დასტურდება ხუთი სადა ხმოვანი, რომლებიც ასე დაბასიათდება: 1: ა) წინა რიგის პალატალური ა, ე; ბ) შუა რიგის ველარული ა; გ) უკანა რიგის ო, უ; 2: ა) დაბალი აწვეულობის (დია) ა; ბ) საშუალო აწვეულობის (resp. ლიაობის) ე, ო; გ) მალალი აწვეულობის ვიწრო ველარული, ი, უ; 3: ა) არალაბიალური ა,

³¹ პალატალიზებულ-ნაზალიზებულთა გვერდით, კანონზომიერებიდან გამომდინარე, უნდა გვექნდეს გრძელი ნაზალიზებული (ა^ნ, ე^ნ...) ხმოვნები, რომლებიც ენაში რეალურად არსებობენ, თუმცა მათი ფონოლოგიური ღირებულება დამატებით ძიებას მოითხოვს.

ე, თ; ბ) ლაბიალური თ, უ.³²

გარდა ჩამოთვლილი საცვლევ ენათათვის ნიშანდობლივი ხმოვნებისა, ჰუნზიბურ და ინზოყეარულ დიალექტებში გვხვდება შუა რიგის, მაღალი აწეულობის ნეიტრალური გ. ჰუნზიბურშივე თავს იჩენს ა-სკენ გადახრილი ო³³ და ვიწრო ჰ. სამივე ხმოვანი (გ, ო, ჰ) ისევე, როგორც ისტორიულად დადასტურებულ ენებში ხელშესახებად თავჩენილ რთულ ხმოვანთა სერიები (გრძელი, ნაზალიზებული, უმლაუტიანი, პალატალიზებულ-ნაზალიზებული და ა. შ.), უცილოდ მეორეული წარმომავლობის ფონემებია, მიღებული კოარტიკულაციისას კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად (ამის შესახებ ფონეტიკურ პროცესებში გვექნება მსჯელობა). ხმოვანთა კომბინატორიკის საკითხებს, უადგილობის გამო, აქ ვერ განვიხილავთ. აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ხმოვანთა დისტრიბუცია ძირეულ მორფემებში მეტწილად თავისუფალია, მაგრამ ამა თუ იმ პოზიციის სინშირე ხელშესახებია. ხმოვანთა თავყრა არაბუნებრივია და ჰიატუსის დასაძლევად სხვადასხვა საშუალება (უბირატესად, ლ, ჟ ჩართვა) გამოიყენება. ყოველი თავკიდური ხმოვანი მაგარშემართვიანია.

თავდაპირველად განვიხილავთ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა მარტივ ხმოვანთა კანონზომიერ ბგერათშესატყვისობებს, რომელთა ისტორიული ინტერპრეტაციის საფუძველზე უნდა დადგინდეს ამოსავალი, სადა ხმოვან-ფონემების ფუძემდისეული მოდელი. მარტივი ხმოვნების ისტორიულ-შედარებითი თვალსაზრისით განხილვისას ჭეროვანი ყურადღება მიექცევა ძირითად ხმოვნებთან მეორეული წარმომავლობის ეოკალთა მიმართება-ურთიერთობის საკითხებს. გარდა ამისა, სასურველია, შესაძლებლობის ფარგლებში, ხმოვანთა სისტემაში ისტორიულად განხორციელებული სპონტანური ფონეტიკური პროცესების რელატიური ქრონოლოგიის დადგენა. მართალია, უმწერლობო (resp. ახალდამწერლობიანი) ენების პირობებში ამგვარი ანალიზის ჩატარება მეტად რთულია, მაგრამ ენობრივ ერთეულთა დიფერენციაციითა და, შესაბამისად, დიალექტთა (კილოკავთა) მონაცემების სიუხვით გამორჩეულ ამ ქვეჯგუფში ეს მეტ-ნაკლებად შესაძლებელია.

³² ო და უ ხმოვნების უმარცხო ალოფონებზე თანხმოვანთა სისტემაში გვექნება მსჯელობა. ა ხშირად შეიძლება იყოს უკანა რიგისაც.

³³ სასურველი იყო გვეთქვა: ო-სკენ გადახრილი ა, რადგან ეს ო მოკლებულია ლაბიალობას [იხ. შამზათოვი 1972, 154; ბოკარევი 1959, 234; ლომთაძე 1994, 11].

II თავი

ხმოვანთა შესატყვისობანი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში

2.1. ზოგადი. კანონზომიერი და რეგულარული ხასიათის ხმოვანთა შესატყვისობანი დასტურდება როგორც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა შორის, ისე ცალკეულ ენათა დიალექტებში (ზოგჯერ კილოკავებს შორისაც — sic!). ეს ფაქტი მეტად ფასეულია, ზოგადად, ენათმეცნიერების თეორიის თვალსაზრისითაც და ხმოვანთა ხაზით მომხდარი თვალსაჩინო ცვლილებების გასათვალისწინებლადაც. ხმოვანთა სისტემის ჩამოყალიბებისა და შემდგომი ევოლუციის დასადგენად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება დიალექტურ მონაცემებს, რომლებიც, დოკუმენტური წყაროს უქონლობის პირობებში (ყველა საკვლევი ენა, ახალდამწერლობიანი ხუნძურის გარდა, უმწერლობა!), ერთადერთი საშუალებაა ვოკალიზმის (resp. კონსონანტიზმის) ისტორიული მოდელის აღსადგენად.

სპეციალურ ლიტერატურაში ხმოვანთა შესატყვისობის ფორმულები ცალკეულ ენებს შორის ძირითადად დადგენილია [გულავეა და სხვ. 1952, 34; ცერცვაძე 1958, 251; 1965, 27-32; ლომთაძე 1994; 1998, 279-323; ბოკარევი 1981, 34-37 და სხვ.], მაგრამ ხმოვანთა რეფლექსაციის მწყობრი სისტემის შესახებ ერთიანი აზრი არ არის ჩამოყალიბებული.

მეტადრე ეს ითქმის ხუნძურ-ანდიურ ენათა შესახებ, რომლებშიც ვოკალიზმის ისტორიის საკითხები ნაკლებად არის შესწავლილი.

2.2. *ა ხმოვნის შესატყვისობანი. ხუნძურისა და სხვა ანდიურ ენათა ა-ს ანდიურ ენაში ო შესატყვისება, ხოლო დიდოურ ენებში — ა/ო (ბევ.), ო (სხვა დიდ. ენები). საერთო ამოსავლად მიჩნეულია *ა, რომლის უკან გაღაწევა (ველარიზაცია) პოზიციურად შეუზღუდავია და რეგულარული ბუნებისაა [გულავეა და სხვ. 1952, 34; ლომთაძე 1955, 26; 1994, 235-236; ცერცვაძე 1958, 253; 1965, 31; შდრ. ბოკარევი 1959, 252].³⁴

ამოსავალი *ა-ს შესატყვისობის ფორმულა, ყველა ენის მონაცემთა გათვალისწინებით, ასე გამოიხატება:

•	ხუნძ.	ანდ.	ბოდ.	ლდ.	კმ.	ტანდ.	ბაგვ.	კარ.	აბე.	სა-ლდ.	ჰონ.	ხერ.	ბევ.
•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•	•

³⁴ ა-ს პირველადობას სხვა დადგენილი ენებიც ადასტურებენ [ცერცვაძე 1980, 228-230; ლომთაძე 1994, 238-244].

1. ხუნძ. ბაწ (<*ბაწა) ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ღოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ბაწა : ახვ. ბაჭა ~ საკ. დიდ. ბოწი : შინ. ბოწე : ხვარ. ბოწა (ინხ. ბოწო): ბეე. ბაწო (ჭუნზ. ბოწა) „მგელი“.

2. რაკ (<*რაკუა) ~ ანდ. რაკუო : ბოთლ.: ღოდ.: ჭამ.: ტინდ.: ბაგვ.: ახვ.: რაკუა : ჭამ. დაკუა ~ საკ. დიდ. რაკუ: შინ. რაკ(უ)ე : ხვარ. ლაკუა (ინხ. ლაკუო): ბეე. რაკო (ჭუნზ. რაკუ) „გული“.

3. ხუნძ. ლ'აბ-გო (ანწ. თაბ-გუ, ანდალ. ჰაბ-გუ, ჭარ. ჰაბ-გუ) ~ ანდ. ლ'ობ-გუ: ბოთლ. ჰაბუ-და: ღოდ. ლ'აბუ-და: ჭამ. ლ'ალ'-და (ჭიჭ. ლ'აბუ-და) : ბაგვ.: ტინდ.: კარ. ლ'აბ-და : ახვ. ლ'აბ-და-ბე ~ საკ. დიდ.: შინ. ლ'ო-ნო: ხვარ. ლ'ო-ნა (ინხ. ჰაო-ნო) : ბეე. ლ'ანა (ჭუნზ. ლ'ო-ნა) „სამი“.

4. ხუნძ. ანტო-გო (<*ატო-გო)³⁵ ~ ანდ. ჰოტუ-გუ : ბოთლ.: ღოდ.: ჭამ.: კარ. ჰატუ-და : ბაგვ. ჰატუ-რა : ტინდ. ჰატუ-მა : ახვ. ატუ-და-ბე ~ საკ. დიდ.: შინ. ყოლ'-ნო: ხვარ. ყოლ'-ა (ინხ. ყოლ') : ბეე. ყალ'-ნა (ჭუნზ. ოლ'-ნუ) „შვიდი“.

5. ხუნძ. ნაწი ~ ანდ. ნოწი : ბოთლ.: ახვ. ნაწი : ღოდ.: ტინდ. ნაცი : ბაგვ.: ჭამ. ნაწი : კარ. ნაწი ~ საკ. დიდ. ნოცი : შინ. ნოცი : ხვარ. ნუცა (<*ნოცა, შდრ. ინხ. ნოცო) : ბეე. ნაცო (ჭუნზ. ნოცა) „ტილი“.

6. ხუნძ. მამო ~ ანდ. მოყ'ო : ბოთლ. მალა : ღოდ.: ბაგვ.: კარ. მამა : ჭამ. მამ : ტინდ. მამ'ი: ახვ. მაყ'ა ~ საკ. დიდ.: შინ. მოყ'უ : ხვარ. მუყუ (<*მოყუ, შდრ. ინხ. მოყუ³⁶): ბეე. მაყო (ჭუნზ. მოყუ) „ერემლი“.

7. ხუნძ. -ა ~ ანდ. -ო : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: ახვ. -ა ~ საკ. დიდ.: შინ.: ხვარ. -ო : ბეე. -ა (ჭუნზ. -ო) „ბრძანებითი კილოს საწარმოებელი სუფიქსი“.³⁷

ამ რიგის შესატყვისობაში, როგორც ცნობილია, საერთო ამოსავალს აწარმოადგენს, რომელიც ანდიურსა და დიდოურ ენათა მეტ წილში, ქართველურ ენათა ანალოგიურად, ბაგისმიერ ო ხმოვანში გადასულა: ა>ო [ერკერტი 1895, 200; ლომთაძე 1955, 26-27; 1994, 238; ცერცვაძე 1958, 253; შდრ. დეშილ 1971, 25-26].

³⁵ სონორი ნ, ხუნძურის გარდა, სხვა დაღესტურ ენებში არ შეიმჩნევა. ამიტომ უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ფონეტიკური დანართია, შესაძლოა, ანლ'გო („ექსი“) ფორმის ანალოგიით განვითარებული [შდრ. გულაძე 1980, 208; ლომთაძე 1998, 282]. თავიკიდური თანხმოვანი დაკარგული ჩანს.

³⁶ ინ. ბოკარევი 1959, 253; ლომთაძე 1994, 241.

³⁷ ეს მავალითი იმის მაუწყებელია, რომ ა:ო შესატყვისობა ბრძ. კილოს ფორმათქმნალობის შემდეგროინდელია [ცერცვაძე 1965, 31; შდრ. ალექსევი 1988, 133, 166; ინ. ლომთაძე 1961, 18].

აო გარდაქმნა, რაც სპორადულად ხუნძურშიც შეიმჩნევა [ცერკვაძე 1958, 255], საფიქრებელია, შეპირობებული იყოს ა-ს ო ხმოვანთან აწეულობის ხარისხის სიახლოვეთა და რიგის მიახლოებითი ერთგვარობით.³⁶

ერთი წყების მაგალითებში ა:ო შესატყვისობის დარღვევა შეპირობებულია კომბინაციურად, მაგ.: ხუნძ. უჰს ~ ანდ. უოშო : ღოდ. უაშა... ~ საკ. დიდ.: შინ. უეი (<*ოეი) : ხვარ. უეა (<*ოეა):³⁹ ბეე. რეო (<*აეე, შდრ. ტლად. ოეე) „ვაეი“; ხუნძ. იჰ- (<*იჰი- <*იჰტი- <*იჰტი-) ~ ანდ. შოჰო-: ბოთლ.: ღოდ. შაჰა-: ბაგვ.: ტინდ.: კარ. შაჰუა-: ახვ. ობჰა- (<*აბჰა- , შდრ. რატლ. აბჰა) ~ საკ. დიდ.: შინ. ოჰი-: ხვარ. უჰი- (<*ოჰი-⁴⁰ შდრ. ინხ. ოჰე): ბეე. აჰე- (ჰუნზ. უჰი- <*ოჰე-) „ცხრა“; ხუნძ. მატო ~ ანდ. მოტო : ბოთლ.: კარ. მატოუ : ჰამ. მატო : ახვ. მიტე (<*მატე) ~ საკ. დიდ.: შინ. მოლ'უ : ხვარ. მულ'უ (<*მოლ'უ, შდრ. ინხ. მოლ'უ) : ბეე.: მალ'ო (ჰუნზ. მოლ'უ<*მოლ'ო) „ძილი“, „სიზმარი“⁴¹ და სხვ. მისთ.⁴²

დასტურდება ხმოვანთა ისეთი შესატყვისობაც, რომელიც ხუნძურ-ანდიურ ენებში უცვლელად იმეორებს ზემოვანხილულ ა:ო შესატყვისობის რეფლექსებს, ხოლო დიდოურ ენებში მნიშვნელოვანი ტრანსფორმაციით არის წარმოდგენილი.

შესატყვისობის ფორმულა ასეთ სახეს მიიღებს:

	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ღოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლდ.	შინ.	ხვარ.	ბეე.
ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ა	ო	ე	ა/ო	ოა

1. ხუნძ. ბაწ (<*ბაწა) ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ღოდ.: ჰამ. ბაწა : ახვ. ბაჰა ~ საკ. დიდ. ბოწი : შინ. ბოწე : ხვარ. ბოწა (ინხ. ბოწო) : ბეე. ბაწო (ჰუნზ. ბოწა) „მგელი“.

2. ხუნძ. ანწ- (<*ნაწა-)⁴³ ~ ანდ. შოწო-: ბოთლ.: ღოდ.: ბაგვ.: ტინდ.: კარ. შაწა-: ჰამ. აწა-: ახვ. აჰა ~ საკ. დიდ. ოწი-: შინ. ოწე-:

³⁶ თუ ეს ვარაუდი სინამდვილეს შეეფერება, მაშინ ანდიური ენის შუა რიგისად მიჩნეული ა უკანა რიგს უნდა მივაკუთვნოთ.

³⁹ იხ. ჩიქობავა 1987, 9; ლომთაძე 1998, 249.

⁴⁰ ტ. გულდავას მიაჩნია, რომ ბეე. და ჰუნზ. *იჰტი- > უჰი-, რისი გაზიარებაც ჰირს. ხვარ. -ში ო > უ გაერცელებული პროცესია [ლომთაძე 1998, 86], ხოლო ჰუნზ. -ში უჰი- წარმოქმნილი ჩანს ასე: *ოჰტი->*უჰტი->უჰი-.

⁴¹ ამავე წარმოშობის ლექსები იძებნება ნახურ ენებში [ბურკულაძე, 1988, 350-355].

⁴² დამატებით იხ. ლომთაძე 1994, 237-238.

⁴³ შდრ. გულდავა 1980, 209.

ხვარ. უწა- (ინხ. ოწო) : ბეე. აწო- (ჰუნზ. ოწა) „ათი“.

3. ხუნძ. სანი, შანი, სონო,⁴⁴ სინი (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. სონ : ბოთლ. : ღოდ. : ტინდ. : კარ. სანი : ჯამ. სან : ახვ. შანი ~ საკ. დიდ. ზინ : ჰინ. ზენუ : ხვარ. ზან (ინხ. ზონ) : ბეე. სინო (<*სონი) „ყოწახური“.

4. ხუნძ. რაკ (<*რაკუა)⁴⁵ ~ ანდ. როკუო : ბოთლ. : ღოდ... რაკუა ~ საკ. დიდ. როკუ (<*როკუი)⁴⁶ ჰინ. როკ(უ)ე : ხვარ. ლოკუა (ინხ. ლოკუო) : ბეე. რაკო (ჰუნზ. როკუ<*როკო<*როკა)⁴⁷ „გული“.

5. ხუნძ. ბატხ ~ ანდ. ბოტხ : ბოთლ. : ღოდ... ბატხი ~ საკ. დიდ. : ჰინ. ბილ'⁴⁸ ხვარ. ბილ' (<*ბალ') : ბეე. ბალ'ა (<*ბოლ'ა) „მაჰიკი“, „ნა-წლაჰი“...

არცთუ იშვიათად ეს შესატყვისობა დარღვეულია ერთი რიგის მაგალითებში, რომლებიც ანდ. ოს შესატყვისად ხუნძურში ე/ო ხმოვნებს გვიჩვენებენ. გარკვეულია, რომ ამგვარ შემთხვევებში ისტორიული ა მეტრიქონად დაცულია „ირიბ ბრუნვებსა“ და მრ. რიცხვში [ცერცვაძე 1965, 30]. აუ/ო ბგერათცვლილების მიზეზი ხშირად დაჩრდილულია და სპონტანური ფონეტიკური პროცესის სახით არის წარმოდგენილი, მაგ.:

1. ხუნძ. ქექე (<*ქაქა, შდრ. ნათ. ქოქ-ოლ<*ქაქ-ოლ) ~ ანდ. ქოქა.⁴⁹ ბოთლ. : კარ. : ახვ. ქაქა : ღოდ. : ბაგვ. : ქაქა : ჯამ. ჩაჩა ~ საკ. დიდ. ქიქი : ხვარ. ქაქა (ინხ. ქოქო) „ძუძუ“.

2. ხუნძ. ცერ<*ცარ (შდრ. ზაქ. შან „id“. ნათ. ცარ-ა-ლ) ~ ანდ. სორ : ბოთლ. : ღოდ. : ტინდ. სარი : ჯამ. სა : ბაგვ. სარ : კარ. სარე : ახვ. შარი ~ საკ. დიდ. ზირუ : ჰინ. ზერუ : ხვარ. ზარუ (ინხ. ზორ) : ბეე. სორა (ჰუნზ. სა) „მელა“.

3. ხუნძ. ჰეტ<*ჰატ (ნათ. ქოტ-ოლ<ჰატ-ო-ლ) ~ ანდ. ქონნი : ბოთლ. : ბაგვ. ჰანტ : ღოდ. : ახვ. ჰანტი : ტინდ. ჰანდი ~ საკ. დიდ. ჰიქი : ჰინ. ჰიქი (<*ჰექი) : ხვარ. ჰიქი<*ჰაქი (ინხ. ჰიქე<*ჰოქე) : ბეე. : წიქე (<*წოქე)⁵⁰ „რწყილი“.

⁴⁴ ხუნძ. ა > ო პროცესი რეალიზებულია ინტერკონსონანტურ პოზიციაში, თუმცა უმახვილო ხმოვანს მოუღის. შემდეგ კი აუსლაუტში ასიმილაციით მახვილიანი *o* > ო [შდრ. გულაია 1980, 202]. რაც შეეხება ხინი ფორმას, იგი აუსლაუტის მახვილიანი ხმოვნით გამოწვეული ასიმილაციის შედეგია: ხან > ხინი.

⁴⁵ ა ხმოვნის მოკეცვის შემდეგ ბოლოკიდური ჰ სონანტი დაკარგულია.

⁴⁶ იხ. იმნაიშვილი 1956, 245.

⁴⁷ ასიმილაციით არის მიღებული [შდრ. ლომთაძე 1994, 247].

⁴⁸ ჰინუბურში საკ. დიდოურისგან ჩანს შეთვისებული.

⁴⁹ რედუბლიციკრებული ანდ. ქოქა სიტყვის აუსლაუტში გაუგებარია, რატომ არ მოხდა ა>ო? სავარაუდოა, უმახვილო ა > ო, ხოლო მახვილიანი ა შენარჩუნდა.

⁵⁰ წინა მარცვლისეული ხმოვნის ტრანსფორმაცია უკანამავალი ხმოვნის ასიმილაციით ჩანს გამოწვეული [შდრ. ლომთაძე 1998, 226; 1956, 87]. საკ. ხვარშიულისათვის რეკონსტრუირებული ფორმა (*ჰაქი) უნდა იყოს შეთვისებული ქართული ენის შთის დიალექტებში [შდრ. ხევს. ჰაქი] იმ დროს, როცა ა > o ჯერ კიდევ არ იყო რეალიზებული [არლოტელი 1997, 102].

4. ხუნდ. ჰობო⁵¹ (<*ჰაბო, შდრ. ჰაბი-ჰან „მეწისქვილე“) ~ ანდ. იხობ : ბოთლ.: ჰამ. ხუაბუ : ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ხუაბა ~ საკ. დიდ. აღურ (<*აღურ, შდრ. ასახ. ამურ „id.“): შინ. ლემერ : ხვარ. ლობოლ (ინხ. ღაბალ): ბეჟ. ჰაბოჟ (ჰუნზ. ჰობურ)⁵² „წისქვილი“.

ამ რიგის ბგერათშესატყვისობის დარღვევები ხანდახან ანდიურ ენათა სათანადო ლექსიკურ ერთეულებშიც დასტურდება, მაგ.: ხუნდ. ცო (<*ცა, შდრ. ცა-და-ჯ „ერთად“) ~ ანდ. ცებ (<*ცაბ), სები (<*საბი): ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ. ცებ (<*ცაბ): ახვ. ჩებე (<*ჩაბე) ~ საკ. დიდ. სს : შინ. ჰეს : ხვარ. ჰას (ინხ. ჰოს): ჰეჟ. ჰონს (ჰუნზ. ჰანს) „ერთი“; ხუნდ. ნსო < ნსა (შდრ. მრ. ნსა-ბი) ~ ანდ. ისო : ბოთლ.: ჰამ. ისა : ლოდ.: ტინდ. ინსა : ბაგვ. მესა : ახვ. იშა ~ საკ. დიდ. იზუ : შინ. იჟუ : ბეჟ. ოზო < *ნოზო (ჰუნზ. ჰუჟ)⁵³ „მოუხდელი ყველი“; ხუნდ. წარ ~ ანდ. წერ (<*წარი): ბოთლ.: ჰამ.: კარ.: ახვ. წერი (<*წარი): ბაგვ. წერ (<*წარი)⁵⁴ ~ საკ. დიდ. ცი : შინ. ცე : ხვარ. ცა⁵ (ინხ. ცო): ბეჟ. ცა⁵ (ხაშ. ცარო, ჰუნზ. ცორუ)⁵⁵ „სახელი“...

თუ შევედარებთ პირველად განხილულ შესატყვისობის ფორმულას მეორისას, პოზიციურად შეპირობებული ბგერათცვლილებების გაუთვალისწინებლად, აღმოჩნდება, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში ორივე შესატყვისობა ერთგვაროვანია: ანდ. ო: ხუნდ., ბოთლ., ლოდ... ა. რაც შეეხება დიდოურ ენებს, ამ ენათა სინამდვილეში მეორე შესატყვისობა მნიშვნელოვნად განსხვავდება პირველისაგან.

ისმის კითხვა: შესაძლებელია თუ არა ამ ორი შესატყვისობის გაერთმინებელიანება და ერთ საერთო არქეტიპზე დაყვანა?

სპეციალურ ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა: ერთნი ვარაუდობენ, რომ პირველი რიგის (ა:ო) შესატყვისობაში საერთო ამოსავალი ო ხმოვანია, ხოლო მეორე რიგის შესატყვისობაში

⁵¹ ჰობო მიღებული უნდა იყოს ასიმილაციით [ცერცვაძე 1958, 255]. ტინდიური ენის აქნადურ კილოაეში აუსლაუტის ო > უ, მაგრამ წინამდებელი ა არ იცვალა [გუდავა 1953, 366]. შენიშნულია, რომ ხუნძურში ბაგისმიერ ხმოვანთა მუზობლად ა > ო [ზოკარევი 1981, 35].

⁵² უცნაურობას ამჟღავნებენ ბეჟიტურში თავიჩენილი ფორმები, რომლებიც ა:ო შესატყვისობის წევრებს ეტოლებიან [ლომთაძე 1994, 253].

⁵³ ეს მაგალითი გამორჩეულია იმით, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში აუსლაუტის ხმოვანი გვიჩვენებს კანონზომიერ შესატყვისობას, ხოლო დიდოურში — ისტორიული ინტერკონსანტური ხმოვანი. უნდა ვიფიქროთ, რომ საწყის საფეხურზე კანონზომიერი მიმართება ორივე ხმოვანს ახასიათებდა — ას გადასვლა ე/ო ხმოვნებში კომპინაციური ფონეტიკური პროცესების ჩარევით ჩანს შეპირობებული.

⁵⁴ ილ. ცერცვაძე ა > ო გარდაქმნას ოს რელექციით ხსნის [1959, 221], რაც, ჩანს, მასიმილირებელ გავლენასაც გულისხმობს.

⁵⁵ ბეჟიტური ენა თავისებურებას აკლეს [ლომთაძე 1994, 256], ხოლო საკ. დიდოურში ო < ე, შესატყვისობის ფორმულიდან გამომდინარე, მართებული არ უნდა იყოს [შდრ. იმნაიშვილი 1963, 41].

კი — ირაციონალური (მუნზიბური 3 ტიპის) ხმოვანი [ბოკარევი 1959, 253, 256; დეშილ 1971, 26; ნიკოლაევი 1978...];⁵⁶ სხვანი ფიქრობენ, რომ ორივე ზემოგანხილული შესატყვისობა წარმოქმნილია თავდაპირველადი ა ხმოვნისაგან [ლომთაძე 1955, 26-27; 1994, 257; ბურკულაძე 2000, 243]. ხუნძურ-ანდიურ ენათა მასალაზე დაყრდნობით, არსებითად ამავე აზრს ადგას ილ. ცერცვაძე [1958, 253; 1965, 31], თუმცა იგი უპასუხოდ ტოვებს ისეთ გამონაკლის მაგალითებს, როგორცაა „ცეცხლი“, „ყვავი“, „ვარსკვლავი“..., რომლებიც ბგერათიგივეობით (ა:ა) ხასიათდებიან [1965, 32].

როგორც უკვე ვთქვით, სავსებით გასაზიარებელია ა:ო შესატყვისობის გენეზისი: *ა>ო. ამოსავალი ა დაცულია ხუნძურ-ანდიურსა (საკ. ანდიურის გამოკლებით) და ბეჟიტური ენის საკ. ბეჟიტურ დიალექტში. ამ რიგის შესატყვისობა ყველა პოზიციაში დასტურდება: ანლაუტში, ინლაუტსა და აუსლაუტში. იგი გამსკველავს როგორც ძირეულ ლექსიკურ ფონდს, ისე გრამატიკულ ინვენტარს და მახვილის მქონებლობა-უქონლობით არ ჩანს შეპირობებული. მასთან, ა:ო შესატყვისობას მეტი ხვედრითი წონა აქვს და სხვა დაღესტნურ (ლაკურ-დარგულ, ლეზგიურ) ენათა ჩვენებაც ა-ს პირველადობას უპერს მხარს. ზოგიერთ ენაში ისტორიული ა სახეცვლილია, მაგრამ ხერხდება მისი რეკონსტრუირება [ლომთაძე 1994, 238-245].

ე. ლომთაძე კითხვას სვამს: „ჩვენთვის ჭერჭერობით გაურკვეველია მიზეზი იმისა, თუ რატომ არ გადავიდა ა:ო შესატყვისობის ბეჟ. ა კომპონენტიც ო-ში... ისევე, როგორც ა:ვ შესატყვისობის ამოსავალი *ა გადავიდა ბეჟიტურში?“ [1978, 262].

ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ა:ო შესატყვისობის გენეზისის გარკვევა შინაგანი რეკონსტრუქციის გზითაც შეიძლება, ვინაიდან დილოურ ენებში შემონახულია ამოსავალი ა. იგულისხმება, რომ საერთო-დილოურში ხუნძ. ~ ბოთლ.: ლოდ... ა ~ ანდ. ო შესატყვისობის ეკვივალენტად ა გვქონდა, რომელიც, ფუძეენის შიგანი დიფერენციაციის შედეგად, ყველგან გადავიდა ო-ში, გარდა საკ. ბეჟ. დიალექტისა. ა>ო სპონტანური ცვლილება უნდა დაწყებულიყო დილოურ ენათათვის ამოსავალ დიალექტთა ერთიანობის ხანაში ა-ს დავიწროებისა და, შესაბამისად, უკან გადაწევის ტენდენციის მოქმედებით, რომელსაც დასაბამი უნდა დასდებოდა ენობრივი ქმედების ქვეცნობიერ სფეროში [სოსიური 1977, 392, 379-399]. ეს პროცესი საბოლოოდ ო-ს რეალიზაციით დამთავრებულა.⁵⁷

მაშასადამე, არსებითად სწორად ინტერპრეტირებული შესატყვისობა (შესაბამისად, ა>ო პროცესი) დილოური ფუძეენის დიფერენციაციის დროინდელი მოვლენაა და არა ხუნძურ-ანდიურისაგან დილოური ქვეჯგუფის

⁵⁶ ს. ნიკოლაევის მოსაზრებას ვეცნობით მ. ალექსეევის ნაშრომის მიხედვით [ალექსეევი 1988, 11].

⁵⁷ დილოურ ენებში ა უკანა წარმოებისა ჩანს, რასაც გარკვეულწილად ა > ო პროცესი უნდა გაეიოლებინა [ლომთაძე 1994, 144-146].

ენათა გამოყოფასთან დაკავშირებული ფაქტი [შდრ. ლომთაძე 1994, 257].⁵⁸

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ზემოხსენებული ორი შესატყვისობის ურთიერთმიმართების კონცეფცია. ერთი და იმავე წინარეფონემიდან იდენტურ ფონოლოგიურ გარემოცვაში ორი განსხვავებული შესატყვისობის ჩამოყალიბების თვალსაზრისის წამოყენება მეთოდოლოგიურად გაუმართლებელია. ერთი შესატყვისობიდან, ტრანსფორმაციის გზით, მეორე შესატყვისობის წარმოქმნა ახსნადი უნდა იყოს [შდრ. ლომთაძე 1994, 257].⁵⁹

ისეთ ვითარებაში, როცა ორივე სახის შესატყვისობისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენათა (და არა მარტო მათი) მონაცემები უფრო მეტად ა-ს პოსტულირებას უჭერს მხარს, დიდოურ ენათა დიფერენცირებული შესატყვისობის გენეზისის გასარკვევად გათვალისწინებულ უნდა იქნეს ორი გარემოება: ა) ფონოლოგიური პოზიცია და ბ) პროსოდის (resp. მახვილის) თავისებურება.

მართალია, პირველი (ა:ო) შესატყვისობა პოზიციურად თავისუფალია, მაგრამ იგი მეტწილად ანლაუტსა (ისტორიულ ინლაუტსა) და ინლაუტში გვხვდება, ხოლო მეორე რიგის შესატყვისობისათვის უფრო ბუნებრივია აუსლაუტი, თუმცა იგი სპორადულად ინლაუტშიც შეინიშნება. ამ კუთხით ბერის მტკმელია ის ფაქტი, რომ ორივე შესატყვისობის შემცველი ფუძეები მეორე შესატყვისობას ჩვეულებრივ აუსლაუტში გვიჩვენებენ, მაგ.: ხუნძ. ბაწ (<ბაწა) ~ ანდ. ბოწო (<ბაწა): ახვ. ბაჭა ~ საკ. დიდ. ბოწი : შინ. ბოწე : ხვარ. ბოწა : ინხ. ბოწო : ბეჟ. ბაწო : ჰუნზ. ბაწ „მგელი“...⁶⁰

საფიქრებელია, რომ ამოსავალი ა-ს სხვადასხვაგვარი რეფლექსაციისათვის ეს არ უნდა ყოფილიყო უმთავრესი მიზეზი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქრონოლოგიურად ამ რეფლექსთა ურთიერთდაცილება ინტენსიური მახვილით არის გამოწვეული. კერძოდ, ამოსავალმა მახვილიანმა ა-მ მოგვცა ა:ო შესატყვისობა, ხოლო უმახვილო ა ხმოვნმა კი — ე:ე:ა/ო:ო/ზ.

⁵⁸ უნდა გაეზიაროთ ავტორის დებულება იმის შესახებ, რომ ბეჟ. დიალექტის ზოგ მაგალითში („ნაჭაბი“, „ოთხი“) ა > ო [ლომთაძე 1994, 244-246]. ხუნძ. ზაწ-ტი ~ ანდ. ანეი-დი : ბაგე. ანეი-თ : ახვ. ანეი-თე („ნაჭაბი“) სახელში იგივე ფუძეა, რაც ბეჟ. ოჭ (შდრ. საკ. ხვარ. ჭუჭ. ჩეჩნ. დიგ „id.“) სახელში [ლიუმეზილი 1933, 19; ბურკულაძე 1986, 20]. ბეჟიტურში ამავე მნიშვნელობით დასტურდება ყაყა (ხუნძ. შ, შ: ბეჟ. ყ, თ), რომელშიც უნდა იყოს *ა დატული. რაც შეეხება „ოთხს“, მასში ჩვეულებრივ აღადგენენ ო/უ ხმოვნებს [გუდავა 1980, 106; აკიევი 1982, 110], რაც ნაკლებსარწმუნოა.

⁵⁹ ე. ლომთაძის შეხედულებით, ა:ო შესატყვისობისაგან ე:ე:ა/ო:ო/ზ შესატყვისობა ტრანსფორმაციის საფუძველზე წარმოიქმნა [ლომთაძე 1994, 257].

ჩვენი აზრით, ჰუნზ. *ა > ა პროცესი *ა > ო პროცესის თანადროული ჩანს, ოღონდ მახვილით (და, შესაძლოა, პოზიციითაც) განსხვავებული. საგულისხმოა, რომ *ა > ა პროცესი ადილურ ენებში პოზიციურად აიხსნება: *ა — გ > ა — გ [შენგელია 1983, 658].

⁶⁰ ასევეა ზოგ სხვა სახელშიც: „გული“, „ათი“ და მისთ.

ზემომოყვანილი მოსაზრება ე. ლომთაძეს გამოთქმული აქვს ბეე. ო : ჰუნზ. ჰ ზმოვანთა შესატყვისობის წარმოშობაზე მსჯელობისას [1978, 260]. ეს მართებული დებულება შეიძლება განვავრცოთ მთლიანად დიდოურ ენებზე და დავასკვნათ: საკ. დიდ. ი : ჰინ. ე : ხვარ. ა/ო : ბეე. ო/ზ ჩამოყალიბებული ჩანს უმახვილო პოზიციაში, რომელშიც ა ზმოვანს ცვლილების მეტი შესაძლებლობა მოეპოვებოდა.

ისმის კითხვა: როგორ აიხსნება ა-ს ტრანსფორმაცია ერთმარცვლიან მარტივ ფუძეებში, რომლებშიც ანალოგიური შესატყვისობა დასტურდება?

სპეციალურ ლიტერატურაში შენიშნულია, რომ ამჟამინდელი ერთმარცვლიანი სიტყვები ისტორიულად ორი მარცვლის შემცველი უნდა ყოფილიყო [ცერცვაძე 1959, 219-221; ლომთაძე 1978, 259], მაგ.: ხუნძ. წა (*წარი, შდრ. ახვ. ჰარი „id.“) ~ საკ. დიდ. წი (*წირი) „ცეხლი“; ხუნძ. წარ (*წარი, შდრ. კარ., ახვ. წერი „id.“) ~ საკ. დიდ. ცი (*ცირი, შდრ. ბეე. ცარო „id.“) „სახელი“ და ა. შ.

უმახვილო პოზიციაში წარმოქმნილი მეორე რიგის შესატყვისობაში სპონტანური ფონეტიკური ცვლილებანი ცალკეულ დიდოურ ენას დამოუკიდებლად უნდა განეცადა. ისტორიული *ა ასე უნდა შეცვლილიყო: საკ. დიდ. ა>ე⁶¹,⁶² ჰინ. ა>ე, ხვარ. *ა (საკ. ხვარ.), ა>ო (ინხ.), ბეე. ა>ო (საკ. ბეე.), ა>ჰ (ჰუნზ.) [შდრ. ლომთაძე 1956, 82].

ზემოგანხილულ შესატყვისობათა გარდა, გამოიყოფა ერთი ჯგუფის სახელები, რომელთა ფუძისეული თუ აფიქსისეული ა ზუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში არ იცვლება. ბგერათიგივეობით წარმოდგენილი ამ რიგის მაგალითები და მათი მიმართება ზემონაჩვენებ შესატყვისობასთან სპეციალურ ლიტერატურაში აუხსნელია [ცერცვაძე 1958, 253; ლომთაძე 1978, 256...],⁶² თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ა-ს ორი (წინა და უკანა რიგის) სახეობის დაშვების შესაძლებლობას [ბოკარევი 1961, 79-80; 1981, 35; ნიკოლაევი 1978]. ამგვარ სახელებს განეკუთვნება:

1. ხუნძ. წაჟა ~ ანდ. წაა : ბოთლ.: ჰამ.: კარ. წაჟ : ტინდ. ცაჟა : ბაგვ. წაჟარა : ახვ. წაარი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ცა : ხვარ. ცა (საკ. ხვარ.), ცა⁵ (ინხ.) : ბეე. ცა⁵ (საკ. ბეე.), ცა (ჰუნზ.) „ვარსკვლავი“.

⁶¹ ამ პროცესის ყოველი საფეხური გამკვირვალედ დაჩნდება „ორის“ აღმნიშვნელ სახელში, რაც სავსებით სამართლიანად ფარინგალიზებულ თანზმოვანთა ზეგავლენას მიეწერება [ინჰაიშვილი 1963, 31]. მიუხედავად ამისა, ეს პროცესი ყველა დიდოურ ენასა და ყოველ ფონოლოგიურ პოზიციაში არ უნდა ყოფილიყო ე. წ. ფარინგალიზებულ თანზმოვანთა მეზობლობით გამოწვეული, რაც სპეციალურ ლიტერატურაში სწორად არის აღნიშნული [ბურკულაძე 2000, 245].

⁶² მართალია, აბსოლუტური ბგერათიგივეობის დროს ნასესხობათა გამორიცხვა შეუძლებელია [ბურკულაძე 2000, 241], მაგრამ შერეულ (იდენტურ და არაიდენტურ) ბგერათშესატყვისობათა პირობებში და თანაც მრავალ მაგალითში ხელშესახებლად თავჩენილი ბგერათმიმართების უგულებელყოფა პრობლემისათვის გვერდის ავლას ნიშნავს [ცერცვაძე 1965, 32].

2. ხუნძ. ღელო <*ლუადი (შდრ. ნათ. ღად-ი-ლ) ~ ანდ. ღანნი (<*ლუანდი) : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ. ღანდი (<*ლუანდი) : ჭამ. ღან (<*ლუან) : ბაგვ. ღანდუ (<*ლუანდუ) : კარ. ღანდე (<*ლუანდე) : ახვ. ღან(ღ)დი (<*ლუან(ღ)დი) ~ საკ. დიდ. ღ'უადი : შინ. ღუადე : ხვარ. ღადა <*ლუადე (საკ. ხვარ.), ღ'ანდე <*ლ'უანდუ(ინხ.) : ბეე. ღანდე <*ლუადე (საკ. ბეე.), ღანდე < ღუანდე (ჰუნზ.) „ყვავი“.

3. ხუნძ. რაჟი ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ. რაჟი ~ საკ. დიდ.: ხვარ. რაჟი : ბეე. ნაჟი (საკ. ბეე.), ნიჟი <*ნაჟი (ჰუნზ.) „ნიორი“.

4. ანდ.: ბოთლ.: ახვ. ტუქა : ღოდ.: ტინდ. ტუქა : კარ. ტუქუა ~ საკ. დიდ.: შინ.: ხვარ. ტექა : ჰუნზ. ტიგა „ვაცი“.

5. ხუნძ. რატა „ცხოველის წინა ფეხი“ ~ ანდ.: კარ.: ახვ. რეტა : ბოთლ. რეცა : ღოდ. ღელა : ჭამ. ღელა ~ საკ. დიდ. რეტა : ხვარ. ღეტა (საკ. ხვარ.), ღიტა (ინხ.), ბეე. დიტა („სახელო“) „ხელი“, „ხელის მტევანი“.

ამ მაგალითებიდან ზოგი ნასესხობა ჩანს („ნიორი“), ზოგიც ხმაბად-ვითი სახელი („ყვავი“),⁶³ რომლებშიც ა, ბუნებრივია, კანონზომიერი შესატყვისობიდან გადახრას გვიჩვენებს.⁶⁴ ძალიან ხშირად ა:ა ბგერათიგივეობას S - C პოზიციაში ვხვდებით, მაგრამ ფონოლოგიური გარემოცვით ეს ვერ აიხსნება, რადგანაც ანდ. ჰეკა (<*ჰეკუა, შდრ. ბაგვ., კარ. ჰეკუა „ჰეკი“) დიდოურ ენებში წესისდა მიხედვით (ა:ო:ა/ო:ო/ა) იცვლება. ვფიქრობთ, თითოეულ მაგალითს ცალ-ცალკე გამოწვლილვითი ანალიზი სჭირდება, რაც აქ შეუძლებელია. კვლევის ამ ეტაპზე შეიძლება ორი თვალსაზრისის წამოყენება: 1) ა:ა ბგერათიგივეობა უ წყვილბაგისმიერი სონანტის მომდევნოდ მახვილიან პოზიციაში უნდა იყოს რეალიზებული. უ სონანტისა და ო ბაგისმიერი ხმოვნის კოარტიკულაციიდან გამომდინარე, ო>ა არ განხორციელდებოდა. სავარაუდოა, სადაც უ-C პოზიციაში ა>ო ფაქტია, იქ მახვილის გადაწევისა და, ხშირ შემთხვევაში, უ ლაბიალური ელემენტის დაკარგვასთან უნდა გვექონდეს საქმე; 2) თავდაპირველად უნდა არსებულიყო ორი სახის ამოსავალი ა, რომელთაგან პირველი *ა (პირობითი აღნიშვნით ა1) უკანა წარმოებისა იყო და შედეგად მოგვეცა ა:ო შესატყვისობა. ა:ა ბგერათიგივეობაში შემონახული ა, რომლის პროტოტიპი ა2 შუა (resp. წინა) რიგის ხმოვანი უნდა ყოფილიყო [სოსიური 1977, 408; ტრუბეცკოი 1960, 108-116; ბოკარევი 1981, 34, 36].

საინტერესოა აღნიშნოს, რომ ა-ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაცია სხვა ნახურ-დაღესტურ ენებშიც იჩენს თავს [აკიევი 1982, 13-15; იმნაიშ-

⁶³ „ყვავი“ აღნიშნულ ლექსემაში ამოსავალი შეიძლება ი იყოს [იხ. ცერცვაძე 1980, 230].

⁶⁴ საყურადღებო ფაქტია, რომ სპარსულიდან შეთვისებული ჰაზარ „1000“ ანდურში კანონზომიერი შესატყვისობით (ოზირუ) გვიდასტურდება [გუდავა 1980, 213], რაც ნასესხობის ფუძენაში არსებობით უნდა აიხსნას.

ვილი 1977, 47-50, 170]. ამანაც შეიძლება გვაფიქრებინოს, რომ ისტორიულად უნდა გვექონოდა ორი, ერთმანეთისაგან ლოკალური რიგით განსხვავებული, ა ხმოვანი, რომელთა ევოლუციის შედეგად ორი სახის შესატყვისობა ჩამოყალიბდა (ეს საკითხი, სხვა დაღესტურ ენათა ვითარების გათვალისწინებით, დამატებით კვლევას მოითხოვს).

2.3. *ი ხმოვნის შესატყვისობა. ამოსავალი *ი ძირითადად დაცულია ხუნძურ-ანდიურ ენებში, თუმცა არცთუ იშვიათად წარმოდგენილია ზუსტი დისტრიბუციის გარეშე და ხშირად მონაცვლეობს იმავე რიგის ე ხმოვანთან (ანდ., ჭამ., ტინდ., ბაგვ., კარ...). ტინდიურში აუსლაუტის ი>ე [გუდავა 1953, 370]. ანალოგიური პროცესი აუსლაუტის უმახვილო პოზიციაში შემჩნეულია კარატაულში [მაჰომედბეგოვა 1971, 28-29]. მიუთითებენ აგრეთვე ი:ა მონაცვლეობაზე (ხუნძ. მალ: ლოდ. მილი აუ-დი"...) [საიდოვა 1973, 30-31]. ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში შეინიშნება ი>ე ანდ. და ჭამ. ენებშიც, მაგ.: ჭამ. სეჰი⁶⁵ (<*სეინ <*სინი, შდრ. ჰიჰ. სინი) „დათვი“; ანდ. ლ'ჲენ (<*ლ'ინ, შდრ. ხუნძ. ლ'ინ) „წყალი“ და მისთ.

დიდოურ ენათაგან ისტორიულ ი-ს ბეე. ენა და ხვარ. ენის ინხ. დიალექტი ინახავენ, ხოლო საკ. დიდოურსა და ჰინუხურ ენებში წარმოდგენილია მასთან არტიკულაციური ნიშან-თვისებებით ახლომდგომი ე. ხსენებულ ენათა შორის, ამ შესატყვისობის მიხედვით, გარდამავალ საფეხურს ქმნის საკ. ხვარ. დიალექტი: ი/ე [ლომაძე 1994, 258].

შესატყვისობის ფორმულა, რომლის საფუძველზედაც ხდება ი ხმოვნის რეკონსტრუქცია, ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ი	ი	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ი/ე	ე	ე	ი/ე	ი

1. ხუნძ. ცი ~ ანდ. სედი : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ. სი⁶⁶ : ლოდ. სიჰი⁶⁷ : ჭამ. სეჰი⁶⁸ (ჰიჰ. სინი) : ტინდ. სი⁶⁹ : ახვ. შინ ~ საკ. დიდ. ზეე : ჰინ. : ხვარ. ზე : ბეე. სი⁷⁰ (ჰუნზ. სე) „დათვი“.

2. ხუნძ. ილი⁷¹ ~ ანდ. ილი-ლ : ბოთლ. ილი⁷² : ჭამ.: კარ.: ახვ. ილი⁷³ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ელი : ხვარ. ილა (ინხ. ილო) : ბეე. ილე „ჩვენ“.

3. ხუნძ. ლ'ინ ~ ანდ. ლ'ენ : ბოთლ.: ლოდ.: კარ.: ახვ. ლ'ენი : ჭამ. ლ'ინ⁷⁴ : ტინდ. ლ'ენი (აქნ.-ანდ. ლ'ენე) : ბაგვ. ლ'ენ⁷⁵ ~ საკ. დიდ. ლ'ი : ჰინ. ლ'ე : ხვარ. ლ'ან (ინხ. ლ'ონ)⁷⁶ ბეე. ლ'ი (ჰუნზ. ლ'ენ) „წყალი“.

⁶⁵ საკ. დიდ., ჰინ. და ხვარ. ენები ას მერვე შესატყვისობას მისდევს [იხ. ცერცვაძე 1959, 251].

4. ანდ. ნიო : ბოთლ. : ღოდ. : ტინდ. : კარ. : ახვ. ნია : ჟამ. ნიშა ~ საკ. დიდ. : შინ. ნეშუ : ხვარ. ნიშე : ბეე. მიშუ (ჰუნზ.) „ნამგალი“.

5. ხუნდ. ცამ ~ ანდ. სამ : ბოთლ. : ღოდ. : ტინდ. : ახვ. სამი : ჟამ. : ბაგვ. სამ ~ საკ. დიდ. სემი : შინ. სემე : ხვარ. სემი (ინხ. სემე) : ბეე. სემო (ჰუნზ. სემ) „ნადველა“ > „ბრაზი“.

6. ანდ. სამირუ : ჟამ. ცამ : ბოთლ. ცამბარუ : ტინდ. : ცამბარა : კარ. ცამბერო : ახვ. ცამბერა ~ საკ. დიდ. სემი : შინ. სემე : ხვარ. სება (ინხ. სებო < სობო) : ბეე. სობოტა (ჰუნზ. სემპრ) „შემოდგომა“.

7. ხუნდ. მიჟა ~ ანდ. : კარ. : ახვ. მიჟა : ღოდ. : ტინდ. მიჩა : ბაგვ. მიჟა : ჟამ. მიწუ ~ საკ. დიდ. : შინ. მეჩა : ხვარ. მიჩ (ინხ. მიჩ) : ბეე. მიჩ, მიც „ჰინქარი“.

8. ანდ. : ბოთლ. : ღოდ. : ტინდ. : კარ. : ახვ. რიტაი : ჟამ. დიტა : ბაგვ. რიტა ~ საკ. დიდ. რელ' : ხვარ. ლილ' „ხორცი“.

9. ჟამ. : ბაგვ. : კარ. : ახვ. ტაილი „ბატკნები“ ~ საკ. დიდ. : შინ. ლ'ელი : ხვარ. ლ'ილი (ინხ. ლ'ილე) : ბეე. ლ'ილე „ბატკანი“.

10. ხუნდ. შებუ (*შობუ, შდრ. ჰადაჰ. შობურ) ~ ანდ. : ტინდ. შიმუ : ჟამ. : ახვ. შიმი ~ საკ. დიდ. : შინ. ეემუ : ხვარ. ეემუ (ინხ. ეემუ) : ბეე. ეემო (*ეემო)⁶⁶ „სადგისი“.

ე. ლომთაძის კონცეფციის მიხედვით, პირველი რიგის ი:ე შესატყვისობა ე:ი შებრუნებული შესატყვისობის ორგანული ნაწილი და მისი თანამოზიარება. მკვლევარი ასკვნის: „ასე, რომ შესატყვისობანი ე:ი და ი:ე დიდოური ჯგუფის ენა-კილოებში ერთი პროცესის შედეგია: ი'ს ე'ში გადასვლისა სხვადასხვა მასალაში ... იმ მასალაში, სადაც პირველი ჯგუფის ენა-კილოებს ი აქვთ შემონახული, მეორე ჯგუფის ენა-კილოებს ი ე'თი აქვთ შეცვლილი და, პირიქით: სადაც მეორე ჯგუფის ენა-კილოებს აქვთ შემონახული, იქ, პირველი ჯგუფის ენა-კილოებს ი ე'თი აქვთ შეცვლილი (როგორც ჩანს, ი'ს ე'ში გადასვლა ამ ენა-კილოთა მთლიან მასალაში არ მომხდარა!)“ [ლომთაძე 1994, 285-286].

ე. ბოკარევი ამოსავალ ოდენობად წინა წარმოების ერთ-ერთ (ი resp. ე) ზმოვანს ვარაუდობს, თუმცა, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სათანადო მონაცემების სიჭრელიდან გამომდინარე, ამ შესატყვისობის გენეზისის საკითხს ღიად ტოვებს [ბოკარევი 1959, 254-255].

დ. იმნაიშვილი ორივე (ი:ე, ე:ი) შესატყვისობათა საერთო ამოსავლად ე ზმოვანს აღადგენს [იმნაიშვილი 1963, 41].

მაშასადამე, წინამორბედ მკვლევართა ნააზრევს თუ დავემყარებით, უნდა დავუშვათ, რომ „ბატკნის“ გამომხატველი ლექსემა ლ'ილე (ბეე.)

⁶⁶ იხ. ლომთაძე 1994, 287.

ერთი მხრივ, ხოლო, მეორე მხრივ, ლ'ელი (საკ. დიდ.) ერთი საერთო ქრონოლოგიური დონის არქტივის დაშლისა და შემდგომი ტრანსფორმაციის შედეგად არის მიღებული.

სათანადო ლექსიკურ-გრამატიკული მასალის დეტალური ანალიზის საფუძველზე ცხადი ხდება, რომ ზემონახსენები მოსაზრებები ურთიერთგამომრიცხავი და, აქედან გამომდინარე, რეალურ საფუძველს მოკლებულია.

მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით საკითხავია: იდენტურ ფონოლოგიურ გარემოცვაში ამოსავალი *o* გარკვეულ მასალაში — როგორც ამას ე. ლომთაძე ფიქრობს — რატომ გადავიდა ერთი წყების ენებში ე ხმოვანში, ანდა პირიქით? *o>e* პროცესი რატომ არ მოხდა საკვლევ ენათა მთელ მასალაში?

ჩვენ გვარაუდობთ, რომ *o>e* შესატყვისობისათვის საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ქრონოლოგიურ დონეზე რეკონსტრუირდება წინა წარმოების, მაღალი აწეულობის *o*, ხოლო ეი შესატყვისობისათვის — ამავე რიგის, საშუალო აწეულობის ე.

შევეცდებით სათანადოდ დავასაბუთოთ ზემოწამოყენებული დებულებანი.

ჩერ კიდევ 1931 წელს ნ. ტრუბეცკოი ჩაჩნური კონსონანტიზმის სისტემაზე მსჯელობისას აღნიშნავდა, რომ „მფათიკურ-პალატალიზებულ თანხმოვანთა შემდეგ (ხან წინაც) ხმოვნები მოდიფიცირდება: ...უკანა ხმოვნები პალატალიზდება (მაგალითად, *o>e* უ>ჲ)“ [ტრუბეცკოი 1987, 291]. ანალოგიური პროცესები საკვლევ ენებში, ზემოდასახელებულთა გარდა, სხვა თანხმოვნებთანაც ხელშესახებია, განსაკუთრებით ბოლოციდურ პოზიციაში [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 22; მიქაილოვი 1958, 126; გულავა 1953, 358; მაჭომეღბეკოვა 1971, 28; იმნაიშვილი 1963, 30-32 და სხვ.].

ლოგიკურია ვიფიქროთ, რომ შ, ც და ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა მეზობლად ხმოვანთა დავიწროება (*ა>ე>o*) ხდებოდა, ვიდრე მათი გაფართოება (*o>ე>ა*) [შდრ. ლომთაძე 1994, 189, 255]. მართალია, ხმოვანთა ფორმაციების ეს პოზიციური პროცესი ნაკლებ ეხება იმ ძირითად ტენდენციებს, რომლებიც ისტორიულად აპირობებდნენ *o>e* ხმოვანთშესატყვისობის ჩამოყალიბებას, მაგრამ მის დარღვევაში უცილოდ უღვევთ გარკვეული წილი. *o* ხმოვანი ხშირად რყევას განიცდის, რაც მისი გაფართოებით გამოიხატება.

ე. ლომთაძის მართებული შეხედულებით, *o>e* შესატყვისობის (შესაბამისად, *o>e* პროცესის) გენეზისის გარკვევისათვის ფასეულია ერგატივისა და „ირიბ ბრუნვათა“ ჩვენება [ლომთაძე 1994, 264].

არსებული *o>e* შესატყვისობაში ზვარშიული ხანდახან *o>e* ნაცვლად გ და უ ხმოვნებს გვიჩვენებს, რომელთა *o* ხმოვნისაგან წარმომავლობა (*o>გ>უ*) დამაჩვენებლად დაასაბუთა ე. ლომთაძემ [ლომთაძე 1985, 180-181]. მასთან, *o>e* პირველადობას სხვა დაღესტურ ენათა შესაბამისი მასალაც ადასტურებს [ბოკარევი 1981, 36; ლომთაძე 1994, 266-276].

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, *o>e* შესატყვისობის ზემომოყვანილ მაგალითებში, დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, *o* ხმოვანია ამოსავალი.

2.4. *ე ხმოვნის შესატყვისობა. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში ამოსავალი *ე დიდ რყევას განიცდის. იგი დავიწროებით ხშირად ი ხმოვნად ტრანსფორმირდება. იე ურთიერთმონაცვლეობა უკვე ცნობილია წინა პარაგრაფიდან, მაგრამ დასტურდება ერთი წყყების მაგალითები, რომლებშიც ისტორიული ე ხუნძურში (ხან ანდიურ ენებშიც) ა, ო, უ სახესხვაობებით გვევლინება („ენა“, „სავარცხელი“, „ოთხი“, „გველი“...). შეიძლება გადაჭრით ითქვას, რომ ამგვარი ვარიაციები მეტწილად კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების საფუძველზე არის წარმოქმნილი, რაზედაც სპეციალურ ლიტერატურაში სამართლიანად მახვილდება ყურადღება [ლომაძე 1994, 280-285].

დიდოურ ენებში ე ხმოვნის რეფლექსაცია, როგორც ცნობილია, შედარებით ნათლად არის წარმოდგენილი: საკ. დიდ.: ჰინ. ი : ხვარ. ე/ი : ბეე. ე [ლომაძე 1955, 27]. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნძ. იხა ~ ბოთლ.: ლოდ. ინხთ: ახვ. იზუ „ნაკადი“, „რუ“ ~ საკ. დიდ. იჰჰუ: ჰინ. იხუ : ხვარ. იზუ (ინხ. ეზუ): ბეე. ეზუ (ჰუნზ. ეზ-ხუ)⁶⁷ „მდინარე“.

2. ხუნძ. ბეჩე (<*ბაჩე) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეში : ხვარ. მიში (ინხ. მიში) : ბეე. ბიში (ჰუნზ. ბიში) „ხბო“.

3. ხუნძ. მიტა- ~ ანდ. ბეგტა: ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ბიტა-⁶⁸ ~ საკ. დიდ. ბილ'-: ჰინ. ბელ'- (<ბილ'-): ხვარ. ბალ' (ინხ. ბალ'): ბეე. ბელ'- (ჰუნზ. ბელ'-) „მ“.

4. ხუნძ. ბოროზ (<*ბოროჟა <*ბეროჟა) ~ ანდ. ბერჩა: ბოთლ.: ლოდ.: კარ. ბერჟა : ტინდ.: ბაგვ. ბეჟა (<*ბერჟა) : ჰამ. ბეჩა : ახვ. ბეჟა ~ საკ. დიდ. ბეჟორი: ჰინ. ბჰჰორე (<*ბეჰჰორე) : ხვარ. ბეჩოლა (ინხ. ბეჰოლ) : ბეე. ბეჰელა (ჰუნზ. ბეგალა) „გველი“.

5. ხუნძ. მაწა (<*მეწა) ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ახვ. მიწა (<მეწა) : ლოდ.: ტინდ. მიცი (<*მეცი)⁶⁹ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეც (<*მიც) : ხვარ. მეც (ინხ. მიც) : ბეე. მიც (<*მეც, შდრ. დეცუტა „ნიჭი“) „ენა“.

6. ხუნძ. უწყ- (<წყ- <*ბოყ- <*ბოყჟე) ~ ანდ. ბოყ'-: ბოთლ. ბულუ- (<*ბოლ- <*ბოლჟე): ლოდ.: ჰამ.: ბაგვ. ბულუ- (<*ბოლ- <*ბოლჟე) : ტინდ.: ბულ-: კარ. ბოლ-: ახვ. ბოყ'- (<*ბოყჟე) ~ საკ. დიდ. უყ'ჟე- (<*უყჟე-): ჰინ. უყ-: ხვარ. უწყ- (ინხ. უწყ'-) : ბეე. რყ- <რწყჟე- (ჰუნზ. რყე-) „4“.

⁶⁷ ამ სახელის შესახებ ვრცლად იხ. ბურჰულაძე 1991, 21-26.

⁶⁸ ე > ი აუსლაუტის ძსთან ასიმილაციით [შდრ. გულაევა 1980, 209].

⁶⁹ ვეღვან ძსთან ასიმილაციით [შდრ. გულაევა 1979, 154]. არნ. ჩიქობავა ჩრდილოკავკასიურ ენათა მონაცემების საფუძველზე აქ ხმოვანს აღადგენს [1974, 52]. ს. ნიკოაევი და ს. სტაროსტინი აღმოსავლურ კავკასიურ ენებში ე ხმოვნის რეკონსტრუქციას ახდენენ [1994, 802-803]. ე-ს აღადგენს ა. აკივიცი [1982, 104].

7. ხუნძ. წიბილ (<*ხებილ) ~ ანდ.: ღოდ.: ბაგვ. ისობ <*ისებ (ასი-მილაკით): ჭამ. ესობ (<*ესებ) : ტინდ. ესება : კარ. ესებო : ახვ. ეშებ ~ საკ. დიდ.: შინ. ეობრა : ხვარ. ეებლა : ბეყ. შებლო (ჭუნზ. შებლე) „გვერდი“, „ნეკნი“.

თავისებურებას ამჟღავნებენ I და II პირის ნაცვალსახელები, რომლებშიც ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის ბ.ათაევი ე-ს აღადგენს [ათაევი 1992, 30]. უცნაურობა აქ ის არის, რომ ზემოხსენებული ნაცვალსახელები დილოურ ენებში **ი:ე:ა/ო:ო/ა** შესატყვისობას მისდევენ. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ამ ორი შესატყვისობის არქეტიპები ერთმანეთთან ახლოს უნდა მდგარიყვნენ, მაგ.:

ხუნძ. დუნ ~ ანდ. დენ/დინ : ბოთლ.: ღოდ.: კარ.: დენ : ჭამ. დი⁶ : ტინდ.: ბაგვ. დე : ახვ. დენე ~ საკ. დიდ. დი : შინ. დე : ხვარ. და (ინხ. დო) : ბეყ. დო (ჭუნზ. და) „მე“.

ხუნძ. მუნ ~ ანდ. მენ/მინ⁷⁰ : ბოთლ.: ღოდ. მინ (<*მინი <*მენი) : ტინდ.: ბაგვ. მე : ჭამ. მი⁶ : კარ. მენ : ახვ. მენე ~ საკ. დიდ. მი : შინ. მე : ხვარ. მა (ინხ. მო) : ბეყ. მი <*მო (ჭუნზ. მა) „შენ“.⁷¹

არქეტიპები ძველ ფორმათა სიუხვით გამოჩნეულ ახვ. ენაში უნდა იყოს დაცული [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 209; ათაევი 1992, 30..., შდრ. ბოკარევი 1959, 255-256].

I და II პირის ნაცვალსახელთა ბრუნებაში საინტერესო მოვლენა შეიძინევა: ერგატივში საკ. დიდ. დი („მე“) ფორმას სხვა ახლომონათესავე ენებში დე („id.“) ექნება ეკვივალენტად, თუმცა ში („შენ“) ნაცვალსახელი საკ. ხვარშიულშიც ში („id.“) ფორმას გვიჩვენებს [იმნაიშვილი 1963, 94]. საკ. დიდ. ენას ნათ. ბრუნვაში ე-ს შემცველი ფორმა აქვს (დეჲ „ჩემი“), რაც ერთხელ კიდევ ცხადყოფს ე-ს პირველადობას.

უნდა აღინიშნოს, რომ ე. ლომთაძე ცდილობს ამ შესატყვისობაში საერთო ამოსავლად ი აღადგინოს, მაგრამ ხშირად გადაულახავ წინააღმდეგობებს აწყდება. დავიმოწმებთ მხოლოდ ერთ მაგალითს, რომელიც ხმოვანთა კანონზომიერი შესატყვისობის თვალსაზრისით ექვს არ იწვევს: ხუნძ. შერ ~ ანდ. ინჩი : ბოთლ. ინჩა : ღოდ. იჩუ : ჭამ. ეშ : ტინ. ეჩი : ბაგვ. შერ : კარ...: ახვ. შერე ~ საკ. დიდ. შენემ : შინ. იში : ხვარ. შიდო⁷² (ინხ. ეშ, იშ) : ბეყ. ეშ „ვაშლი“.

დამოწმებულ მაგალითში ხუნძ.-ანდ. ჩ, ნ : დიდ. შ, ნ კანონზომიერად შესატყვისებიან ერთმანეთს [ტრუბეცკოი 1987, 256; ლომთაძე 1962, 289; გულავე 1979, 117]. რაც შეეხება ხმოვანთა შეფარდებას, ენათა მიხედვით ე-ს სიხშირის კოეფიციენტი სჭარბობს (ი-5, ე-8), თუმცა ოდენ გამოყენების სიხშირე ვერ იქცევა გადამწყვეტ არგუმენტად, თუ არ მოხდა

⁷⁰ ამოსავალი ანდ. ენებში უფრო გავრცელებული ფორმა (მენ) ჩანს [ცერცვაძე 1965, 198].

⁷¹ თვალშისაცემი მსგავსება შემთხვევითი არ უნდა იყოს — ჩანს, მათ ამოსავალ ოდენობად ერთი (ე) ფონემა აქვთ.

•ს შემცველ ფორმებში ეს რეკონსტრუირება.

თეორიულად ნავარაუდები •ს პირველადობის დასაბუთებისას ე. ლომთაძე პარალელს სხვა დაღესტნურ ენებთანაც ავლებს⁷² და ი>ე პროცესის ასახსნელად მჟღერ ფარინგალურ სპირანტ მ-ს უშვებს,⁷³ მაგ.: თაბ. ვერ < მერჲ < *ირჲ : აღულ. ჰერ < *მირ : რუთ. ყერ < *მირ : წახ. ყერ < *მირ : კრიწ.: ბულ. ვერ < მირ : არჩ. ანშ < *მანშ < *მენშ < *მინჩ... ამგვარი მაგალითები არცთუ იშვიათად გვხვდება [ლომთაძე 1994, 281; შღრ. ბურჭულაძე 2000, 245].

ცნობილია, რომ მ სპირანტი და მისი დაკარგვის საფუძველზე წარმოქმნილი ფარინგალიზებული თანხმოვნები იწვევენ ხმოვანთა დავიწროებას და არა გაფართოებას [ბოკარევი 1959, 258; იმნაიშვილი 1963, 30-32]. მასთან, მ-ს რეკონსტრუქციას არათუ საერთო-დაღესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე, არამედ მის აღდგენას საერთო-დიდოურშიც კი სირთულეები ხვდება [გულავე 1979, 201; გიგინეიშვილი 1977, 142-145]. ამიტომ მოსაზრება მ სპირანტის მეშვეობით •ს გაფართოების შესახებ საფუძველს მოკლებულია.

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ უმახვილო (ზოგ ენაში მახვილიანიც) ბოლოკიდური ე, ი დავიწროების ნიადაგზე ი, უ ხმოვნებით იცვლება [გულავე 1953, 330; მიქაილოვი 1958, 126-128; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 30-31; მაჭომედიბეკოვა 1971, 30...]. ეს ფონეტიკური პროცესი ფართოდაა გავრცელებული ბეჟიტური ენის ჰუნზიბურ დიალექტშიც [ლომთაძე 1956, 381].

იმის ნათელსაყოფად, რომ ბეჟიტურსა და ხვარშიულ ენებში ეს სახით დაცულმა არქიფონემამ დანარჩენ დიდოურ ენებში ტრანსფორმაციის შედეგად ი მოგვცა, მოვიყვანთ რამდენიმე არგუმენტს:

1. საკ. დიდოურსა და ჰინუზურ ენებში, რომლებშიც ე-ს შესატყვისად ი დასტურდება, ხელშესახებია ტენდენცია ხმოვანთა დავიწროებისა, რის საფუძველზეც ე>ი [იმნაიშვილი 1963, 169; ბურჭულაძე 1998, 105, 108], მაგ.: ქეც-ირ-ა < ქეც-ერ-ა „დაწვენა“, ბ-ა-წ-ირ-ა < ბ-ა-წ-ერ-ა⁷⁴ „შეკმევა“ და სხვ.

2. ანდიურ (ლოდ., ტინდ., კარ.) და დიდოურ (საკ. დიდ., ჰინ.) ენებში ი>ე შესატყვისობაში ი<ე, რასაც დიდოურ ენათა მიმართ ე. ლომთაძეც ადასტურებს [1994, 210-211, 234]: ე>ი: ქეთო (ხუნდ.) > გიდუ (ტინდ.) „კატა“, ტინდ. წეხინა (აქნ.-ანდ.) > წიხინა⁷⁵ (საკ. ტინდ.) „ძებნა“ [გულავე 1953, 364]; ყურე (ჰინ.) > ყური (საკ. დიდ.) „სკამი“, ბერუს

⁷² საანალიზო ლექსემას პარალელები ეძებნება არამარტო იბერიულ-კავკასიურ ენებში [შარი 1915, 825; ჩიქობავა 1938, 121; გონიაშვილი 1940, 88; გულავე 1954, 705; კლიოვი 1964, 82; ბოკარევი 1961, 72...], არამედ გარკვეულ ფონეტიკურ სიახლოვეს ავლენს საერთო-ინდოევროპულ *samis („id“) ფუძესთან [გამყრელიძე, ივანოვი 1984, 641].

⁷³ სხვათა შორის, •ს პირველადობას ე. ბოკარევიც ვარაუდობს [1981, 36].

⁷⁴ ერთი რიგის ზნებთან (როხ-ბ-ხო < *როხ-ბ-ერ-ხო „აგდებს“, ხეც-ბ-ხო < *ხეც-ბ-ერ-ხო „აშვებინებს“) ი ფუძისეულია [ზვიადური 1990, 219].

(ჰინ.) > ბირუს (საკ. დიდ.) „ხის კავი“, კეჩუ (ჰინ.) > კიკუ (საკ. დიდ.) „კბილი“, შეტა (ჰინ.) > შიტა (საკ. დიდ.) „წასვლა“ და მრ. სხვ.

3. ე. ლომთაძე ი-ს პირველადობის სამტკიცებლად იშველიებს ხვარ-შიული და ჰინუხური ენების სახელთა ბრუნებას, რომელშიც ე-ნიანი და ი-ნიანი საბრუნებელი სახელის ბოლოკიდური ე ი-ს სახით გვხვდება, ი ერგატივში უცვლელადაა დაცული, სხვა ბრუნებებში ე წარმოჩნდება.

როგორც ცნობილია, დიდოურ ენებში სახელთა ბრუნებისას ერგატივის ნიშნად საკ. დიდოურში -ა გამოიყენება, ჰინუხურსა და ხვარშიულში — ი. ფუძის ბოლოკიდურ ხმოვნებთან შეხვედრისას ერგატივის ზემომოყვანილ ფორმანტებს ფონეტიკური ცვლილება მოუდის: ე+ა>ა>ი, ი+ი>ი>ი. ამის შემდეგ ბრუნვის „შერეული“ ნიშანი შესაძლებელია ირიბ ბრუნებსაც გადაჰყვეს [იმნაიშვილი 1963, 134; ბოკარევი 1959, 268-271].

ე<ი პროცესის დასასაბუთებლად არ გამოგვადგება ის ფაქტი, რომ თითქოს ხვარშიულსა და ჰინუხურში ფუძის აუსლაუტური ხმოვანი ცვლილებას განიცდის, შდრ.:

საკ. ხვარშიული	ინოყვარული	ჰინუხური
სახ. ყუნი „ორი“	ყ'ტუნე „ორი“	ლ'ელი „ბატკანი“
ერგ. ყუნ-ი < ჯუნე+ი	ყ'ტან-ი<ყ'ტანე+ი	ლ'ელი-ა<ლ'ელი+ი
ნათ. ყუნე-ს	ყ'ტანი-ს<ყ'ტანე-ს	ლ'ელე-ს
მიც. ყუნე-ლ	ყ'ტანი-ლ<ყ'ტანე-ლ	ლ'ელე-ზ

საკ. დიდოურშიც დასტურდება ი ხმოვნით დასრულებული სახელები, რომლებიც „ირიბ ბრუნებში“ ე-თი არიან წარმოდგენილი. ეს იმის მაუწყებელია, რომ აქ ოდესღაც ე უნდა გექონოდა: სახ. ბიქორი „გველი“ — ერგ. ბიქორ-ი, მიც. ბიქორ-ე-რ, ნათ. ბიქორ-ე-ს. ე>ი პროცესი ზოგ დიდოურ ტომონიმშიც დაჩნდება, მაგ.: ცებარო>ციბორი, ქიდერო>ქიდრო „აულთა სახელებია“.

ამრიგად, ირკვევა, რომ თავისუფალი დისტრიბუციის მქონე, ფართოდ გავრცელებული ე, რომელსაც საკვლევ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში საკმაოდ მყარი ადგილი უჭირავს, ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძემენისთვისაც [არლოტელი 1996, 8].

2.5. ლაბიალური ხმოვნების (ლ, უ) გენეზისი. ა) საშუალო აწეულობის ლაბიალურ ლ ხმოვანს მეორეულად მიიჩნევენ როგორც, ზოგადად, იბერიულ-კავკასიურ ენებში, ისე, კონკრეტულად, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებშიც [ჩიქობავა 1979, 49; ბოკარევი 1961, 79; იმნაიშვილი 1963, 41; იბრაჰიმოვი 1971, 27; აკიევი 1982, 19...].

ლ-ს პოვნეირება ამჟამად ხელშესახებია — იგი დასტურდება თავკიდურადაც, შუაშიც და ბოლოკიდურადაც. მასთან, ძალიან ხშირად შეიმჩნევა ძირეულ მორფემებში, რაც მის მყარ პოზიციასზე მეტყველებს. მიუ-

ხედავად ამისა, ეს ხმოვანი მეტწილად მეორეულია და არსებობს მისი წარმოშობის რამდენიმე გზა: 1) ასიმილაცია: ხუნდ. ხონო (<*ხანო) „კვერცხი“; ქამ. ქობ (<*ქიბ) „რკინა“...; 2) დიფთონგთა მონოფთონგიზაცია: ა) ო (აჟ) < ჟა: ხუნდ. ბაყ (<*ბაყო, შდრ. ყო <*ყჟა „დღე“) „მზე“; ბოთლ. ჟიგო (<*ჟიგაჟი) „მკვდარი“; ბაგვ. წაორა (<*წაჟარა, შდრ. ხუნდ. წაჟა „id.“) „ვარსკვლავი“; ბ) ო<ჟე : ანდ. რჟონჟულა < ჟეხჟულა „გრძელი“...; გ) ჟს-საკომპენსაცია რედუქცია: საკ. დიდ. ოს (საჰ.) <*ისჟ (შდრ. ისჟა „ხარები“) „ხარი“, ჰინ. გორა <*გერჟა „დადება“⁷⁵ და სხვა; 4) ო<ა კანონზომიერი შესატყვისობის (ა:ო) შედეგად: ხუნდ. რაკ <*რაჟა (შდრ. ანდ. რაკჟო) ~ საკ. დიდ. რაკჟ (<*რაკჟი) „გული“... [გულდავა 1956, 217; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 36; ლომთაძე 1963, 54; იმნაიშვილი 1963, 26-27; ცერცვაძე 1965, 24; მაჰომედბეკოვა 1971, 19-20; არდოტელი 1997, 48-49 და სხვ.].

ე. ლომთაძეს შესაძლებლად ესახება დიდოურ ფუძეენაში ო-ს რეკონსტრუქცია, რის საილუსტრაციოდაც მოყვანილია სამი მაგალითი: „ნაჯახი“, „ოთხი“, „ცხვარი“. ბოლო მაგალითი ამთავითვე გამოსარიცხია, რადგან მას, ბეეიტური (ხორ, ხოჲ „id.“) ენის გარდა, სხვა ენებში შესაბამისი ეკვივალენტები არ მოეპოვება.⁷⁶ რაც შეეხება „ნაჯახსა“ და „ოთხს“, ეს სახელები დიდ. ენებში მართლაც ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, თუმცა ხუნძურ-ანდიურ ენებთან შედარება ცხადს ხდის ა ხმოვნის პირველადობას [ლომთაძე 1994, 244-245]. დიდოურ ენებში ანალოგიურ ვითარებას გვიჩვენებენ: „ოცი“, „ხავსი“, „სავარცხელი“, „ასი“⁷⁷ და მისთ.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ ხშირად თავისთავად მეორეული ო ამოსავალი ხდება ჟს-თვის, ვინაიდან დავიწროების საერთო ტენდენციით არის შეპირობებული. თავის მხრივ, ო ა-სგან ანდა ჟა (ჟა > ო) კომპლექსისგან ჩანს მიღებული [შდრ. გულდავა 1980, 210], მაგ., ხუნდ. ყო-გო (<*ყა-გო) ~ ანდ. ყენ-დუ<*ყან-დუ (შდრ. ლეზგ. ყად : თაბ. ყაბ : ბაცბ. ტყა...„id.“) ~ საკ. დიდ. ჟუ (<*ჟო <*ჟა) : ბეე. ვო-ნა (<*ვა-ნა) „ოცი“; ხუნდ. ჰორტო (<*ჰარტო <*ჰარტაჟა/ე) ~ ტინდ. ჰალ'ჟ (<*ჰალ'ო <*ჰალ'ჟა, შდრ. მრ. ჰალ'ჟა-ბო) ~ საკ. დიდ. ჰილ'ჟ (<*ჰილ'ო < ჰილ'ჟა) „სავარცხელი“ და სხვ. მისთ.

ზემოთქმულიდან გამომდინარე, საერთო-დიდოურში ო-ს თეორიულად არსებობის ვარაუდი საფუძველს მოკლებული არ იქნება მხოლოდ მაშინ, თუკი ცნობილი ა:ო შესატყვისობის ბეეიტურის რაღაც მასალაში

⁷⁵ ამ ზმნის შესახებ ვრცლად იხ. ბურჟულაძე 1986⁴, 433-435.

⁷⁶ ბეე. ხოჲ („ცხვარი“) სახელის დაკავშირება ოო, ყ'ო („დღელი“) კომპონენტთან (შდრ. საკ. დიდ. ბეტ-დუ „ცხვარი“) სარწმუნო არ ჩანს.

⁷⁷ დიდ. ენებში „ასის“ აღმნიშვნელი სახელი ტ. გულდავას ნასესხობად მიიჩნია [გულდავა 1980, 212; შდრ. ლომთაძე 1996, 23], მაგრამ მასში დასტურდება ხმოვანთა (ე:ო) შესატყვისობა.

ფუძეენისეული ა გადავიდა ო-ში, შემდეგ კი ეს ო საკ. დილოურში, შინუ-ხურსა და ხვარშიულში უ-ს სახით დაგვიდასტურდა („მზე“, „ოცი“, „გამარობა“...): რაც შეეხება ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენას, მასში ო ხმოვანი არ უნდა გვეკონოდა.

ბ) მაღალი აწეულობის ლაბიალური უ ხმოვნის ფუძეენაში არსებობის შესახებ მკვლევართა შორის ერთიანი აზრი არ არის: ერთნი ფიქრობენ, რომ იგი შემდეგ არის გაჩენილი სხვადასხვა კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად [იმნაიშვილი 1963, 41; ლომთაძე 1994, 287], მეორენი ვარაუდობენ, რომ უ ამოსავალი ხმოვანია და მას საერთო-დალესტნურ ფუძეენაში ალაღვენენ [ბოკარევი 1959, 253-254; იბრაჰიმოვი 1971, 28; აკიევი 1982, 110-111].

ჩვენ სავესებით ვეთანხმებით ე. ლომთაძის ინტერპრეტაციას, რომელიც უ-ს საერთო-დილოურში მეორეულ ფონემად მიიჩნევს და დამაჯერებლად ამტკიცებს მის წარმოქმნას სხვადასხვა კომბინაციური ფონეტიკური ცვლილებების გზით [ლომთაძე 1994, 65-80, 287].

ე. ბოკარევის მიერ საილუსტრაციოდ მოყვანილი მაგალითების ანალიზი უ ხმოვნის მეორეულობაზე მიგვანიშნებს. საბაეჭრო მაგალითებიდან, რომ აღარაფერი ვთქვათ საკ. დიდ. ბუჯ (<*ბოჯ <*ბეჯუ) „მზე“ [იხ. იმნაიშვილი 1963, 41] და ნოცუ (<*ნაცუ <*ნაცო, შდრ. ბეჟ. ძანჩო <*ნაცო) „ნერწყვი“ სახელებზე, სხვა მაგალითებიც ექვეყნებ აყენებს ამ მოსაზრების სისწორეს, კერძოდ: საკ. დიდ. უყ'ყ'უენ (საჰ.) <*ოყ'ყ'უენ (შდრ. ბეჟ. ოყ'ყ'ანა „id.“) „ოთხი“,⁷⁸ საკ. დიდ. ჯუ <*ჯო (შდრ. ბეჟ. ჯონა „id.“) „ოცი“. ორივე რიცხვით სახელში, გავრცელებული თვალსაზრისის მიხედვით, ამოსავალია ო [ლომთაძე 1966, 323; გულავა 1980, 206, 210]. ო ხმოვნის პროტოტიპი ა დაცული ჩანს ზოგ ნახურ-დალესტნურ ენაში (ლეზგ. ყად, ბაცბ. ტ-ყა „ოცი“). საკ. დიდ. უჟი <*ოჟი (შდრ. ბეჟ. ოჟე) <*ჟაჟი (შდრ. ხუნძ. ჟჰა <*ჟჰაჰა, შდრ. ახვ. ჟჰაჰა) „ვაჟიშვილი“; საკ. დიდ. ბუცი <*ბიციჟი (შდრ. ხუნძ. ბოწა <*ბაწა, ანდ. ბორწი <*ბარწაჟი, შდრ. არჩ. ბაცა) „მთვარე“.

სხვა მაგალითებიც ანალოგიურად აიხსნება, რაც უგულვებელყოფს აზრს ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში უ ხმოვნის ძირისეულობის შესახებ.

ამრიგად, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენების ამოსავალ ხმოვანთა სისტემა ძირითადად სამ ერთეულს ითვლის: ა, ე, ო. ლაბიალური ხმოვნები (ო, უ) როგორც დავინახეთ, მეორეული წარმომავლობის ფონემები უნდა იყვნენ. უ ხმოვანი, ჩანს, უ-ს ალოფონი იყო და მისი რეკონსტრუქცია ფუძეენაში ამ მხრივაც ნაკლებსავარაუდოა.

⁷⁸ „ოთხის“ შესახებ იხ. ლომთაძე 1994, 245; შდრ. აკიევი 1982, 110.

III თავი

ფონეტიკური პროცესები ხმოვნებსა და დიფთონგებში

3.1. ნაზალიზაცია და დენაზალიზაცია. ნაზალიზაცია განიშარტება, როგორც ხმოვნისათვის ნაზალური ტემბრის მინიჭება, მომდევნო ნ და მ⁷⁹ ცხვირისმიერ სონორთა დასუსტება [ახვლედიანი 1999, 73; ჩიქობავა 1979, 48].⁸⁰

ნაზალიზებული ხმოვნები ნიშანდობლივია ყველა ანდიური ენისათვის, რომლებშიც ნაზალიზაციის პროცესი „დემონსტრაციულ ხასიათს ატარებს“ [გუდავა 1953, 142]. ნაზალიზებული ხმოვნები გვხვდება ხვარშინულსა და ბეიტურ ენებშიც. ხუნძურში, საკ. დიდოურსა და ჰინუხურ ენებში ანალოგიურ ხმოვნებს ფონემის სტატუსი არ მოეპოვებათ [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 23; იმნაიშვილი 1963, 15-16; ლომთაძე 1963, 11; შდრ. მიქაილოვი 1958, 141-147; ებელინგი 1966, 59; კიკნაძე 1969, 199]. გარდა ამისა, ბეიტურ ენაში ადასტურებენ პალატალიზებულ-ნაზალიზებულ ხმოვნებს [ხალილოვი 1995, 388; არდოტელი 1999^b, 12-14], ხოლო ანდიურ ენათა ერთ წყებაში (ჰამ., ტინდ., ბაგვ., ახვ.) — გრძელ ნაზალიზებულ ხმოვნებს [გუდავა 1953, 329-333; 1971, 7; მაჰომედბეკოვა 1967, 322; 1967^c, 11].

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია თვალსაზრისი ნაზალიზებულ ხმოვანთა პრადალესტნურ ენაში არსებობის შესახებ [ბოკარევი 1981, 36; შდრ. სულეიმანოვი 1962, 141].⁸¹

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა მკვლევრები ნაზალიზებულ ხმოვნებს ჩვეულებრივ მეორეულ ხმოვნებად მიიჩნევენ [გუდავა 1953, 332; 1964, 38-44; მაჰომედბეკოვა 1955, 259; 1967, 11; ლომთაძე 1956, 371; 1994, 313; სულეიმანოვი 1962, 141; 1971, 22; იმნაიშვილი 1963, 15; ცერცვაძე 1965, 13; ჩიქობავა 1979, 49; ბურჭულაძე 2000, 244...].

ჩვენ მთლიანად ვიზიარებთ მოსაზრებას ნაზალიზებულ ხმოვანთა მეორეულობის შესახებ, რაც ცხადი ხდება ამ რიგის ხმოვნების ბგერათშესატყვისობათა უქონლობითა და მეტად გამჭვირვალე პოზიციური ფო-

⁷⁹ ზოგი მკვლევარი წინამაუღ ნ-საც მიიჩნევს ნაზალიზაციის წყაროდ [ლომთაძე 1994, 313], რასაც კორექტირება სჭირდება. მართალია, „წინამაუღალი“ ხმოვანი იწვევს ნაზალიზაციას, მაგრამ მხოლოდ ტრანსპოზიციის შემდეგ, მაგ.: ხვარ. ენზე <ენზე <ენზე (შდრ. ხუნძ. ნისუ „id.“) „ყველი“. მეტად საინტერესო მოვლენაზე მიუთითებს ტ. გუდავა ბოთლიხურ ენაში, როცა ნაზალიზაციის მიზეზი გაუჩინარებულია, კლასის პრეფიქსული ექსპონენტები და ნაზალიზებული ხმოვნის მომდევნო თანხმოვანი კი — ნაზალურ თანხმოვნებად სახეცვლილი, მაგ.: III კლ. მამა! (<ბ-ა-ბა!), IV კლ. ნამა! (<რ-ა-ბა!) „წალი!“ [გუდავა 1953^d, 142].

⁸⁰ ნაზალიზაცია დამატებითი არტიკულაციის საფუძველზე ხმოვანთა პოზიციური (ნაწილობრივი რედუქცია) ცვლილებაა. ჩვენ მას განვიხილავთ იმდენად, რამდენადაც ზოგი მკვლევრის ინტერპრეტაციით იგი ფუძემდის კუთვნილებაა.

⁸¹ სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ე. ბოკარევი დიდოურ ენებში ნაზალიზებულ ხმოვნებს მეორეულად მიიჩნევს [ბოკარევი 1959, 252].

ნეტიკური პროცესებით, რამაც ისტორიულად შეაპირობა ნაზალიზებული ხმოვნების ჩამოყალიბება. რამდენადაც ნაზალიზაციის პროცესები საკმაოდ დეტალურად არის განხილული ზემოხსენებულ სპეციალურ ლიტერატურაში, ამიტომ დაწვრილებით მასზე აღარ შევჩერდებით. შემოვიფარგლებით მხოლოდ რამდენიმე მაგალითის ილუსტრაციით, რომლებიც ექვიპუტანლად ამტკიცებენ ნაზალიზებული ხმოვნების მეორეულობას:

ხუნდ. წუმ || < წუნ ~ ანდ. წუმ < *წუნი (შდრ. კარ. წუნდი „არწივები“): ახვ. წუმ (ეპ.) (<*წუნი <*წუნი, წუმი (ტლან.) (<*წუნი <*წუნი) ~ საკ. დიდ. ეე < ეე: შინ. ეე : ხვარ. ეე (<ეე <*ეე, შდრ. ინხ. ეე <*ეე „id“): ბეე. ეეჰა (<*ეეჰა <*ეეჰა, შდრ. ხაშ. ეეჰო <*ეეჰო) „არწივი“.

ხუნდ. წან⁸² ~ ანდ. წან (რიკვ.) (<წან, შდრ. დად. წან): ბოთლ.: ბაგვ.: კარ. წანი (<*წანი, შდრ. ახვ. წანი) ~ საკ. დიდ. ეეჰო : შინ. ჩიჰო : ხვარ. ეეჰო (<*ეეჰო <*ეეჰო): ბეე. ეან (<*ეან) „მარილი“.

ხუნდ. ლ'ჰმ || < ლ'ჰნ ~ ანდ. ლ'ჰნ : ლოდ. ლ'ჰნი : ქამ. ლ'ჰ (<*ლ'ჰნ) : ბაგვ. ლ'ჰ (<*ლ'ჰნ) ~ საკ. დიდ. ლ'ი : შინ. ლ'ე : ხვარ. ლ'ან (<*ლ'ან) : ბეე. ლ'ი (<*ლ'ინ <*ლ'ინ, შდრ. ჰუნზ. ლ'ენ <*ლ'ენ) „წყალი“...

ყურადღებას იქცევს ის, რომ ხუნდურში ბოლოკიდური ნაზალური ხმოვნები ნ (ძირითადად), მ (იშვიათად) მეტწილად შემონახულია, ხოლო ინტერვოკალური და ანლაუტის მეტათეზირებული ნ კი უკვალოდ არის დაკარგული. ანდიურ ენებში ხშვამოშლილი ნ, ანლაუტის გარდა, ეკედლება რა წინამავალ ხმოვანს, მის ნაზალიზაციას იწვევს. ნაზალიზაციის ტენდენციას ემორჩილება ანლაუტის (v-c), ინტერვოკალური (v-v) და აუსლაუტის (v-#) ნ, რასაც ქამ., ტინდ. და ბაგვ. ენები მეტი სიძლიერით ამჟღავნებენ [მაჰომედბეკოვა 1955, 292; გულაევა 1964, 43].⁸³ ანალოგიური ვითარება დასტურდება ხვარ. და ბეე. ენებში იმ განსხვავებით, რომ ამ ენებში (განსაკუთრებით, საკ. ბეე. დიალექტში) ნ ხშირად მთლიანად რედუცირებულია.

რაც შეეხება საკ. დიდოურსა და შინუხურ ენებს, მათ (ისევე, როგორც ხშირად ხუნდურს) დენაზალიზაციის საფეხური გავლილი აქვთ და ეს პროცესი ძირითადად დასრულებულია. ნაზალიზებულ ხმოვანთა შემცველი სახელების შედარება ახლომონათესავე ენებთან ამგვარი დასკვნის

⁸² ტ. გულაევა არქეტპად *წან ფორმას ვარაუდობს [1979, 158] და მას კართეელურ ენათა ძამ-ქომ-ფუძებთან აკავშირებს [1954, 705]. ყ. მიქაილოვი არქეტპად აღადგენს *ძამ ოდენობას და მას კართეელურ ენათა მონაცემს — ძამ-ფუძეს უკავშირებს [1988, 143-144].

ეს საკითხები სპეციალურ ლიტერატურაში ვრცლად არის განხილული [გულაევა 1959, 102-106; ევრცეაძე 1965, 12-15...].

საფუძველს იძლევა,⁸⁴ სახელდობრ: ხუნძ. ოც ~ ახვ. უჩა ~ საკ. დიდ. ოს (საპ.): შინ. უშ : ხვარ. გს „ხარი“; ხუნძ. შაზო ~ ანდ. ანზი : ქამ. აზ ~ საკ. დიდ. ისი : შინ. იმე . ხვარ. ისა „თოვლი“...

ბეჟიტური ენის ხაშარხუტულ თქმაში ხელშესახებად მდებარეობს ნაზალიზებულ ხმოვანთა მოშლის ტენდენცია, რაც ნაზალიზებულხმოვნიან და მარტივხმოვნიან ფორმათა თანაარსებობით გამოიხატება. ხაშარხუტულ თქმაში გავრცელებულია ისეთი ფორმებიც, რომლებშიც ნაზალიზაცია მთლიანად მოშლილია, მაგ.: საკ. ბეჟ. ცაგა — ხაშ. ცაგა „სამაჭური“, მაგრამ: საკ. ბეჟ. სი — ხაშ. სი „დათვი“...

შენიშნულია, რომ ერთი რიგის მაგალითებში საკ. დიდოური ნ-ს სრულად ინახავს [ინაიშვილი 1963, 16], რაც ინტერვოკალური პოზიციით ჩანს შეპირობებული. ამგვარ შემთხვევებში ხანდახან ნაზალიზებულ-ხმოვნიანი ენები არღვევენ კანონზომიერებას, მაგ.: საკ. დიდ. ჰენეშ : შინ. ეიში : ხვარ. ეიშ „ვაშლი“, მაგრამ: საკ. დიდ. ჰენი : შინ. ჰენე : ხვარ. ჰენი : ბეჟ. შინო „გზა“ და მისთ.

თავისთავად ის ფაქტიც, რომ ნაზალიზებული ხმოვნის მომდევნოდ ნაზალური თანხმოვანი არ გვხვდება,⁸⁵ ნაზალიზებულ ხმოვანთა მეორეულ წარმომავლობაზე მეტყველებს.

3.2. პალატალიზაცია. დიდოურ ენათაგან უმლაუტიანი (resp. პალატალიზებული) ხმოვნები დასტურდება საკ. დიდ. ენის ზოგ თქმაში (ქიდ., შაფ.) და ბეჟიტური ენის საკ. ბეჟიტურ დიალექტში.⁸⁶ მასთან, საკ. დიდოურში პალატალიზებულია ოდენ ა(ა),⁸⁷ ხოლო ბეჟიტურში — ა (ა, ა'), ო (ო, ო'), უ (უ, უ'). სხვა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სინამდვილისთვის პალატალიზებული ხმოვნები ამჟამადაც უცნობია და არც ისტორიულად არის საგულკებელი.

სპეციალური ლიტერატურიდან ცნობილია, რომ უმლაუტი (resp. მეტაფონია) წარმოდგენს კოარტიკულაციის საფუძველზე წარმოქმნილ ნაწილობრივ (რეგრესულ ან პროგრესულ)⁸⁸ ასიმილაციას, რომელიც უკანა წარმოების ფონემების წინ გადმოწევაში (პალატალური უმლაუტი), ან წინა წარმოების ფონემების უკან გადაწევაში (ველარული უმლაუტი) მდგომარეობს [შანიძე, 1925, 171-227; ახვლედიანი 1999, 200-202].

⁸⁴ არ შეეფერება სინამდვილეს, თითქოს ხვარშიულში ჰ სონანტი ნაზალიზდებოდეს [ბოკარევი 1959, 257]. სინამდვილეში ნაზალიზებულია მომდევნო ხმოვნები: ორცუ „ერწყვი“. ფულ'უ „ნაკარი“ [ლომთაძე 1998, 41; ისაყვი, ხალილოვი 1986, 43].

⁸⁵ იხ. ცერცვაძე 1965, 13.

⁸⁶ შინუხურ ენაში შეიმჩნევა ლაბიოველარისებული უ (ა...უ).

⁸⁷ ი. მეგრელიძე მხოლოდ ერთი მაგალითის (კურდა) დამოწმებით ცალკე გამოყოფს ო და უ ხმოვნებსაც [1936, 234], რაც სინამდვილეს არ შეეფერება.

⁸⁸ ჩვეულებრივ უმლაუტი განიმარტება როგორც ნაწილობრივი რეგრესული ასიმილაცია [ახვლედიანი 1999, 200]. დიდოური ენა თავისებურებას ავლენს იმ მხრივ, რომ უმლაუტის საფუძველს ქმნიან წინამავალი ხმოვნები, ე.ი. გვაქვს პროგრესული ასიმილაცია.

იბერიულ-კავკასიურ ენებში დასტურდება როგორც წინა მიმართულების (resp. პალატალური) უმლაუტი, რომელიც დომინანტობს, ისე უკანა მიმართულების (resp. ველარული) უმლაუტი [შანიძე 1925, 171-227; თოფურია 1928, 337-346; ჟენტი 1949, 113-116; ქალდანი 1968, 7-13; 1969, 89-94; მაჭავარიანი 1970, 94-105; ჭუმბურიძე 1960, 151-165; ჭეიკანიშვილი 1984, 84-86; შენგელია 1999, 12-10...].

დიდოური ენის სათანადო ენობრივი მასალის ანალიზი ცხადს ხდის, რომ $\tilde{a}$ -ს პალატალიზაციას იწვევს წინამავალი მარცვლის უშუალოდ მოსაზღვრე σ და φ , ე.ი. მაუმლაუტებელ ხმოვნებად მხოლოდ და მხოლოდ წინამავალი და მიმყოლ ხმოვანს შერწყმული σ და φ გვევლინება. ეს მკაფიოდ ჩანს ერგატივისა და აწმყო-ზოგადი დროის ფორმებში, რომელთა წარმოებისას ხდება ხმოვანთა შერწყმა [იმნაიშვილი 1963, 23]. ერგატივისა და აწმყო-ზოგადის ნიშნად დაჩნდება $\tilde{a}$ მაშინ, როცა ფუძისეული ხმოვანი არის σ ან φ , სხვა შემთხვევაში უმლაუტი ნულის ტოლია, მაგ.: სახ. ბოწი „მგელი“ — ერგ. ბოწ- $\tilde{a}$ (<*ბოწი-ა); სახ. ცეკი „თიკანი“ — ერგ. ცეკ- $\tilde{a}$ (<*ცეკი-ა); სახ. იდრის (საკ. სახელი) — ერგ. იდრის- $\tilde{a}$ (<*იდრისე-ა), || ფუძ. იდრისე- (შდრ. ნათ. იდრისე-ს).

აწმყო-ზოგადის ფორმებს აწარმოებს $\tilde{a}$ ხმოვანი, რომელიც ინფიქსად ჩაერთვის ზმნურ ფუძეს [იმნაიშვილი 1963, 176]. თუ ზმნას ფუძისეულ ხმოვნად მოუდის σ ან φ , რომლებიც ფორმანტის წინ ექცევიან და ერწყმიან მის მიმყოლ $\tilde{a}$ ინფიქსს, შედეგად ვიღებთ ამ უკანასკნელის პალატალიზაციას, მაგ.: ბჰვი <*ბი-ა-ვი (შდრ. აწმყ.-კონკრ. ბიკი-ხ) „დადის საერთოდ“, თჰლ' < თე-ა-ლ' (შდრ. აწმყ.-კონკრ. თელ'-ხო) „აძლევს საერთოდ“ და მრ. სხვ.

I პირის ნაცვალსახელის მიცემითი ბრუნვის ფორმაში ანალოგიურ პროცესს აქვს ადგილი: მიც. დჰრ <*დი-არ (შდრ. სახ. დი) „მე“.

საყურადღებო ფაქტია, რომ ქიდიროული და შაფიხური კილოკავების ზოგ აულში გაბატონებული, $\tilde{a}$ -ს შემცველი ფორმები ასახურ კილოკავში $\tilde{a}$ -ს გვიჩვენებს, ხოლო შაიტლურ კილოკავსა და საჰადურ დიალექტში — $\tilde{a}$ -ს. დიალექტებისა და კილოკავების ეს საფულისხმო ჩვენება გვაფიქრებინებს, რომ $\tilde{a}$ -ს პალატალიზაციის პროცესის სხვადასხვა საფეხური ერთიანი ჯაჭვის სახით ($\tilde{a} > \tilde{a}$) არის წარმოდგენილი, რომელშიც $\tilde{a}$ გარდამავალი რგოლია [შდრ. მაჭავარიანი 1970, 96]. $\tilde{a}$ -ს ასიმილაცია სრული და პროგრესული ხასიათისაა: $\tilde{a} > \tilde{a}$ პროცესის შუა საფეხურად უმლაუტიანი $\tilde{a}$ -ს დაშვება დიდოურში დღეს არსებული ფაქტის ერთგვარი კონსტრატაციაა, რადგანაც ენაში რეალურად არსებული ფორმების ურთიერთმიმართებას ემყარება.

დავიმოწმებთ ყველა დიალექტისა თუ თქმის მონაცემს $\tilde{a}$ -ს უმლაუტიზაციის საილუსტრაციოდ:

1. ქიდიროულ-ასახური დიალექტი   2. საპადური დიალექტი

ა) ასახ. კილოვ.   ბ) ქიდ. კილოვ.

ქიღბ-ა
ღწრ
ბჰკი
ცახიფ-ა?

ქიღბ-ა
ღწრ
ბჰკი
ცახიფ-ა?

ქიღბ-ჟ „გოგო“ (ერგ.)
ღწრ (შაიტლ.) „მე“ (მიც.)
ბჰკი „დადის საერთოდ“
ცახიფ-ჟ? „დაწერე?“

ირკვევა, რომ უმლაუტი ქრონოლოგიურად დიდოური ენის კილოვაცეზად დიფერენციაციის შემდეგდროინდელია.

ისმის კითხვა: როგორია რელატიური ქრონოლოგიის საკითხი გრძელ და მოკლე უმლაუტიან ხმოვანთა შორის?

ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ პალატალიზებული ხმოვანი დიდოურ ენაში ოდენ მორფემათა შესაყარზე დასტურდება. მორფემათა მიჯნაზე, როგორც სპეციალურ ლიტერატურაში სვანურის მიმართ არის აღნიშნული [შარაძენიძე 1979, 66], ხმოვანთა შერწყმით მიღებული სიგრძის გამორიცხვა უმლაუტის ისტორიიდან მართლაც გაუმართლებელია, თუმცა დებულება, რომ „...გრძელი ხმოვანი. ფონემების არსებობა წინ უსწრებდა უმლაუტიან ხმოვანთა წარმოქმნას“ [შარაძენიძე 1979, 66], დიდოური ენის მონაცემებით არ მართლდება.

თუ დავუშვებთ, რომ თავდაპირველად ა-მ წინამავალ მეუმლაუტე ხმოვნებთან (ო, ე) შერწყმით მოგვცა გრძელი სახესხვაობა, მაშინ რამ შეაპირობა მისი პალატალიზაცია?

ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით, პალატალიზაციის პროცესი ან წინ უსწრებდა სიგრძეს, ან მისი თანამდევნი იყო, ე.ი. შერწყმისა და პალატალიზაციის პროცესი ერთდროულად მიმდინარეობდა. უფრო მეტად საგულეებელი პირველი მოსაზრება ჩანს, რომელიც გულისხმობს: ჯერ საუმლაუტო პოზიციაში (o/e+a) მოხდა ა-ს პალატალიზაცია, ხოლო შემდეგ მეუმლაუტე ხმოვანი შეერწყა პალატალიზებულ ა-ს და გამოიწვია მისი დაგრძელება. ამის შემდეგ უნდა მომხდარიყო გრძელი უმლაუტიანი ა-ს ტრანსფორმაცია ე ხმოვნად, რაც ამგვარად წარმოიდგინება: *ღი-არ > *ღი-არ > ღა-რ > ღწრ „მე“ (მიც.).

რატომ არ მოხდა ასახურ კილოვავში პალატალიზაცია? ჩანს, ასახური არ ამქდავებდა უმლაუტიზაციის ტენდენციას, ხოლო შაფხური კილოვავის ზოგი აულის მეტყველებაში სპორადულად გამოვლენილი ა სიგრძის დაკარგვით არის მიღებული [იმნაიშვილი 1963, 23].

ბეჟიტური დიალექტი პალატალიზაციის თავისებურებებით (როგორც დისტრიბუციით, ისე ასიმილაციის მიმართულებითაც) თვალსაჩინოდ განსხვავდება საკ. დიდოური ენისაგან. კერძოდ, საკვლევ დიალექტში, სვანური ენის დარად, უმლაუტიზაციას განიცდის უპირატესად ძირეული ლექსიკის ფუძისეული ხმოვანი, თუმცა ფუძის პალატალიზებული ხმოვნის გავლენით შესაძლებელია უმლაუტმა თავი იჩინოს მორფემათა ზღვარზედაც. გარდა ამისა, საკ. დიდოური ენისაგან განსხვავებით, რო-

მელშიც უმლაუტი ოდენ ა(ა) ხმოვანს მოუღის, ბეჟიტურში უმლაუტს ემორჩილება ლაბიალური ო და უ ხმოვნებიც. მართალია, ა(ა, ა) ხმოვნის ხვედრი წონის სიჭარბეს მისი გამოყენების სისშირე მიგვანიშნებს, თუმცა ლაბიალურ ხმოვანთა დისტრიბუცია ნათელყოფს მათ მყარ საფუძველს — ისინი ძირ-ფუძეთა საკმაოდ დიდ ნაწილს მოიცავენ და თითქმის ყოველგვარ პოზიციასში დასტურდებიან.

ბეჟიტურ ენაში მარტივი ა, ო და უ ხმოვანთა პალატალიზაცია გამოწვეულია პალატალური ხმოვნების (ი, ე) ან პალატალიზებულ-ორტიზებული სონანტის (ჟ) მარცვლოვანი ალოფონის ზეგავლენით-კონტრასტულით. მეუმლაუტე ხმოვნები, რომლებიც ხშირად მოკვეცილი ან სინკოპირებულია, ჩვეულებრივ მოსდევენ საუმლაუტე ხმოვნებს და იწვევენ რეგრესულ ასიმილაციას. ამის გათვალისწინებით, ხმოვანთა ნაწილობრივი ასიმილაციის საფუძველზე წარმოქმნილი ფორმულები ასეთ სახეს მიიღებენ: ა+ი/ე/ჟ > ა, ო+ი/ე/ჟ > ო, უ+ი/ე/ჟ > უ. საილუსტრაციო მაგალითები: ბოღინ „ასარის ხუფი“, ალახ „ყამირი“, კორიდა „ბეჟედი“, აწვე „ნახვრეტი“, აწლე „ტოტი“, ბაყე „ბედელი“, ღანე „შუნი“, „შველი“, ჰაჟი „მომლოცველი“, ჰაწლიდო „თეთრი“, ჰაწლიტი „საქმე“, რაჰაჟა „კლიტი“, ქუღანე „პატარა თუნგი“, ლჟო „ვაჟი“, ქუღანე „ღამურა“ და მრ. სხვ.

არცთუ იშვიათად დასტურდება ისეთი ფორმები, რომლებშიც მეუმლაუტე ხმოვნები, განსაკუთრებით კი ე, დაცულია, ხოლო პალატალიზაციის პროცესი რეალიზებული, მაგ.: ბოჰი „სიციხე“, ღანე 1. „ყვავი“; 2. „მკერდის ძვალი“, ად „ადრე“, „წინათ“, ჰაწტი „ნელა“, ლკენ „ქედილა“, ლაჰე „მათრახი“, ტოჰი „უანგი“ და მრ. სხვ.

უმლაუტის პალატალური ბუნება მკაფიოდ მეღავნდება შეთვისებული მასალაშიც, მაგ.: ჰაწლიტი (აზნდ. ჰაალტი) „საქმე“, აგარლი (აზნდ. აგარლი) „ნათესაობა“, ადამ (ადამი) „ადამიანი“, კოჰი (< ქართ. კოჰი) „კოჰი“, ნაჰი⁸⁹ „ნეჟა თითი“, ნაჰთ (< ქართ. < არაბ.) „ნავთი“, ნაჰთ (< ქართ. < ბერძ.) „ნავი“, რაჰო (< ქართ.) „რაჰე“, ტანე (< ქართ.) „ტახი“, უშთელ (< რუს. учитель) „მასწავლებელი“, ლოჰიკ (< რუს. лошник) „მფრინავი“, მოჰოკი (< ქართ. < რუს.) „ტომარა“ და მისთ.

ამჟამად მეუმლაუტე ხმოვანი ხშირად მოკვეცილი ან სავსებით სინკოპირებულია, რაც თავდაპირველი ვითარების მაუწყებელია. მოგვიანებით კი, ჩანს, უმლაუტიზაციის პროცესმა კავშირი გაწყვიტა კომბინაციურ ფონეტიკურ პროცესთან და სპონტანური ნიშან-თვისებები უფრო მეტად შეიძინა. სინქრონიულ დონეზე იგი საკომპენსაციო რედუქციის გარეშეც ახდენს პალატალიზაციას, თუმცა უმლაუტი საკვლევ ენაში მოკლებულია შინაგანი ფლექსიის ფუნქციას (მდრ. სვან. მალატ „მიყვარს“ — მალატ „სიყვარული“, გერ. ich wurde „გავხდი“ — ich würde „გავხდ“ ...).

⁸⁹ ამ ლექსემის შესახებ დაწვრილებით იხ. ბურკულაძე 1989, 198-203.

ამ კუთხით ინტერესს აღძრავს ის ფორმები, რომლებშიც მეუმლაუტე ხმოვნები არ შეიმჩნევა, თუ საგანგებოდ არ მოვახდენთ მათ რეკონსტრუქციას, მაგ.: მწ < *მწ^წო < *მარო (მდრ. ტლად. მარუ, ხვარშ. მანი „id“.) „ცხვირი“, „გორა“, ხრ < *ხრ^წო (მდრ. ტლად. ხორო „id“.) „სკა“, ხრბ < *ხრბე (მდრ. ჰუნზ. ხობე „id“.) „ხე“.

რიგ შემთხვევაში მაუმალაუტებელი ხმოვნის რეკონსტრუქცია შეუძლებელია, მაგრამ პალატალიზაციის პროცესი რეალიზებულია, მაგ.: ყამ (მდრ. საკ. დიდ. ყ'იმ, ხვარშ. ყ'ემ, ყიმ, ჰინ. ყიმუ „id“.) „თავი“, ყალ' „სოფელი“, ბოქკა „ასარი“, დანა „დანა“, ოლოჯან „ქაბუკი“, შუშა „ბოთლი“, დურღა „იორღა“, შაპკა „კეპიანი ქული“ და სხვ.

სახელთა ერთ წყებაში უმლაუტის გამოძვევი მიზეზის ახსნა ქართულიდან ამოსვლით ხერხდება. ამგვარ შემთხვევაში ივარაუდება, რომ ესა თუ ის სახელი ქართულიდან ან ქართულის გზით არის შესული და სახელობითი ბრუნვის ნიშანი, რომელმაც უმლაუტი შეაპირობა, რედუცირებულია, მაგ.: ნაჭთ (ნავთი); პრაყა (პრაყაყა), ნაჭ < ნავი, ადამ (<ადამი) „ადამიანი“, ადათ „ადათი“, აჩოთ (<აჩოტი < რუს. ОЧЕТ) „ანგარიში“...

რიგ შემთხვევაში, პალატალიზაციის ნიშნის მიხედვით, შეიმჩნევა თავისებური სინჰარმონიზმის მოვლენა, რომელიც, მართალია, სისტემურად არ არის გატარებული, მაგრამ ბევრ შემთხვევაში იგი მნიშვნელოვანწილად ჩამოჰგავს ამ მორფონოლოგიურ მოვლენას. ამ ტიპის მაგალითებში ფუძის პალატალიზებული ხმოვანი პროგრესული ასიმილაციის საფუძველზე იმსგავსებს აფიქსისეულ ხმოვნებს. მეტწილად ეს ეხება ზედსართავის, ინფინიტივისა და ზმნის დროულ ფორმათა სუფიქსებს, მაგ.: ოლოჯან „ახალგაზრდა“ — ოლოჯან-ამ „ახალგაზრდული“, მანქარულ-ამუ „ხუნძი“, ბოტტო „ბლაგვი“ — ბოტტო-კ-ალ „დაბლაგვება“, ყოყ „ჩირქი“ — ყოყბ-ალ „დაჩირქება“, ბოლბოკო < ბოლბოკო-მო „შეიკუმხნენ“ და სხვ. მისთ.

ინტერესს იწვევს ის ფაქტიც, რომ კაუზატიურ ფორმებში გამოვლენილი ძ-ს შემდეგ ინფინიტივის ა აღარ განიცდის პალატალიზაციას, რაც ერთხელ კიდევ ექვიმუტანელს ხდის მტკიცებას, რომ პალატალიზაციის გამოწვევა ანალოგიურ შემთხვევაში შეუძლია ოდენ უკანამავალ პალატალურ ხმოვანს, მაგ.: მოტტამ „პატარა“ — მოტტამ-კ-ალ „დაპატარავება“ — მოტტამ-აკილ-ალ „დაპატარავებინება“.

ბეჟიტური დიალექტისათვის ნიშანდობლივია აგრეთვე ნაზალიზებული-უმლაუტიანი ხმოვან-ფონემები, რომლებიც ინარჩუნებენ შესაბამისი პალატალიზებული კორელატის საარტიკულაციო თვისებებს ცხვირისმიერობის მიმართებით. ამ ხმოვნებს ფონემური ღირებულება აქვთ და ამოსავალ ოდენობად გულისხმობენ ნაზალურ ხმოვნებს, რომელთა ნაწილობრივი რედუქციით არიან წარმოქმნილი, მაგ.: ოყანა (< *ოყანა < *ნოყანა

<ბოყონა) „ოთხი“, ეწდნ (<ეწანდნ <წანდა)⁹⁰ „ტვინი“, აწც (<აწც <წაც) „კარი“, დაწჩ (< *დაწჩჩ <წაწჩ, შდრ. საკ. დიდ. ნოცუ „id.“) „ფურთხი“, დაწშშ (<დაწშშო <წაწშშო, შდრ. საკ. დიდ. ნიშიჟ „წვრილი“) „მოკლე“, „დაბალი“ და სხვ.

ყურადღებას იპყრობს გრძელი უმლაუტიანი სახეობები, რომელთა უმლაუტიზაციის პროცესს გვიან უნდა ჰქონოდა ადგილი, ვინაიდან ფონემებად ჯერაც არ არიან ბოლომდე ჩამოყალიბებული და ფონოლოგიური პოზიციისა და მიხედვით რყევას განიცდიან. ხმოვანთა ეს სახესხვაობებიც ამა თუ იმ ხმოვნის საკომპენსაციო რელექციით არიან მიღებული, მაგ.: ბოლბოკო (<ბოლბოკო) „შეიკმუნენ“, დოშო (<დოშო) „მსუქანი“... ხშირად ამგვარი ხმოვანთსიგრძე შეპირობებული ჩანს ექსპრესიულობით, რაც ხმაბაძვით ლექსიკაში მულაუნდება, მაგ.: ბჭჭ „ხარის ყვირილი“, გჭჭ-გჭჭ „ქათმების გასარკეი ხმიანობა“, ჰოჭო-წოჭო „ჭიხინი“ და მისთ.

საორადულად გვხვდება გრძელი ნაზალიზებულ-პალატალიზებული ხმოვნებიც, რომელთა გენეზისი დაახლოებით ზემოგანხილულ რთულ ხმოვანთა ანალოგიურია, მაგ.: მწწ (<მწწო < მანო < მარო) „ცხვირი“, გორა“, ხწწ (<ხწწო < ხორო) „სკა“.

ზემოწარმოდგენილი ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ბეჟიტურში თავიჩენილი პალატალიზაციის მოვლენა რელიეფურად განსხვავდება საკუთრივ დიდოურისაგან — პირველში გაცილებით ძველ მოვლენასთან გვაქვს საქმე, მეორეში — შედარებით ახალთან. მასთან, ამ ენათა პალატალიზაციის პროცესს არც ერთმანეთთან უნდა ჰქონოდა რაიმე კავშირი და არც სხვა ენებთან — პალატალური უმლაუტი შინაგანი განვითარების შედეგია და ინტერფერენციული პროცესები გამოსარიცხია [შდრ. ფუტკარაძე 1998, 17-21]. ბეჟიტურში რომ უფრო ადრე უჩენია თავი პალატალიზაციის ტენდენციას, ამას ექვემოთანელს ხდის მისი დადასტურება ყველა საუმლაუტე ხმოვანთან ძირეული თუ ნასესხები ლექსიკის მთელ სისტემაში. მიუხედავად ამისა, იგი ბეჟიტური ენის საკუთრივ ბეჟიტური დიალექტის ბაზაზე არის წარმოქმნილი და არათუ დიდოური ფუძეენის, არამედ ბეჟიტური ენის დიალექტთა ერთიანობის დონემდეც კი ვერ დაიყვანება.

3.3. გრძელი ხმოვნები. ხმოვანთა გრძელი კორელატები გამოიყოფა ანდიურ ენათა ერთ წყებასა (ანდ., ჰამ., ტინდ., ბაგვ., ახვ.) და დიდოურ ენებში. გრძელი ხმოვნები წარმოქმნილია ორი ნებისმიერი ხმოვნის შეერწყმით, რაც ჰიატუსის ერთგვარ დაძლეად შეიძლება მივიჩნიოთ. საკვლევ ენათა ფონოტაქტიკის მიხედვით, ორი ხმოვნის მიჯრით არსებობა, რომელიც მიიღება ინტერვოკალური თანხმოვნის სინკოპირებით, არ არის დამახასიათებელი. სწორედ ამიტომ ერთმანეთის მიმყოლ ხმოვანთა სუბერაცია ხდება მათი შეერწყმითა და ხმოვნის დაგრძელებით, რაც ზემოხსენებულ ენებში ფართოდ არის გავრცელებული. სახელდობრ, ანდიური

⁹⁰ იხ. ბურკულაძე 1995, 154.

ენის თქმებში ეს პროცესი არათანაბრად არის ფეხმოკიდებული. იგი უფრო ხელშესახებია რიკვანის თქმაში [ერცვაძე 1965, 11-12], მაგ.: ლ'ᓃ <*ლ'ᓃᓃ <*ლ'იბი (შდრ. ღაღ. ლ'იბი „id.“) „გადახტა“, ენ <*ეიᓃ <*ეიპი (შდრ. ანდ. იპი „id.“) „გააყეთა“ და სხვ.

ანალოგიურ ვითარებას ვპოვებთ ტინდიურში (ლ'წრ <*ლ'ეერ <*ლ'ედერ „ხბო“...), ჰამალურსა (ბწრა <*ბიორა <*ბიყირა „იცის“...) და ახვახურ (ჰლან. ტწრ <*ტოორ < ტობორ, შდრ. წეგ. ტობორ „ტბა“) ენებში [გულდავა 1953, 331; 1971, 21; მაჰომედბეგოვა 1955, 292-293; 1967, 22].

ხშირად შესაძლებელი ხდება ხმოვანთა შერწყმისა და, შესაბამისად, მათი დაგრძელებისათვის თვალის მიდევნება. ხმოვანზე დასრულებული ფუძეები -v, -cv, -vcv მოდელის ოდენხმოვნის ან გახმოვნებული აფიქსების დართვისას შედეგად გრძელ ხმოვანს გვაძლევენ: ა+ა>ᓃ, ი+ᓃ>ᓃ..., ე+ᓃ>ᓃ, ა+ე>წ, ა+ᓃ>წ||ე, ო+ᓃ>ᓃ, ო+ე>წ, ო+ᓃ>წ||ე, ე+ი>წ, ე+ᓃ>წ.

ამგვარ შემთხვევაში საკითხავია, მორფემათა ზღვარზე წარმოქმნილი გრძელი ხმოვანი ფუძეს უნდა განეკუთვნოს თუ აფიქსს. დ. იმნაიშვილი ამ ხმოვანს ჩვეულებრივ აფიქსისეულად მიიჩნევს [1963, 23, 53], ხოლო ტ. გულდავა, როგორც ჩანს, ფუძეს მიაკუთვნებს [1971, 22, 140], მაგ.: საკ. ღიდ. ბოწი „მგელი“ — ერგ. ბოწ-ᓃ (<*ბოწი+ᓃ), ოკო „ლურსმანი“ — ერგ. ოკ-ᓃ (<*ოკო+ᓃ)...; ჰამ. ჰწმბ-ო (<*ჰწმბ+ᓃ) „დაწერა რა“, კწმბ-ო (<*კწმბ+ᓃ) „მოკლა რა“...

ჩვენი დაკვირვებით, დიდოურ ენებში გრძელი ხმოვნების წარმომავლობა ძირითადად კომბინაციური ცვლილების გზას გულისხმობს,⁹ თუმცა ამ კუთხით ბეფიტური ენა მეტ სირთულეს ავლენს. ბეფ. ენაში გამჟღავნალო გენეზისის ლექსემებთან (მო-ს < მოტო-ს „აკეთებს“, ნიყ < ნიყადო „მწარე“...) ერთად თავს იჩენს ძნელად ასახსნელი ფორმებიც, მაგ.: სწ (შდრ. საკ. ღიდ. შეტურ „id.“) „ირგვლივ“, ნწ? (შდრ. ჰინ. ნწ? „id.“) „სად?“ და მისთ.

იჩვენება, რომ გრძელი ხმოვნებიც ფუძეენისეული არ უნდა იყოს. ხმოვანთა გრძელი კორელატები ცალკეულ ენებში შინაგანი განვითარებით, დამოუკიდებლად არის წარმოქმნილი. ამის უტყუარ არგუმენტად ივარგებდა თუნდაც მათი განაწილება — ისინი მეტწილად მორფემათა შესაყარზე დაჩნდებიან და ამა თუ იმ ენის სხვადასხვა გრამატიკულ ფორმებში არიან დადასტურებული.

საკ. ღიდ. ენაში I პირის ნაცვალსახელი მიც. ბრ.-ში გრძელ ხმოვანს გვიჩვენებს, რომელიც ო-სა და ა-ს შერწყმის შედეგია: ღწრ, ღწრ, ღწრ (ღიალ. ვარ.) <*ღიარ (შდრ. სახ., მოთხ. ღი, აგრეთვე საჰ. ღიალ. ღირ) „მე“ (მიც.).

⁹ არ არის გამოსარიცხი აგრეთვე ექსპრესიულობის საფუძველზე ხმოვნის დაგრძელება, რასაც თან სდევს სიტყვის ექსპრესიულობის გაძლიერება, მაგრამ ამგვარი შემთხვევები მეტად მცირეა, მაგ.: ღიდ. ჰა, შეწ რწმ, შეწ რწს ღი?! „ოხ, რა ვქნა, რა მეშველება მე?!“ [იმნაიშვილი 1963, 290] (იხ. 3.3).

კითხვით ნაცვალსახელთა აუსლაუტში ხშირად შეიმჩნევა ხმოვნის სიგრძე, რაც კითხვით ნაწილაკს უნდა მიეწეროს, მაგ.: სახ. შები „ეინ“ — ერგ. ლ'უ <*ლ'უა...

საკ. დიდლოურში აწყო ზოგადის ფუძისეული ხმოვნის სიგრძე გამოწვეულია -ა- ინფიქსისა და ფუძისეული ხმოვნის შერწყმით [იმნაიშვილი 1956, 243-246].

ჰინუხურ ენაში, საკ. დიდლოურის ანალოგიურად, გრძელი ხმოვნები წესისამებრ ორი ხმოვნის შერწყმის შედეგს წარმოადგენს, მაგ.: ბმეჲ (<*ბმე-ეიჲ <*ბმეეიჲ) „დიდი“, ნესჲ (<*ნესიჲ+ა, შდრ. საკ. დიდ. ნემი-რჲ) „ღამით“, გჲზ (<*გაზ-ა) „დაღევა“ და მრ. სხვ.

ე. წ. ირაციონალური გ-სა და ჰ-ს გენეზისი, ე. ლომთაძის გასაზიარებელი მოსაზრებით, ი და ა ხმოვანთა ნაწილობრივ რედუქციას გულისხმობს, რაც ინტენსიური დინამიკური მახვილის ზემოქმედებას მიეწერება [ლომთაძე 1984, 112-116; 1994, 37, 61], მაგ.: იგ: ჰუნზ. რ-გზალუ (<*რ-იზალუ, შდრ. ხაშ., ტლად. რ-იხლო) „გრძელი“, ჰუნზ. მგსჲრ (<*ნმსჲრ, შდრ. ხაშ., ტლად. ნსო-რო) „თქვა“; აჲ : ჰუნზ. ბჲლუ (<*ბალო, შდრ. ბეჲ. ჰოლო) „ეს“ (II, III კლ.), უჲდჲ (<*უჲადა, შდრ. ბეჲ. უოლო <*უჲადა) „დღე“, „წვიმა“...

ანალოგიურად უნდა აიხსნას ამოსავალი ი-ს წარმომავლობა ხვარ. ენის ინზ. დიალექტში, რომელშიც მას ამგვარი ტრანსფორმაცია უნდა განეცადა: იგ>ჲუ [ლომთაძე 1985, 181], მაგ.: თულ'ა < თგლ'ა < თითლა „მიცემა“, ქუბუ < ქგბუ < ქიბუ (შდრ. ჰინ. ქებუ „id.“) „ტყვია“ და მისთ.

მამასადამე, ანდიურ-დიდლოურ ენებში დადასტურებული რთული ვოკალური სისტემა მეორეულია. მარტივი ხუთეულის (ა, ე, ი, ო, უ) გარდა,²² ყველა რთული ხმოვანფონემა გვიანდელი წარმომავლობისაა, რაც არსებული მონაცემების საფუძველზე საკმაოდ დამაჯერებლად მტკიცდება. ხმოვნურ სისტემაზე დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ამჟამად მეორეული წარმომავლობის ფონემებიდანაც კი ზოგი შედარებით ადრეული წარმონაქმნია და ძირეულ ლექსიკაში მყარად ფუნქციონირებული, ზოგი მათგანი კი ამჟამადაც რყევას განიცდის და ხანდახან საექვოდაც გამოიყურება მათი ფონემურობა.

3.4. ლიტონგისზაცია. ხუნძურ-ანდიურ-დიდლოურ ენათა ხმოვნების კომბინატორიკიდან გამომდინარე, ერთმანეთის მიჯრით, როგორც ზემოთაც აღვნიშნავდით, ორი ხმოვნის არსებობა ნიშანდობლივი არ არის, რაც შედეგად ერთ-ერთი ხმოვნის (წესისამებრ, ვიწრო ხმოვნების) დასუსტების გზით (არტიკულაციის უმოკლესი გზის წესის რეალიზაციით) ვი-

²² მარტივი ხმოვნებიდანაც, როგორც გაირკვა, ი და უ მეორეული წარმომავლობისა უნდა იყოს.

ღებთ დიფთონგებს. დიფთონგთა მქონებლობა, მეტ-ნაკლები სხვაობით, დამახასიათებელია ამ ენათა ფონეტიკური სტრუქტურისათვის. ხელშესახებად დასტურდება როგორც აღმავალი (აა, აე, აი...; აუ, აუე, აუი...), ისე აღმავალი (აა, ეა, ია...; აუ, ეუ, იუ...) დიფთონგები, რომლებიც მეტწილად ერთგვაროვან ცვლილებებს განიცდიან.

ჩვენი დაკვირვებით, უნდა გამოიყოს დიფთონგთა ორი ჯგუფი, რომლებიც ერთმანეთისაგან ქრონოლოგიური თვალსაზრისით განსხვავდებიან:

ა) ისტორიული და ბ) პოზიციური.

ა) ისტორიული დიფთონგიზაცია ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო კლასის ექსპონენტებისა და მათი მეზობელი ხმოვნებისათვის, რომელთა კონარტიკულაციის საფუძველზე წარმოიქმნებოდა, როგორც აღმავალი (I კლ. ა+უ-, II კლ. ე+უ-), ისე აღმავალი (I კლ. -უ+ა, II კლ. -უ+ე) ტიპის დიფთონგები. ამ რიგის დიფთონგთა გამარტივებით ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში ზოგჯერ კლასის ექსპონენტთა მოშლაც მომხდარა [მიქაილოვი 1958, 141; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 36], მაგ.: I კლ. ჰიტინ-აუ > ჰიტინა, II კლ. ჰიტინ-აე > ჰიტინა „პატარა“; I კლ. მაშარულ-აუ > მაშარულა, II კლ. მაშარულ-აე > მაშარულა „ხუნდი“ (ზედმიწ. „მთიელი“) და სხვ. მისთ.

ანალოგიური პროცესი ისტორიულად ბუნებრივი უნდა ყოფილიყო დიდოურ ენათა არა ოდენ ბოლოკიდურად, არამედ თავკიდურადაც, მაგ.: ხუნძ. *ა-ცთ (I კლ.), *ა-ცთ (II კლ.) ~ საკ. დიდ. ე-სიუ (I, II კლ.) < *ა-სიუ (I კლ.), *ა-სიუ (II კლ.) „ძმა“ (I კლ.), „და“ (II კლ.); ხუნძ. *ა-სა (I კლ.), ა-სა (II კლ.) ~ საკ. დიდ. უ-ჟი < *ა-ჟი < *ა-ჟი „ვა-ჟიშვილი“ (I კლ.), *ა-ჟი „ქალიშვილი“ (II კლ.) და ა. შ.

აღმავალ დიფთონგებში, როგორც სამართლიანად აღნიშნავენ [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 36-37], ჰიდურსა და ყარახულში რეგრესული ასიმილაციის შემდეგ ჩანს მომხდარი მონოფთონგიზაცია, მაგ.: ბერცინაე > ბერცინე > ბერცინე, ⁹³ „ლაშაზი“, ყოროლაე > ყოროლე > ყოროლე „ქვრივი“...

საპირისპირო პროცესი შენიშნულია საკ. დიდოურ ენაში, ამიტომ მისი დიაქრონიული ინტერპრეტაცია არ ემთხვევა ზემოწარმოდგენილს [იშნაიშვილი 1963, 30], მაგ.: ა'ა > ა'ა > ა'ე „კურდღელი“, ლ'ა > ლ'ა > ლე „რძე“...

ქამ. ენაში ა+ი>აე, მაგ.: ხუშტ. აუ-ი > აუ-ა > თლონდ. აუ-ე „დაწერა“, ხუშტ. წა-ი > წა-ა > თლონდ. წა-ე „დალია“. სხვა რიგის მაგალითებშიც ანალოგიური პროცესი უნდა ვივარაუდოთ: ვა-ილ > ვა-ელ > ველ „მოსვლამდე“ [შდრ. გულაძე 1971, 22].

ზემომოყვანილი პროცესი სპორადულად ანდიური ენის ზოგი თქმის (ლალ., მუნ.) აღმავალ დიფთონგსაც ახასიათებს: აუ-ი < აუ-ი (შდრ.

⁹³ ამგვარი პროცესები ქართველურ ენათა სათანადო პროცესების ანალოგიურია [კახაძე 1953, 184-196; თოფურია 1979, 173-183].

ხუნძ. მას „id.“) „ქალიშვილი“, მეკთ < მაკთ (შდრ. ხუნძ. მაკა „id.“) „და“ და სხვ.

ხუნძურ ენაში უმახვილო მეორეული ო (<აჟ) და ე (<აჲ) ხმოვნები შეიძლება უფრო დავიწროვდნენ: ო>უ, ე>ი [მიქაილოვი 1958, 141].

ხუნძურ სახელთა აუსლაუტისთვის დამახასიათებელი აჟ>ოჟ>ო, იჟ>უჟ>უ ისტორიული პროცესები ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ანდიურ ენათათვისაც [გულდავა 1962, 21; ცერცვაძე 1965, 24], მაგ.: ბოთლ.

ჟეშთო (<*ჟეშთაჟ) „გაშვებული“, კეღ'ო (<კეღ'აჟ) „მეორე“ და მისთ. დიდოურ ენებს ჟ ცოცხალი კლას-ნიშნის შემცველი ლიფთონგები, მართალია, ამჟამად არ მოეპოვება, თუმცა ისტორიულად მათი არსებობის დაშვება საფუძველს მოკლებული არ არის [ლომთაძე 1993, 196]. ოდინდელი კლასის ექსპონენტები რელიქტურად არის შემონახული ამ ენებში [ზვიადაური 1990, 18], მაგ.: საკ. დიდ. ცეყ'ი-ჟ „მყავე“, აჯი-ჟ (აჯი-ჲ) „დედალი“, ობი-ჟ „მამა“...; შინ. როქუ <*როქი-ჟ (შდრ. საკ. დიდ. როქი-ჟ „id.“) „ცივი“ და სხვ.

ანდიური ენის სიტყვათა ანლაუტში ლიფთონგთა ცვლა შემდეგი კანონზომიერებით არის წარმოდგენილი [ცერცვაძე 1965, 24]: ჟი>ჟ'ჟ : ჟილიდო > 'ჟ'ულიდო (შდრ. ბილიდო „id.“) „ღვრამა“; ჟე>ო : ჟეთა > 'ჟ'ოთა (შდრ. ბეთა „id.“) „დატოვა“...

ანალოგიურ სურათს ვხედავთ ახვახურ ენაში [მაჰომედბეკოვა 1967, 18], რომელშიც კლასის ნიშნების ზეგავლენით მიმყოლი ხმოვნების ასიმილაცია ხდება, მაგ.: I კლ. ჟუ-ჟარი „იყო“ — II კლ. ჲი-ჟარი, III კლ. ბი-ჟარი; I კლ. ჟი-ჟ'ურულ'ა „მოსვლა“ — II კლ. ჲი-ჟ'ურულ'ა, III კლ. ბე-ჟ'ურულ'ა და მრ. სხვ.

ბ) პოზიციური ლიფთონგიზაცია განიხილება, როგორც კომბინაციური ფონეტიკური პროცესის შედეგად ორი ხმოვნის ერთმანეთის მიჯრით მოხვედრისას ერთ-ერთი მათგანის ნაწილობრივი რედუქცია. ეს პროცესი ხელშესახებად არის გამოვლენილი ფუძისეული ლაბიალიზებული კომპლექსის მეორე კომპონენტისა (ჟ) და მომდევნო ხმოვნის ურთიერთმოქმედების შედეგად. ამგვარ ვითარებაში ჟ ჩვეულებრივ მომდევნო ხმოვანთან ქმნის ლიფთონგს [ინჰაიშვილი 1963, 15], რაც დამარცხლისასაც მკაფიოდ იგრძნობა [არდოტელი 1996, 296].⁹⁴

პოზიციური ლიფთონგიზაცია და მონოფთონგიზაცია (დედიფთონგიზაცია), რომლებიც შშირად სხვა ფონეტიკურ პროცესებთან არიან გადაჯაჭვულნი, სისტემური სახით იჩენენ თავს ზოგ საკვლევ ენაში, მაგ.: ჟა>ჟე>ო: კარ. წაჲ (<წაჟაჲ) > წაჟეჲ (ანჩ.) > წაჲ (ტოქ.) „ვარსკვლავი“; ჟა>ო: ახვ. იჩო (<იჩჟა) „ცხენი“, ქოტა (<ქჟარტა) „ჩაქუჩი“; ეჲ>ჟ:

⁹⁴ ხუნძურისთვის აუსლაუტში ე+ჟ არაბუნებრივი კომპლექსია, თუმცა ისტორიულად მის არსებობაზე მიუთითებენ [გულდავა 1970, 187]. უნდა დავძინოთ, რომ ამჟამად ე+ჟ აუსლაუტში, ბავალურის გარდა, არსად დასტურდება, თუმცა ადრეულ საფეხურზე მისი არსებობა საკვებით დასაშვებია ისტორიულად დადასტურებულ ენებში.

ჭამ. წერი (ჭიჭ.) > წყე (ჭიდ.) > წე (ჭამ.) „სახელი“; უი>უ: ანდ. ბიკუ-
 დუ<ბიკუტიდუ „ყოფნა“; ბოთლ. ბეხჟ > ბეხჟი; ჭამ. ბაკუნ < ბაკუნი „კერავ-
 და“...; საკ. დიდ. ეკეჟ < *ეჟკუტი „კაცი“, აღურ < *აღური „წისქვილი“...

დიფთონგთა პოზიციურად წარმოქმნის ერთი გზა არის ინტერვოკა-
 ლური თანხმოვნის რედუქცია, მაგ.: მუნ. ლ'უჟ (< *ლ'უი < ლ'უდი, შდრ.
 ანდ. ლ'უდი „id.“) „შეშა“; ბეჟ. ქუჟო (< *ქუ-ო < *ქუ-ჟო < ქუ-რ-ო,
 შდრ. ჰუნზ. ქურო „id.“) „ხევი“ და მრ. სხვ.

დიფთონგთა გარდა, პროდუქტიულია ტრიფთონგთა წარმოქმნა,
 რაც ინტერვოკალურ პოზიციაში ე. წ. ნახევარხმოვნების ჩართვით მიიღება
 [ე. ლომთაძე 1993, 193-197], მაგ.: ხუნძ. ქიჟე? > ქე? „საით?“, ეანიჟე >
 ეანე „შიგნით“, კულჟაბ > კულაბ „დიდი“...; ბეჟ. ქოროჟა „ძროხები“,
 ქუჟო „ხევი“ და მრ. სხვ.

ამრიგად, ხდება დიფთონგთა წარმოქმნაც და მათი მოშლაც, რაც
 შეპირობებული ჩანს სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესების ურთი-
 ერთხემოქმედებით.

IV თავი

მახვილი

4.1. ზოგადი. მახვილს⁹⁵ სხვადასხვაგვარად განმარტავენ [ახვლედიანი 1966, 126; ეშს 1972, 95...]. შეიძლება ითქვას, რომ მახვილი არის ამა თუ იმ სმოვნის არტიკულაციის თავისებურება, რომელიც შედგენდება ტონურობით, დინამიკურობითა და გრძლიობით. ცალკეული მარცვლის, სიტყვისა თუ ფრაზის წარმოთქმისას ინტონაციურ ელფერს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება, რადგან იგი შეტყვევებას მონოლითურს ხდის და მას ერთგვარ მუსიკალობას (resp. ტკბილბოვნობას) აძლევს [ელენტი 1953, 125].

ჩვეულებრივ დავას იწვევს ის გარემოება, რომ „ენაში არ გვაქვს მხოლოდ და მხოლოდ დინამიკური ანდა ტონური მახვილი, არამედ ჰარბობს ერთ-ერთი მათგანისათვის დამახასიათებელი მომენტები“ [ჩიქობავა 1952, 160]. მართალია, მიუთითებენ პოლონური ენის მუსიკალური მახვილის „სიწმინდზე“, მაგრამ „...ბგერათრადნობითი მახვილი წმინდა სახით ჭერჭერობით არც ერთ ენაში არ არის წარმოდგენილი, ამით უნდა აიხსნებოდეს, რომ კვანტიტატიურ მახვილზე ჩვეულებრივ არ საუბრობენ“ [ზინდერი 1979, 262].

ამრიგად, ირკვევა, რომ ლინგვისტური მახვილის ძირითადი სახეობებიდან (დინამიკური, ტონური) წმინდა სახით არც ერთი გვხვდება. ამ შემთხვევაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა უნდა მიენიჭოს იმ სახეობას, რომელიც მეტი სიჰარბით გამოირჩევა.

4.2. მახვილის ბუნება და ადგილი. ჩვენს ხელთ არსებული სათანადო ემპირიული მასალის ანალიზი და სპეციალური ლიტერატურის განხილვა გვარწმუნებს, რომ ამჟამად ხუნძურ-ანდიურ ენებში სიტყვათმახვილი მეტწილად სუსტი დინამიკურია.⁹⁶ მასთან, ძირითადად არაფიქსირებულია და ზოგ ენაში დისტინქციური ფუნქციის მქონეც არის. კერძოდ, ხუნძურში მას აქვს სემანტიკური ფუნქცია,⁹⁷ მაგ.: რაჰ „ალაფი“ — რაჰი „სიტყვა“, მუშრულ „მთები“ — მუშრულ „მთების“ და სხვ. მისთ.

⁹⁵ პროსოდის როგორც მეტად რთული და, იმავდროულად, მნიშვნელოვანი საკითხების შესწავლა საგანგებო კვლევა-ძიებას საჭიროებს. ჩვენ აქ მხოლოდ ლინგვისტურ მახვილს შევიხებით.

⁹⁶ ცალკეულ ენებში (მაგ., ანდიურში) იმდენად სუსტია, რომ ზოგი მკვლევარი სიტყვათმახვილის არსებობას ანდიურ-დიდურ ენებში საერთოდ უარყოფს და გამოყოფს მარცვლის ტონს [კობრიკი, კოძასაი 1990, 321-331]. ანდიური მახვილი, სისუსტის გამო, ხშირად ითქვამება ფრაზის მახვილში [ეერცვაძე 1965, 26]. სიტყვათმახვილის გარეშე ენა არ არსებობს [ახვლედიანი 1999, 138], ამიტომ ვერ გავიზიარებთ თვალსაზრისს ოდენ ტონური მახვილის არსებობის შესახებ (ამ საკითხს ექსპერიმენტულად შესწავლა სჭირდება).

⁹⁷ ხუნძურის გარდა, მახვილს ფონოლოგიური დანიშნულება აქვს ბოთლიხურში, კამალურში, ჰინუხურში, ტინდიურსა და ლობობერიულში [გუდავა 1953, 336; 1963, 18; 1971, 10; საიდოვა 1973, 39; მაჰომედოვა 1981, 103].

ხუნძურ ენაში, ანდიურ-დილოური ენებისაგან განსხვავებით, მახვილი მნიშვნელოვანწილად ძლიერია [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 24], რაც ისტორიული სინამდვილის გამოძახილი ჩანს. სიტყვათმახვილის მიხედვით, ერთმანეთისაგან მეტ-ნაკლებად განსხვავდებიან სხვა ენებიც. საგულისხმო ჩვენებას გვაწვდის ჰამალური ენა, რომელშიც ძლიერი და სუსტი მახვილის დაპირისპირება რელევანტურია [მაჰომედოვა 1981, 103]. ეს, ჩვენი ვარაუდით, უნდა ასახავდეს მახვილის დასუსტების გარდამავალ საფეხურს, როცა ხდება არქაულის შენარჩუნება და მის გვერდით ახალი მოვლენის ფორმირება. მასთან, დასტურდება მულტივადგილიანი და ცვლადადგილიანი მახვილი, რაც ამ ენათა მახვილის ზოგადი ნიშანია.

დილოურ ენებშიც თავისი რომელიღობით სუსტი დინამიკური, არაფიქსირებული სიტყვათმახვილი გვხვდება [შდრ. ვან დენ ბერგი 1994, 363]. იგი დისტინქციურ ფუნქციას მოკლებულია, თუმცა ინზოყვარულ და საკ. ბეიტურ დიალექტებში მიკვლეულია ცალკეული ფაქტები მისი ფონოლოგიზაციისა [ლომთაძე 1984, 135].

ხუნძურ ენაში მახვილის ადგილი თავიდან პირველი ან მეორე მარცვლით შემოიფარგლება [მიქაილოვი 1958, 144; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 25; დე 2000, 438], თუმცა მიუთითებენ მესამე და მეოთხე მარცვლის მახვილზედაც [ისაყოვი 1981, 87], მაგ.: ჰაბილარო „არ გავაკეთებ“, უქე-რილარო „არ გავიქცევი“... ანდიურ-დილოურ ენებში მახვილის ადგილი ფიქსირებული არ არის — იგი შეიძლება ეცემოდეს ნებისმიერ მარცვალს სხვადასხვა სილაბური სტრუქტურის ლექსემებსა და გრამატიკულ ფორმებში. მასთან, სიტყვათმახვილის ადგილი ერთგვარად სიტყვის სემანტიკით და ფორმითაც ჩანს შეპირობებული [იმნაიშვილი 1963, 22; მაღიევა 1965, 33; გულავე 1971, 10-11; მაჰომედოვა 1981, 104].⁹⁸ ვფიქრობთ, რეალურ ვითარებას ვერ ასახავს გ. მაღიევას მოსაზრება კონტექსტისდა მიხედვით მახვილის ადგილის გადანაცვლების შესახებ ბეიტურში [1965, 33]. ავტორი შესაბამის ფორმათა არაზუსტ ფიქსაციას ახდენს (არის აქრქარ — უნდა იყოს აქქარ),⁹⁹ რასაც იგი მცდარ განზოგადებამდე მიჰყავს.

ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: ამ მხრივ, ისტორიულად რა ვითარება უნდა ყოფილიყო?

მახვილის ადგილის თვალსაზრისით, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ცალკეულ მოდიფიკაციებს, ანდიურ-დილოური ენები არსებითად ისტორიულ ვითარებას ასახავენ. ხუნძურში მახვილის მიდრეკილება — დამკვიდრდეს თავიდან ორი მარცვლის ფარგლებში — ინოვაციად უნდა იქნეს მიჩნეული ისევე, როგორც ანდიურ-დილოურ ენებში სუსტი მახვილი.

შ. მიქაილოვის მტკიცებით, თავდაპირველად ხუნძურში მახვილის ლოკალიზაცია მომხდარა თავმარცვალზე, ხოლო მოგვიანებით, მორფონოლოგიუ-

⁹⁸ არა მარტო სხვადასხვა ენები, არამედ ერთი ენის დიალექტები, თქმები და იდოლექტები კი (sic!) განსხვავებულად წარმოკვიდგენენ მახვილის ადგილს [გულავე 1953, 335], რასაც ექსპერიმენტულად შესწავლა სჭირდება.

⁹⁹ იხ. ხალილოვი 1995, 52.

რი პროცესების შედეგად, მახვილს გადაუწევია მეორე მარცვალზე [მიქაილოვი 1958, 123], რისი გაზიარებაც კირს [იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 28].

მართალია, ისტორიულად უნდა ყოფილიყო ორმარცვლიან სახელთა ერთი წყება, რომლებსაც ინტენსიური მახვილი პირველ მარცვალზე მოუდრიოდა, რასაც უნდა გამოეწვია უკანამავალი მარცვლის მოკვეცა, მაგ.: ცქრ < *ცქრი (შდრ. ბოთლ., ლოდ., ტინდ. სარი - საკ. დიდ. ზერუ) „მელა“, წაჩრ < *წაჩრი (შდრ. ბოთლ., კარ., ახვ. წერი - ბეყ. ცარო) „სახელი“... მიუხედავად ამისა, უნდა გვქონოდა მეორე მარცვალმახვილიანი სახელებიც, რომელთაგან ზოგს იმთავითვე მეორე მარცვალზე ეცემოდა მახვილი (ბეტქრ „თავი“, ჰოწარ „თაფლი“...), ხოლო ზოგმა კი მოგვიანებით მიიღო იგი [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 28].

დღესდღეობით ანდიურ-დიდოურ ენათა მეტ წილში შეინიშნება ტენდენცია მახვილის ლოკალიზაციისა პირველ ან მეორე მარცვალზე, რომლებიც უპირატესად დახურულია [ცერცვაძე 1965, 26; გუდავა 1986, 173; ხალილოვი 1995, 394; დე 2000, 349, 392]. ეს კი იმის მიმანიშნებელია, რომ ხუნძურში ხსენებული პროცესი ძირითადად დასრულებულია, თუმცა შეიმჩნევა მესამე და, იშვიათად, მეოთხე მარცვალმახვილიანი მაგალითებიც [ისაყოვი 1981, 87].

4.3. თანამახვილი. დიდოურ და ლოდობერიულ ენებში მიუთითებენ თანამახვილის არსებობაზე [საიდოვა 1973, 37; ლომთაძე 1984, 81-83]. თანამახვილი ლოდობერიულ ენაში სამ- და მეტმარცვლიან სახელებს მრავლობითობის წარმოებისას მოუდის. ძირითადი მახვილი ეცემა მისთვის ჩვეულ მეორე მარცვალს, ხოლო თანამახვილი (სუსტად გამოხატული) კი მოეპოვება აფიქსისეულ ხმოვანს, მაგ.: ღაღაჟა „მოზვერი“ — მრ. ღაღაჟა-ბე, უოკუჭამა „ბაბა“ — მრ. უოკუჭამა-ბე... დიდოურ ენებშიც ანალოგიური ვითარება გვაქვს იმ განსხვავებით, რომ ძირითადი მახვილი თავმარცვალს მოუდის, ხოლო თანამახვილი — ბოლოდან პირველ ან მეორე მარცვლის ხმოვანს, მაგ.: საკ. დიდ სწორაბი „უნუნი“; ხვარ. წაღი-ღა-ჰა „კითხულობს“, უყაღარ „ვაჟიშვილთან“ და სხვ. მისთ.

ე. ლომთაძე ვარაუდობს, რომ ბოლოკიდური მარცვლის თანამახვილი ისტორიულად მეორე მარცვლის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო, რაც არსებითად სწორია. ამ მხრივ გადახრას გვიჩვენებენ კომპოზიტები, რომელთა შემადგენელი კომპონენტები ინარჩუნებენ ძირითად მახვილს [ლომთაძე 1984, 83], მაგ.: ჰუნზ. შუჯოსჭრიდო „ცხენი“ (შდრ. ბეყ. შუჯოშოტუ „id“, შუჯო 1. „ცხენი“; 2. „ქაკი“; შოტუ < სოტა „ცხენი“, „ტაიკი“).¹⁰⁰

¹⁰⁰ მ. ხალილოვის ლექსიკონში, რომელშიც მახვილი ყველა სიტყვა-ფორმას დაესმის, ამგვარ კომპოზიტებში თანამახვილი აღნიშნული არ არის, მაგ.: შუჯოშოტუტა 1. „ზეითად“ (ძვ. ქართ. „მკერდ“). შეუძლებელია, ამ ხუთმარცვლიან სახელს თანამახვილი არ ახლდეს [ხალილოვი 1995, 287], შდრ. ბეყ. ჰალაჯლულ „შესახებ“ [მადივა 1965, 33].

ტ. გულდავას მახვილგონივრული დაკვირვებით, ხუნძურში ფუძეგა-ორმაგებულ ხმაბაძვით (resp. პიქტორულ) ზმნებს მახვილი თავმარცვალზე მოუდით, თუმცა ანალოგიური სტრუქტურის სხვა ზმნებს მახვილი თავი-დან მეორე მარცვალზე აქვთ [გულდავა 1967, 546], მაგ.: ბაბაზე „ენაბლუო-ბა“, „ენისკიდება“ — ბაბაზე „ხშირად დარტყმა“...

ივარაუდება, რომ თავდაპირველად თითოეულ კომპონენტს თავთა-ვისი მახვილი მოეპოვებოდა, მაგრამ მოგვიანებით, ორივე კომპონენტის ერთ მთლიან ოდენობად აღქმის შემდეგ, თანამახვილი პირველ შემთხვევა-ში თავმარცვალზე დამკვიდრებულა, ხოლო მეორე შემთხვევაში კი — მო-მღვენოზე. ამის ნათელ ილუსტრაციად შეიძლება ჩაითვალოს კაუზატიუ-რი ზმნები, რომლებიც აგრეთვე კომპოზიტიური აგებულებისანი (ძირითა-დი ზმნა+მაბიზე „ეთება“) არიან. მათ მახვილი ან ძირითადი ზმნის თავ-მარცვალზე დაესმის (ყო ტიზაბიზე „გაჭკვეინება“, „დაჩეზვინება“), ანდა — მეორე კომპონენტის თავმარცვალზე (ყო ტიზაბიზე „id“).¹⁰¹

ზემომოყვანილი მონაცემების საფუძველზე ირკვევა, რომ ხუნძური ენის დიალექტებში მახვილი ადგილის მიხედვით რყევას განიცდის.¹⁰² ეს კი გვაფიქრებინებს, რომ რთული ფუძეების შემცველი ზმნებიც და სახელე-ბიც თანამახვილის მქონენი არიან. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს ისე-თი ფუძეგაორმაგებული ზედსართავი სახელები, რომელთა უშუალოდ შე-მადგენელ კომპონენტებს თავ-თავისი მახვილი (პირველს — ძირითადი, მე-ორეს — თანამახვილი) აქვთ [ისაყოვი 1981, 95], მაგ.: ბჭრცი-ბჭრცინალ „ლამაზ-ლამაზები“, კულრ-კულრძალ „დიდ-დილები“ და მისთ.

4.4. მახვილის მოქმედებით გამოწვეული ფონეტიკური ცვლი-ლებები. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა დიფერენციაციისწინა პერიოდის მახვილი რომ ინტენსიური იყო, ამას ცხადს ხდის ხმოვანთა რედუქციის ხელშესახები ფაქტები.

ხუნძურში დასტურდება ფუძისეული ხმოვნის რედუქცია, რაც წინა-მავალ მახვილს უნდა გამოეწვია, მაგ.: ნჟს-გო <*ნჟსა-გო (შდრ. ანდ. ბე-შონუ-გუ) „ასი“, ჟწყო < ჟწყ-გო <*ნჟყო-გო <*ბჟყო-გო (შდრ. ანდ. ბრ'ყო-გუ) „ოთხი“, ყჟწყრა <*ყჟწყარა (შდრ. ლოდ. ყურყყამა) „წერო“, მრტა-გო <*მრტაი-გო (შდრ. ანდ. ბეტაი) „რვა“ და სხვ.

რიგ შემთხვევაში კლასის პრეფიქსული ექსპონენტების მოშლა უნდა უკავშირდებოდეს მათი ფუძესთან დამაკავშირებელი ხმოვნის რედუქციას, რასაც, ჩანს, მისი უკანამავალი მარცვლის მახვილი იწვევდა [შდრ. აკიევი

¹⁰¹ ხუნძურ-რუსულ ლექსიკონში მახვილი თავიკიდურ მარცვალზეა დასმული [საილოვი 1967, 289].

¹⁰² ი. ისაყოვი [1981, 89] და მ. საილოვი [1967, 43], რომელთათვისაც ხუნძური მშობლიური ენაა, მახვილს ზოგჯერ სხვადასხვა ადგილას სვამენ, მაგ.: ბაშარბაყულ ზედმიწ. „წითელშოანი“ (შდრ. ბაშარბაყ „ნათელი მზე“)...

1982, 103], მაგ.: ხუნძ. კუწზე < *ბკუ-ზე < *ბი-კუ-ზე (შდრ. ხვარ. ბი-ხუ-ა-ღ-ა „id.“) „დაკვლა“, ხუნძ. წუნა < *ბწუნა < *ბე-წუნა (შდრ. ახვ. ბე-კარი „id.“) „აავსო“...

ანალოგიურ შემთხვევებში, ხმოვნის რედუქციის შემდეგ, უნდა მომხდარიყო კლასის ნიშნისეული თუ ფუძისეული თანხმონების თავმოყრა, რაც, როგორც ცნობილია, ამ ენათა კომბინატორიკით აკრძალულია. ამის გათვალისწინებით, არაბუნებრივი კომპლექსის გამარტივება სავსებით კანონზომიერია.

ე. ლომთაძის მართებული შეხედულებით, ხვარშიულსა და ბეჩიტურ ენებში ძ-სა და ა-ს ნაწილობრივი რედუქცია (ი>გ, ა>ჰ) ინტენსიური მახვილის ზემოქმედებით არის გამოწვეული [ლომთაძე 1984, 112].

გავრცელებულია თვალსაზრისი, რომლის მიხედვით ინფინიტივის ფორმებს სუფიქსზე მოუღის მახვილი. აქედან გამომდინარე, კაუზატიურ ინფინიტივებში რედუქციას იწვევს სუფიქსისეული ა (< *ალ) [იმნაიშვილი 1963, 22; ლომთაძე 1984, 34...].

ჩვენი დაკვირვებით, ორმარცვლიან ინფინიტივის ფორმებს მახვილი თავმარცვალზე მოუღის, რასაც ექსპერიმენტი ადასტურებს, მაგ.: საკ. დიდ. ცზ-ა „წერა“, ნზ-ა „მოსვლა“, ქვკ-ა „წოლა“ და მისთ. საგულისხმოა, რომ მ. ხალილოვიც ბეჩიტურ ენაში რეგულარულად წინამავალ მარცვალზე სვამს მახვილს [1995, 99, 115...], მაგ.: მქ-ალ „ვარდნა“, ზჰ-ალ „ცემა“...

მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ კაუზატიურ ინფინიტივებში ხმოვანთა რედუქციას სწორედ წინამავალი ინტენსიური მახვილი იწვევდა [შდრ. იმნაიშვილი 1963, 25; ლომთაძე 1984, 92; ბურკულაძე 1998, 96-97], მაგ.: საკ. დიდ. ბჰრ-ა (< *ბჰერ-ა) „შეკმევა“, ხტრ-ა (< *ხტერ-ა) „გაშვებინება“, ბტრ-ა (< *ბტერ-ა) „გაგზავნინება“ და სხვ.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ამჟამად მახვილი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში არის სუსტი დინამიკური, მაგრამ ისტორიულად იგი ინტენსიური და, ამასთანავე, არაფიქსირებული უნდა ყოფილიყო. ამისი ნათელი ილუსტრაციაა ხმოვანთა ა.ო შესატყვისობა და რედუქციული პროცესები.

საყურადღებოა, რომ ენათა ერთ წყებაში მახვილს დისტინქტური ფუნქცია მოეპოვება.

მახვილის ადგილი ენათა მიხედვით იცვლება, რადგან იგი არაფიქსირებულია. ხუნძურში მისი დამკვიდრება თავმარცვალსა და მის მომდევნო მარცვალზე ძირითადად დასრულებულია, თუმცა თავიდან მესამე და, სპორადულად, მეოთხე მარცვლის მახვილიც შეიმჩნევა. არსებითად ამგვარსავე ტენდენციას ამჟღავნებს ანდიურ-დიდოურ ენათა მახვილიც.

მეორე ნაწილი

თანხმოვანთა სისტემა

V თავი

კონსონანტური სისტემის ზოგადი დახასიათება

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში ისტორიულად დადასტურებული თანხმოვნების სინტაგმატური და პარადიგმატული ანალიზის შედეგად გამოიყოფა ფონემურ ერთეულთა სამი ძირითადი კლასი: I ჩქამიერები; II სონორები; III სონანტები (resp. აპროქსიმანტები).¹⁰³ ეს კლასები პირობითად აღინიშნება შემდეგი სიმბოლოებით: C — კონსონანტი (ჩქამიერი და სონორი), S — სონანტი.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ სონორები (რ, ლ, მ, ნ) და სონანტები (ჟ, ძ) ამ შემთხვევაში ერთ კლასად ვერ გაერთიანდება, რასაც ხშირად ვხვდებით სპეციალურ ლიტერატურაში. მათ ერთ კლასად დაჯგუფებას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ სონორები არათუ სინქრონიულად, არამედ დიაქრონიულადაც, ჩანს, არ ასრულებდნენ ხმოვნური ალოფონის ფუნქციას. ეს არ ითქმის ე. წ. ნახევარხმოვნების მიმართ, რომლებიც დამატებით დისტრიბუციაში იმყოფებიან სათანადო ხმოვნებთან: ჟ — უ, ძ — ი.

„სერიების“ მიხედვით, ჩქამიერები ერთიანდება ჰომოგენურ/ჰეტეროგენულ¹⁰⁴ თანხმოვნურ მწკრივებად და იყოფა სამ ქვეჯგუფად: 1. ხშულ-მსკდომები: ბ, ფ, პ,¹⁰⁵ დ, თ, ტ, ჯ, ქ, ქჟ, ჯ, ჯჟ,¹⁰⁶ გ, ჭ, ჭჟ, კ, კჟ, ც; 2. აფრიკატები: ძ, ც, ცჟ, წ, წჟ, ჯ, ჩ, ჩჟ, ჭ, ლ, ლ, ლ, ტ, ტჟ, ჳ, ჳჟ, ყ, ყჟ;¹⁰⁷

¹⁰³ ამ უკანასკნელებს სპეციალურ ლიტერატურაში ნახევარხმოვნებსაც უწოდებენ, რაც მართებული არ არის. „ნახევარხმოვანი“ მხოლოდ ნაწილობრივ წარმოაჩენს მათ ნამდვილ ფუნქციურ ბუნებას, რადგანაც ამის საპირისპიროდ შეიძლება ტერმინად გვეხმარა „ნახევართანხმოვანი“, რაც აგრეთვე მათი ნაწილობრივი დახასიათება იქნებოდა.

¹⁰⁴ თანხმოვანთა ამგვარი დიქტომიისათვის იხ. მარტინე 1960, 97.

¹⁰⁵ ბ სისტემატურად დასტურდება ოდენ დიდოურ ენებსა და ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში, ხოლო მეორეული ბ ჩრდილო ხუნძურსა და ანდიურ ენათა სინამდვილეში სპორადულად იჩენს თავს.

¹⁰⁶ პალატალიზებული ბგერები ანდიურ ენათა ერთ წყებაში (ანდ., ლოდ., კარ., ბაგვ., ტინდ., ჭამ.) შეიმჩნევა და მათ ფონოლოგიური ღირებულება არა აქვთ. ნ, კ, კჟ, ჯ, ჯჟ ხუნძურის ზოგ დიალექტშიც (მაგ., ჭარულში) შეინიშნება.

¹⁰⁷ ჩვენ პარადიგმატულ ცხრილებში ცალკე ქვეკლასად გამოვყოფთ აფრიკატებს, როგორც ხშულ-მსკდომებისაგან სინტაგმატური ქცევითა და ცვლილების ტენდენციებით განსხვავებულ ბგერებს. ამგვარი დაჯგუფება პირობითია, რადგანაც ვიზიარებთ თვალსაზრისს, რომ პარადიგმატულ ანალიზში აფრიკატთა დასახასიათებლად საესებით საკმარისია ნიშანი „ხშული“ [ფოგტი 1962, 14; უთურგაიძე 1976, 64].

3. სპირანტები: ღ,¹⁰⁸ ზ, ს, ხა, ზა, ჟ, შ, შა, ჯ,¹⁰⁹ ლ', ლ'ა, წ, დ, ბ, ხა, ზ, ჯ, ჰ. ყრუ სახეობებს ხუნძურ-ანდიურ ენებში აქვთ ინტენსიური და არაინტენსიური კორელატები.

ლოკალური რიგების მიხედვით, ჰორიზონტალურად ჯგუფდება ჰომორ-განული/შეტეოროგენული ზემომოყვანილი თანხმოვნები [მარტინე 1960, 97], რომლებიც თერთმეტ ლოკალურ რიგს ქმნიან: წყვილბაგისმიერი (ბილაბიალური), კბილისმიერი (დენტალური), წინანუნისმიერი (პრეალვეოლარული), შუანუნისმიერი (ინტერალვეოლარული), უკანანუნისმიერი (პოსტალვეოლარული), მაგარასისმიერი (პალატალური), შუაენისმიერი (ინტერდორსალური), წინასასისმიერი (პრეველარული), უკანასასისმიერი (პოსტველარული), ხახისმიერი (ფარინგალური), ხორხისმიერი (ლარინგალური).

გარდა ზემოწარმოდგენილი თანხმოვნებისა, ანდიურ ენებში გვხვდება მეორეული წარმოშობის ბგერები (ჰამ. ზზ, დდ; ლოდ., ტინდ. უასპირაციო და უსპირანტელემენტო ქ; ანდ., ლოდ. თა...), რომლებსაც ფონემის სტატუსი არ აქვთ [გუდავა 1964, 10-11, 14; დე 2000, 378].

გარდა ამისა, საკ. დიდოური ენის ზოგი აულის (ხეთოხი, მოყოცი...)

მეტყველებაში ზ' და ჰ' ერთი ფონემის ფონეტიკური ვარიანტებია. ალოფონებს უტოლდებიან აგრეთვე ლატერალთა ალვეოლარული ნაირსახეობანი (ალვეოლარულობა არ არის ფონოლოგიური მოდულირება).

ვინაიდან სპეციალურ ლიტერატურაში ცალკეულ ენათა კონსონანტური სისტემები განხილულია დაწვრილებით [ტრუბეტკოი 1987, 248-250, 312-314; მიქაილოვი 1958, 25-42; ბოკარევი 1959, 15, 67-68, 111-112, 144-145, 176-177; 1981, 17-34; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 38-39; ლომთაძე 1963, 35-48; 1998, 26-71; იმნაიშვილი 1963, 16-21; გუდავა 1964, 5-15; 1979, 31; მაჰომედბეკოვა 1967, 13-17; 1971, 13-14; გიგინეიშვილი 1977, 27-40; ვან დენ ბერგი 1995, 19; დე 2000, 277, 291, 309, 321, 334, 347, 361, 378, 393, 410, 424, 439, 455, 470...], ამიტომ აქ დეტალურად ამ საკითხებზე აღარ შევჩერდებით. მოვიყვანთ მხოლოდ ანდიურ-დიდოურ ენათა ქვეჯგუფებისა და ხუნძური ენის თანხმოვანთა სინოტიკურ ტაბულებს, რომლებშიც თვალნათლივ გამოჩნდება კონსონანტური სისტემების ამსახველი კლასიფიკაციების სურათი.

¹⁰⁸ ღ — ინტერდენტალური მჟღერი სპირანტი შენიშნულია ტინდ. და ჰამ. ენებში [გუდავა 1964, 16, 47].

¹⁰⁹ ლა და შა მაგარი სპირანტები სათანადო მაგარი კორელატების ალოფონებს ეთანაბრებიან.

დიდილური ენების თანხმობათა განაწილების კრებითი ტაბულა

ჩაჯვარება	სპეციფიკი						სონორი	სონანტი		
	ბმული			სპირანტი						
	ხმულსკდოში	აფრიატი		ლატერალი	არალატერალი	არალატერალი				
		მკ	წყ						წყ	
ლაკალური იფი	სეკია	მკ	მკ	წყ	წყ	წყ	წყ	იცივიციწყაყი		
			მკ	წყ	წყ	წყ	წყ			
		მკ	მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ	
			მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ	
			მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ	
			მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ	
	ლაკალური იფი	სეკია	მკ	მკ	წყ	წყ	წყ	წყ	იცივიციწყაყი	
				მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		
			მკ	მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ
				მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ
				მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ
				მკ	წყ	წყ	წყ	წყ		წყ
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		
ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი	ლაკალური იფი		

შენიშვნა: საკ. დიდილური ენაში ხ' ფარინგალიზებული თანხმობანი ჰა-ს ალოფონია, ხოლო ჰუმზიბურში ხ' — ხუნბურის ძლიერი ზეგავლენის შედეგი. ჰუმზიბურში ფაქულტატურად შეიძლება ლ' (< ჰ).

VI თავი

თანხმოვანთა შესატყვისობანი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში

6.1. ხშული (ხშულ-მსკდომი) თანხმოვნები

6.1.1. ზოგადი. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეების ფონოლოგიური სისტემისთვის, ზოგ სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ანალოგიურად, ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო ხშულთა (resp. ხშულ-მსკდომთა) სამწვერიანი და ხუთწვერიანი ლოკალური რიგები. სამწვერიანი რიგის სახით წარმოდგენილი იყო ბილაბიალური (ბ, ფ, პ) და დენტალური (დ, თ, ტ) თანხმოვნები, ხოლო ხუთწვერიანი რიგი დამახასიათებელი ჩანს წინაველარული (გ, ქ, ქა, კ, კა) თანხმოვნებისათვის. ამჟამად წყვილბაგისმიერ რიგს ხუნძ.-ანდ. ენებში აკლია ყრუ აბრუპტივი პ.¹¹⁰

6.1.2. ბილაბიალური ხშულები. ბილაბიალურ ხშულთა ნულოვანი რეფლექსაციის ფორმულები, რომელთა საფუძველზედაც ხდება მათი რეკონსტრუქცია, სქემატურად ასე გამოისახება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	*პ	პ	პ	პ	პ

ა. ბილაბიალური ხშულ-მსკდომი მუღერი *ბ:

1. ხუნძ. ბაწ ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ. ბაწა : კარ. ბაწე : ახვ. ბაქა ~ საკ. დიდ. ბოწი : ჰინ. ბოწე : ხვარ. ბოწა : ბეჟ. ბაწო „მგელი“.

2. ხუნძ. ბაყ ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარ. ბუჯ : ბეჟ. ბოჯ „მზე“.

3. ხუნძ. ბოროზ ~ ანდ. ბერჩა : ბოთლ. ბერქა : ლოდ. ბერქა : ჰამ. ბეჩა : ტინდ.: ბაგვ. ბექა : კარ.: ახვ. ბექა ~ საკ. დიდ. ბიქორი : ჰინ. ბიქორე : ხვარ. ბეჩოლა : ბეჟ. ბექელა „გველი“.

4. ხუნძ. სიბილ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ისიბ : ჰამ. ესიბ : ტინდ. ესაბა : ბაგვ. ესეზლი : კარ. ესეზო : ახვ. ეშიზლა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ეიბრა : ხვარ. ეეზლა : ბეჟ. შეზლო „ნეკნი“, „გვერდი“.

5. ხუნძ. ლ'აბ- ~ ანდ. ლ'ობ-: ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ.: ბაგვ.: ტინდ.:

¹¹⁰ აბრუპტივი პ-ს საკითხი ცალკე განხილვას საჭიროებს, ვინაიდან იგი ოდენ დიდოურ ენათა ძირეული ლექსიკის შტორე ნაწილში იჩენს თავს [გულდავა 1979, 81; შარ. ლომთაძე 1998, 39-40].

კარ. ლ'აბ-: ახვ. ლ'აბ ~ საკ. დიდ.: შინ.: ხვარ. ლ'ო- (< *ლ'ობ-): ბევ. ლ'ა- (< *ლ'აბ-) „სამი“.

6. ხუნდ. ბ ~ ს.-ანდ. *ბ- ~ ს.-დიდ. *ბ- „III გრ. კლასის ნიშანი“.

ბ. ბილაბიალური ხშულ-მსკდომი ყრუ ფშვინვიერი *ფ:

1. ხუნდ. ფან ~ ბოთლ.: ტინდ.: კარ. ფანნი : ქამ.: ბაგვ.: ფან ~ შინ. ფაქ : ბევ. ბაქ (< *ფაქ) „სპილენძი“.

2. ხუნდ. ფირხანა ~ ანდ. ფირხუნნი : ბოთლ. ფირხიდუ : ღოდ. ფირხიდი : ქამ. ფირიდი: ბაგვ. ფირხირი: კარ. ფირხე : ახვ. ფირხერი „გაიელვა“ ~ საკ. დიდ. ფოლ'ა „აფეთქება“, ფერ „მეხის დაცემა“:¹¹¹ ბევ. ფი (შდრ. ჰუნზ. ფერ „id.“) „მეხი“.

3. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ფერა : ქამ. ფიფ⁵, ფენ : ახვ. ჰერა (< *ფერა) ~ ხვარ. ფარ (ინზ. ფორ), ბევ. ფომა (<რომა < *ბორა < *ფორა) „ფუტკარი“, „ღელა ფუტკარი“.

4. ხუნდ. ფუ-ზე ~ ანდ.: ღოდ. ფუ-დი : ბოთლ. ფუ-დ-უ : ქამ. ფუ-ლა : ტინდ.: ფო-ჟო-ო : ბაგვ. ფუ-რი : კარ. ფუ-დ-ე : ახვ. ჰუ-ერი (< *ფუ-ერი) ~ საკ. დიდ. ფმალ'უ-ა, ფელ'უ-ა : ბევ. ფულ'-ალ¹¹² „ბერვა“, „ქროლა“.

5. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ. ფაფა : ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ფაფაბ „მსუბუქი“ ~ საკ. დიდ.: ბევ. ფაფატუ „პეპელა“¹¹³

6. ხუნდ. ფოლოფ ~ ანდ. ფოლ : ბოთლ. ფოლოფ : ღოდ. ფალი ~ ბევ. ფოფ „ქაფი“.

გ. ბილაბიალური ხშულ-მსკდომი ყრუ აბრუბტივი *პ. საყურადღებოა, რომ წყვილბაგისმიერ ხშულთა რიგის მესამე წევრი — აბრუბტივი პ არ დასტურდება საკვლევ ენათა მეტ წილში. სიმბტომატურია წყვილბაგისმიერი არტიკულაციის შესუსტებისა და, აქედან გამომდინარე, ბაგისმიერ ხშულთა მოშლის თვალმისაცემი ტენდენცია [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 43, 56-58]. ლაბიალური რიგის ფონემათა რღვევა, როგორც სტრუქტურული ტიპოლოგია ცხადყოფს, იწყება მკვეთრებიდან. ამ კუთხით ინტერესს იწვევს სწორედ ზემოხსენებული პ-ს უქონლობა ხუნძურის ჩრდილოურ დიალექტსა და ანდიურ ენებში.¹¹⁴ პ გრამატიკული ფუნ-

¹¹¹ სპ. ფიფი (ჰექა-ქუხილი) ხუნძურისაგან ჩანს ნასესხები (შდრ. ხუნდ. ფიფი „id.“).

¹¹² ბევ. ფუზლ'ა (ქიხინი“, „ფრუტინი“) ბგერწერითი ლექსემაა და სხვა ფუძის შემცველი ჩანს [შდრ. გულავე 1979, 70].

¹¹³ „მსუბუქი“ > „პეპელა“ სემანტიკური გადასვლა მოსალოდნელია, თუ იგი ნასესხობა არ არის (შდრ. ქართ. ფარფატი).

¹¹⁴ ახვ. პ < ბ (ასიმილაციით): აპადა < აბპადა (დილა. ვარ.) „ცხრა“. კარ.-ში პ-ს ფონემის სტატუსი არ აქვს [მაჰომედბეგოვა 1967, 15; 1971, 14]. ბ > პ პროცესი გავრცელებულია ხუნძურშიც [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 43].

ქციით არც დილოურ ენებში შემჩნევა.

ისმის კითხვა: მოეპოვებოდა თუ არა β ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენას?

საეციალურ ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობას ვხვდებით: ერთნი β -ს ამოსაყვალში ჰიპოთეზურად აღადგენენ [ბოკარევი 11961, 61; 1981, 19; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 44; გონიაშვილი 1969, 216, 221, 224; დეშვილ 1971, 32, 51; ლომთათიძე 1976, 148-150; ლომთათიძე 1998, 39; კახაძე 1998, 49...], ხოლო სხვანი მას მეორეულად მიიჩნევენ [ტრუბეტკოვი 1987, 248; როგავა 1955, 279, 282; გულაია 1979, 54, 81; გიგინეიშვილი 1977, 67, 81...].

დილოურ ენათა სათანადო ლექსიკური მასალის განხილვისას β მეტწილად ნასესხებ სიტყვებში წარმოჩნდება, მაგ.: საკ. დიდ. ტაპო (შდრ. ხუნდ. ჭაპური „id“), შინ. ტაპოლოქო < ტაპო+ლოქო¹¹⁵ (შდრ. ხვარ. ლოქუო, ბეე. მაქო „ნაკელი“) „ნაკელშერეული თხვეადი ქუქყი“, „თხვეადი ნაკელი“, ხვარ. ტაპო „ახალი ნაკელი“; შინ., ჰუნზ. აბა (< რუს. лана) „თათი“, „საფეხური“; ბეე. სიბი (<ქართ. სიბი, შდრ. გულაია 1979, 81) „ქვის ფილა“, პოროპკა (< რუს. пропка) „საცობი“, ლიბი (<ქართ.) „ლიბი“, ჰიბილა (<ქართ.) „ბებელა“; საკ. დიდ. პაპარა (<ქართ. პარპალი) „თვალის დახამხამება, ქუტვა“, კუპლა (<ქართ. კუმპალა) „ფოჩი“...

ზოგ ძირეულ სახელში β მეორეული წარმომავლობისა უნდა იყოს: ტამპურ (<ტამბურ)¹¹⁶ „ერთგვარი საკრავი“, პეზ < *ბეზ (დისიმილაციური გამკვეთრებით, შდრ. საკ. დიდ. პერზე-კუ < ბეზეკ-რუ „მოლაყბე“, „ენაკვიმატი“) „ნაქი“, „სალამურის ენა“, ხვარ. ჰობოყე < ჰობოყე (შდრ. საკ. დიდ. ჰობოყე „id“) „ახლა“ და მისთ.

ზემომოყვანილ ნასესხობათა გარდა, შეინიშნება β -ს შემცველი ისეთი სახელებიც, რომელთა ეტიმოლოგიზება კვლევის ამ ეტაპზე ვერ ხერხდება. ამ წყების ძირეულ სახელებს განეკუთვნება: საკ. დიდ. ტაპი „გამრავლება“, ტაპანა (შდრ. ხუნდ. ტაპიზე)¹¹⁷ „ღარტყმა“, „ტყლაშუნი“, ხუბრი „აულის სახელი“, გუბ „გორი“, „წანახარდი“, პაპანი „ყაყანი“, „ლაყბობა“, პელეყუ „კოქი“, „გირჩა“, პოპოლ-ა (საპ.) „ცემა-ტყეპა“, პეპ-რუ „მსუქანი“, პაპია „გამხდარი“, „საწყალი“, ებლიფი „ერთ-ერთი გვარიშვილობის სახელი“, ბუბდოლი „უვარგისი“...; ხვარ. ტუბლ-ა „ქალის ცერემონიალი ადამიანის სიკვდილის დროს“, ზიპირი „ზედმეტი სახელი“...; ბეე. პაპ „ლამურა“, პომპოლოყ „სულელი“ (წყევლის მნიშვნელობით),

¹¹⁵ ტაპო < ქართ. ტაპო [მეგრელიძე 1955, 238; გულაია 1979, 81]. თუ ეს დაკავშირება სწორია (შეიძლება ბირიქითაც ვივარაუდოთ), მაშინ ტაპოლოქო კომპოზიტი ჩანს — ლოქო „ნაკელი“ (შდრ. ხევეს. ლოქი „ქუქყი“).

¹¹⁶ იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 43; ჩვირანიშვილი 1966, 354.

¹¹⁷ ხუნდ. ტაპიზე სხვადასხვაგვარად არის ახსნილი [იხ. მიქაილოვი 1958, 150; შდრ. გულაია 1959, 80-91; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 43].

ლირიბ „ზღმარტი“, პერაზო „კანაფი“, კამპუზ „ბზრიალა“, ყოპლ'ალ-ალ „დაკაუნება“, კაპე „ბელი“, პერლოლი „ბრტყელი“ და სხვ.

დასტურდება ისეთი მაგალითებიც, რომელთა ძირეულ მორფემებში თავჩენილი პ-ს დისტრიბუცია თავისუფალია და ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, რაც მის საერთო-დიდოურ წარმომავლობას გვა-ვარუდებინებს, მაგ.: საკ. დიდ.: ჰინ. პაპარუ : ხვარ. პაპალუ : ბეე. პაპალო „ქაჩალი“, „მოტვლეპილი“; საკ. დიდ. ტუბერუ:¹¹⁸ ჰინ. ტურეპ : ხვარ. ტუბურუ, ტუბერუ (დიალ. ვარ.) : ბეე. ტიამ 1. „ქერის ფქვილი-საგან დამზადებული ერთგვარი ნამცვარი“; 2. „ალაო“ და მისთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ დიდოურ ენაზე მოსაუბრე ხალხები პ-ს თავისუფლად გამოთქვამენ [ლომთაძე 1963, 39; შდრ. 1998, 39].

ჩვენი ვარაუდით, აბრუპტიული ხშული პ უნდა გვქონოდა იმ დია-ლექტში, რომელიც საფუძვლად დაედო დიდოურ ენათა ქვეჯგუფს. ხუნ-ძურ-ანდიურ ფუძენაში მისი პოვნიერების დასაბუთებას დამატებითი მა-სალის საფუძველზე პ-ს რეფლექსების გამოვლენა სჭირდება. მარტოდენ ბაგისმიერთა მოშლის ზოგადი ტენდენციისა [უსლარი, 1889, 9] და სისტე-მის სიმეტრიულობის არათანმიმდევრულობის გამო, პ-ს პოსტულირება ხუნძურ-ანდიურ ფუძენაში მოკლებული იქნება დამაჯერებლობას. მით უფრო მაშინ, როცა პ სხვა დადესტურ ენებშიც მეტად იშვიათად და-ჩნდება [გიგინეიშვილი 1970, 187; 1977, 81; კახაძე 1979, 50; თალიბოვი 1980, 277...].

უნდა ვიფიქროთ, რომ პ-ს მოშლის დენდენცია ზოგადი სპონტანუ-რი პროცესის კერძო გამოვლინებაა და შინაგანი კანონზომიერებებით არის შეპირობებული (შდრ. ლომთაძე 1998, 39), თუმცა არ უნდა გამოი-რიცხოს პ-ს უქონელ სხვა წრის (არაბული, რუსული...) ენათა ამ პროცე-სის დამაჩქარებელი ზეგავლენა. მარტოდენ არაბული ენის ფაქტორით რომ იყოს შეპირობებული პ-ს გაქრობა, მაშინ მას, უპირველესად, ლა-კურ-დარგულისა და ლეზგიური ქვეჯგუფების ენებში უნდა ეჩინა თავი, რადგანაც ხსენებულ ენებზე აღმოსავლურ ენათა გავლენა ისტორიულად მეტი სიძლიერისა უნდა ყოფილიყო. აქ კი სხვა ვითარებაა: პ, სხვა აბრუპტივებთან ერთად, ხელშესახებად არის წარმოდგენილი უდიურ ენაშიც [სიხარულიძე 1987, 290-293], რომელშიც, ბ. თალიბოვის დაკვირვებით, აბრუპტივთა მოშლის ტენდენცია შეიმჩნევა [1980, 186].

6.1.3. დენტალური ხშულები. კბილისმიერი ხშულები, რომლებიც ბგერათიგივეობებით არიან წარმოდგენილი [გუდავა 1979, 67, 70, 73], რეკონსტრუირდებიან შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

¹¹⁸ ტუბერუ კომპოზიტი ჩანს (ტუ „ალაო“ — ბერუ? შდრ. ქართ. პური). მისი პირველი კომპონენტის ტა (<ტ') კანონზომიერ შესატყვისებს გვიჩვენებს: ხუნძ. ტი (<ტ'ი) — კარ. ტ'ინ: ახვ. ტ'ინი — საკ. დიდ. ტუ „ალაო“.

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ
ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ	ფ
ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ	ტ

ა. დენტალური ხშულ-მსკდომი მჟღერი *ღ:

1. ხუნდ. ყედ ~ ბოთლ. ყინდა : ჰამ. ყუნნა (<ყუნდა) : ახვ. ყჟინდა ~ საკ. დიდ. ვიდო : ჰინ. ჰეშუ (< *ჰედუ) : ხვარ. ჰად „ჰედელი“.

2. ხუნდ. -ღ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ. -დი : ჰამ.: ბაგვ. -ღ : ახვ. -ღ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. -ღ : ხვარ.: ბეჟ. -ღ (>-ტ) „ერგატივის ისტორიული ნიშანი, რომელიც დიდ. ენებში ამჟამად ისტრუმენტალისის სუფიქსად გამოიყენება“¹¹⁹.

3. ხუნდ. დუნ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: კარ. დენ : ჰამ. დინ : ტინდ. დე ~ საკ. დიდ. დი : ჰინ. დე : ხვარ. და : ბეჟ. დო, და (დიალ. ვარ.) „მე“.

4. ხუნდ. დედო ~ ანდ. დანნი (< *დანდი) : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: დანდი : ჰამ. ყუნ-დან (< *ყუნ-დანდ) : ბაგვ. დანდუ ~ საკ. დიდ. დ'ტა-დი : ჰინ. დ'ტადე : ხვარ. დადა : ბეჟ. დადე „ყვავი“.

5. ხუნდ. შადალ (შდრ. ბაცბ. შად „id.“) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ათა (<*ადა) : ხვარ. ა^ნთა (<ანდა < ნადა) : ბეჟ. ა^ნდა < ნა^ნდა (ჰუნზ. ა^ნდა < ნადა) „ტინი“.

6. ხუნდ. გორდე ~ ბაგვ. გურ (<*გურდ) : კარ.: ახვ. გორდი ~ საკ. დიდ. გედ : ხვარ. გიდ „ჰაბა“.

ბ. დენტალური ხშულ-მსკდომი ყრუ ფშვინგიერი *თ:

1. ხუნდ. თურანა ~ ანდ. თურდი : ბოთლ. თამდუ : ჰამ. თან : ლოდ. თუდი : ჰამ. თუდ : ტინდ. თურთო : ბაგვ. თური : ახვ. თურნი „მოლუნა“, „მოაბრუნა“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. Ø უთა „ტრიალი“, „ლუნვა“, „დაბრუნება“.

2. ხუნდ. თუნა ~ ანდ.: ლოდ. თუდი : ბოთლ. თუდუ : ჰამ. თუ-დ : ბაგვ. თუ-რი : კარ. თუ-დე : ახვ. თუ-ერი „გადააფურთხა“ ~ საკ. დიდ. თი-ლ¹ა : ბეჟ. თუ-ლ¹-ალ (ჰუნზ. თი-ლ¹ა) „ფურთხება“¹²⁰.

¹¹⁹ ე. ლომთაძის მართებული მოსაზრებით, დიდ. ენებში ერგატივის ოდინდელი ნიშანი შემონახულია ინსტრუმენტალისის ნიშნის სახით, რომელიც ერგატივის ნიშნად ტი (< *დი) სახესხვაობით რელიქტურად დაინდება ხვარ. და ბეჟ. ენებში [ლომთაძე 1956, 303-305; 1998, 132; იხ. აგრეთვე ცერცვაძე 1962, 278].

¹²⁰ ამ შესატყვისობის საილუსტრაციოდ სახელდება ოდენ ეს ერთი მაგალითი და ისიც ხმაბაძეთი ჩანს [იხ. გულაია 1979, 70].

3. ხუნძ.: ბურთინა ~ ბოთლ.: ღოდ.: კარ. ბურთინა : ქამ. ბოთუ⁵ : ახვ. მუთინა ~ საკ. დიდ. ბუთნი : ხვარ. ბუთნუ (ინხ. ბუთნო) : ბეყ. ბურთინა¹²¹ „ქეჩა“, „ნაბადი“.

4. ხუნძ. თანა ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ქამ.: ბაგვ. ბეთა : ტინდ. ბეთო : ახვ. ბეთარა „მიატოვა“ ~ ბეყ. მეთას „სხვა“, „მიტოვებული“.

5. ხუნძ. ჩუთ (ჰიდ. შუთ) ~ საკ. დიდ. შეთრო : ჰინ. შოთრა „ხელიკი“.

6. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ბითა : ქამ.: ბაგვ. ბითა⁵ : ტინდ. ბითო ~ საკ. დიდ. ბეთა „დაკარგვა“.

გ. დენტალური ხშულ-მსკდომი ყრუ აბრუბტივი *ტ:

1. ხუნძ. ტუტ ~ ანდ. ტენტა : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: კარ. ტუნტუ : ქამ. ტუ⁵ტ : ბაგვ. ტუნტუ : ახვ. ტიტი ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარ. ტუტ : ბეყ. ტოტ (ჰუნხ. ტოტ) „ბუზი“.

2. ხუნძ. ტუნა ~ ანდ. ტინნი : ბოთლ. ტინდი : ქამ. ტედ : ტინდ. ტინო : ბაგვ. ტინი : კარ. ტინდე : ახვ. ტინერი „დაასხა“ ~ საკ. დიდ. ეტუა : ჰინ. ოტა : ხვარ. გიტა, გუტა : ბეყ. გიტალ „დასხმა“.

3. ხუნძ. შატ ~ ღოდ. შატი : ქამ.: ბაგვ. შატ : ტინდ. შატა : ახვ. ატალი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ყატ : ბეყ. შატტა (ჰუნხ. შატუ) „ფქვილი“.

4. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ქამ.: ტინდ.: ბაგვ.: ახვ. ბუტა : კარ. ნიტე ~ საკ. დიდ. ბეტი : ჰინ. ბეტე : ხვარ. ბუტა¹²² „vulva“.

5. ანდ.: ბოთლ.: ახვ. ტუქა : ღოდ. ტუქა... ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ტექა : ხვარ. ტექა (ინხ. ტექა, ტუქა) : ბეყ. ტიგა „ვაცი“.¹²³

6.1.4. წინაველარული ხშულები. წყვილბაგისმიერ-კბილისმიერი თანხმოვნებისაგან განსხვავებით, უკანაენისმიერ ყრუ ხშულ-მსკდომ თანხმოვანთა დაპირისპირება ხდება ფონოლოგიურად რელევანტური ნიშნის — ინტენსივობის კორელაციის საშუალებით და სინქრონიულ დონეზე ხუნძურ-ანდიურ ენებში მწყობრ სისტემას ქმნის. იგი ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს და მნიშვნელოვანწილად ართულებს ამ ენათა კონსონანტიზმის სახეს.

რაც შეეხება დიდოურ ენებსა და ხუნძურის ზოგ დიალექტს, ამჟამად აქ წარმოდგენილია წინაველარულთა სამწევრიანი რიგი, რომელიც

¹²¹ ბეყიტურსა და ზოგ ანდიურ (ბოთლ., ღოდ., კარ.) ენაში ბურთინა შესაძლოა ხუნძურისაგან იყოს შეთვისებული, მაგრამ ეს შესატყვისობის არსს ვერ ცვლის.

¹²² ხვარ. ბუტა შეიძლება შემოსული იყოს ანდიურ ენათაგან, თუმცა საკ. დიდ. და ჰინ. ენებში აუსლაუტის ხმოვანი კანონზომიერ შესატყვისობას (ი:ე) ავლენს.

¹²³ ტ. გულდავას „ვაკის“ გამოშხატეელი ლექსემა თურქულ ენებისაგან ნასესხობად მიაჩნია [გულდავა 1979, 74]. რამდენადაც ხსენებული სახელი კანონზომიერ შესატყვისობას ორივე თანხმოვნის (ტ, ქ) მიხედვით ამჟღავნებს [ლომათე 1955, 400-435], უნდა ვივარაუდოთ, რომ იგი ყუმუხურში (შდრ. თექე „id.“) კავკასიურ ენათაგან ჩანს შეთვისებული.

ხუთწევრიანი რიგის ტრანსფორმაციის შედეგად არის მიღებული. ამ ენებში ინტენსივობის მიხედვით დაპირისპირების ნეიტრალიზაცია, როგორც ცნობილია, უნდა განხორციელებულიყო დილოურ ფუძენაში [ლომთაძე 1962, 287; გულავა 1979, 54-55].

ხშულთა სისტემაში თავისებურებას ამჟღავნებენ წინაველარული რიგის ყრუ (ფშვინვიერი) ჭ და მკვეთრი კ, რომელთაც სათანადო მაგარი კორელატები მოეპოვებათ: ჭჳ, კჳ. ინტენსივობის მიხედვით დაპირისპირება არ არის ხშულთა ბუნებრივი ფონოლოგიური ნიშანი და, ამდენად, ისინი არსებითად აფრიკატებს ეკედლებიან, რის გამოც ბ. გიგინეიშვილი ჭჳ და კჳ მაგარ კორელატებს ოდესღაც არსებულ აფრიკატთა ხუთეულის ნაშთად მიიჩნევს [გიგინეიშვილი 1970, 189], რაც ნაკლებსარწმუნოა. ხშულთათვის ნიშანდობლივი სამეულებრივი სისტემის ასიმეტრიულობა სწორედ წინაველარულთა რიგში იჩენს თავს. ამ რიგის ინტენსიური კორელატების (ჭჳ, კჳ) ფონეტიკური რეალიზაცია ზოგ მკვლევარს საფუძველს აძლევს, რომ ისინი, ფარინგალურ ყ-სთან ერთად, აფრიკატებად მიიჩნიოს და მათ გრაფაში გააერთიანოს [იხ. გულავა 1964, 21-23; მაჰომედბეკოვა 1967, 14].

ჩვენი შეხედულებით, ველარულთა რიგის ხუთეული (გ, ჭ, ჭჳ, კ, კჳ) ერთ მთლიან მონოლითურ რიგს ქმნის და ისინი, როგორც წესი, უნდა გაერთიანდნენ ხშულთა გრაფაში. მათ ახასიათებს სპირანტთა და აფრიკატთათვის ნიშნეული განწმეის შესუსტება, მაგრამ ეს ნიშანი ირელევანტურია [იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 38, 51]. ნ. ტრუბეცკოისეული დებულება, რომ „ყველა ხუნძურ-ანდიური ხშულ-მსკდომი მოკლეა (არაინტენსიურია — ნ. ა.)“ — დაზუსტებას საჭიროებს [ტრუბეცკოი 1987, 249]. დამატებით არგუმენტაციას მოითხოვს აგრეთვე ისიც, რომ მაგარი ჭჳ, კჳ რეალიზდებიან აფრიკატებად, ხოლო მათი კორელატები (ჭ, კ) — ხშულ-მსკდომ თანხმოვნებად. არსებითად ამ მოსაზრებას იზიარებს ტ. გულავა, რომელსაც ინტენსიური ჭჳ, კჳ წარმოშობით ჭ, კ თანხმოვნების კორელატებად მიაჩნია, რომლებიც აფრიკატიზაციის შემდეგ მოწყდნენ ძირითად ხშულებს და აფრიკატული ბუნება შეიძინეს [გულავა 1959, 263].

ვეოლუციის თვალსაზრისით განსხვავება საანალიზო თანხმოვნებს შორის ხელშესახებად შედგენდება: გ, ჭ, კ ნულოვანი რეფლექსაციით არიან წარმოდგენილი, ხოლო ინტენსიური კორელატები სხვადასხვაგვარ ტრანსფორმაციას განიცდიან: სპირანტიზაციას (ჭჳ > ჳ > შჳ), ლატერალიზაციას (ჭჳ > ლ'), ღვებარუპტივიზაციას (კჳ > ჭჳ) და ა. შ.

ამ თანხმოვანთა პოსტულირება ხდება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულების მიხედვით:

•	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლოდ.	ჰინ.	ხვარ.	ხევ.
ბ	ბ	ბ(ბ.ა) ¹²⁴	ბ	ბ(ბ)	ბ(ბ.ა)	ბ(ბ)	ბ(ბ.ა)	ბ(ბ)	ბ	ბ	ბ	ბ	ბ
ქ	ქ	ქ(ჩ)	ქ	ქ(ქ)	ქ(ჩ)	ქ(ქ)	ქ(ქ.ჩ)	ქ(ქ)	ქ	ქ	ქ	ქ	ქ
ჭ	ჭ(ჯღ)	ჭ(ჩ)	ჭ	ჭ(ჭ)	ჭ(ჭ.ა)	ჭ(ჭ)	ჭ(ჭ.ჩ)	ჭ(ჭ)	ჯ	ხ(ხ.ა)	ხ	ხ(ხ)	ხ(ღ)
კ	კ	კ(ბ)	კ	კ(კ)	კ(ბ)	კ(კ)	კ(კ.ბ)	კ(კ)	კ	კ	კ	კ	კ
კ	კ(ჭტ)	კ(კ)	კ	კ(კ)	კ(კ.წ)	კ(კ)	კ(კ.პ)	კ	კ	კ	კ	კ	კ

ა. წინაველარული ხშულ-მსკდომი მუდგერი *გ.¹²⁵

1. ხუნძ. ჰეთო (<გიღუ) ~ ანდ.: ლოდ. გეღუ : ჰამ. ჰეტა (< *ჰეტა < *გელა) : ტინდ. გიღუ : ბაგვ. ჰითუ (< *გითუ) : კარ.: ახვ. ჰეთუ (< *გეთუ) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. კეტუ (< *გელუ) : ხვარ. კიტუ (< *გიღუ) : ხევ. გედო (ჰუნზ. გელუ)¹²⁶ „ჰატა“.

2. ხუნძ. ბუ-გო ~ ანდ. ი < უი < ჭი < *გი¹²⁷ (შდრ. ახვ. გი-დი): ბოთლ.: ჰამ. ი-და (< *გი-და) : ტინდ. გი-ჟა : ბაგვ. ი-რა (< *გი-რა) : კარ. ჰი-ჟა < ჰი-მა < გი-რა , ი-და (< *გი-და) : ~ საკ. დიდ. დ-ო-ლ' (< *გ-ო-ლ'): ჰინ. გო-ლ' : ხვარ. გო-ლ'ე, გო-ლი (დიალ. ვარ.): ხევ. გემ „არის“.

3. ხუნძ. გურგინაბ ~ ანდ. გურგუმა : ლოდ. გირგამუ : კარ. გურგამობ : ახვ. გირგან- ~ საკ. დიდ. გელმაჰიკა¹²⁸ („დამრგველება“) : ხვარ. გირმა¹²⁹ : ხევ. გომორდიგო (ჰუნზ. გერღუ) „მრგველი“.

4. ხუნძ. გირანა ~ ანდ. გირდი : ჰამ. გარად : ტინდ. გორდო („ჩათვლიმა“) : ბაგვ. გირგირი : კარ. გირე, გირდე (დიალ. ვარ.) „გაგორდა“, „დღწა“ ~ საკ. დიდ. ერ-ჟა (< *გერ-ჟა) : ჰინ. გორ-ა : ხვარ. გილ-ა (ინზ. გულ-ა)¹³⁰ : ხევ. გულ-ალ „დადემა“, „დადგმა“.

¹²⁴ ფრჩხილებში მოქცეულია დიალექტური და პოზიციური ვარიანტები.

¹²⁵ ტ. გულდავა მხოლოდ ორიოდ მაგალითს ასახელებს, რომელთაგან „გუგული“ აშკარად ონომატოპოეტურია, ხოლო მეორე („ჰეაბი“), ავტორისავე მითითებით, ანდიური ენებიდან უნდა იყოს დიდ. ენებში შესული [გულდავა 1979, 69].

¹²⁶ ეს სახელი წარმომავლობით ინდოევროპულია და ძალიან ძველი ნასესხობაა იბერიულ-კავკასიურ ენებში, რასაც ბგერათმეცნიერების არსებობაც ამტკიცებს [გვიგინიშვილი 1977, 79-80; თალიბოვი 1980, 283-284].

¹²⁷ იხ. ცერცვაძე 1965, 67; გულდავა 1964, 80.

¹²⁸ საკ. დიდ. გელმაჰიკა კომპოზიტი უნდა იყოს: გელმაჰიკა (შდრ. ხევ. გომორდოკალ „id“). ამ კომპოზიტის პირველი კომპონენტი (გელმა) საკუთრივ სიმრგველის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო (შდრ. ხვარ. გირმა „მრგველი“).

¹²⁹ საკ. ხვარ. კორკოლულ („id“) ტინდიურისაგან არის ნასესხები (შდრ. ტინდ. კორკოლუბ „id“).

¹³⁰ იხ. იმნაიშვილი 1963, 26, 34; შდრ. გულდავა 1979, 106-107; ბურჰულაძე 1986, 433.

5. ანდ. ჭინჭი (< *გინგი) : ბოთლ. გიგინა : ღოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: ჯინჯინ : ქამ. ჭიჭი¹³¹ (<*გიგინ) : კარ. გიგინ : ახვ. გიგილ, გიგიმ (ღიალ. ვარ.) ~ საკ. დიდ. გაგალი : შინ. გაგა : ხვარ. განგე „ყვავილი“.

ბ. წინაველარული ხშულ-მსკდომი არაინტენსიური ფშვინევი-რი *ქ:

1. ხუნდ. ბოროზ (< *ბოროქ)¹³¹ ~ ანდ. ბერჩა (< *ბერეჟა) : ბოთლ.: კარ. ბერჩა¹³² : ღოდ. ბერჩა : ქამ. ბეჩა (< ბეჟა) : ტინდ. ბეჟა : ბაგვ. ბეჟა, ბელჩა (<ბერეჟა) : ახვ. ბეჟა ~ საკ. დიდ. ბიჭორი : შინ. ბუჭორე : ხვარ. ბეჩოლა (<ბეჟოლა, შდრ. ინხ. ბეჟოლ): ბეჟ. ბეჟელა (ჰუნზ. ბეგალა)¹³³ „გველი“, „ჭია“.

2. ხუნდ. ქეჟე ~ ანდ. ქოქა : ბოთლ.: ახვ. ქაქა : ღოდ.: ბაგვ. ქაქა : ქამ. ჩაჩა (< *ქაქა) : ტინდ. ქეჟა ~ საკ. დიდ. ქიქი : ხვარ. ქაქა (ინხ. ქოქო) „ძუძუ“, „ძუძუს კერტი“.

3. ხუნდ. ქან ~ ბოთლ. ქუანი : ღოდ.: ბაგვ.: ქუან¹³⁴დი : ქამ.: ტინდ. ქუან¹³⁵ ~ საკ. დიდ. ქუა : ბეჟ. ქან¹³⁶ „სანთელი“.

4. ხუნდ. ქოდობ ~ ბოთლ. ქუალუ : ქამ. ქუალან¹³⁷ : ბაგვ. ქუალა „ხელთ ქონა“ ~ შინ. ქუბუდე : ბეჟ. ქო (ჰუნზ. ქორო) „ხელის მტევანი“.¹³⁴

5. ანდ. ქუბ : ბოთლ. ქობი : ღოდ.: ტინდ.: კარ. ქუბა : ქამ. ქობა („რკინა“) : ბაგვ. ქუბი ~ საკ. დიდ.: შინ. ქებუ : ხვარ. ქიბო (ინხ. ქებუ) : ბეჟ. ქობო „ტყვია“.¹³⁵

6. ქამ. ჩან (<ქან) : ტინდ. ქარა : ახვ. ქარი ~ საკ. დიდ.: შინ. ქოდი : ხვარ. ქოდე : ბეჟ. ქედა (ჰუნზ. ქერა)¹³⁶ „თმა“, „თმის ღერი“.

7. ანდ. მოქო : ბოთლ. მაქუსარ : ქამ. მაქუათი : ბაგვ. მაქუას : ახვ. მაქუაჩე ~ საკ. დიდ. მექო : ხვარ. მუქონუ : ბეჟ. *ნუქო (შდრ. ნუქოდო „მშიერი“) „შიმშილი“.

8. ხუნდ. ქუენ ~ ბოთლ. ინქუარ : ღოდ. იქუნ : ტინდ. ექუნა ~ შინ.: ხვარ.: ბეჟ. ქენ (შდრ. ხუნდ. ქუენ) „საქმელი“.

¹³¹ ილ. ცერცვაძე მაგარ ჭს მიიჩნევს ამოსავლად, რასაც სხვა ანდიური და დიდოური ენების მონაცემები არ უჭერს მხარს [ცერცვაძე 1953, 300; შდრ. გულაია 1964, 128].

¹³² ეს სახელი ბოთლიბურში, როგორც საკ. დიდოურში, „ქიასაც“ აღნიშნავს [გულაია 1963, 212].

¹³³ ქ > გ ჰუნზიბურში განხორციელებულა, რასაც ზოგიერთი ნასესხები სახელი ცხადყოფს: საკ. დიდ., შინ. ქოჩორი (შდრ. ჰუნზ. გოჩორი „იდ“) „ქოჩორი“. ხუნდ. ენის ანწ. ღიალექტში ანალოგიური პროცესი გვაქვს (ქგ) [ცერცვაძე 1948, 144].

¹³⁴ ქოდობ დაკავშირებულია ქუენრ („ხელის მტევანი“) სახელთან. ამავე ძირის შემცველი სახელები უნდა იყვნენ: ლაქ. ქუა : არჩ.: ლეზგ.: ხინ.: უღ. ქულ: წახ. ქელ: ინგ. ქულგ: ბაკბ. ქოგ „ხელის მტევანი“.

¹³⁵ ხუნდ. ტოჩი („იდ“) სულ სხვა ფუძე ჩანს [გულაია 1964, 151; შდრ. ლომთაძე 1962, 290].

¹³⁶ ფონეტიკურ გარდაქმნათა გრადაცია ამგვარია: ღ > რ > მ.

გ. წინაველარული ხშულ-მსკდომი ინტენსიური ფშვინვიერი *ქა დატულია უცვლელად ხუნძურში, ანდიურში, ბოთლიხურსა და ღოდობერიულში. ახვ.-ში ქ>ხ. ქამ. და ბაგვ. ენებში ქ>ქ, ხოლო ტინდ.-ში ქა > ხ > შა. ხუნდ. ენის დიალექტებში შემდეგნაირად იცვლება: ქა > ლ' (სიუხი), ქა > ხ (ჰიდ., ანწ.) [გულაფა 1964, 141].

დიდოური ენები არაერთგვაროვან რეფლექსებს გვიჩვენებენ: საკ. დიდ. ქა > ხ > ჰა, შინ. ქა > ხ, ხვარ. ქა > ხ > ჰა, ბეე. ქა > ხ.

1. ხუნდ. ნაქჷ, ნახო (დიალ. ვარ.) ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ. ნიქჷ : ქამ. ნიქჷ : ტინდ. ნიშაჷ (< აქნ.-ანდ. ნიქჷჷ) : ახვ. ნიხო (< *ნიქო) ~ საკ. დიდ. ნოხჷ: ხვარ. ხოხორო (< *ნოხორო): ბეე. ნახო (ჰუნზ. ნახუ) „ჩალა“, „ბზე“.

2. ხუნდ. მიქა ~ საკ. დიდ. ნახ'უ, ნაჰაჷ, ნეჰაჷ, ნეხ'თი (დიალ. ვარ.): შინ. ნეხ'თი : ხვარ. ნიჰო (< *ნიხო) : ბეე. ნიღე (< *ნიხე) „მუხა“.

3. ხუნდ. ქჷუნა ~ ანდ. ბიჩი (< ბიქი) : ბოთლ.: ღოდ. ბიქჷ : ქამ. ბიც (< ბიცი < ბიჩი < ბიქი):¹³⁷ ტინდ. ბიშა (< ბიხო < ბიქა) : ბაგვ. ბიშა (< ბიქა): კარ. ბიქჷ : ახვ. ბიხერი (< *ბიქერი „დაიჭირა“, „მოიხელთა“) ~ შინ. რუხ-ა : ბეე. დოხ-ალ (ჰუნზ. როხ-ა) „დაქერა“, „მოხელთება“.

4. ხუნდ. ქჷზე ~ ანდ. ბუქჷდუ: ბოთლ. ბუქი : ქამ. ბუქლა : კარ. ბექჷალ'ა ~ ხვარ. ლეკჷლა (< *ლექჷლა) : ბეე. ბექალ (ჰუნზ. ბექა) „წაქცევა“, „დავარდნა“.

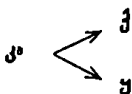
6.1.5. ერთი „ანომალიური“ ბგერათშესატყვისობის შესახებ. ხუნძურ-ანდიურ ენათა უკანანისმიერ მკვეთრ კ-სა და მის ინტენსიურ კორელატ კ-ს დიდოურ ენებში სხვადასხვა რეფლექსები (კ, ყ, ქ) მოეპოვება, რაც სპეციალისტების აზრთა სხვადასხვაობას იწვევს: ერთნი საერთო ამოსავლად ფარინგალიზებულ ყ'-ს მიიჩნევენ [იმნაიშვილი 1963, 38], მეორენი — კ-ს [ლომთაძე 1962, 290-291; შდრ. ბოკარევი 1959, 32], მესამენი კი აღადგენენ ბოლომდე გაურკვეველი გვარობის კ-ს მიმსავსებულ აბრუპტიულ ხშულ (resp. ფარინგალიზებულ მსკდომ) ჳ' არქიფონემას [გულაფა 1979, 191; გიგინეიშვილი 1977, 137-138].

ჩვენი აზრით, ხუნდ. კ : ს.-ანდ. *კ : ს.-დიდ. *კ შესატყვისობის დარღვევის საკითხი არც დაისმის, ვინაიდან გამონაკლისებად მიჩნეულ მაგალითებში კა > კ პროცესი ზემოხსენებული შესატყვისობის წარმოქმნის შემდეგ ხუნძურში ჩანს განხორციელებული. ამ დებულებების სისწორეს

ცხადყოფს, ერთი მხრივ, სხვა დაღესტნურ ენებში ამ რიგის მაგალითების („იყო“, „ორი“...) ერთგვაროვანი რეფლექსაცია [გიგინეიშვილი 1977, 138], მეორე მხრივ, ზოგი სახელის („ორი“) შინაგანი რეკონსტრუქცია. კერძოდ, კ > კ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი ინტენსივობის კორელაციის მოშლის საერთო ტენდენციით უნდა იყოს შეპირობებული.¹³⁸ ინტენსიური კ კორელატის შემკველი „ორის“ აღმნიშვნელი ძირი რელიქტურად დაჩნდება ზოგ სახელში,¹³⁹ მაგ.: ხუნდ. შარ-კი-ნ, შორ-კი-ნ (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. შორ-ჭი-ნ (<შორ-კი-ნ) : კარ. არ-კი-ნ : ბაგვ. შარ-ჭი-მ (< შარ-კი-მ) : ტინდ.: შარ-კი : ახვ. შარ-კი ~ საკ. დიდ. ყ'უ-ნუ-ლა¹⁴⁰ : შინ. ყუი-ნუ : ბეფ. ყუ-ნ-ლ'ელ¹⁴¹ („ტყუბები“) „საქონელი ერთი წლიდან ორ წლამდე“.¹⁴²

ამგვარი ინტერპრეტაციით არაინტენსიური კ-ს შესატყვისობიდან დარღვევები გამოირიცხება და შესაბამისი ფორმულა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებშიც გასწორდება.

ყურადღებას იქცევს ინტენსიური კ-ს არაერთგვაროვანი ტრანსფორმაცია დილოურ ენებში, რომლებშიც ამოსავალი კ ხან ყ-ს გვამლევს, ხან — ქ-ს. ტ. გუდავას ვარაუდით, ხუნდ.-ანდ. კ : დიდ. ყ რეალიზებულია ლაბიალური ელემენტის წინ, ხოლო დანარჩენ პოზიციებში გვექნება შესაბამისად კ : ქ, რაც არსებითად მართებული ჩანს [გუდავა 1979, 191]. აქედან გამომდინარე,

ორგვარი ტრანსფორმაცია პოზიციურად რომ არის შეპირობებული, გვიდასტურებს სათანადო შესატყვისობის წევრთა დისტრიბუციული ანალიზი. კერძოდ, ხუნდ.-ანდ. კ : დიდ. ყ შესატყვისობა დასტურდება ოდენ #—S, V—S ფონოლოგიურ პოზიციებში, სხვა შემთხვევებში თავს იჩენს

¹³⁸ ამ პროცესის რეალიზაციის კონკრეტული მიზეზები საძიებელია.

¹³⁹ ანალოგიურად უნდა იყოს მიღებული ბუქუნა < *ბუკუნა („იყო“) ზმნის ძირისეული კ.

¹⁴⁰ შდრ. ხუნდ. კანლ'-ალ („ტყუბები“). ამ სახელის ფუძის თანხმოვანთა შორის ზუსტი შესატყვისობა ვლინდება: კ:ყ, ნ:წ, ლ':ლ.

¹⁴¹ შდრ. საკ. დიდ. ყ'უ-ლა, ხვარ. ყ'უ-ა-ლ'ულა („იდ“). ამავე ძირისა ჩანს ხვარ. ყ'ო-ლ'უ (ხეინ.) < კო-ლ'უ (ინზ.) „ფიწალი“.

¹⁴² თუ ოდინდელი ქართული ნასესხობა არ არის, შდრ. ქართ. ერკემ-ალი [ერეკაძე 1948, 147].

ხუნდ.-ანდ. კ : დიდ. ქ შესატყვისობა.¹⁴³ თითო საილუსტრაციო მაგალითი: ა) კ : ყ : ხუნდ. მუნკა (< *ნიკაჲ-ად) ~ ანდ. ჰინკაჲ (< *ნი-კაჲ-ად): ქამ. ჰეკაჲ (< *ნე-კაჲ-ად) ~ საკ. დიდ. აყ'უ (< *ნა-ყჲ-იდ): ხეარ. ა'ყჲ (< *ნა-ყჲ-ად) „თაგვი“; ბ) კ : ქ : ხუნდ. ~ ანდ.: კარ. კარა ~ ბეჲ. ქ'ლ' (ჰუნზ. ქელო „id.“) „კოლო“.

ამრიგად, ირკვევა, რომ „ანომალიური“ შესატყვისობის სახელით ცნობილი ბგერათშესატყვისობა ხუნდ.-ანდ. კ ~ დიდ. ქ, ყ წარმოადგენს ჩვეულებრივი სახის კანონზომიერ ფონემურ შესატყვისობას. ინტენსიური კ-ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაციის ახსნა ხერხდება როგორც შინაგანი, ისე შედარებითი რეკონსტრუქციის მეშვეობით.

6.2. აფრიკატები

6.2.1. ზოგადი. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამჟამად ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემას მოეპოვება ოდენ ყრუ ფარინგალური აფრიკატები, რომლებიც ინტენსივობის კორელაციას ქმნიან და ოთხწევრიანი ლოკალური რიგებით არიან წარმოდგენილი : არაინტენსიური ფშვინვიერი — ინტენსიური ფშვინვიერი, არაინტენსიური აბრუპტივი — ინტენსიური აბრუპტივი [ტრუბეტკოი 1987, 248; გულავა 1959, 262]. ამოსავალი მქდერი აფრიკატების კვალი საკვლევ ენებში არც ამჟამად შეინიშნება და მათი არსებობა არც ფუძენაში არის სავარაუდებელი.

მართალია, ტ. გულავა ისტორიულად აფრიკატთა ხუთეულებრივ სისტემას ვარაუდობს [გულავა 1958, 260], მაგრამ მოგვიანებით, სათანადო შესატყვისობათა გამოწვლილვითი ანალიზის საფუძველზე, იცვლის თვალსაზრისს და აღადგენს მხოლოდ ყრუ აფრიკატებს [გულავა 1959, 265; 1964, 25]. დაახლოებით ანალოგიურ აზრს ადგას ე. ბოკარევი [1958, 8; 1981, 37-43]. ვფიქრობთ, სისტემის სიმეტრიულობის პრინციპი მოითხოვს მქდერი აფრიკატების (ძ, ჯ, ლ, ღ) გენეზისის გარკვევას, რომელთა არქეტიპების პოსტულირება დარგულისა და ლეზგიურ ენათა მონაცემების გათვალისწინებით უნდა მოხდეს. ამისი ცდები სპეციალურ ლიტერატურაში გვაქვს, თუმცა მქდერ აფრიკატთა არსებობა საკვლევ ენათა დაშლამდე გაურკვეველია (ტრუბეტკოი 1987, 280; ბოკარევი 1958, 8-9; გიგინეიშვილი 1977, 82-84). ამ კუთხით ყურადღებას იქცევს ე. ლომთაძის ორიგინალური მოსაზრება, რომელიც არ იზიარებს ტ. გულავას დებულებას მქდერ აფრიკატთა ფუძენაში უქონლობის შესახებ და მათ გაქრობას უცხო ენათა (არაბულისა და რუსულის) ზეგავლენას მიაწერს [ლომთაძე 1998, 40].

¹⁴³ თუ პოზიციურად შეპირობებულობას გამოვრიცხავთ, მაშინ დიდ. ენებში აუცილებელი გარდუვალობით უნდა დაეუშეათ დუბლეტების არსებობა, მაგ.: საკ. დიდ. ყ'ანო „ორი“ — კოხ „ორჭერ“ [შდრ. სტაროსტინი 1995, 46].

უნდა აღინიშნოს, რომ წინამორბედ მკვლევართაგან არავის უცდია ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში მქედერ აფრიკატთა უქონლობის (resp. მქონებლობის) მეცნიერული დასაბუთება. ზემონახსენები დებულებები ზოგადი ხასიათისაა, სახელდობრ: „მქედერ სპირანტთა არავითარი კვალი არ შეინიშნება ამ ენებში“ [გულავა 1979, III].

6.2.2. წინანუნისმიერი (სისინა) აფრიკატები.

ა. მქედერი აფრიკატი *ძ. ძ ამჟამად არ დასტურდება ხუნძურში, ანდიურში, ბოთლიხურში და ა. შ. საკ. დიდ. ენის საპადურ დიალექტში ერთადერთ სიტყვაში სპორადულად იჩენს თავს: ხინძორ < ხინზორ¹⁴⁴ „უკან“. ამ რიგის მაგალითებში ძ წარმომავლობით მეორეულია და ზ-ს ალოფონს ეთანაბრება [ბოკარევი 1958, 6; გულავა 1959, 264].

აღდგება თუ არა ძ ისტორიულად ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში?

აფრიკატთა რიგის სისინა სიბილანტი *ძ საერთო-დადესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე პოსტულირდება [ტრუბეცკოი 1987, 275, 280] და იგი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში შემდეგ რეფლექსებს გამოავლენს: ხუნძ. წა (> ცა) ~ ანდ. წა : ბოთლ. წა : ლოდ. ცა : ქამ. წა (> წ)¹⁴⁵ :

ტინდ. ცა : ბაგვ. წა (> წ) : კარ. წა (> წ) : ახვ. წა ~ საკ. დიდ. ც : შინ. ც (> ჩ)¹⁴⁶ : ხვარ. ც (> ჩ)¹⁴⁷ : ბეჟ. ც :

საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნძ. ნუწა ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. შინწუ : ლოდ. შინცუ : ქამ. შინწუ : ბაგვ. შინწა : ტინდ. შინცუ : ახვ. ინწა-საკ. დიდ.: შინ. ცაც : ხვარ. აწ (< *ნაც) : ბეჟ. აწ (< *ნაც) „კარი“.

2. ხუნძ. მაწა ~ ანდ.: ბოთლ.: ახვ. მიწთ : ლოდ.: ტინდ. მიცთ : ქამ.: ბაგვ. მიწა : კარ. მაწთ ~ საკ. დიდ.: შინ. მეც : ხვარ.: ბეჟ. მიც „ენა“¹⁴⁸.

3. ხუნძ. წან ~ ანდ. წან : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ. წან : ქამ. წან : ლოდ.: ტინდ. ცანმი : ახვ. წანი ~ საკ. დიდ. ციმი : შინ. ჩიმი : ხვარ. ცინმი : ბეჟ. ცა „მარილი“.

4. ხუნძ. წუღზე ~ ანდ. წურუ : ბოთლ. წურუნ : ლოდ. ცურდი : ქამ. წუღილა : ტინდ. ცუღლა : კარ. წორანლა : ახვ. წორურულა ~

¹⁴⁴ შდრ. ანალოგიური პროცესი ანწუხურ დიალექტში [ერეკვაძე 1948, 132].

¹⁴⁵ წგრაფემით მკვეთრი სპირანტი აღინიშნება [გულავა 1971, 31].

¹⁴⁶ ც > ჩ ორიოდ სახელში („მარილი“, „კიბი“) შეინიშნება და იგი, როგორც ჩანს, შეპირობებულია ძ, ე ხმოვნების მეზობლობით — პალატალიზაციით [ლომთაძე 1963, 74-76; გულავა 1979, 23].

¹⁴⁷ ერთ მაგალითში შეიმჩნევა: ჩიკი < *ციკი (შდრ. საკ. დიდ. ცეკი „id“). შესაძლოა, ამ სახელის პირველი კომპონენტი „თხას“ უკავშირდებოდეს, მეორე კი — „ტყავს“ [ლომთაძე 1998, 135].

¹⁴⁸ არს. ჩიქობავა ამოსავალ ოდენობად დ-ს უშვებს [ჩიქობავა 1974, 52].

საკ. დიდ. ცეცა : შინ. ტეცა : ხვარ. ცეცა : ბეე. ტუცალ (შუნზ. ტუცა) „გამოწურვა“.

ახლა მოვიყვანოთ ისეთი მაგალითები, რომელთა ფუძეც ამოსავალ ინტენსიურ აბრუბტივ წა-ს შეიცავს:

1. ხუნძ. წჷ ~ ანდ. წჷა : ბოთლ.: კარ.: ახვ. წჷნ-: ღოდ.: ტინდ. ცჷნ-: ჭამ.: ბაგვ. წჷნ ~ საკ. დიდ. ჩანიდა (< *ცანიდა) : შინ.: ხვარ.: ბეე. ცან „თხა“.

2. ხუნძ. შოწა ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. შუნწა : ღოდ. შუნცა: ჭამ. შუნწა : ტინდ. შუნცა: ბაგვ. შუნწა : ახვ. შუნწა ~ საკ. დიდ. ნუცი : შინ. ნუცი : ხვარ. ნუცი : ბეე. ნუცი „თაფლი“.

ზემომოყვანილი მაგალითების ჩვენებით, ამოსავალი წა და მეორეული წა (< *ძ) ერთგვაროვან სპონტანურ ცვლილებებს განიცდიან და, აქედან გამომდინარე, ერთნაირ ბგერათშესატყვისობებს იყალიბებენ. ეს საფუძვლიანად ამტკიცებს, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში მეორეული წა (< *ძ) აბრუბტივის შერწყმა თავდაპირველად წა-სთან უკვე დამთავრებული იყო.¹⁴⁹ შემდეგ კი მათ, ბუნებრივია, ერთგვარი ტრანსფორმაცია განიცადეს და ისტორიულად დადასტურებულ ყველა საკვლევ ენაში შესაბამისი შესატყვისობის ერთიანი ფორმულის წევრებად დაგვიდასტურდნენ.

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ც. აფრიკატთა წყების არაინტენსიური სისინა სიბილანტი *ც რეკონსტრუირდება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ღოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	შინ.	ხვარ.	ბეე.
ც	ც(ს,შ,ჩ)	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ჩ	ს	ს(შ)	ს	ს

1. ხუნძ. ცა ~ ანდ. სოლ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სალუ : ჭამ. სალუ : კარ. სალი, სალე, სალა (დიალ. ვარ.) : ახვ. ჩილო ~ ხვარ. ხელ (ინხ. სილ) : ბეე. სილა¹⁵⁰ „კბილი“.

¹⁴⁹ აქ ღვება *ძ-ს შემდგომი რეფლექსაციის საკითხი: *ძ $\begin{matrix} \nearrow \text{წ} \\ \searrow \text{წა} \end{matrix}$ [გიგინეიშვილი

1977, 83], თუ *ძ > წა [ბოკარევი 1981, 37-38]. ჩვენ მეორე თვალსაზრისი უფრო პართებულად მიგვაჩნია.

¹⁵⁰ იხ. გულაფა 1979, 112; ბურჭულაძე 1988, 241-245.

2. ხუნძ. ბიცანა ~ ანდ. ბოსან⁵ : ბოთლ. მასა : ლოდ.: ქამ.: ბაგვ.:
 კარ. ბასან⁶ : ტინდ. ბასონ⁷ : ახვ. მაჩანი „მოყვა“ ~ საკ. დიდ.: შინ. ეს-ა :
 ხვარ. ის-ა : ბეე. ნის-ალ „თქმა“, „მოყოლა“.

3. ხუნძ. ოც (ჰიდ. ოს, ანწ. ოშ, ბათლ. ოჩ) ~ ანდ. უნსო :
 ბოთლ.: ლოდ.: კარ. უნსა : ქამ.: ტინდ.: ბაგვ. მუსა : ახვ. უჩა ~ საკ.
 დიდ. ის (საპ. ოს) : შინ. უშ : ხვარ. ინს (ინხ. ენს) : ბეე. ონს „ხარი“.

4. ხუნძ. ცო ~ ანდ.: ქამ.: ტინდ.: ს-ებ : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ.
 ც-ებ ~ საკ. დიდ. სი-ს : შინ. ჰე-ს : ხვარ. შა-ს¹⁵¹ : ბეე. შონ-ს¹⁵² „ერთი“.

5. ხუნძ. შარაც (ჰიდ. შარას, ანწ. შარაშ, ბატლ. შარაჩ) ~ ანდ.
 ორსი : ბოთლ.: ლოდ. არსი : ქამ.: ბაგვ. ას : ახვ. აჩი ~ ხვარ. ოს
 „ვერცხლი“ > „ფული“.

6. ხუნძ. ბორცინე ~ ანდ. ბასინნუ : ბოთლ. მასი : ქამ. მასინა :
 ტინდ. ბასინლა : ბაგვ. ბასან : კარ. ბასალა : ახვ. მაჩუნულა ~ საკ.
 დიდ. ბასადა : შინ. ბასაზ : ხვარ. ნასა : ბეე. მასალ „გაზომვა“.

განმხილვით დგას რამდენიმე სახელი, რომლებშიც, ახვარხურისა
 (შ) და ზოგი დილოური (საკ. დიდ., შინ. ხვარ.) ენის (ზ) ჩვენების მიხედ-
 ვით, ამოსავალი ც-ს შესატყვისობა ირღვევა [არდოტელი 1999, 94].

ისმის კითხვა: „დათვი“, „მელა“, „ჩაჩილი“, „კოწახური“ და მისთ.
 სახელები ასახავენ თუ არა ზემოწარმოდგენილი შესატყვისობის რეალუ-
 რობას?

6. ტრუბეცკოიდან მოყოლებული ზემონახსენებ ლექსმათაგან ორ
 მათგანს („დათვი“, „მელა“) *ც : ს შესატყვისობის წვერებად მიიჩნევენ
 [ტრუბეცკოი 1987, 256; მაჰომედბეკოვა 1955, 304; გულავა 1959, 274;
 1964, 86; ბოკარევი 1981, 27; ლომთაძე 1962, 286; თალიბოვი 1980, 295],
 თუმცა ტ. გულავა გამონაკლის მაგალითებში ერთგვარი დაექვეებით უყუ-
 რებს *ც > ს პროცესის მართებულობას. მოგვიანებით ამავე საკითხს სპე-
 ციალურად შეეხო ბ. გიგინეიშვილი და სარეკონსტრუქციო ც და ს არა-
 ერთგვაროვანი რეფლექსაციის გათვალისწინებით (ახვ. შ ნაცვლად ჩ აფ-
 რიკატისა, საკ. დიდ., შინ. და ხვარ. ზ ნაცვლად ს სპირანტისა...), დადეს-
 ტურ ფუძენაში ივარაუდა დუბლეტურ ფორმათა არსებობა, რომლებ-
 შიც ც-ს თავისუფლად ვარიანტდნენ [გიგინეიშვილი 1972, 72].

ჩვენი ვარაუდით, ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ფუძენის დუბლეტურ
 ფორმათათვის საერთო ამოსავლად *ც უნდა აღდგეს, რომელიც ხუნძ.
 ენის დიალექტებში სპირანტიზაციისა და გაშიშინების საფუძველზე ამგვარ
 ტრანსფორმაციას განიცდის : *ც : ხუნძ. ც > ანწ., ჰიდ. ს > ქადაქ. შ
 [ცერცვაძე 1974, 132].

¹⁵¹ იდენტური დიალექტური ფორმებიდან მხოლოდ ერთ-ერთს ვიმოწმებთ.

¹⁵² „ბილისა“ და „ერთის“ გამოშატველ სახელებს გ. ბურკულაძე წარმომავლობით
 ერთმანეთს უკავშირებს [ბურკულაძე 1988, 253].

საფიქრებელია, ამ რიგის მაგალითებში სპირანტიზაციის პროცესი (*ც > ხ), რომელმაც სათავე დაუდო თავისუფლად მონაცვლე ფორმებს, წინ უსწრებდა გაშიშინებისა (ახვ. შ) და გამჟღერების (დიდ. ზ) პროცესებს [შდრ. გულაფა 1979, 208]. მას შემდეგ კი, რაც ს.-ანდ. და ს.-დიდ. ენებში მეორეული ხ (< *ც) და ამოსავალი *ხ ერთმანეთს დაემთხვნენ, თანაბარი ტრანსფორმაცია განიცადეს. თითო საილუსტრაციო მაგალითი:

1. *ც : ხუნდ. ცი ~ ანდ. სედი : ბოთლ. სი¹⁵³ : ახვ. შინ : ~ საკ. დიდ. ზეი : შინ. : ხვარ. ზე : ბეყ. სი „ღათვი“.

2. *ხ : ხუნდ. სანი ~ ანდ. სონ : ბოთლ. სან : ახვ. შანი ~ საკ. დიდ. შინ : შინ. ზენუ : ხვარ. ზან¹⁵³ : ბეყ. სინო „კოწახური“.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატი *ცა. *ცა-ს მოეპოვება შესატყვისობის შემდეგი ფორმულა:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ჰამ.	ტინდ.	ბავ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	შინ.	ხვარ.	ბეყ.
ცა	ცა(სა)	ცა	ცა	ც	ცა	სა(ცა)	ცა	ცა	ს	ს	ს	ს

1. ხუნდ. ფურუცა ~ ანდ. რებცჟუ (< *ბერცჟუ) : ბოთლ. ფერცჟუ : ჰამ. ბიდაცა : ლოდ. რეცთი : ტინდ. ბეცთი : კარ. ბეცთი : ახვ. შეცთი ~ საკ. დიდ. ბირუს : ხვარ. ბარუს : ბეყ. ბოცოს „ხის კავი“, „ოქოქა“.

2. ხუნდ. ჟაცა¹⁵⁴ ~ ანდ. ჟოცთი : ბოთლ. : ლოდ. : ტინდ. : კარ. : ახვ. ჟაცთი¹⁵⁵ : ჰამ. ჟაც ~ საკ. დიდ. ესითუ : შინ. ესსუ : ხვარ. ეს : ბეყ. ის (ჰუნზ. ეს) „ძმა“.

3. ანდ. სობირუ (< *ცობირუ)¹⁵⁶ : ბოთლ. ცობარუ : ჰამ. ცობ : ტინ. ცობარა : კარ. ცობერო : ახვ. ცობერა ~ საკ. დიდ. სები : შინ. სე-ბე : ხვარ. სება (ინხ. სუბო) : ბეყ. სიბოჟა „ზამთარი“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური აფრიკატი *წ. ისტორიული წინანუნისმიერი აფრიკატი *წ ახვ. ენაში თავისავე გვარობის ჰ-ში გადადის, ხოლო ჰამ. ენის ზოგ დიალექტში ზზ (ჰიჰ.) და დდ (ჰად.) ნაირსახეობებდა ტრანსფორმირდება [გულაფა 1964, 130]. შინუხურ ენაში ანლაუტსა და ინლაუტში ი-ს მომდევნოდ წ > ჰ [იმნაიშვილი 1963, 39;

¹⁵³ შინ. ზელუ მკლარი ფიქსაციის შედეგია, ხოლო ხვარ. ანზა („ცირცელი“) სხვა ფუტეა [შდრ. ლევილ 1971, 160].

¹⁵⁴ შულანობის მეტყველებაში ადასტურებენ ჟა-წა („id.“) ფორმის არსებობას: ცა > წა [ჩიქობავა 1979, 81].

¹⁵⁵ ამავე ძირს შეიცავს „დის“ აღმნიშვნელი სახელიც [გულაფა 1979, 122].

¹⁵⁶ იხ. ცერცვაძე 1965, 60.

ლომთაძე 1963, 74]. სხვა საკვლევ ენებში იგი კარგად არის შემონახული და რეკონსტრუირდება შესატყვისობის ქვემოწარმოდგენილი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	კამ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საყ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეყ.
წ	წ(ჰ)	წ	წ	წ(ზხ, ღღ)	წ	წ	ჰ	წ	წ(ჰ)	წ	წ

1. ხუნძ. ანწ-გო (ანწ. ანჭ-გუ) ~ ანდ. ჰოწო-გუ : ბოთლ.: ღღ.: ღღ.: ბაგვ.: კარ. ჰაწა-ღა : კამ. აწა-ღა (ჰიჰ. აზზა-ღა) : ტინდ. ჰაწა-ღა : ახვ. აჰა-ღა-ბე ~ საყ. დიდ. ოწი-ნო (საჰ. ოწწე-ნ) : ჰინ. ოწე-ნო : ხვარ. უწა-ნ : ბეყ. აწო-ნა (ჰუნზ. ოწან) „ათი“.

2. ხუნძ. წიღა-ბ ~ ანდ. წიჰუ : ბოთლ.: წიწ, წიჰუ¹⁵⁷ : კამ. წიწღუ-ბ : ტინდ.: წიწღუ-ბ : ბაგვ. წინღუ-ბ : კარ. წიღო-ბ : ახვ. ჰინ-ღა-ბე ~ საყ. დიდ.: ხვარ. ეწზუ : ჰინ. ეწენ-ღიღუ : ბეყ. იწწო (ჰუნზ. გწწუ) „ახალი“.

3. ხუნძ. წა (ანწ. ჰა) ~ ანდ.: კამ. წა : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. წაღ : ღღ. წაღი : ახვ. ჰარი ~ საყ. დიდ. წი : ჰინ. ჰე : ხვარ. წა : ბეყ. წო „ცეცხლი“.

4. ხუნძ. ბაწ (ანწ. ბაჭ) ~ ანდ. ბოწო : ბოთლ.: ღღ.: კამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ბაწა : ახვ. ბაჭა ~ საყ. დიდ. ბოწი : ჰინ. ბოწე : ხვარ. ბოწა : ბეყ. ბაწო „მგელი“.

5. ხუნძ. წუნა ~ ანდ. ბიწი : ბოთლ. ჰიბ-წ-უ : ბაგვ.: ღღ. ბეწი : ტინდ. ბეწო : კამ. ბიწ : კარ. ბეწე : ახვ. ბეჭარი ~ საყ. დიდ. რიწი : ჰინ. რიჭიშ : ხვარ. ლეღწა : ბეყ. როწირო „აივსო“.

6. ხუნძ. ჰორ (<წორ) ~ ანდ. წიჰუ : ტინდ.: წიწღუ : ბაგვ. წი : ახვ. ჰინღო ~ საყ. დიდ წერუწო (< წერუწო „ხედმიწ. „ისარი+მშვილდი“): ჰინ. წერუწა (ხედმიწ. „ისარი-მშვილდი“ : ხვარ. წე : ბეყ. წულუ „ისარი“, „მშვილდისარი“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი წა წინანუსნის-მიერი აფრიკატი *წა ტინდიურში, ღღობერიულსა და ხუნძურის ზოგ დიალექტში ც-ს გვაძლევს, ხოლო დილოურ ენებში — ც-ს. დიდ. ენებში

¹⁵⁷ ტ. გულაგა ბოთლ. წიწუ ფორმას იმოწმებს [გულაგა 1964, 87]. ალბათ, უნდა იყოს წიწღუ, ვინაიდან იწ ნაზალიზებულია და ხმოვანთმიმდევრობა იწუ ხმოვანთგამყარად მ-ს მოითხოვს (მდრ. კამ. წიწღუ-ბ „id“.). მასთან, იგი ზოგჯერ გამოხატულია წიწ ფორმითაც [იხ. გულაგა 1963, 241], რაც დაზუსტებას საჭიროებს.

ფაკულტატურად $\text{C} > \text{ჩ}$. საბოლოო ჯამში მისი შესატყვისობის ფორმულა ასეთ სახეს მიიღებს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	კამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეც.
წა	წა(ცა)	წა	წა	ცა	წა	ცა	წა(სა)	წა(სა)	წა	ც	ც	ც	ც

1. ხუნძ. წუნ ~ ანდ. წუნ : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ.: წუნ^ძ : ლოდ. ცუნ^ძ : კამ. წუნ^ძ : ტინდ. ცუნ^ძ : ახვ. წუნ^ძ ~ საკ. დიდ. ცე : ჰინ. ცა : ხვარ. ცე (ინბ. ცე^წ) : ბეც. ცეჰა (ჰუნბ. ცე) „არწივი“.

2. ხუნძ. წარ ~ ანდ. წერ : ბოთლ.: კამ.: კარ.: ახვ. წერი : ლოდ. ცრა : ბაგვ. წერ : ტინდ.: ცერა ~ საკ. დიდ. ც : ჰინ. ცე : ხვარ. ცა : ბეც. ცარო „სახელი“.

3. ხუნძ. ნაწა ~ ანდ. ნოწი : ბოთლ.: ახვ. ნაწი : ლოდ. ნაწი : კამ.: ბაგვ.: ნაწი : კარ. ნაწე ~ საკ. დიდ. ნ-ც : ჰინ. ნ-ცე : ხვარ. ნცა : ბეც. ნაცო „ტილი“.

4. ხუნძ. წინო ~ ანდ. წუნნი : ბოთლ.: ბაგვ. წინი : ლოდ. ცუნ^ძ : კამ. წუნ^ძ : ტინდ.: ცუნ^ძ : კარ. წუნდულ : ახვ. წუნ^ძ ~ საკ. დიდ. ცატორი : ჰინ. ჩიტო (< *ციტო) : ხვარ. ციტონ : ბეც. ცატა „ჭიბჭი“.

5. ხუნძ. წე (< *წან) ~ ანდ. წიმა : ბოთლ. წონალ^წ : კამ. წონალ^წ : ტინდ. ცუნალ^წ : ახვ. წონოლ^წ ~ საკ. დიდ. ჩანიმა (< *ცან-მა. ნვრ. ცანილუ „წალი“) : ჰინ.: ხვარ.: ბეც. ცან „თხა“.

6. ხუნძ. ჰოწო ~ ანდ.: ბოთლ. ჰინწუ : ლოდ. ჰინცე : ბაგვ. ჰინწი : კამ. ჰინწი : ახვ. ჰინწი ~ საკ. დიდ. ოც : ჰინ ჰჩ (<*ჩიწ <*იცი) : ახვ. ოც^წ (დიალ. ვარ.) : ბეც. ა^წც (ჰუნბ. გ^წც) „კალო“.

7. ხუნძ. წუნეიხე ~ ანდ. წუნნე (<*წუნდუ) : ბოთლ. წუნდი : კამ. წუნ^ძ : ლოდ. ცუნილ^წ : კარ. წუნალ^წ : ახვ. წონულ^წ ~ ბეც. ცუნალ^წ „წივი“, „კონა“.

623 უკანანისმიერი (შიშინა) აფრიკატები.

„ნელჯის აფრიკატი *ჭ აფრიკატთა წყების ამოსავალი უკანანუ-რედიკალი წინა სპირანტი ჭ უცვლელად არც ერთ ხუნძურ-ანდიურ-დი-ალურ ენაში შეგონებული.“¹⁵ სპეციალურ ლიტერატურაში მისი გენე-

¹⁵ „ნელჯის აფრიკატი უკანანუ-რედიკალი წინა სპირანტი ჭ უცვლელად არც ერთ ხუნძურ-ანდიურ-დი-ალურ ენაში შეგონებული.“ სპეციალურ ლიტერატურაში მისი გენე-
[ჩიჭობავა, ცერცვაძე
1971]

ზისის გარკვევის რამდენიმე სერიოზული ცდაა წარმოდგენილი [ტრუბეცკოი 1987, 280; ბოკარევი 1958, 8-9; დეშლი 1971, 43; გიგინეიშვილი 1977, 84-85; 1967, 203-217; თალიბოვი 1980, 298...].

6. ტრუბეცკოის შეხედულებით, საერთო-დაღესტნურ მედერ შიშინა ჭს ხუნძურ-ანდიურ ენებში შესატყვისად Ψ მოეპოვება [ტრუბეცკოი 1987, 280]. ამ დებულების დასაბუთებლად მოყვანილია სამი მაგალითი: 1. „თავად“, 2. „სმა“, 3. „შეწვა“.

ჩვენი აზრით, ზემოხსენებული მაგალითები ლეზგიურ ენებში ჭს შესატყვისობის მხოლოდ ილუზიას ქმნიან. ამის გაუთვალისწინებლობით ჩანს გამოწვეული, რომ ბ. გიგინეიშვილი ხუნძურ-ანდიურ ენებში ჭს რეფლექსებად მიიჩნევს ორ ფონემას: * $\chi > \chi/\Psi$, რომლებიც ამოსავალ ეტაპზე დუბლეტური ფორმების არსებობას გულისხმობენ [გიგინეიშვილი 1977, 83], რაც ნაკლებად სარწმუნოა.

ფეიქრობთ, ბ. გიგინეიშვილის მიერ მოყვანილი მაგალითები („შეწვა“, „ეშვი“...) არ უნდა ასახავდნენ * χ აფრიკატის ევოლუციის კანონზომიერ პროცესს [თალიბოვი 1980, 300], ვინაიდან იგი განსხვავებულ რეფლექსებს გვიჩვენებს და მისდევს ამოსავალი * Ψ -ს შესატყვისობას ანდიურ ენებში ჰამალურის გამოკლებით (ჰამ. $\Psi > \chi$). ამგვარსავე ცვლილებას განიცდის ბეეიტურ ენაში, ხოლო ზოგ დიდოურ ენაში პოზიციური ფონეტიკური პროცესის შედეგად ყრუვდება [ლომთაძე 1998, 131] : ბეე. ზი-ზ-ალ (< ეი-ე-ალ, შდრ. ჰუნზ. ეგ-ეა „id“.), ჰინ. რე-შ-ა (< *რე-ე-ა), საკ. დიდ., შად-ა, ხვარ. იშან-ა „შეწვა“, „ცხოზა“. ასევეა სხვა ლექსემებშიც: „თვითონ“, „ეშვი“¹⁵⁹ და მისთ.

ბ. გიგინეიშვილი ხუნძურ-ანდიურ ფუძეენაში χ და Ψ თანხმოვანთა არსებობას მათი თავისუფალი მონაცვლეობით ხსნის [გიგინეიშვილი 1977, 83], რაც დამაჯერებელი არ ჩანს, რადგან ამ ვარაუდს ექვექვემ აყენებს არაერთგვაროვანი რეფლექსები. გარდა ამისა, თავისუფალი ვარირება დუბლეტურ ფორმათა არსებობას გულისხმობს, რომელთაც საწყის საფეხურზე ერთი არქექტიპი უნდა ჰქონოდა.¹⁶⁰ აქედან გამომდინარე, Ψ სხვა შესატყვისობას განეკუთვნება, χ კი — სხვას და მათ შორის შესატყვისობის კუთხით ტოლობის ნიშანი ვერ დაისმის.

მაშასადამე, საერთო სავარაუდო * χ აფრიკატის შესატყვისობის საილუსტრაციოდ შეიძლება დასახელდეს მარტოოდენ ინტენსიური χ -ს შემკველი მაგალითები:

¹⁵⁹ ხუნძ. გოფო („ეშვი“) სახელს ღიდ. ენებში შესატყვისება: საკ. ღიდ.: ჰინ. გაფუ : ხვარ. ქოფუ : ბეე. გაფო („id“.). საკ. ღიდ. კიყუ, ჰინ. კეჩუ („პილი“), შესაძლოა, ქართული ნასესხობა იყოს, შდრ. კიჭი [ბურჭულაძე 1988, 241, 245].

¹⁶⁰ პრობლემურია, ენათა მიხედვით, დუბლეტურ ფორმათა განაწილების საკითხი. ალოგიკურია ვიფიქროთ, რომ თავისუფლად მონაცვლე ფორმებიდან, ყოველგვარი კანონზომიერების გარეშე, ხან ერთი იქცა ამოსავლად, ხანაც — მეორე.

1. ხუნდ. მიჭა ~ ანდ.: კარ. მიჭი : ახვ. მიწი : ბაგვ. მიჭა : ლოდ.: ტინდ. მიჩა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მეჩა : ხვარ.: ბეყ. მიჩ „ჰინჰარი“.

2. ხუნდ. მეჭ (< *მეჭა) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. მოჩი : ბეყ. მაჩე „მიწის ნაკვეთი“, „ყანა“, „კორდი“.¹⁶¹

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ჩ. ამოსავალი უკანანუნისმიერი აფრიკატი ჩ ხუნდურ-ანდიურ ენებში ძირითადად უცვლელად არის შემორჩენილი, თუმცა იგი, გაშიშინების შედეგად, ჰამალურში შს გვაძლევს [ტრუბეტკოი 1987, 225, 256; ლომთაძე 1962, 289; გულავა 1964, 130].

დილოურ ენებში ჩ სპირანტიზაციის ტენდენციას ამჟღავნებს: ჩ > შ [ლომთაძე 1962, 288].

ამრიგად, ამოსავალი ფშვინვიერი აფრიკატი ჩ რეკონსტრუირდება შესატყვისობის ამგვარი ფორმულის საფუძველზე:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დოდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეყ.
ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	შ(ჩ)	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ	შ	შ	შ	შ

1. ხუნდ. მეჩ ~ ანდ. ინჩი : ბოთლ. ინჩუ : კარ.: ახვ. მეჩე : ტინდ. ეჩი : ბაგვ. მეჩ : ჰამ. ეშ ~ საკ. დიდ. შენეშ : ჰინ. იში : ხვარ. შინდოშ : ბეყ. ეშ „ჰაშლი“.

2. ხუნდ. ჩუ ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. იჩა : ტინდ.: კარ.: ახვ. იჩუა : ბაგვ. იჩუ : ჰამ. იშა ~ საკ. დიდ. სირ-შალუ : ჰინ. შეგტუე : ბეყ. შტუტ „ჰაკი“, „ფაშატი“.

3. ხუნდ. ჩამ|ჩან ~ ანდ. ჩომ : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ. ჩამუ : ჰამ. შან : ტინდ. ჩუნანა : კარ. ჩამ : ახვ. ჩამა ~ საკ. დიდ.: ხვარ. შომო : ჰინ. სომო (< *შომო) : ბეყ. ლასო (< *ლაშო) „ჩამდენი?“

4. ანდ. ნიჩო : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ნიჩა : ჰამ. ნიშა : ბაგვ. მიჩა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ნეშუ : ხვარ. ნიშუ : ბეყ. მიწუ „ნამგალი“.

5. ანდ. ბოჩო : ბოთლ. ბეჩეკი : ლოდ. ბაჩეკ : ბაგვ.: ტინდ.: ბაჩაკუბ : ჰამ. ბაშაკუბ : კარ. ბაჩაკობ : ახვ. ბაჩადაბე ~ საკ. დიდ. ნიშიუ : ხვარ. ნიშუე : ბეყ. ნუშუტ „წვრილი“, „მოკლე“.

6. ხუნდ. ტურჩინაბ ~ ანდ. ხატოჩი : ბოთლ. აჩუ : კარ. ოჩობ : ტინდ. აჩუბ : ბაგვ. მაჩუბ : ჰამ. აშუბ ~ ბეყ. იშლააღლი „ყვითელი“, „მწვანე“.

¹⁶¹ ამ რიგის შავალითები მცირეა.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატი *ჩ. ამოსავალი უკანაენისმიერი მაგარი აფრიკატი ჩა ბაგვ. ენაში შა სპირანტად გარდაიქმნა, ხოლო ქამ. და ახვ. ენებში — ცა-დ. ხუნძური ენის თქმებსა და დიალექტებში: ჩა > ცა (ბათლ.), ჩა > შა (ჰიდ.), ჩა > წა (ბაწად.) [გუდავა 1964, 130].

დიდ. ენებში ჩა სპირანტიზაციის ტენდენციას ემორჩილება: ჩა > შ.

*ჩა-ს კორესპონდენციის ფორმულა ასეთ სახეს მიიღებს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ქამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ჩა	ჩა (ცა, შა, წა)	ჩა	ჩა	ჩა	ცა	ჩა	შა (ჩა)	ჩა	ცა	შ	შ	შ	შ (ს)

1. ხუნძ. ჩინ ~ ანდ. იშონ (< *ჩინომ) : ბაგვ. იშამ ~ საკ. დიდ. შამი : ჰინ. ეშიმო : ხვარ. შიმულ : ბეე. შამი „ღედალი თხა ექვსი თვიდან ორ წლამდე“, „წალი“.

2. ხუნძ. ჩაუთ (ანწ. ცაუთ, ჰიდ. შუთ) ~ ანდ. კონ-ჩაუ : ქამ. კუა⁶კუარა⁶ცუ : ტინდ.: კარ. კან-ჩი : ბაგვ. კან-შა : ახვ. კან-ცარა ~ საკ. დიდ. შეთრო : ჰინ. შოთრა : ბეე. კემუ-სა (< *კემუ-შა, შდრ. ჰუნზ. კიმი-შო „id.“) „ხელიკი“.

3. ხუნძ. ბუჩი-ნე ~ საკ. დიდ. ბიშა : ბეე. დონ-ალ (< *დონ-ალ) „დამწყვდევა“, „შემოზღუდეა“.

დ. ყრუ აბრუბტიული არაინტენსიური აფრიკატი *ჭ. ფუძენისეული უკანაუნისმიერი აფრიკატი ჭ, თუ ყურადღებას არ გავამახვილებთ ცალკეულ ფონეტიკურ გადახრებზე, ბგერათიგივეობას გვაძლევს.

საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დილოური *ჭ-ს შესატყვისობის ფორმულა სქემატურად ასე გამოიხატება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ქამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ	ჭ

1. ხუნძ. -ჭო ~ ანდ.: -ჭი : ბოთლ.: ლოდ. -ჭი||-ჭა : ტინ. -ჟე (< *-ჭე) : ბაგვ.: კარ. -ჭი||-ჭე ~ საკ. დიდ. -ჭი||-ჭუ : ხვარ. ბ-ჭი||-ბ-ჭუ „ზმნის უარყოფითი ფორმანტი“.

2. ხუნდ. ჭეტ ~ ანდ. ჭონნი : ბოთლ.: ბაგვ. ჭანტ: ლოდ.: ახვ. ჭანტი : ჭამ. ჭან : ტინდ. ჭანდი ~ საკ. დიდ.: შინ. ჭიქი¹⁶² : ხვარ. ჭეჟე : ბეფ. წიქე (< *ჭიქე, შდრ. ჭუნზ. ჭიგე. „id.“) „რწყილი“.

3. ხუნდ. იჭ-გო ~ ანდ. ჰოჭო-გუ : ბოთლ. ჰაწა-და : ლოდ.: ჰამ.: კარ. ჰაჭა-და : ბაგვ. ჰაჭუა-რა : ტინდ. ჰაჭუა-და : ახვ. ობჭა-და ~ საკ. დიდ.: შინ. ოჭი-ნო : ხვარ. უჭინ : ბეფ. აჭენა „ცხრა“.

4. ხუნდ. ჭობო-გომაბ ~ ანდ. ბეჭუ-გუ : ბოთლ.: ლოდ. ბეჭუდა : ჰამ.: ბეჭუდლასა : ტინდ. ბეჭუბ : ბაგვ. ბეჭურაბ : ახვ. ბეჭუდა-ბე ~ ბეფ. ბჭჭკრ (ჭუნზ. როჭუ) „ცარიელი“.

5. ხუნდ. ჭოლო ~ ანდ. ჭოლ : ბოთლ. ჰამ.: ბაგვ.: ახვ. ჭალი : ტინდ. ჭუალი ~ საკ. დიდ ჭირ : შინ. ჭილუ : ბეფ. ჭელო (ჭუნზ. ჭელუ) „ღვეილი“, „თასმა“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი *ჭა. ისტორიული უკანაენისმიერი აბრუპტივი ჭა პოსტულირება ხდება ქვემოთმოყვანილი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	შინ.	ხვარ.	ბეფ.
ჭა	ჭა(ჩა, წა)	ჭა	ჭა	ჩა	წა	ჩა	ჭა(ჭა)	ჭა(ჭა)	წა	ჩ	ჩ	ჩ	ჩ

1. ანდ. ბუჭინუ : ბოთლ. ჭარდი : ჰამ. წარილა : ბაგვ. ჭარილა : კარ. ჭარაღა ~ ხვარ. ბიჩა : ბეფ. ბოჩალ (ჭუნზ. რუჩა) „გაქცევა“, „გაცლა“.

2. ხუნდ. რაჭა („კული“)¹⁶³ ~ ანდ. როშენ : ბოთლ. ნაშარ (<*რაშარ <*რაჭარ): ახვ. რაწთ ~ საკ. დიდ.: შინ. როჩ : ბეფ. რაჩ (ჭუნზ. რაჩ) „თოკი“.

როგორც ამ შესატყვისობის ფორმულიდან ჩანს, *ჭა ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი ხუნდურში, ანდიურში, ბოთლიხურში, ბაგვალურსა და კარატაულში. სხვა ენებში იგი ტრანსფორმაციას განიცდის: ტინდიურსა და ლოდობერიულში იმავე რიგის ინტენსიურ ფშვინვიერს (ჩა) გვაძლევს, ხოლო კამალურსა და ახვახურში — წა-ს. დიდ. ენებში ჭა-ს თავდაპირველად, ტინდიურისა და ლოდობერიულის მსგავსად, ჩა უნდა მოეცა, რომელიც, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის

¹⁶² ხევს. ჭაჭი დიდორი ენებისაგან უნდა იყოს ნასესხები [იხ. ზვიადური 1997, 102].

¹⁶³ ანალოგიურ მაგალითებში შეიძლება დაგვეშვა დუბლეტურ არქეტოპთა არსებობა ფუტენაში, მაგრამ მათი რეფლექსები, როგორც დამოწმებული მაგალითიდანაც ნათლად ჩანს, მეტ-ნაკლებად განსხვავებულია.

შემდეგ, ჩ-დ გარდაქმნილა, ე. ი. დიდ. ენებში ლატენტურ საფეხურად ჩა მოიაზრება: ჭ > *ჩ > ჩ.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ მქლერი ჭ-სგან მომდინარე ჭ ხუნძ.-ანდ.-დიდ. ენებში თანხვედბა ამოსავალ *ჭ-ს რეფლექსებს [ბოკარევი 1958, 8; 1981, 28]. ეს იმის მიმანიშნებელია, რომ ჭ > ჭ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი საერთო-დაღესტურში განხორციელდა, სახელდობრ, იმ დიალექტში, რომელიც შემდეგ საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენას. ამით ჩანს შეპირობებული ორგვარი წარმოშობის ფონემის ერთგვაროვანი რეფლექსაცია.

ყურადღებას იქცევს ისიც, რომ ანდიურ-დიდოურ ენებში რეალიზებული ფონეტიკური პროცესების ანალოგიური ვითარება ხელშესახებად არის წარმოჩენილი ხუნძური ენის დიალექტებში. ყველა ის სახეცვლილება ძირითადად განხორციელებულია ხუნძურ ენაში, რაც აფრიკატთა ხაზით მომხდარა სხვა საკვლევ ენებში, თუმცა ხუნძურის დიალექტებში დადსტურებული ცვლილებები ქრონოლოგიურად გვიანდელია.

6.2.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატები.

ა. მქლერი ლატერალური აფრიკატი *ლ. მაგარსასისმიერი მქლერი ლატერალური აფრიკატი არც ერთ საკვლევ ენაში არ დასტურდება. ჩვენ ზემოთ [6.2.2; 6.2.3] აღვნიშნეთ, რომ აფრიკატთა სერიის სისინ-შიშინა სიბილანტები (ძ, ჭ) ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში არ უნდა გვექონოდა. ანალოგიურად უნდა აიხსნას მქლერი ლატერალისა (ლ) და მქლერი ფარინგალის (ფ) უქონლობა ამ ენათა სინამდვილეში.

ვფიქრობთ, დამატებით დასაბუთებას საჭიროებს მქლერ აფრიკატთა (ძ, ჭ) სპირანტიზაციის საკითხი, ვინაიდან პოზიციით შეპირობებულობის დადგენა ვერ ხერხდება. დებულება ფუძეენაში თავისუფლად მონაცვლე ფორმათა პოვნეირების შესახებ წინააღმდეგობას ხვდება იმის გამო, რომ დუბლეტთა შემდგომი განაწილება ენათა მიხედვით მეტად ჭრელ და არაერთგვაროვან სურათს გვიჩვენებს [შდრ. გიგინეიშვილი 1977, 135].

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური ლატერალი ლ'. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატი ლ' შემოგვინახა ახვ. ენის ჩრდილოურმა დიალექტმა, რომელიც ამავე ენის სამხრულ დიალექტსა და ხუნძ. ენაში იმავე რიგის შესაბამის ლ' სპირანტში გადავიდა [მაჰომედბეკოვა 1955, 308; 1974, 123-124]. ხუნძ. ენის დიალექტებში ლ' ლატერალმა, ფუძეენაშივე შეერწყა რა ოდინდელ ლ' სპირანტს, ნაირგვარი ტრანსფორმაცია განიცადა: ლ' > ლ' (ხუნძახ.), ლ' > ლ' > თ (ანწ.), ლ' > ლ' > ჭ, ლჭ, ლ (ანდალ.-ყარახ.), ლ' > ჭჭ (ქარ.), ლ' > ჳ (ზაქ.). ანდიურ ენებში ამოსავალი ლ' > ლ'. თავის მხრივ, ლ' > ჭ (ბოთლ. და ბაგვ., აგრეთვე ბაგვ. ენის თლონდოლური დიალექტის სიტყვა-ფორმათა ანლაუტში)

[უსლარი 1989, 14; მიქაილოვი 1958, 74-79; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 59-68; გულავე 1964, 96, 110; გიგინეიშვილი 1972, 73; მიქაილოვი 1974, 150].

ამოსავალი ლ' სპირანტისა და მეორეული ლ' (< *ლ') ლატერალის ერთგვარი რეფლექსაცია საფუძველს იძლევა დავასკვნათ, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენათა ერთობის ხანისათვის ლ' > ლ' (ახვანურის გამოკლებით) უკვე რეალიზებული იყო [შდრ. გულავე 1979, 111]. გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ ლ' ლატერალის პონეირება ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში ექვს გარეშეა [მაჰომედბეკოვა 1955, 308; გულავე 1979, 111].

იბადება კითხვა: იყო თუ არა ლ' ნიშნდობლივი დილოური ფუძეენისათვის?

სპეციალურ ლიტერატურაში ეს საკითხი საბოლოოდ გადაჭრილი არ არის. ტ. გულავე ვარაუდობს, რომ დილოურ ენებში ლ' > ლ' პროცესი ადრეულ ეტაპზე განხორციელდა [გულავე 1979, 111]. ბ. გიგინეიშვილის აზრით, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა მონაცემები *ლ' და *ლ' ლატერალთა გასამიჯნავად ხელმოსაჭიდს ვერაფერს იძლევიან [გიგინეიშვილი 1972, 73], თუმცა მოგვიანებით იგი ერთგვარ დამხმარე საკონტროლო საშუალებად დილოურსაც ასახელებს: თუ ლ' > ლ' პროცესი არ მოხდა, მაშინ უნდა აღვადგინოთ საერთო-დადესტნური *ლ' [გიგინეიშვილი 1977, 93-94].

*ლ' ლატერალის პოსტულირება ზემოწარმოდგენილი პროცესის საფუძველზე საექვო ჩანს, რადგან ლ' სპირანტს დილოურ ენებში წარმომავლობის სხვა წყაროებიც აქვს: ლ' < ლ', ლ' < ლ'.¹⁶⁴

ამრიგად, უნდა ვიფიქროთ, რომ ლ' > ლ' პროცესი განხორციელდა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში. აქედან გამომდინარე, ფშვინვიერ აფრიკატთა არაინტენსიური კორელატების არსებობის მტკიცება საერთო-დილოურში საფუძველს მოკლებულია [ალექსევი 1986, 129; შდრ. გულავე 1979, 111].

ამოსავალი *ლ' ლატერალის შესატყვისობის ფორმულა სქემატურად ასე გამოისახება:

•	ხუნძ.	ანდ.	ბიოლ.	ლდ.	კაბ.	ტინდ.	ბაგ.	კარ.	ახვ.	საყილდ.	ბან.	ხვარ.	ბუ.
ლ'	ლ' (თ, კ, ლ, ჰ)	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ' (ვ, ჰ)	ლ'	ლ' (ვ)	ლ'	ლ'	ლ' (ვ, ჰ)	ლ' (ვ)

¹⁶⁴ გარდა ამისა, ისტორიული *ლ' ხან ლ-დ ტრანსფორმირდება, ხანაც უცვლელი რჩება [გულავე 1979, 93]. ამ ორ რეფლექსს (*ლ' > ლ, *ლ' > ლ') ჭეროვანი გამოიჭენა სჭარდება.

1. ხუნძ. ლ'აბ-გო (ანწ. თაბ-გუ, ანდალ. ჰაბ-გუ, ქარ. ჰაბ-გუ) ~ ანდ. ლ'ობ-გუ : ბოთლ. ჰაბუ-და : ლოდ.: ქამ. ლ'აბუ-და : ბაგვ. ჰაბ-და : ტინდ.: კარ. ლ'აბ-და : ახვ. ლ'აბ-და-ბე ~ საკ. დიდ.: შინ. ლ'ო-ნო : ხვარ. ლ'ო-ნა (ინხ. ჰაონო < *ლ'ონო) : ბეე. ლ'ა-ნა „სამი“.

2. ხუნძ. მალ' ~ ანდ. მულ'ა : ბოთლ. ჰუმ („ჰლიქი“) : ლოდ. ლ'უმულ : კარ. მელ'უ : ბაგვ. მილჰუ (თლონდ. მიჰუ) : ახვ. მილ'ო ~ საკ. დიდ. მმოლ'უ : შინ. მოლ'უ : ხვარ. მულ'უ (ინხ. მონუ, მოლუ) : ბეე. მილ'ო (ჰუნხ. მალუ < *მალ'უ) „ფრჩხილი“, „ბრჭყალი“.

3. ხუნძ. ლ'ანა ~ ანდ. ანლ'ი : ბოთლ. ა'ჰა : ლოდ. ანლ'ა : ქამ. უოლ'ა : ტინდ. ა'ლ'ო : კარ. ანლ'ე : ახვ. ა'ლ'ენი „შეიტყო“ ~ საკ. დიდ. ქალ'ა : ბეე. ქალ'ალ „მოსმენა“.

4. ანდ. ლ'ედერ : ბოთლ. ჰედირ : ქამ. ლ'ედი : ბაგვ. ლ'ედერ : ახვ. ლ'ედე „ხბო“ ~ საკ. დიდ.: შინ. ლ'იდ : ხვარ. ლ'ედ : ბეე. ლედ (< *ლ'ედ) „ირემი“, „შველი“.

5. ხუნძ. რელ'ედა ~ ანდ. რელ'ო : ბოთლ. რეჰა . ლოდ.: ტინდ. რელ'ა : ქამ. ელ'ა : ბაგვ. რეჰა (თლის. რელჰა) : ახვ. რელ'ა ~ საკ. დიდ. ჰაულ' : ხვარ. ჰულ' (< *ნულ') : ბეე. ჰულ' (< *ნულ') „სალა-მოს“, „გუშინ“.

6. ანდ. ყელ'ინ : ბოთლ.: ბაგვ. ყეჰენ : ლოდ. ყელ'ენ : ახვ. ყელ'ე ~ საკ. დიდ. ლ'ელ „ბალიში“.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური ლატერალი *ლ'. მაგარსასის-მიერი ლატერალური აფრიკატი *ლ', როგორც ცნობილია, სპირანტიზაციის საფუძველზე ბაგვ. ენაში გადავიდა ლ' სპირანტში [გულავა 1964, 132].

ხუნძ. ენის ხუნძახურსა და ანწუხურ დიალექტებში ლ' არ შეცვლილა, სხვა დიალექტებში ამგვარად ტრანსფორმირდა: ლ' > ლ' (სამხ. დიალ.), ლ' > ლ' > ჰჰჰჰ, ლ' > ჰჰ > შ (ქარ.) [მიქაილოვი 1958, 97; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 67-68].

რაც შეეხება დიდოურ ენებს, ლ' ყველგან ლ' ნაპრალოვან ლატერალში გადავიდა: ლ' > *ლ' > ლ'.

*ლ' ლატერალის კორესპონდენციის ფორმულა, საკვლევ ენათა მიხედვით, ასე წარმოგვიღება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	კამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეყ.
ლ'	ლ'(ლ', ჰმმ, შ)	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ' (ლ')	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'

1. ხუნდ. -ლ' ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: კამ.: ტინდ.: კარ. -ლ'ი ~ საკ. დიდ.: ჰინ.: ხვარ.: ბეყ. -ლ' „-ში“ („რაიმე მასის შიგნით მყოფობაზე მისათითებელი თანდებული“).¹⁵⁵

2. ხუნდ. ანლ'-გო ~ ანდ. ონლ'ი-გუ : ბოთლ.: ლოდ.: კარ.: ახვ. ინლ'ი : კამ. ინლ'ი-და : ტინდ. ინლ'ი-და : ბაგვ. ინლ'ი-რა, ინლ'ი-რა ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ილ'-ნო : ხვარ. ე'მლ'-ა : ბეყ. ილ'-ა „ექვსი“.

3. ხუნდ. ლ'უტანა ~ ანდ.: ლოდ. ბელ'უტი : ბოთლ. ბელ'უტუ : კამ. ბელ'უტ : ტინდ. ბელ'უტო : ბაგვ. ბელ'დი : ახვ. ბელ'უტერი „გამოკრა“ ~ საკ. დიდ. ლ'ეტა („გამორჩევა“) : ბეყ. ლ'უტ-ალ (ინფ.) „გამოკრა“.

4. ანდ. ლ'ურლა¹⁶⁶ : ბოთლ.: ლოდ. ლ'ირლ'ი : კამ. ლ'ილ' : ტინდ. ალ'ა : ბაგვ. ლ'ილ'ა : კარ. ლ'ორლ'ე ~ საკ. დიდ. რილ' : ხვარ. ლალ' : ბეყ. მელ' „ერბო“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური ლატერალი *ტ'. მაგარსასისმიერი ლატერალური აფრიკატი *ტ' წარმოდგენილია სხვადასხვა რეფლექსებით. იგი დატულია ანდიური ენის ცალკეულ თქმებში [ცერცვაძე 1952, 434-436; 1965, 45-46], კარატული ენის ორიოდ თქმაში [მაჰომედბეგოვა 1971, 36], ახვახურის ჩრდილოურ დიალექტსა [მაჰომედბეგოვა 1955, 295] და ხუნძური ენის ზოგიერთ დიალექტში [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 62-63; შდრ. მიქაილოვი 1959, 55]. ანდიური ენის ერთი წყების თქმებსა და კარ. ენის ტოქ. დიალექტში ინლაუტის ტ' > ლც, ბოთლ. ენის ყველა პოზიციაში, კამ., ტინდ. და ბაგვ. ენების სახელთა ანლაუტში ტ' > ც, ლოდ. ენასა და ზოგი ანდიური ენის (კამ., ტინდ., ბაგვ.) სიტყვათა ინლაუტში ტ' > ლ, კარ. და ახვ. ენათა თქმა-დიალექტებში ტ' > ტ, ბაგვ. ენის კვანადის მეტყველებაში ტ' > კ [ჟირკოვი 1949, 112; გუდავა 1964, 133]. *ტ' ხუნდ. ენის დიალექტებში დაახლოებით ანდიურ ენათა ანა-

¹⁵⁵ შ. ალექსევი ამ სუფიქსის გენეზისურ კავშირს აფხაზურ-ადიღურ ენათა სათანადო სუფიქსთან სამართლიანად გამოიტყვავს [ალექსევი 1988, 181].

¹⁵⁶ ხუნძურში სხვა ფუძის შემცველი სახელი (ნახ „id“) გამოიყენება.

ლოგიურ ტრანსფორმაციას განიცდის: ტ' > ტ (ხუნძან., ანწ.), ტ' > ც || ლც || ლ¹⁶⁷ [ანდალ.-ყარ.], ტ' > კა (ქარ.) [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 62-64; ჭაფარიძე 1957, 253-255].

დილოურ ენებში ამოსავალ *ტ'ს შესატყვისება მკვეთრი ლატერალური აფრიკატი ტა [ცერცვაძე 1952, 435-437; ბოკარევი 1958, 10-11; გუდავა 1979, 144; შდრ. ლომთაძე 1962, 297-299].

შესატყვისობის ფორმულა, რის საფუძველზედაც ვახდენთ *ტ' ლატერალის რეკონსტრუირებას, სქემატურად ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანწ.	ბოთლ.	ლოდ.	ქამ.	ტინდ.	ბაგვ.	ყარ.	ახვ.	საქლოდ.	ჰინ.	ხყარ.	ბეფ.
ტ'	ტ(ლწლ. ტ'ჟამ)	ტ'(ლ. ლწც)	ც	ლ	ც ლ	ც ლ	ც ლ (ა-)	ტ'(ლწ. ცტ)	ტ' (ტ)	ტა	ტა	ტა	ტა

1. ხუნძ. ტი (ჰიდ. ტ'ი) ~ ანდ. ტ'ინნი : ლოდ. ნიცი¹⁶⁸ (< ლი^ნცი < *ლინი, შდრ. ყარ. ცი^ნმი < *ცინი) : ქამ. ცი^ნ : ტინდ.: ბაგვ. ცი^ნ (კვან. ჟი^ნ) : ყარ. ტ'ინი (რაჩ. ცი^ნმი, ტოქ. ციჰი, ინხელ. ტი^ნ) ~ საყ. დიდ.: ჰინ. ტაე : ხყარ. ტაუ-პურუ¹⁶⁹ („ერთგვარი ნამცხვარი“) : ბეფ. ტაი „ალაო“.

2. ხუნძ. ტორ (ჰიდ. ტ'ორი) ~ ანდ. ტ'ორა (თქმ. ლორა, ლცორა, ცორა) : ბოთლ. ცარა : ლოდ. ლალა : ქამ. ცა (<ცარა) : ბაგვ. ცარა (კვან. ჟარა) : ყარ. ტ'არა (ინხელ. ტარა) : ახვ. ტ'არა (სამხ. დიალ. ტარა) ~ საყ. დიდ. ტარა : ხყარ. ტალ : ბეფ. ტურა „თავთავი“.

3. ხუნძ. რატა (ჰირ. ჰეტე) („ცხოველის წინა ფეხი“) ~ ანდ.: ახვ. რეტა (ანდ. რელა) : ლოდ. ლელა : ქამ. ელა : ბაგვ. რელა : ყარ. რეტა (ტოქ. რელცა, ინხელ. რეტა) : ახვ. რეტა (სამხ. დიალ. რეტა) ~ საყ. დიდ. რეტა : ხყარ. ლეტა : ბეფ. ზიტა¹⁷⁰ („სახელო“) „ხელი“, „ხელის მტევანი“.

4. ხუნძ. ტობ (ჰიდ. ტ'ომ)¹⁷¹ ~ ანდ. ტ'ომ (თქმ. ლომ, ლცომ, ცომ) : ბოთლ.: ქამ. ცამ : ლოდ. ლამბურ : ბაგვ. ცამა (კვან. ჟამა) : ტინდ. ცამი : ყარ. ტ'ამე (თქმ. ცამე, ტამე) : ახვ. ტ'ამი (ცეჰ. ტამა, რატლ. ტ'ამურ) ~ საყ. დიდ.: ჰინ.: ხყარ. ტაუ : ბეფ. ტამო „სახურავი“.

¹⁶⁷ რეფლექსები პოზიტიურად არის შეპირობებული.

¹⁶⁸ ფ. საილოვას ნაშრომში [1973, 222] ნიი ფორმა გვეხდება, რაც კალმის შეცდომა ჩანს. უნდა იყოს ან ნიიი, ანდა ნიცი.

¹⁶⁹ შდრ. საყ. დიდ. ტაუ-პერუ („id“).

¹⁷⁰ ბეფ. ზოტა („თითი“) სხვა ფუძე ჩანს [შდრ. ლომთაძე 1962, 297].

¹⁷¹ სალიტ. ხუნძურში ტომ („ტყავი“) სემანტიკური გადააზრინებით უნდა იყოს მიღებული.

5. ხუნდ. ტად (ჰიდ. ტ'ად) ~ ანდ. ჰიტ'ა (თქმ. ჰილა, ჰილცა, ჰიცი) : ბოთლ. ჰეცა : ჰამ. ჰილაჲ : ახვ. ტ'ადო ~ საკ. დიდ. ტა-რი : ჰინ. ტჟ-რ : ხვარ. ტა-ლა : ბეე. ტა-ლო „ხემოთ“, „თავზე“.¹⁷²

6. ხუნდ. ტინო (ჰიდ. ტ'ინო) ~ ანდ. ჰინტ'უ : ლოდ. ჰინლუ : ბაგვ. ჰამ. ჰილუ : ტინდ. ჰინ'ლუ : ახვ. მიტ'ო ~ საკ. დიდ. შეტუ : ჰინ. იტუ : ხვარ. ე'ტუ : ბეე. ო'ტა (ჰუნზ. გ'ტუ) „ძირი“, „ფსკერი“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური ლატერალი *ტა. მაგარსასისმიერი აბრუპტიული ლატერალის ინტენსიური კორელატი ტა ხუნდურ-ანდიურ ენებში არ შეცვლილა, თუ არ გავითვალისწინებთ ხუნდ. ენის დიალექტურ ვარიაციებს: ტა > კა (სიუზ.), ტა > კაჲ (ჰარ.) [ბოკარევი 1958, 9; ლომთაძე 1962, 300; გულაგა 1964, 135].

დიდოურ ენებში *ტა-ს ეკვივალენტად ლ' გვაქვს [ტრუბეცკოი 1987, 237; გულაგა და სხვ. 1952, 34].

ისტორიული *ტა-ს შესატყვისობის ფორმულა ასეთია:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	ჰარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ტა	ტა (კა, კაჲ, კ)	ტა	ტა	ტა	ტა	ტა	ტა	ტა	ტა	ტ'	ტ'	ტ'	ტ'

1. ხუნდ. ბატა (ზაქ. ბაკ) ~ ანდ. ბოტა : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ბატო : ჰამ : ბაგვ. ბატა : ჰარ. ბატუ ~ საკ. დიდ. ჰინ. ბილ' : ხვარ. ბენ' : ბეე. ბელ' „ნაწლავი“, „მაჭიკი“.

2. ხუნდ. ბეტანა ~ ანდ.: ლოდ.: ბაგვ. ბეტო : ბოთლ. ბეტუ : ტინდ. ბეტო : ჰარ. ბეტუ : ახვ. ბეტური „მოხნა“ ~ საკ. დიდ. ბილ'-ა : ჰინ. ბელ'-ა : ხვარ. ლალ'-ა : ბეე. ბოლ'-ალ „შოხენა“.

3. ხუნდ. ბოტა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ. ბეტო : ჰამ : ბაგვ. ბეტა : ტინდ. ბოტო : ჰარ. ბეტუ : ახვ. ბეტო ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ბულ'ე : ხვარ. ბულ'უ : ბეე. ბილ'ო „სახლი“, „გომური“.

4. ხუნდ. ანტა-გო (ჰარ. ანკაჲ-გუ) ~ ანდ. ჰოტუ-გუ : ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ.: ჰარ. ჰატუ-და : ბაგვ. ჰატუ-რა : ტინდ. ჰატუ-მა : ახვ. ატუ-და-ბე ~ საკ. დიდ. ცოლ'-ნო : ჰინ. ოლ'-ნო : ხვარ. ოლ'ლ'ა : ბეე. ალ'-ნა „შვიდი“.

¹⁷² ეს ფუძე უნდა შეიცავდეს ერთ-ერთი ლოკატიური ბრუნვის ნიშანს [ლომთაძე 1962, 297; გულაგა 1964, 135; მაჰომედბეკოვა 1989, 200-210].

5. ხუნძ. მიტა-გო (ქარ. მიკამ-გუ) ~ ანდ. ბიეტო-გუ : ბოთლ.: ღოდ.: ღოდ.:
 კარ. ბიტო-და : ბაგვ. ბიტო-რა : ტინდ. ბიტო-და : ახვ. ბიტო-და-ბე ~ საკ.
 დიდ. ბილ'-ნო : ჰინ. ბელ'-ნო : ხვარ. ბალ'ლა : ბეჟ. ბელ'-ნა „რვა“.

6. ანდ. კონტა : ბოთლ.: ღოდ.: ჟამ.: ტინდ. კუნტა ~ საკ. დიდ.
 ყ'ულ'უ : ჰინ. ყ'ულ'ა : ხვარ. ყ'ოლ'უ : ჰეჟ. ყუნლ'ელა „ფიწალი“, ეტიმ.
 „ორ+ტოტი“, „ტყუპი“ (შდრ. ბეჟ. ყუნლ'ელა „ტყუპი“).

7. ხუნძ. ტეჟერ ~ ბოთლ. ტეტირ (ღოდ. ტიღირ) : ჟამ.:
 ტეღირ : ტინდ. ტე'რ : ბაგვ. ტეღერ : კარ. ტიღერ : ახვ. ტეჟე ~
 საკ. დიდ.: ჰინ. ლ'ელი; ხვარ.: ბეჟ. ლ'ილე „ბატკანი“.

8. ხუნძ. ბატულ' ~ ანდ. როტოლ : ბოთლ. ბატურ . ღოდ. ბატუ
 : ჟამ.: ტინდ. ბატა-მაკა : ბაგვ. ბატა-მაკუა : კარ. როტობ ~ საკ. დიდ.
 ბოლ'ო : ჰინ. როლ'ო : ბეჟ. მ/რალ'ო (ჰუნზ. ბალ'ო) „შუა“, „შუაგული“.

6.2.5. ფარინგალური აფრიკატები.

ა. ფარინგალურ აფრიკატათა რიგის მუღერი წევრი (ფ), რო-
 გორც სამართლიანად მიუთითებენ [გულაფა 1958, 259; 1979, 111; ბოკარე-
 ვი 1981, 25; შდრ. დეშილ 1971, 35], ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძენაში
 არ უნდა გვექნოდა.

რაც შეეხება ყრუ ფარინგალურ თანხმოვანთა გენეზისს, მათი ინტენ-
 სივობის კორელაციის მიხედვით დაპირისპირება რელიქტიურად ახვახურმა
 შემოგვინახა, ყ' — ყა დაიცვა ანდიურმაც, სხვა საკვლევ ენებში, როგორც
 ცნობილია, არაინტენსიურმა კორელატებმა ძირეული ცვლილებები განიცა-
 დეს [ტრუბეცკოი 1926, 29-30; 1987, 280; გულაფა 1959, 261; 1979, 111].

ბ. ყრუ ფშვინვიერი არაინტენსიური აფრიკატი *ჯ'. ამოსავა-
 ლი ფარინგალური აფრიკატი ჯ', რომელიც ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ
 ენათა სინამდვილეში ამჟამად მხოლოდ ახვახური ენის ჩრდილოურ დია-
 ლექტში იჩენს თავს, ისტორიულად დადასტურებულ სხვა საკვლევ ენებ-
 ში, ქართველურ ენათა ანალოგიურად, მეტწილად სპირანტიზაციას
 განიცდის: *ჯ' > ხ. ზოგ ანდიურ-დიდოურ (ტინდ., ბაგვ., კარ., ხვარ.,
 ბეჟ.) ენაში *ჯ'-სგან მომდინარე ხ > ჰ [ტრუბეცკოი 1987, 256; გულაფა
 1958, 262; არდოტელი 2000, 41]. ამგვარსავე ცვლილებას განიცდის ძირეული
 *ხ, თუმცა ხუნძურში *ხ > ჰ ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს *ჯ' > ხ¹⁷³
 (ხუნძახ.) პროცესს, ამიტომ მათი დამთხვევა აღარ ხდება. სამხრულ დია-

¹⁷³ არნ. ჩიქობავა და ილ. ცერცვაძე ჩრდილო ხუნძურისთვის ჯ' > ხ პროცესის
 ლატენტურ საფეხურად ჰა-ს მიიჩნევენ (*ჯ > ჰა > ხ), რისი გაზიარებაც ჰირს. ხუნძურში
 ხ > ჰა მეტად გავრცელებული პროცესია, ხოლო ჰა > ხ — არა [გულაფა 1974, 145].

ლექტებში: *ჭ > ხ > ჰ. ჰ-ს იძლევა ამოსავალი *ხ სპირანტიც: ხ > ჰ [გულაფა 1964, 97-98; ლომთაძე 1962, 292; შდრ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 56].

დიდოური ენებიდან ამოსავალი ჯ' სპირანტიზაციის საფუძველზე საკ. დიდოურსა და ჰინუხურში ხ-დ ტრანსფორმირდება, ხოლო ხვარში-ულსა და ბეფიტურში პროცესი უფრო შორს მიდის: *ჭ > ხ > ჰ [შდრ. ლომთაძე 1998, 53]. უნდა აღინიშნოს, რომ, შესაბამისი მაგალითების სიმციროს გამო, ტ. გულავას საილუსტრაციოდ მოჰყავს სულ ორიოდ სახელი, რომლებსთვისაც ზოგ დიდოურ ენაში სათანადო ეკვივალენტი არც არის დაძებნილი [გულაფა 1979, 121].

*ჭ-ს რეკონსტრუირებას ვახდენთ შესატყვისობის ქვემოთყვანილი ფორმულის საფუძველზე:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლიდ	ჰინ.	ხვარ.	ბეფ.
ჭ'	ხ(ჰ)	ხ	ხ	ხ	ხ	ხ(ჰ)	ხ(ჰ)	ხ, ჰ	ჭ'	ხ	ხ(ჰ)	ჰ	ჰ(ღ)

1. ხუნდ. ნიხა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ.: ტინდ.: ბაგვ. ნიხა : ახვ. ნიჭ'ა ~ საკ. დიდ. ნიხა (ქიდ. ნეხა) : ხვარ. ნიხა¹⁷⁴ : ბეფ. ო'ხ (ჰუნხ. ოჰ) „შერია“, „ქერი“.

2. ხუნდ. ახ (ჰიდ. აჰ) ~ ანდ. ოხი : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ. ახი : ჰამ. ახ : ბაგვ. აჰ : კარ. ახე : ახვ. აჯ'ი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ყახ : ხვარ. ყოჰ . ბეფ. აჰ „ბალი“, „ვენახი“¹⁷⁵

3. ხუნდ. ხახანა ~ ანდ. ბოხხონი : კარ. ქეხე : ახვ. ბაჯ'არი „მოწოვა“ ~ საკ. დიდ. ხირა : ბეფ. ხად-ალ „წოვა“.

4. ხუნდ. ხუნანა ~ ახვ. ბუჯ'არჰ „მოკვდა“, „გაფუქდა“ ~ საკ. დიდ. ბეხუნა : ჰინ. ბუჰა (< *ბუხ-ა) : ხვარ. ბიჰა : ბეფ. ბულ-ალ (< *ბუჰ-ალ, შდრ. ჰუნხ. ბუჰა „id“) „მოკვდომა“.

5. ხუნდ. ხადუბ ~ ანდ. ბეხუდუ : ბოთლ.: ლოდ. ბეხუტუ : ჰამ. მეხატუ : ტინდ. ხერი : ბაგვ. ჰერი : კარ. ხი-გი : ახვ. ჯ'ედო (ტლიან. ხედო, ცეჰ. ხედი) ~ საკ. დიდ. ხიზიდო, ხიზორ : ხვარ. ჰედ : ბეფ. ბუ-დუთთა (< *ბუ-ჰუთთა) „უკან“, „შემდეგ“.

გ. ყრუ ფშვინვიერი ინტენსიური აფრიკატი *ჭ. ფარინგალური აფრიკატი *ჭ, რომელსაც საოპოზიციო ცალი აღარ მოეპოვება, ფონოლოგი-

¹⁷⁴ საკ. დიდ. და ხვარ. ენებში ეს სახელი შეიძლება ანდიური ენებისაგანაც იყოს შეთვისებული.

¹⁷⁵ იხ. ჩიქობავა 1954, 41-49.

ურად ნეიტრალურია, ხოლო ფონეტიკურად სიმპარეს ამჟღავნებს. იგი ხუნძურ-ანდიურ ენებში ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, ხუნძურის სამხრულ დიალექტებსა და დიდოურ ენებში კი, ჳ-ს მსგავსად, სპირანტიზაციის ტენდენციას ავლენს: ჳ > ხ [გულდავა 1959, 263; ლომთაძე 1962, 292; არდოტელი 2000, 42]. ისტორიული *ჳ-ს კორელაცია (ჳ¹ – ჳ) დატულია ოდენ ახვ. ენის ჩრდილოურ დიალექტში [მაჰომედბეკოვა 1955, 306].

*ჳ-ს შესატყვისობის ფორმულა სიმარტივით ხასიათდება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოლ.	ჳამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ჳ	ჳ(ხ)	ჳ	ჳ	ჳ	ჳ	ჳ	ჳ	ჳ	ჳ	ხ	ხ	ხ	ხ

1. ხუნძ. ჳტაზე (ჰიდ. ხტაზე) ~ ანდ. ჳტარდუ : ჳამ. ჳტ-ალა : ტინდ. ჳტაღლა : ბაგვ. ჳტარა : კარ. ჳტარალ'ა : ახვ. ჳტარუ ~ საკ. ლიდ. ცა-ხტ-ა : ჰინ. ცა-ხა : ხვარ. ჳტაღ-¹⁷⁶ : ბეჟ. ჩა-ხალ „წერა“.

2. ხუნძ. ბუჯანა ~ ჳამ. ბა-ჯუ¹⁷⁷ : ბაგვ.: კარ. ბა-ჯუ-¹⁷⁸ : ტინდ. ბა-ჯუ-¹⁷⁹ : ახვ. მა-ჯა-ონი „ამოთხარა“ ~ ხვარ. ლუ-ხა : ბეჟ. მ-ხალ (ჰუნხ. ა-ხა) „თხრა“, „ბარვა“.

3. ხუნძ. ჳუნა ~ ანდ. ბუ-ჯუ : ბოთლ.: ბე-ჯუ : ლოლ. ბი-ჯი : ჳამ. ბუ-ჯ : ტინდ. ბუ-ჯო : კარ. ბი-ჯუ : ახვ. ბი-ჯა-არი ~ საკ. ლიდ. ბე-ხტა-ღ-ს : ჰინ. ბე-ხტა-ს : ხვარ. ბი-ხტა-ღა : ბეჟ. მუ-ხო-ღო „დაკლა“.

4. ხუნძ. -ჳ (ჰიდ. -ხ) ~ ბოთლ.: ლოლ.: ჳამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. -ჳ : ახვ. -ჳა ~ საკ. ლიდ. -ჳ (< ჳო) : ჰინ.: ხვარ. -ჳო : ბეჟ. -ჳა „თან“, „ზე“ („ერთ-ერთი ლოკატიური ბრუნვის ნიშანი“).¹⁷⁷

5. ხუნძ. რაჯ ~ ანდ. როჯი : ბოთლ.: ჳამ.: ბაგვ. რეჯინ : კარ. რეჯინ : ახვ. რაჯე ~ საკ. ლიდ. როხ : ჰინ.: ხვარ. ლახ : ბეჟ. რეხ „კვალი“.

¹⁷⁶ ჳ-ს შემცველი ხვარშიული ფორმა, რომელიც ანდ. ენათაგან უნდა იყოს შეთვისებული, საფუძველი ხდება მცდარი ინტერპრეტაციისა [იხ. ლომთაძე 1962, 292].

¹⁷⁷ ყურადღებას იმყრობს ის გარემოება, რომ *ჳ ყველა საანალოზო ენაში, ახვახურის გარდა, ბევრათივიეობას გვიჩვენებს [ლომთაძე 1962, 292]. ჳ-ო თანდებულის ახლომდგომი ფუნქციები აქვს -ო თანდებულს [ინზაიშვილი 1963, 150-152], მაგრამ ისინი სხვადასხვა წარმომავლობის ფორმანტები ჩანან [გულდავა 1964, 140]. *ჳ > ხ ხუნძურისათვის კანონ-ზომიერია, მაგრამ იმავე არაინტენსიური (sic!) ხ-ს შემცველი ფორმანტი ანდიურ ენებშიც იჩენს თავს [მაჰომედბეკოვა 1967, 62-63]. ხუნძ. ნაჯა < მაჯა („უკან“) და ხაღუჯ („შემდეგ“, „უკან“) სამართლიანად არის სხვადასხვა ფუძედ მიჩნეული [ბურჭულაძე 1981, 733-734].

კვლევის ამ ეტაპზე უნდა დაეუშვათ ორი შესაძლებლობა: ა) -ჳო ფორმანტისეული ჳ ამ ენათა დიფერენციაციის შემდეგდროინდელია; ბ) დიდოურ ენებში სპირანტიზაციის (ჳ > ხ) პროცესის უქონლობა -ჳ-ს გრამატიკულ დატვირთვას უნდა მიეწეროს.

ბ. ანდ. ზუჩა (<*ჟუჩა) : ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ. ჟუჩა : კარ. ჯოჩა : ახვ. ღოჩა (<*ჟოჩა) ~ საკ. დიდ. ჰოში (<*ზოში) : შინ. ზუში : ხვარ. ჰეშე (<*ხენშე) : ბეე. ღაშე (<*ხაშე) „ტყავი“.

დ. ყრუ აბრუპტიული არაინტენსიური აფრიკატი *ყ'. ამოსავალი ფარინგალური აფრიკატი *ყ', რომელიც შემონახულია ახვ. ენის ჩრდილოურ დიალექტსა და ანდ. ენის ანდის თქმაში, სხვა ენებსა და მათ დიალექტებში მრავალგვარ სახეცვლილებას ემორჩილება: ყ' > ღ (ბოთლ., ანდ.), ყ' > ე (ანდ., ბოთლ., ლოდ., ჰამ., ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ.),¹⁷⁸ ყ' > შ (კარ. ენის ტოქ. დიალ.).

ხუნდ. ენაში *ყ' სისტემატურად შ სპირანტიზმით გადადის (თუმცა იშვიათად ყ' ყ-დ რეალიზდება), ხოლო დიდიერ ენებში ნეიტრალურ ყ-ს გვამოგვს [ტრუბეტკოი 1987, 265; გუდავა 1958, 261; ლომთაძე 1962, 294; ცერცვაძე 1965, 55-57].

საბოლოო ჯამში, რელიქტურად შემონახულ ფარინგალთა რიგის არაინტენსიურ კორელატ ყ'-ს შესატყვისობის ფორმულა სქემის სახით ასე წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლდ.	შინ.	ხვარ.	ბეე.
ყ'	შ (ყა)	ყ (ეღ)	ღ (ე)	ე	ე	ე	ე(შ)	ე(შ)	ყ'(ე)	ყყ'	ყყ'	ყყ'	ყ

1. ხუნდ. ბუჰა ~ ლოდ. მუჰა : ჰამ.: ბაგვ. მუჰა (< *მუჰა): ტინდ. მუჰა (< მუჰა, შდრ. ანგ. მუჰა) : კარ. მუჰ (< ტოქ. მუჰა) : ახვ. მუჰა ~ ხვარ. მიწყუე : ბეე. მუჰე (ჰუნზ. მუჰე) „ქერშველი“, „ხორბალი“.

2. ხუნდ. უნყო (ანწ. უნშ-გუ) ~ ანდ. ბოყ'ო-გუ (ზილ. ბოცო-გუ) : ბოთლ. ბუღუ-და : ლოდ.: ჰამ. ბუჰუ-და : ბაგვ. ბუჰუ-რა : ტინდ. ბუჰო-და : კარ. ბუჰო-და : ახვ. ბოყ'ო-და-ბე ~ საკ. დიდ. უყ'ყ'უ-ენ : შინ. უყი-ნო : ხვარ. უწყ'ე : ბეე. უჰე-ნა „ოთხი“.

3. ხუნდ. მაჰო ~ ანდ. მოყ'ო : ბოთლ. მაღა: ლოდ.: კარ. მაჰა : ჰამ. მაჰ (< *მაღი) : ტინდ. მა'დი (< *მა'ღი) : ბაგვ. მაღო : ახვ. მაყ'ა ~ საკ. დიდ.: შინ. მოყ'უ : ხვარ. მუჰუ : ბეე. მაჰო „ცრემლი“.

¹⁷⁸ *ყ' > ღ, ე პროცესი, დიალექტ-თქმებისა და ფონოლოგიური გარემოების მიხედვით, განსხვავებულად ხდება.

4. ხუნძ. რაჭანა („გაიგონა“) ~ ლოდ. ბიცა : ჰამ. იცა : ტინდ. ბიდა (< *ბიცა, შდრ. აქნ. ბიცი) : კარ. ბიცა : ახვ. ბეყ'არი „გაიგო“, „იცნო“¹⁷⁹ ~ საკ. დიდ. რეყ'ა (საჰ.) : შინ. რეყა : ხვარ. ლიყა (ინხ. ლიყ'ა) : ბეყ. რიყალ „ცოდნა“, „ცნობა“.

5. ხუნძ. ყონო ~ ლოდ. ყუნუ : ახვ. ყ'ორ ~ საკ. დიდ. ყ'ირ : შინ. ყ'ილ : ხვარშ. ყ'ელ, „ფიცარი“, „ფილა“.

6. ხუნძ. მაჰ ~ ახვ. მუჟ'ე ~ ბეყ. მუჟო (ჰუნზ. მგყ) „ლურსმანი“, „ლატანი“, „სატეხი“.

ე. ყრუ აბრუპტიული ინტენსიური აფრიკატი *ყ. ფარინგალური რიგის ამოსავალ ინტენსიურ აბრუპტივ ყა სხუნძურ-ანდიურ ენებში ფონეტიკური ცვლილება არ მოსვლია, თუმცა ინტენსივობის კორელაცია (ყა — ყ'), ორიოდ ენის (საკ. ანდ., ახვ.) გარდა, ყველგან მოიშალა და ყა ფონოლოგიურად ნეიტრალური გახდა [გუდავა 1964, 138].

ისტორიულ *ყა-ს დიდოურ ენებში კანონზომიერად და რეგულარულად ჰ შეესატყვისება.

*ყა-ს შესატყვისობის ფორმულა სიმარტივეს ამჟღავნებს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	შინ.	ხვარ.	ბეყ.
ყა	ყ	ყა	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყ	ყა	ჰ. ჰ'	ჰ. ჰ'	ჰ. ჰ'	ჰ

1. ხუნძ. ყედ ~ ანდ. ყუნ : ბოთლ. ყინდა : ლოდ. ყუნდ : ჰამ. ყუნნა : ტინდ. ყენა : ბაგვ. ყინ : კარ. ყინი : ახვ. ყენდა ~ საკ. დიდ. ვიდო : შინ. ჰეშე (< *ჰეჟუ < *ჰეზუ < ჰედუ)¹⁸⁰ ხვარ. ჰად (ინხ. ჰოდ) „ედელი“.

2. ხუნძ. ბაყუნა ~ ანდ. ბეყუ : ბოთლ.: ბაგვ.: კარ. ბეყუ : ლოდ. ბეჟუყი (< ბეყუყი) : ჰამ. ბეყუყ : ტინდ. ბეყუყო : ახვ. ბუჟარი „გა-შრა“ (< „გამზევდა“) ~ საკ. დიდ.: შინ.: ხვარ. ჰუჭა (< *ბუჭა)¹⁸¹ : ბეყ. ჰოჭალ (< *ბოჭალ) „გაშრობა“, „გახმობა“ (< „გამზევება“).

3. ხუნძ. ყო-გო ~ კარ. ყენდუ : ახვ. ყუნდო-და-ბე ~ საკ. დიდ.: შინ. ჰუ : ხვარ. ჰუნ : ბეყ. ჰონო „ოცი“.

¹⁷⁹ „ცოდნისა“ და „მოსმენის“ ზმნურ სემანტიკათა ურთიერთმონაცვლეობა ამ ენებში ცნობილია [გუდავა 1979, 137-138]. ხუნძ. ლ'აზე („ცოდნა“), როგორც ჩანს, სხვა ფუძის მქონეა (შდრ. ჩეჩნ. ხაყან, ინგ. ხარ „id.“) [იხ. ცერცვაძე 1956, 341].

¹⁸⁰ ლ > ზ > ძ გადასვლები კანონზომიერია [ლომთაძე 1962, 293]. ასეთივე ცვლილება ღ-ს საკ. დიდ.-შიც მოუღის, მაგ.: ემალუ > ემაზუ > ემაჟუ „ზღაპარი“...

¹⁸¹ შდრ. საკ. დიდ. ბუჯ (< *ბიჯუ) „მზე“.

4. ხუნძ. რუყ ~ ანდ. ჰაყუ : ბოთლ.: ღოდ. შანყუ : ქამ. შანყუ : ახვ. ყუ („ხუტორი“) ~ ხვარ. აწ (ინხ. აწ) : ბეყ. ვო („კომლი“),¹⁸² ჰუნზ. ვოკო „სახლი“.

5. ბოთლ. ყუბუ : ქამ.: ბაგვ. ყობ : კარ. ყობო : ახვ. ყობე ~ საყ. დიდ.: შინ. ვ'უ : ხვარ. ვუ : ბეყ. ვონ (ჰუნზ. ვე) „სახნისი“, „ოქოქა“.

6. ხუნძ. ყანდალ'ო¹⁸³ ~ ანდ. ყელ'ინ : ბოთლ. ყეშენ : ღოდ. ყელ'ენ : ბაგვ. ყეშენ : კარ. ყელ'ინ : ყელ'ინ:ყეყელ'ინ ~ საყ. დიდ. ვილ'სი : შინ. ვიცვა (<*ვილ'სა : ხვარ. ვილა (<*ვილ'ა) „ბალიში“, „ტომარა“.

7. ხუნძ. ყოტი-იხე ~ ანდ. ბუ-ყიღუ : ბოთლ. ბუ-ყი : ქამ. ბუ-ყ-ლა : ტინდ. ბუ-ყილ'ა : ბაგვ. ბუ-ყ-ულა : კარ. ბო-ყ-უა : ახვ. ბუ-ყ-ორულ'ა ~ საყ. დიდ. რა-ვ' (> ასახ. რო-ხ) : შინ. ლა-ვ : ბეყ. ლა-ვ „ლა-ქრა“, „ქრილობა“, „ორნატი“ (< „ქრილი“).

8. ანდ. ყირ : ბაგვ. ყერუ : კარ. ყერუ : ახვ. ყირუ ~ ბეყ. ვიბო „ხორბალი“.

9. ხუნძ. ბა-ყუარ-აბ ~ ანდ. ბე-ყუბ : ბოთლ. ბე-ყუ : ქამ.: ტინდ.: ბაგვ. ბე-ყუბ : ახვ. ბუ-ყადა ~ საყ. დიდ. ვუჭში (<*ბუჭში?) : შინ. ვუჭეს : ხვარ. ვუჭუ : ბეყ. ვოჭორო (ჰუნზ. ვოჭორუ) „ხმელი“, „მშრალი“.

10. ხუნძ. ყუარიდაბ ~ ბოთლ. ყუარაბ : ქამ. ყურაბ : კარ. ყორაბ : ახვ. ყუარადა ~ ხვარ. ვოსსუ : ბეყ. ვუსსო (ჰუნზ. ვუსსუ) „ვიწრო“.

11. ხუნძ. ყაზე ~ ბოთლ.: ღოდ. არყუა : ახვ. ყაყურულ'ა (<*ბაყურულ'ა) ~ საყ. დიდ. ბუჭა : შინ. ბაჭა : ბეყ. დიჭალ „დაფარვა“, „მიბმა“.

6.3. სპირანტები

6.3.1. ზოგადი. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეების ფონოლოგიური სისტემისთვის ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო სპირანტთა სამეულებრივი და ხუთეულებრივი სისტემები: მჟღერი (ზ, ჟ, ლ),¹⁸⁴ ყრუ არანტენსიური (ს, შ, ლ', ხ, ჰ) და ყრუ ინტენსიური (სა, შა, ლ'ა, ხა, ხა) [შდრ. გუდავა 1979, 82]. ზოგი სერია ნაკლებია: მჟღერთა სერიაში მჟღერი ლატერალი არ ჩანს. წინაველარული რიგის ყრუ მაგარი წ, ფარინგალური მჟღერი შ და ყრუ ჰ> ცალეულებით არიან წარმოდგენილი.

¹⁸² „სახლის“ აღმნიშვნელი ლექსემა „კომლის“ გამოხატველ ფუძესთან ჩანს დაკავშირებული [ლომაძე 1962, 293]. ამავე სახელის რედუპლიცირებული ფორმა ჰუნზ. დიალექტში „სახლს“ აღნიშნავს.

¹⁸³ აბრუბტიული აფრიკატი ყუ საანალიზო სახელში ინტენსიური კორელატი უნდა იყოს წარმოდგენილი (შდრ. ანდ. ყელ'ინ „ტომარა“), სხვანაირად საკვლევ ენებში *ყ-ს ანალოგიურ რედუპციებს ვერ მოგვემდა. აქედან გამომდინარე, ახვანურში მისი ფიქსაცია შემოწმებას ითხოვს [შდრ. მაშობედეკოვა 1967, 219, 246].

¹⁸⁴ ნ. ტრუბეცკო მჟღერ სპირანტებს „გემინირებულ“ (resp. ინტენსიურ) თანხმოვნებად მიიჩნევს, რაც რეალურ ვითარებას ვერ ასახავს [ტრუბეცკო 1987, 248; შდრ. გუდავა 1964, 99; 1971, 31-32].

მასთან, ზ და ჰ, ფუძეენაში არ უნდა გვექნოდნა [გუდავა 1979, 201]. ყრუ სპირანტი ჰ-ც, როგორც მრავალ ენათა სინამდვილე ცხადყოფს, ლარინგალური რიგის ცალეულით გვიდასტურდება.

ინტერესს იწვევს ის გარემოება, რომ ბ. გიგინეიშვილი საერთოდ უარყოფს საერთო-დადესტურ მელერ სპირანტთა პოსტულირების შესაძლებლობას, თუმცა ზოგი მელერი სპირანტის (ზ, ჟ, ლ) აღდგენას მხარს უჭერს ოდენ ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ქრონოლოგიური დონისთვის. ეს, მისი აზრით, შეპირობებულია იმით, რომ ხუნძ. ზ (წა-სთან ერთად) მიღებულია საერთო-დადესტური ძს ორგვარი რეფლექსაციის საფუძველზე, რომელსაც შემდეგ ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში ჩამოუყალიბებია ახალი შესატყვისობა¹⁸⁵ [გიგინეიშვილი 1977, 114; შდრ. ბოკარევი 1981, 23; გონიაშვილი 1968, 220], რაც ძნელად გასაზიარებელი ჩანს. ზემოწამოყენებული დებულება მართებულიც რომ იყოს, საკვლევ ენებში ამოსავალი *ზ და მეორეული ზ (< *ძ) ერთნაირ შედეგს მოგვცემდა, ვინაიდან *ძ > ზ ამ ენათა დივერგენციამდე ივარაუდება.

ამგვარი სიკრელე და ნაირგვარობა გამოწვეული უნდა იყოს სპირანტთა არამდგრადი ბუნებით — განიცადონ სხვადასხვა სახის შოდიფიკაცია: შოიშალონ ინტენსივობის კორელაცია, გამქლერდნენ, დაყრუვდნენ და მისთ.

6.3.2. წინანუნისძიერი სპირანტები. სპირანტთა წყების სისინა სიბილანტების ლოკალური რიგი წარმოდგენილი უნდა ყოფილიყო სამეულით: ზ, ს, სა. ხუნძურ-ანდიურ ენათა სინამდვილეში ეს ამოსავალი სისტემა შემოგვენახა, მაგრამ დილოურ ენებში, კორელაციის „ინტენსიური — არანტენსიური“ ელიმინაციის შემდეგ, ყრუ სპირანტი ნეიტრალური ვარიანტიოლა გვხვდება და, ბუნებრივია, ს სპირანტს ემთხვევა. მიუხედავად ამისა, თავდაპირველი ინტენსიური სა და არანტენსიური ს სპირანტების განსხვავებული რეფლექსაციიდან გამომდინარე, არქტიპების რეკონსტრუქციისას მათი ერთმანეთისაგან გამიჯვნა ხერხდება.

სატეიალოურ ლიტერატურაში ძირითადად დადგენილია სპირანტულ სისინა სიბილანტთა შესატყვისობის ფორმულები: ა) *ზ: ხუნძ. ზ — ს.-ანდ. ზ: ს.-დიდ. ზ; ბ) *ს: ხუნძ. ს ~ ს.-ანდ. ს ~ ს.-დიდ. ზ; გ) *სა: ხუნძ. სა ~ ს.-ანდ. სა ~ ს.-დიდ. ს [ტრუბეტკოი 1987, 257-258, 262; მაპომედბეკოვა 1955, 303, 305; ბოკარევი 1959, 260-262; ლომთაძე 1963, 75; იმნაიშვილი 1963, 38-39; გუდავა 1964, 142; 1979, 82, 89, 94; გიგინეიშვილი 1977, 114].

¹⁸⁵ ხუნძ. ზობ („ცა“) და წაობ („წალობა“) სახელები სხვადასხვა ფუძის შემცველი უნდა იყოს [შდრ. გიგინეიშვილი 1977, 84]. ერთადერთი სახელი, რომელმაც შეიძლება *ძს ორგვარი რეფლექსაცია (*ძ > წა/ზ) გვავარაუდებინოს, არის ხუნძ. წაერ ~ ანდ. ზარ („ყინული“) [გუდავა 1979, 83], თუმცა აქაც მისი ეტიმოლოგია დაუდგენელია.

მართალია, ამ შესატყვისობათა შესახებ სპეციალისტ-მკვლევართა თვალსაზრისები მეტწილად ერთგვაროვანია, მაგრამ ცალკეული საკითხები მაინც საკამათოა. მეტადრე სისინა სიბილანტთა შესატყვისობანი, რეფლექსთა დიდი სიჭრელის გამო, დიდოურ ენებში დავას იწვევენ.

ა. მჟღერი სპირანტი *ზ. ამოსავალი მჟღერი სისინა სიბილანტი ზ დაუცავს ხუნძურ-ანდიურ ენებს, ხუნძურის ზოგი დიალექტისა (ანწ., ბათლ.) და ახეაზურის გამოკლებით, რომლებშიც იგი შიშინა ვარიანტს გვაძლევს: ზ > ჟ [ტრუბეცკოი 1987, 262; ცერცვაძე 1948, 141]. *ზ ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი ბეიტური ენის ორსავე დიალექტში, თუმცა საკ. დიდოურში, ჰინუხურსა და ზვარშიულში ყრუვდება: ზ > ხ [შღრ. გუდავა 1979, 82]. ჰინ. ენაში თუ ხ-ს წინ პალატალური ხმოვნები (ი, ე) უძღვის, მაშინ, გაშიშინების საერთო წესის მიხედვით, ხ > შ [ლომთაძე 1963, 75].

მაშასადამე, *ზ-ს რეფლექსაციის სურათი ასე წარმოგვიდგება:

•	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახე.	საკლდ.	ჰინ.	ზვარ.	ბეჟ.
ზ	ზ(ჟ)	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ზ	ჟ	ს	ს(შ)	ს	ზ

1. ხუნძ. მაზო (ანწ. მაზე, ჰიდ.-ანდალ. მასუ)¹⁸⁶ ~ ანდ.: ტინდ.: კარ.: ბოთლ.: ანწი : ახე. ანჟი ~ საკ. დიდ. იხი¹⁸⁷ : ჰინ. იშე (< *ისე) : ზვარ. ენა : ბეჟ. ოწ (ჰუნზ. ეწ)¹⁸⁸ „თოვლი“.

2. ხუნძ. ზარ ~ ანდ.: ტინდ.: ზა : ბოთლ.: ტინდ.: კარ. ზად : ჰამ. ზარ-(ბა) : ახე. ჟარი ~ საკ. დიდ. ბე-სი : ჰინ. ბე-ში (< *ბე-სი) : ზვარ. ბე-სა : ბეჟ. ბი-ზა (ჰუნზ. ბე-ზა) „მუშტი“.

3. ხუნძ. გაზა ~ ანდ. გაზა : ლოდ. გაზა : ჰამ. გოზა ~ საკ. დიდ. ბიზო (< *ბისო) : ჰინ. ბეზო ბეჟ. ბოზა (ჰუნზ. ბოზო) „წერაქვი“.

4. ანდ.: ბაგვ.: ჰამ.: კარ. აზალ : ახე. იფი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ასი „ხეწი“.

ყურადღებას იქცევს ამ შესატყვისობის დარღვევის შემთხვევები, რაც გამოიხატება *ზ-ს ეკვივალენტად ხ ან ჟ სპირანტების გამოვლენით [არდოტელი 1998, 94]: პირველი (ხ) მჟღერთა გაფშინიერების შედეგია

¹⁸⁶ თუ ფიქსაცია (მასუ) ზუსტია [იხ. მიქაილოვი 1958, 10], მაშინ გასარკვევი იქნება ზ > ხ პრაქტის კანონზომიერების საკითხი.

¹⁸⁷ შ. მიქაილოვი ამოსავლად ხ-ს მიიჩნევს [მიქაილოვი 1958, 86].

¹⁸⁸ ტ. გუდავა ხუნძ. მაზო („თოვლი“) და მანსი („ნაშქერი“) სახელთა კონტამინაციით მიღებულად მიიჩნევს ანდ. ანწი ფორმას [გუდავა 1979, 84], თუმცა მანსი ლექსემას დიდ. ენებში თავისი კანონზომიერი შესატყვისი მოეპოვება: საკ. დიდ. იზ-ლო : ბეჟ. აზო „თოვლის ზევი“, „კირხლი“. ამდენად მათი კონტამინაციის შესაძლებლობაც გამოირიცხება, რაც ხუნძურის შესაბამის მაგალითში (მაზო) ნ-ს რედუქციას გვაეარაუდებინებს (შღრ. ბეჟ. ოწ < *ოზ).

[ლომთაძე 1998, 130], მეორე კი გაშიშინებას უკავშირდება, მაგ.: 1. ხუნძ. ზო-ბ („ოა“) ~ ანდ.: ტინდ.: კარ. ზე-ბუ : ბოთლ. ზი-ფუ (< *ზი-ბუ) : ბაგვ. ზე-ბ : ახვ. ფო (<ფო-ბო) ~ საკ. დიდ. ა-ს: ჰინ. ჰა-ს : ხვარ. ა-ს¹⁸⁹ : ბეე. ა-ს (< *ა-ზ) „დღე“, „ოა“, „ღრუბელი“; 2. ხუნძ. გოზო : ბოთლ. გაზა : ლოდ. გუაზა : ახვ. გოჟო ~ საკ. დიდ.: ჰინ. გაჟუ : ხვარ. ქოჟუ : ბეე. გაჟო (< *გაზო) „ნისკარტი“. სავარაუდოა, ეს უკანასკნელი ზემომოყვანილ „მუშტის“ აღმნიშვნელ სახელს უკავშირდებოდეს.

რამდენიმე მაგალითის მიხედვით, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ დილოურ ენათა ერთი წყების (საკ. დიდ., ჰინ., ხვარ.) სიტყვათა ანლაუტში ზ > ს არ ხდებოდა, მაგ.: 1. ანდ. ზიჟუ : ბოთლ.: ტინდ. ზინი : ახვ. ფო¹⁹⁰ ~ საკ. დიდ. ზიდა : ხვარ. ზიჰე „ძროხა“;¹⁹¹ 2. ანდ. ზარ : ბოთლ. ზარი : ახვ. ჟარი „ყინული“ – საკ. დიდ. ზი-გოლუ : ხვარ. ზან-გალ „სეტყვა“ და მისთ.

ბ. ყრუ არაინტენსიური სისინა სპირანტი *ს. ამოსავალი სისინა სპირანტის არაინტენსიურ კორელატ ს-ს მოებოვება სპეციალურ ლიტერატურაში კარგად ცნობილი შესატყვისობის შემდეგი ფორმულა: ხუნძ. ს ~ ს.ანდ. ს ~ ს.დიდ. ზ [გუდავა 1979, 95], რის სისწორესაც, სათანადო საილუსტრაციო მაგალითების სიმცირის გამო, ე. ლომთაძე არ იზიარებს [ლომთაძე 1996, 22].

ჩვენი დაკვირვებით, ხუნძ.-ს.ანდ. ს ყრუ სპირანტი, რომელიც ხუნძურის ზოგ დიალექტსა (ბათლ., ანწ.) და ახვახურში გაშიშინებას (ს > შ) განიცდის, ბეეიტურ ენაში ბგერათიგივეობას (ს:ს) გვიჩვენებს, ხოლო სხვა დიდ. ენებში გამჟღერებით ზ-დ გარდაიქმნება. ჰინ. ენაში ზ, თავის მხრივ, ი-ს შემდეგ შიშინა სახესხვაობას გვაძლევს (ზ > ჟ). ამ შემთხვევაში ზ სპირანტის რეფლექსებთან სიმეტრია ხელშესახებია.

*ს-ს კორესპონდენციის ფორმულა სქემატურად ასე შეიძლება გამოიხატოს:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ს	ს(შ)	ს	ს	ს	ს	ს	ს	ს	შ	ზ	ზ(ე)	ზ	ს(ზ)

¹⁸⁹ ხვარ. ზებუ ნახესხობა ჩანს (შდრ. ანდ. ზებუ „id“).

¹⁹⁰ ნ. ტრუბეცკოი ახვ.-ში ზიჟუ⁵ მკდარ ფორმას იმოწმებს და ამ მაგალითს ნორმიდან გადახრილს უწოდებს [ტრუბეცკოი 1987, 263; შდრ. საილოვა 1973, 214].

¹⁹¹ რ. აბაშია ამ სახელს მთლიანად დაღესტნურ ენათა მიხედვით განიხილავს, თუმცა დილოურ ენათა მასალა დამოწმებული არ არის [აბაშია 2007,7].

1. ხუნძ.: ხეზო ~ ანდ. ხულოლ : ტინდ. სოლა : ჟამ.: ბაგვ. სოლ : კარ. ხოლი ~ საკ. დიდ. ზუ : ხეარ. ზუნ (ინზ. ზუ) : ბეე. სოზო (ჰუნზ. სო) „ლანძილი“, „შიბუ“¹⁹².

2. ხუნძ. ნისუ ~ ანდ. ისო : ბოთლ.: ტინდ.: ინსა : ჟამ. ინსა < *ინ-ხა < *ინსა¹⁹³ : ბაგვ. ისა : კარ. ესა : ახვ. ინშა ~ საკ. დიდ. იზუ : შინ. იფუ : ხეარ. ეწუ („გამზმარი ყველი“) : ბეე. ოწო (< *ონსო < *ონსო < *ნოსო, შდრ. ჰუნზ. ნესუ) „მოუხდელი ყველი“, „ხაკო“.

3. ხუნძ. სანი, სონო, შანი (დიალ. ვარ.) ~ ანდ. სონ : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: კარ. სანი : ბაგვ. სან : ახვ. შანი ~ საკ. დიდ. შინ : შინ. ზენუ : ხეარ. ზან (ინზ. ზონ) : ბეე. სინო (ჰუნზ. სენუ) „კოწახური“.

4. ხუნძ. მანსი „თოვლის ნამჭერი“ ~ ანდ. ასორ : ბოთლ.: ლოდ.: ჟამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ. ასა : ახვ. აშა ~ საკ. დიდ. აზ-ტა : ბეე. აწო (< *ანსო) (ჰუნზ. აწა < *ანსა) „ჭირხლი“.

5. აქ შემოვა საკ. დიდ. ზერუ : შინ. ზერე : ხეარ. ზილო : ბეე. ხურო (ჰუნზ. სურუ) „ბანგი“, „ერთგვარი სასმელი“. ხუნძურ-ანდიურ ენათა შესაბამისი ეკვივალენტი არ ჩანს.

ამ შესატყვისობის მაგისტრალური ხაზიდან გადახრებსაც ვხვდებით, რის შედეგადაც დიდ. ენებში ზ-ს ნაცვლად ზოგჯერ ს, შ და ჟ იჩენს თავს, მაგ.: 1. ხუნძ. ბო-სიზე ~ საკ. დიდ. ბი-ს-ა : შინ. ბუ-ჟ-ა : ხეარ. ბა-ს-ა : ბეე. ბუ-ზ-ა „აღება“ > „ყიღვა“; 2. ხუნძ. სონ ~ ანდ. სუნ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სუნი : ახვ. შუნი ~ საკ. დიდ. ნე-შირუ : შინ. ნე-სა : ხეარ. ნი-შო-ჰო : ბეე. ნი-შე (< *ნი-სე) „გუშინ“, „სალამოთი“ და მისთ.

ირკვევა, რომ ზემოგანხილული სპონტანური ფონეტიკური პროცესი (ს > ზ) ქრონოლოგიურად დიდოური ფუძემდის დიფერენციაციის შემდეგროინდელია.

ყურადღებას იქცევს რამდენიმე სახელი („დათვი“, „მელა“, „ჩრჩილი“...), რომელთაგან წინა ორი, სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით [ტრუბეცკოი 1987, 256, ლომთაძე 1962, 286-287; გულაგა 1979, 115-116], ხუნძ. ც ~ ანდ. ც : ახვ. ჩ ~ დიდ. ს შესატყვისობის წევრებად არის მიჩნეული (იხ. 6.2.2. ბ.)¹⁹⁴ მაგ.: 1. ხუნძ. ცი, სი, ში, ჩი (დიალ. ვარ.) ~

¹⁹² ეგვე ფუძე უნდა გქონდეს ნახურ ენათა სათანადო ლექსემაში: ჩეჩნ. შიებუ (ითუმკ.), შოფუ (ჰებ.) : ინგ. შუბ : ბაცბ. შიბ „id“. სწორედ ნახური ენებისაგან უნდა იყოს შეთვისებული შაბუ ქართული ენის მთის დიალექტებში [ზუიადური 1997, 98].

¹⁹³ იხ. ბურკულაძე 1986, 38.

¹⁹⁴ ზ. მაჰმედბეგოვას აზრით, სპირანტიზაციის საფუძველზე ჩ (< ც) > შ [მაჰმედბეგოვა 1955, 304]. სხვაგან, ანალოგიურ ფონოლოგიურ პოზიციაში, ჩ > შ არ შეიმჩნევა [გულაგა 1964, 86], რაც ზემოხსენებული ფონეტიკური პროცესის (*ც > ჩ > შ) მართებულობას საეჭვოს ხდის [არდოტელი 1999, 95]. ამის გამო, ნაკლებსარწმუნო ჩანს დიდ. ენებში *ც > ს > ზ გადასვლები [ლომთაძე 1998, 134; შდრ. გულაგა 1979, 116].

ანდ. სემ : ბოთლ. სი^ნ : ლოდ. ჰამ. სი^ნ : ტინდ. : ბაგვ. : კარ. სი^ნ : ახვ. ში^ნ ~ საკ. დიდ. ზემ, ზე (დიალ. ვარ.) : ჰინ. ზე : ხვარ. ზე^ნ : ბეე. სი^ნ „დათვი“; 2. ხუნძ. ცერ, სერ, შერ, ჩერ (დიალ. ვარ) ~ ანდ. სორ : ბოთლ. : ლოდ. : ტინდ. : ბაგვ. სარ : ჰამ. სან : კარ. სარი : ახვ. შარი ~ საკ. დიდ. ზირუ : ჰინ. ზერუ : ხვარ. ზარუ : ბეე. სორა (ჰუნზ. სან) „მელა“.

სწორედ ზემომოყვანილი ორი („დათვი“, „მელა“) სახელის კანონზომიერ ურთიერთმიმართებაზე მსჯელობისას ტ. გულავე ვარაუდობს, რომ „ძალიან ადრე ახვ.-ში *ც > ს, შემდეგ კი ს > შ“ [გულავე 1964, 86; 1979, 116]. ავტორი არ აკონკრეტებს, როდის უნდა მომხდარიყო *ც > ს ახვახურსა და დიდოურში?

ამოსავალი *ც, როგორც წესი, ახვ.-ში უნდა ცვლილიყო ჩ-დ, ხოლო ყველა დიდ. ენაში — ს-დ, რაც ფაქტობრივ არ განხორციელებულა.

მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ამოსავალი *ც-ს ტრანსფორმაცია უნდა მომხდარიყო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეენის წიაღში, რადგანაც მისი დიფერენციაციის შემდეგ *ც > ს პროცესის დაშვება ორივე ქვეჯგუფის (ანდ. და დიდ.) ენებში ისტორიული *ს-ს იდენტურ შედეგს ვერ მოგვცემდა.¹⁹⁵ რჩება ორი შესაძლებლობა: 1) ან თავდაპირველად ხუნძურში აფრიკატიზაციით მოხდა *ს > ც;¹⁹⁶ 2) ანდა ჯერ კიდევ ფუძეენაში განხორციელდა *ც > ს, რასაც დუბლეტურ ფორმათა დაშვებადმდე მივყავართ [გიგინეიშვილი 1977, 136].

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ საანალიზო სახელებში *ც-ს რეფლექსები ზედმიწევნით ემთხვევა *ს-ს რეფლექსებს, რაც მათ ისტორიულ ვარიანტებულობას გვაფიქრებინებს. ხუნძური დიალექტების მონაცემებს თუ დავაკვირდებით, ცხადი გახდება, რომ ანდიურ-დიდოურ ენებში თავჩენილი ამ რიგის ყველა ბგერათცვლილება მათშიც რეალიზებულია: *ც > ჩ (ჰად.); *ც > ს > შ (ბათლ.).

ჩვენი ვარაუდით, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეენის დაშლის წინა პერიოდში უნდა გვექონოდა, ერთი მხრივ, ც-ს შემცველი, ხოლო, მეორე მხრივ, ს-ს მქონე, ფონეტიკურად თავისუფლად მონაცვლე ფორმები, რომელთაგან საძიებელ სახელებს სწორედ ს არქიფონემა დაედო საფუძვლად. ექვს გარეშეა, სხვა შემთხვევაში ახვახურში ჩ გვექნებოდა, ხოლო დიდოურ ენათა ერთ წყებაში (საკ. დიდ., ჰინ, ხვარ.) — ს, რაც ამ ენათა სინამდვილეში არ შეიმჩნევა.

გ. ურუ ინტენსიური სისინა სპირანტი *ს. ინტენსიური სისინა სიბილანტი სს, როგორც ცნობილია, უცვლელად შემოუნახავს ხუნძურ-ან-

¹⁹⁵ საგულისხმოა, რომ *ც-ს რეფლექსაცია საერთო-დაღესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზეც განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს.

¹⁹⁶ აქ დგება მეორე კითხვა: თუ *ს > ც ფუძეენაში მომხდარი ფაქტია, მაშინ იმავე ფონოლოგიურ პოზიციაში („ლანძილი“, „აოწახური“...) რატომ არ განხორციელდა ანალოგიური პროცესი?

დიურ ენებს, ხოლო დიდოურ ენებში მომხდარა მისი ნეიტრალიზაცია ინტენსივობის თვალსაზრისით [ტრუბეტკოი 1987, 258; ბოკარევი 1981, 23; გულადა 1964, 142; 1979, 89¹⁹⁷...].

სქემატურად:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჟამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
სა	სა (კა)	სა	სა	სა	სა	სა	სა	სა	სა	ს	ს	ს	ს

1. ხუნდ. ტენსურ ~ ანდ. ლინსობ : ბოთლ. ტიმსირ : ლოდ. ტინსირ : ჟამ. ტესალ : ბაგვ. ტესენ : ტინდ.: ტუნსარუ : კარ. ტოსბად : ახვ. ტენსე ~ ხვარ. ენსერ (ინხ. ესსერ) : ბეე. ჰანს-წიწ (ზედ-მიწ. „წარბ-წამწამი“) (ჰუნზ. ჰანს-წიწ) „წარბი“.

2. ხუნდ. ხუნ- ~ კარ. ხუნ- : ახვ. ხუნ⁵ („რა“ კითხვითი ნაცვალსახელის „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძე)¹⁹⁸ ~ ჰინ. ხე : ბეე. სიდო (ჰუნზ. შიდო < სიდო) „რა“.

3. ხუნდ. ხუნა ~ ბოთლ. მუსხუ : ლოდ. ბუსან⁶ : ჟამ. ბუსუნ⁶ : კარ. ბურსუნ⁶ : ახვ. ბუსარა „დაქრა“, „დაანაკუნა“ ~ ბეე. სუსალ „გაქრა“ (ინფინ.).

4. ხუნდ. -ხა-ებ ~ ანდ. -ხა-ი : ბოთლ.: ახვ. -ხა-ე : ჟამ.: კარ. -ი-ხა ~ საკ. ლიდ. -ხ-ი : ჰინ. -ხ : ხვარ. -ხ-ა (ინხ. -ხ-ო) : ბეე. -ხ-ო „მაატრიბუტივებელი ფორმანტი“.¹⁹⁹

5. ანდ.: კარ. ხუნკა²⁰⁰ : ტინდ. ხუნკა ~ ბეე. სიკო (ჰუნზ. შიკუ < *სიკუ) „პირი“.

6. ხუნდ. ბო-ხ-იზე (< ბო-ხა-იზე) ~ საკ. ლიდ. ბი-ხ-ა : ჰინ. ბა-შა (<*ბა-ხა) : ხვარ. ბა-ხა „აღება“ > „ყიღვა“.

¹⁹⁷ ტ. გულადას ამ შესატყვისობის დასასაბუთებლად ოდენ ერთი მაგალითი მოჰყავს და ისიც არასრულად. მიუხედავად ამისა, ხუნდურ-ანდოურ ენათა მასალას იგი უხვად იმორწმებს [იხ. მისი, 1964, 142-143].

¹⁹⁸ ბ. გიგინეიშვილი ხუნდ. ხუნ- ოდენობას „ეინ“ კითხვითი ნაცვალსახელის ფუძეს უკავშირებს [გიგინეიშვილი 1977, 125], რაც სინამდვილეს არ შეეფერება [იხ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 211; ბურკულაძე 1982, 173; ათაევი 1996, 126]. მეორე (ჩ-სა და შ-ს შემცველი) სახელობითის ფორმებს საერთო ამოსავლად ჩ უჩანს [ლომთაძე 1963, 73-74; ბურკულაძე 1982, 173].

¹⁹⁹ [ლაწერ. იხ. ზვიადური 1995, 171-176].

²⁰⁰ სუნკა კომპოზიტი ჩანს: სუნ+კა < სუნ+კალ (მდრ. ხუნდ. კალ „პირი“) „?+პირი“.

6.3.3. უკანანუნისმიერი სპირანტები.

ა. მჟღერი შიშინა სპირანტი *ჟ. *ჟ-ს შესატყვისობის შესახებ სპეციალურ ლიტერატურაში, თუ არ გავითვალისწინებთ სათანადო სილუსტრაციო მასალის სიმცირესა და ნაირგვარობას, სრული ერთსულოვნებაა [ტრუბეცკოი 1987, 262; მაჰომედბეკოვა 1955, 305; ბოკარევი 1981, 23;²⁰¹ გულაევა 1964, 143; 1979, 85]. მართალია, *ჟ-ს რეკონსტრუქციას საერთო-დადესტნურ ენაში დაბრკოლება ხედება [გიგინეიშვილი 1977, 115; შდრ. თალიბოვი 1980, 315], თუმცა, სავარაუდოა, იმ დიალექტში, რომელიც მოგვიანებით საფუძვლად დაედო ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძენას, ჟ-ს ფონემის სტატუსი უნდა ჰქონოდა.

ამოსავალი ჟ უცვლელად დაიცვა ყველა საკვლევმა ენამ, გარდა ჰამალურისა, ბეჟ. ენის ტლად. თქმისა და ხუნძური ენის ზოგი დიალექტისა (ბათლ., ანწ.), რომლებშიც ჟ > ზ [გულაევა 1964, 143; 1979, 85]. ბეჟიტურში და ხანდახან სხვა დიდ. ენებშიც ჟ > შ (დაყრუებით).²⁰²

*ჟ-ს შესატყვისობის ფორმულა შემდეგნაირად გამოიხატება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ჟ	ჟ(ზ)	ჟ	ჟ	ჟ	ზ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ(ზ)

1. ხუნძ. ბეჟიზე ~ ბოთლ.: ლოდ. ბეჟი : ბაგვ. ბეჟილა : კარ. ბეჟა : ჰამ. ბეზლა : ახვ. ბიჟურულა ~ ჰინ. ეზიე (< *ეჟიე) : ბეჟ. ზიზალ (< ტლად. ეიჟალ,²⁰³ შდრ. ჰუნზ. ეგჟა „id.“) „მეწვა“, „მოხრაკვა“.

2. ხუნძ. ბოჟანა ~ ანდ. ბუჟუ : ბოთლ. ბუჟა : ჰამ. ბოზა : ტინდ. ბოჟო : კარ. ბეჟუ : ახვ. ბეჟორი „დარწმუნდა“ ~ ხვარ. ბაჟა : ბეჟ. ბოჟალ (ჰუნზ. ბოჟა) „დარწმუნება“, „რწმენა“.

3. ხუნძ. ჟა-ჟა ~ ანდ. ჟე-ლ'ალ ~ საკ. ლიდ. ჟა-ჟულ²⁰⁴ : ბეჟ. ჟე-ჟსა „დღეს“.

4. ხუნძ. ნუჟ ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. მეჟი : ხვარ. მეჟა : ბეჟ. მიჟე „თქვენ“.

²⁰¹ ე. ბოკარევი საკ. ლიდ.-ში, ზ-ს გარდა, სისინა სპირანტ ხ-საც აღნიშნავს.

²⁰² ფაქულტატურად ჟ > ზ (გასისინებით) ჟ > შ (დაყრუებით) პროცესიც შეიძლება, მაგ.: ბეჟ. ბიზალბა (< *ბიჟალბა, შდრ. ჰუნზ. ბილაფა „id.“), საკ. ლიდ. მეზოგლა (< მეჟოგლა), ხვარ. ბეჟანდე (< ბეჟანდე) „წვერი“ [შდრ. ხალილოვი, რამაზანოვი 1992, 71].
²⁰³ შდრ. მალიევა 1965, 16. ფ. სილოვა ლოდობერეულში ბეჟი ფორმას ადასტურებს [1973, 207].

²⁰⁴ ეტიმოლოგიურად ხუნძ. ჟა-ჟა „დღეს“ (ზედმიწ. „ამ დღით“) [გულაევა 1979, 85]. ასევეა საკ. ლიდ. ჟა-ჟულ „id.“ (ზედმიწ. ჟა „იგი“ + ჟულ „დღე“ + ში). ჟა ჩვენებითი ნაწილაკი დაჩნდება სახელში ეი-ლ'ბო (< *ეი-ლ'ებო) „მარშან“ (ზედმიწ. „იმ წელს“, შდრ. ლ'ებ „ფოთლი“ > „წელი“).

5. ხუნდ. მეგეჟ ~ ანდ. მიგაჟუ : ბოთლ. მიგუაჟურ : ტინდ. მიჟათუ : კარ. მიგაჟ : ახვ. მიჟელ'უ ~ საკ. დიდ. მეშოლგა : ხვარ. ბიშანდე : ბეყ. ბიჟალბა (ჰუნზ. ბილაჟბა) „წვერი“.

6. ხუნდ. რაჟი ~ ანდ.: ბოთლ. რაჟი ~ ბეყ. ნაჟი > ხაშ. ნაჟი (ჰუნზ. ნიჟი) „ნიორი“.

7. ხუნდ. გოჟო (<*გაჟო, შდრ. მრ. რ. გაჟალ), გოზო²⁰⁵ ~ ანდ. გოჟო, გუჟი (დიალ. ვარ.): ბოთლ. გაზა (<*გაჟა): კარ. გოჟო (< ტოქ. გუჟა, გოჟა): ახვ. გოჟო (წეგ. გორჟო) ~ საკ. დიდ.: ჰინ. გაჟუ: ხვარ. ქოჟუ: ბეყ. გაჟო (ჰუნზ. გა'ჟუ) „ნისკარტი“, „ეშვი“, „სიბრძნის კბილი“.

8. ხუნდ. ჟინი ~ ლოდ. ეჟუნ ~ საკ. დიდ. ეშინ (<*ეჟინ) : ბეყ. ეჟუნ „ეჩო“.

9. ხუნდ. ჟა ~ ანდ. ჟონო : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ. ჟანა ~ საკ. დიდ.: ხვარ. შა (<*ჟა) : ჰინ.: ბეყ. ჟა „ღვინო“, „ყურძნის წვენი“.

ბ. ყრუ არაინტენსიური შიშინა სპირანტი *შ. შიშინა სპირანტთა ამოსავალი არაინტენსიური კორელატი შ ენათა მიხედვით ნაირგვარ რეფლექსებს გამოავლენს, რომელთა ქრონოლოგიური მიმართებების დადგენისას სპეციალისტთა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა.

ნ. ტრუბეცკოი ხუნძურ-ანდიურ ენათა მასალაზე დამყარებით ვარაუდობს, რომ ანდიურ ენათა ერთ წყებაში დადასტურებული ისტორიული შ ხუნძურში გადავიდა წინაველარულ ზ სპირანტში, რომელიც, აკუსტიკურ-არტიკულაციური თვალსაზრისით, ინტენსიურ კორელატს ეთანაბრება²⁰⁶ [ტრუბეცკოი 1987, 252; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 41]. მასთან, რიგ შემთხვევაში ხუნდ. ს მიიჩნევა შ ფონემის „ჟანონზომიერ განვითარებად“, მაგრამ რომელ ფონოლოგიურ პოზიციებში, გარკვეული არ არის [იხ. გუდავა 1964, 148].

შ. მიქაილოვი და ტ. გუდავა არ იზიარებენ ნ. ტრუბეცკოის მიერ მწირ ენობრივ მასალაზე დაყრდნობით წამოყენებულ დებულებას (*შ > ზ) და ორიგინალურ მოსაზრებას გამოთქვამენ: *შ ზ სპირანტად კი არ ტრანსფორმირდა, არამედ ეს უკანასკნელი ხუნდ. ენის ქუთლანის მეტყველებასა და ანდ. ენათა ერთ წყებაში გადავიდა შ სპირანტში [მიქაილოვი 1958, 79; გუდავა 1964, 148-149]. რაც შეეხება შიშინა შ და სისინა ს სპირანტულ სიბილანტთა ფარდობას (შ:ს), აქ საერთო ამოსავლად შ მიიჩნევა, რაც სავსებით გასაზიარებელია.

²⁰⁵ სემანტიკური დიფერენციაცია ხუნძურსა (გოჟო „ეშვი“ > გოზო „ნისკარტი“) და ზოგ სხვა ენაში ფორმოზივი ცვლილებებით (ჟ > ზ) ჩანს შეპირობებული: თაღდაპირველად მას „ეშვი“ უნდა აღენიშნა, ხოლო შემდეგ სემანტიკური გადაზიარებით — „ნისკარტი“, „სიბრძნის კბილი“ (თუ, რა თქმა უნდა, ქართულის ძველთაძველი ნასესხობა არ არის, შდრ. ლოჟი).

²⁰⁶ ამ ენათა სინამდვილეში მისი ინტენსიური კორელატი, რომელიც ნიშანდობლივია ზოგი დაღესტნური (ლაკური, დარგული...) ენისთვის [აკეივი 1977, 30], არ შეიძლება.

დილოურ ენებში გამჟღერების პროცესი შეუქცევადია — ყველა ენა-ში *შ > ჟ.

ფორმულა, რომელიც შ-ს შესატყვისობის სურათს გვიჩვენებს, ასე გამოიყურება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	კამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
შ	ს(შ)	შ	შ	შ	შ(ჰ)	შ(ჰ)	შ	შ(ზ)	შ	ჟ	ჟ	ჟ	ჟ

1. ხუნდ. უას (ანწ. უაშ) ~ ანდ. უოშო : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. უაშა : კამ. უაშა (ჰაჟ. უაჰა) : ტინდ. უაშა (საკ. ტინდ. უაჰა) (შდრ. ჩინ. უუოშა „id.“) ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. უუი : ხვარ. უუა : ბეე. ოფო „ვაეიშვილი“.

2. ანდ. როშო : ბოთლ.: ლოდ. როშა ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. როფი : ხვარ. ლოშა : ბეე. მჟე (ჰუნზ. რრჟე) „სიტყვა“.

3. ხუნდ. ბოსენ ~ ანდ. ბეშენ : ბოთლ.: ლოდ. ბეშენ : კამ. ბეჰან (< *ბეშან) : ბაგვ. ბუჰენ (< *ბუშენ) : ახვ. ბუშანი ~ საკ. ლიდ. მუფი : ხვარ. მუჟა : ბეე. მუჟორ („ხის იატაკი“) „ლოგინი“, „ბუდე“.

4. ხუნდ. ბო-ს-იხე (< *ბო-შ-იხე) „აღება“, „ყიღვა“ ~ საკ. ლიდ.: ჰინ. რი-ჟა : ხვარ. ლე-ზა (< *რე-ჟა) : ბეე. ეე-ზალ (< *რე-ჟალ, შდრ. ჰუნზ. რე-ჟა „id.“) „თან წაღება“, „აღება“, „ყიღვა“.

5. ანდ. ბუშა : ბოთლ. მიშა : ლოდ.: კარ. ბიშა : კამ. ბიჰა (< *ბიშა) : ახვ. ბიშარი „გაიმარჯვა“ ~ საკ. ლიდ. ბეჟა : ხვარ. ბიჟა : ბეე. მიშალ (< *მიჟალ,²⁰⁷ შდრ. ჰუნზ. ბიჟა „id.“) „გამარჯვება“.

გ. ურუ ინტენსიური შიშინა სპირანტი *შ. სპირანტთა წყების ინტენსიური შიშინა სიბილანტი *შა შემონახულია უცვლელად ანდიურ ენათა მეტ წილში, კამ. და ახვ. ენების გამოკლებით, რომლებშიც, ხუნძურის ანალოგიურად, ხ-ს გვადღევს [ტრუბეცკოი 1987, 257; გუდავა 1964, 144].

²⁰⁷ ქართულში ყურადღებას იქცევს დაღესტნური ნასესხობა ვაფი, რომელიც XII ს.-ში წერილობით დასტურდება [ჩიქობავა 1987, 9]. ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ სესხების ხანისათვის ჟ-, ჰ- კლასის ექსპონენტები „ვაჟისა“ და „ჰალიშელის“ გამოშატაველ ლექსებში ჯერ კიდევ გაირჩეოდა. თუ ეს ასეა, მაშინ, კლასის ნიშანთა მიხედვით, ამ სახელთა დაპირისპირების მოშლა XII ს.-ის შემდეგდროინდელი უნდა იყოს.

²⁰⁸ ზედსართავ სახელში სპორადულად პირველადი ჟ დაჩნდება: ბეე. იფო „გამარჯვებული“.

რაც შეეხება დიდოურ ენებს, *შა, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის გამო, ნეიტრალიზებულია და *ჩ აფრიკატის რეფლექსს ემთხვევა (შდრ. ხუნდ. ბეჩე : ხვარ. მიში „ბბო“...).

*შა-ს კორესპონდენციის ფორმულა სქემის სახით ამგვარად წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.ლიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
შა	სა(შა)	შა	შა	შა	სა	შა	შა	შა	სა	შ	შ	შ	შ

1. ხუნდ. ბა(რ)ხანა ~ ანდ.: ლოდ.: ბაგვ.: ბეში : ბოთლ. ბეშუ : ჰამ. ბესა : ტინდ. ბეშა : კარ. ბეშე : ახვ. ბესური „შეწვა“, „მოხრაკა“ ~ საკ. ლიდ. ეშაღა : ჰინ. რეშა : ხვარ. იშანა „გამოცხობა“.

2. ხუნდ. ბესანა ~ ანდ. ბეში : ლოდ. შიში : ჰამ. ისა : ტინდ. იშა : ახვ. გოსური „მოქსოვა“ ~ საკ. ლიდ. რიშა, რეშა (დიალ. ვარ.): ხვარ. იშა : ჰუნზ. რეშა „ქსოვა“.

3. ბოთლ.: ლოდ. ბეში : ჰამ. ბესაბ : კარ. ბეშაბ ~ საკ. ლიდ. რეშანი : ბეჟ. მრშა (ჰუნზ. ბოშერუ) „მსუქანი“.

4. ჰამ. ანსლა („ჩაცმა“) : ტინდ. ანშა : ბაგვ. ენშან „დაიხურა (ჩაიცივა) ქული“ ~ საკ. ლიდ. შეტა : ხვარ.: ჰუნზ. შიტა-ა „ჩაცმა“.

6.3.4. მაგარსასისმიერი ლატერალური სპირანტები.

ა. ყრუ არაინტენსიური ლატერალური სპირანტი *ლ'. ძირეული ლ' ძირითადად უცვლელად არის დაცული ხუნძურსა და ანდიურ ენათა ერთ ნაწილში (ანდ., ლოდ., ჰამ., კარ., ახვ.) [ბოკარევი 1981, 24; შდრ. გულაგა 1979, 106].

ხუნძური ენის სამხრულ დიალექტებში *ლ' ნაირგვარ სახეცვლილებას განიცდის: ლ' > თ (ანწ.), ლ' > ჰ, ლჰ, ლ (ანდალ.-ყარახ.), ლ' > ჰმ, შ, შა (ჰარ.) [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 68; მიქაილოვი 1974, 150-156].

ანდიურ ენათა ერთ წყებაში *ლ' ასე იცვალა: ლ' > ჰ (ბოთლ.), ლ' > ლჰ ინტერვოკალურ პოზიციაში, სხვა პოზიციებში ლ' > ჰ (ბაგვ.) [გულაგა 1964, 147; ცერცვაძე 1965, 44-45].

დილოურ ენებში *ლ'-ს დელატერალიზაციის შედეგად სხვადასხვა რეფლექსები მივიღეთ: *ლ' > ლ > ლ²⁰⁹ (საკ. დიდ., შინ.), *ლ' > ლ (ხვარ.), *ლ' > ჰ (ანლაუტი), *ლ' > ლ (ინტერვოკალური პოზიცია) (ბეე).²¹⁰

იჩვენება, რომ ფშეინვიერ აფრიკატულ ლატერალ *ლ'-ს დიდ. ენებში კანონზომიერად და რეგულარულად ლ' შეესატყვისება, ხოლო ამოსავალ სპირანტ ლ'-ს — ზემოწარმოდგენილი რეფლექსები. აქედან გამომდინარეობს, რომ *ლ' > ლ' ოდენ ხუნძურ-ანდიურ ენათათვის დამახასიათებელი მოვლენაა. იგი ქრონოლოგიურად ამ ენათაგან დილოური ენების გამოყოფის შემდეგდროინდელი პროცესია [შდრ. გულავა 1979, 111].

*ლ'-ს შესატყვისობის ფორმულა ასეთია:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ქამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკლდ.	შინ.	ხვარ.	ბეე.
ლ'	ლ' (ო. ჰ, ლჰ, ლ, ჰი. მ, ში)	ლ'	ჰ	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'(მლ)	ლ'	ლ'	ლ(რ)	ლ(რ)	ლ	ლ(ჰ)

1. ხუნძ. ლ'უნა ~ ტინდ. ბი-ლ'ო : კარ. ბი-ლ'ე : ბაგვ. ბილჰი : ახვ. ბილ'ერი „დადო“, „დადგა“ ~ საკ. დიდ. ე-რჷა (< *გე-რჷა) : შინ. გო-რ-ა : ხვარ. გი-ლ-ა (ინხ. გუ-ლ-ა) : ბეე. გუ-ლ-ალ „დადება“, „დადგმა“.²¹¹

2. ანდ.: ლოდ. ლ'უდი : ბოთლ. ჰუდი : ქამ. ლ'უნნი : ტინდ. ლ'უდი (ანდ. ლ'უდე) : ბაგვ. ლ'უდა (თლონდ. ჰურ) : ახვ. ლ'უდა ~ საკ. დიდ.: შინ. რედუ (< *ლედუ) : ხვარ. ლიდა (ინხ. ლილო) : ბეე. ჰუდო (ბეე. მეტყვ.), ჰუდო (ტლად.) „შეშა“.

3. ანდ. ლ'ირუ : ლოდ. ლ'ერუ : ქამ. ლ'ინ'უ : ტინდ. ლ'ირუ : კარ.: ახვ. ლ'ირო : ბაგვ. ჰილუ ~ საკ. დიდ. ლელა : შინ. ლაბა : ხვარ. ლილ (ინხ. ლილუ) : ბეე. ჰაბო (ჰუნზ. ჰაბუ) „ფრთა“.

4. ანდ. ლ'ოლ : ქამ. ლ'ალ : ტინდ.: კარ.: ახვ. ლ'ალი : ბაგვ. ჰალ „ნალი“ ~ საკ. დიდ. ლორი (< *ლოლი) : შინ. ლორე (< *ლოლე) : ხვარ. ლოლო : ბეე. ჰალე (ჰუნზ. ჰორლე) „ტერფი“.

²⁰⁹ შეიძლება ლ ზოგ მაგალითში („ფრთა“) არც გადავიდეს რ-ში.

²¹⁰ ლ' → ლჰ ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო დიდ. ენებისთვისაც

[მიქაილოვი 1958, 85; ლომთაძე 1998, 136].

²¹¹ ტ. გულავას შეცდომით მოჰყავს სხვა ფუძის შემცველი ზმნები: საკ. დიდ. ქურა, ხვარ. ქულა „ტუორცნა“ [გულავა 1979, 106; იხ. არლოტელი 1999, 84].

ბ. ყრუ ინტენსიური ლატერალური სპირანტი *ლ'ა. ამოსავალი ლ'ა ანდიურ ენებში უცვლელად არის შემონახული, ხოლო დიდოურ ენებში, ინტენსივობის კორელაციის ელიმინაციის შედეგად, ნეიტრალური ლ'-ს სახით დასტურდება [გულაფა 1964, 147; 1979, 93].

ხუნდ. ენის ქარულ დიალექტში *ლ'-ს ამგვარი ცვლილებები მოუღის: *ლ'ა > ჰამამ, ჰამ, შ.

*ლ'-ს შესატყვისობის ფორმულა ამგვარად წარმოგვიდგება:

*	ხუნდ.	ანდ.	ბიოდ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგ.	კარ.	ახვ.	საკოდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ლ'	ლ' (ჰამამ, ჰამ, შ)	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'	ლ'

1. ხუნდ. რე-ლ'-ინე ~ ანდ. აბ-ლ'-ინ (< *ბა-ლ'-ინ) : ბოთლ. ბა-ლ'-ინა „დამსგავსება“ : ტინდ.: ბაგვ. ბა-ლ'-უმ : ჰამ. ბა-ლ'-უმბ : ახვ. ენ-ლ'-ჟლა „მსგავსი“ : კარ. ბა-ლ'-ჟ : „დამსგავსა“ ~ საკ. დიდ. ბი-ლ'-ა : ხვარ. ბა-ლ'-ა : ბეე. ენ-ლ'-ალ „დამსგავსება“.

2. ხუნდ. ლ'-ი ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ. ლ'-ი : ტინდ. ელ'-ი : ბაგვ. ლ'-ი : კარ.: ახვ. ლ'-ი ~ საკ. დიდ.: ხვარ. ლ'-ი („ჰინ“) : ჰინ. ლ'-ი („ჰინ“) : ბეე. ლ'-ი („ჰინ“ ნაცვალსახელის ერგ. და „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძე).

3. ხუნდ. ლ'-ინ ~ ანდ.: ტინდ. ლ'-ინ : ბოთლ. ლ'-ინ(ი) : ლოდ.: კარ.: ახვ. ლ'-ინი : ჰამ. ლ'-ინ : ბაგვ. ლ'-ინ ~ საკ. დიდ. ლ'-ი : ჰინ. ლ'-ე : ხვარ. ლ'-ან (ინხ. ლ'-ონ) : ბეე. ლ'-ი (ჰუნხ. ლ'-ენ) „წყალი“.

4. ხუნდ. -(ა)ლ'ა ~ ანდ.: ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. -ლ'ა „ერგატივის ნიშანი“ ~ ჰინ. -ლ'ო : ხვარ. -ლ'ი : ბეე. -ლ'უ „წ. წ. ჩანართი ელემენტი (resp. ფუძის საწარმოებელი აფიქსი) სახელებში“.²¹²

ბ.3.5. წინაველარული *ზ. სპირანტი ზ, როგორც ცნობილია, ძირითადად ხუნძურსა (მეტწილად) და ანდიურ (იშვიათად) ენებში დასტურდება და აკუსტიკურ-არტიკულაციურად მაგარი ყრუ კორელატის (ზ) ტოლფარდია [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 41].

²¹² იხ. გულაფა 1964, 148; იმნაიშვილი 1963, 143-144.

სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამოსავალი $\mathcal{X}$ -ს პოსტულირებისას ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავებული ინტერპრეტაციები გვაქვს: ერთნი $\mathcal{X}$ -ს ფუძენაში აღადგენენ [მიქაილოვი 1958, 79-81; ბოკარევი 1961, 57-68; გულაფა 1964, 148-150; ცერკვაძე 1965, 90; 1974, 136; თალიბოვი 1980, 322...], სხვანი მის თავდაპირველადობას უარყოფენ და უპირატესად $\mathcal{M}$ -ს რეფლექსად მიიჩნევენ [ტრუბეცკოი 1987, 252; გიგინეიშვილი 1977, 120; ლომთაძე 1996, 23...].

უნდა აღინიშნოს, რომ ხუნძურში $\ast\mathcal{M} > \mathcal{X}$ გადასვლის მართებულობის ეპიქვეშ დაყენება გამოწვეულია $\mathcal{M}$ -ს ორგვარი რეფლექსაციით (ანდ. $\ast\mathcal{M}$: ხუნძ. ს, $\mathcal{X}$),²¹³ რომელიც ფონოლოგიურად შეუპირობებელია [გულაფა 1964, 148].

ჩვენი აზრით, ხუნძ. $\mathcal{X}$: ანდ. $\mathcal{M}$ ფონემათფარდობაში ამოსავალი $\mathcal{X}$ უნდა იყოს.²¹⁴ თუ დავუშვებდით $\mathcal{M} > \mathcal{X}$ ბგერათცვლილებას, მაშინ უნდა დაგვედგინა ის კომბინატორული ფაქტორები, რომლებიც აპირობებდნენ ამ პროცესს. ეს კი ვერ ხერხდება, ვინაიდან $\mathcal{X}$ -ს დისტრიბუცია თავისუფალია და რაიმე ფონოლოგიური პოზიციით მისი შეზღუდვა არ შეინიშნება. პალატალიზაციის პროცესი ($\ast\mathcal{X} > \mathcal{M}$), რომელიც გარდამავალ რგოლად ანწუხური დიალექტის ღვედიშის მეტყველებაში თავჩენილ პალატალიზებულ $\mathcal{X}$ -ს გულისხმობს, ბუნებრივი ჩანს ხუნძურისთვისაც [მიქაილოვი 1958, 79-80] და ანდიური ენებისთვისაც [გულაფა 1964, 150].²¹⁵

თუ ხუნძურში დუბლეტურ ფორმათა არსებობას გამოვიციტავთ, მაშინ აუცილებელი გარდუვალობით არქიფონემად უნდა დავუშვათ წინაველარული $\mathcal{X}$, რომელსაც დიდ. ენებში ეკვივალენტად $\mathcal{M}$ ($\mathcal{M} < \mathcal{X}$) ექნება. საერთო ამოსავლად ნავარაუდებ $\mathcal{X}$ -ს, რომელიც თავს იჩენს ხუნძურსა და ზოგ ანდიურ (ბოთლ., კარ.) ენაში, დიდოურ ენებში $\ast\mathcal{M}$ -ს რეფლექსაციისაგან რამდენადმე განსხვავებულ ვითარებას გვიჩვენებს — ზოგ ენაში ხშირად დასტურდება $\mathcal{M} > \mathcal{M}$. ამგვარ პროცესს სისტემური ხასიათი არ აქვს. რაც შეეხება მტკიცებას, რომ „ამოსავალ არამაგარ სპირანტთა გამჟღერების პროცესი დიდოურ ენებში წინ უსწრებდა ხუნძურ-ანდიური ერთობის დაშლას“ [გიგინეიშვილი 1977, 120], რელატიური ქრონოლოგიის მიხედვით, მართებულია და კარგად ცნობილიც [იხ. გულაფა 1964, 148-149; 1979, 208]. კორექტირება სჭირდება მხოლოდ დებულებას იმის შესახებ, რომ ამოსავალ $\mathcal{M}$ და $\mathcal{X}$ თანხმოვანთა თანხედენის შემდეგ მათი რეფ-

²¹³ ლაბიალურ ბგერათა წინ ანდიურ ენებშიც მეტწილად განსხვავებული ვითარებაა [გულაფა 1964, 150].

²¹⁴ $\mathcal{X}$ რეკონსტრუირდება არა მხოლოდ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ერთობისათვის, არამედ ლაკურ-დარგული და ლეზგიური ფუძენისთვისაც [თალიბოვი 1980, 322-323; აკიევი 1977, 112-114].

²¹⁵ ანალოგიური ბგერათცვლილება ახასიათებს ლაკურ-დარგულსაც [აკიევი 1977, 112].

ლექსების გარჩევა შეუძლებელია [გულავა 1979, 95]. ამოსავალ შ-ს დიდ. ენებში რეგულარულად შ შეესატყვისება, ხოლო *ზ-ს — შ, ჟ.²¹⁶

ამრიგად, ზ-ს შესატყვისობის ფორმულა ამგვარ სახეს მიიღებს:

	ხუნდ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკოდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბევ.
ზ	ზ(ზ)	შ	შ(ზ)	შ	ჰ(შ)	ჰ(შ)	ჰ(ზ)	ჯ.შ(ზ)	შ	შ(ა)	შ(ა)	შ(ა)	შ(ა,ზ)

1. ხუნდ. როზ ~ ანდ. რეშა : ბოთლ.: ლოდ.: ახვ. რუშა : ჰამ. ტოშა : ტინ. როშა : კარ. როშა „ხე“ ~ საკ. დიდ. აჟუ : ჰინ. აჟე („ხე“) : ხვარ. აჟან „ბუჩქი“.

2. ხუნდ. სონ (ანწ. შონ) ~ ანდ. შენ : ბოთლ. სუნნი : ლოდ. შუნი : ჰამ. ჰუნ (ჰინ. ჰუნი) : ტინდ.: ჰუმურ : ბაგვ. ჰუნდი : კარ. სუნდი ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ეჟი : ხვარ. იჟა : ბევ. იზო (< ტლად. იჟო, შდრ. ჰუნზ. იწჟუ „id“) „თესლი“.

3. ხუნდ. ზაგ ~ ანდ. ზოგი (ლად. ზაგი) : ბოთლ. ზაგი : ჰამ. ჩად(?) : ბაგვ. ზად : კარ. ზაგე : ახვ. შაგი ~ საკ. დიდ. შაგ : ჰინ.: ხვარ. შოგ : ბევ. შაგ (ბევ. შაგ) „ქვაბი“.²¹⁷

4. ხუნდ. შილ ~ ანდ. ჩილ²¹⁸ : ბოთლ.: ლოდ.: ახვ. შილი : ჰამ. ში : კარ. შილა ~ საკ. დიდ. ჟენ-ტუ „აურკლი“.

დიდოურ ენათა ერთი რიგის მაგალითებში შ (< ზ) გამჟღერების ტენდენციას არ ამჟღავნებს:

1. ხუნდ. ზობ (< *ზობ?) ~ ანდ. შებ : ბოთლ. სუმუ .: ლოდ. შებუ : ჰამ.: ბაგვ. ჰობ : ტინდ. ჰობა : კარ. სობო : ახვ. შობე ~ საკ. დიდ.: ხვარ. შედ : ჰინ. სუდ (< *შედ) : ბევ. შუნა (ჰუნზ. შიმა) „საფლავი“.

²¹⁶ ე. ლომთაძე ხუნდ. ზ-ს შესატყვისად დიდ. ენებში ჰ-ს მიიჩნევს [ლომთაძე 1962, 290], რაც ფაქტობრივ შესატყვისობა კი არ არის, არამედ ზ-ს ტრანსლიტერაციას წარმოადგენს (ხუნდ. ტეჯ — დიდ. ტეჰ „წიგნი...“) და გვიანდელი მოვლენაა. რაც შეეხება ზ-ს შემცველ ზოგ სხვა სახელს („აველი“, „რდე“, „ხედვა“...), ისინი სხვადასხვა წარმომავლობის მეორეულ ზ-ს ვიჩვენებენ [ცერცვაძე 1948, 143; 1953, 300].

²¹⁷ ტ. გულავას შენიშვნა ამ ლექსების ხუნდ. ჩოგენ („თუჯი“, „ქვაბი“) ოდენობასთან კავშირის (იხ. ლომთაძე 1962, 289) უქონლობის შესახებ გასაზიარებელია, თუმცა დიდოურ ენებში მისი ნასესხობა აარადაამაჯერებელი. გარდა თანხმოვნებისა (ზ : შ, გ : ზ), იგი კანონზომიერ შესატყვისობას ხმოვნებშიც ვიჩვენებს (შდრ. გულავა 1979, 68-69).

²¹⁸ ხანდახან ჩ დიდოურ ენებშიც დაინდება: ხუნდ. როუნ (შდრ. რაჟა „აული“) ~ ანდ. როუნ — საკ. დიდ. როჩ : ბევ. რაჩ „საბელი“.

2. ხუნძ. ბოზანა ~ ანდ. ბუშიდუ („შელეზა“) : ბოთლ.: ღოდ. ბუშა : ბაგვ. ბიშა : კარ. ბუწუ „შემოგლისა“, „შელეზა“ ~ ბეჟ. თუშელა-„შელეზა“.²¹⁹

შეინიშნება აგრეთვე თითო-ორიოლა მაგალითი, რომლებშიც, სხვადა-სხვაგვარი ფონეტიკური პროცესის ჩარევის გამო, შესატყვისობა ირღვევა, მაგ.: ხუნძ. წიბილ (ანწ. შიბილ) ~ ანდ. ისიბ : ბოთლ.: ჭამ.: ბაგვ. ესებ : კარ. ესებო : ახვ. ეშე „გვერდი“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. ჟიბრა : ხვარ. ჟებლა : ბეჟ. შებლო (ჰუნზ. შებლა) „ნეკნი“...

6.3.6. უკანაველარული სპირანტები.

ა. მუღერი სპირანტი *ღ. ამოსავალი ღ, როგორც ცნობილია, ხუნძურ-ანდიურ ენებში ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი [გუდავა 1964, 145]. დილოურ ენებშიც, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ერთი წყების მაგალითებში („ჟული“ და მისთ.) შესატყვისობის დარღვევას, *ღ, ფარინგალიზებულ ღ'-სთან ერთად, ბგერათიგივეობას გვიჩვენებს [შღრ. ლომთაძე 1998, 141-144]. საკ. დიდ. ენის ასახურ კილოკავში ღ > ჭ, შ [იმნაიშვილი 1963, 20].

სქემატურად:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ღოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ.დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ	ღ, ღ'	ღ, ღ'	ღ, ღ'	ღ

1. ხუნძ. მალ- (შღრ. მალა-ტა „საკულური“, ზედმიწ. „ჟულქვეშა“) ~ ანდ. მიდ- : ბოთლ.: ღოდ.: ჭამ.: ბაგვ.: ტინდ.: კარ. მილა : ახვ. მალა-ტიი („ჩვარი“) ~ საკ. დიდ. მაჭაი (<მახ'ი < *მალი) : ჰინ. მიჭი (< *მიჭაი < *მილი)²²⁰ : ხვარ. მი'ჭი (< *მი'ჭაი < * მი'ლი) : ბეჟ. მიდ „ჟული“, „ღღმა“.

²¹⁹ ამგვარსავე სახეცვლილებას განიცდის ნასესხებად მიჩნეული [გუდავა 1979, 68] სახელი ხუნძ. წაგ ~ საკ. დიდ. შაგ, შოგ „ქვაბი“.

²²⁰ ე. ლომთაძე საეხებით სწორად ლატენტურ საფეხურად ჰ-ს ვარაუდობს [ლომთაძე 1998, 144; შღრ. გუდავა 1979, 89], თუმცა ხვარ. ლიჭილ < *რილილ („ბარაყი“) სახელზე მსჯელობისას აცხადებს: „უცვლელობა, უმთავრესად, ღ-ს ეხება, ცვალებადობა კი — ღ'-ს“ [ლომთაძე 1998, 60]. მაშინ ლოგიკურად დაისმის კითხვა: საკ. დიდ. ღ'-ტუდი („ყვავი“) ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, ხოლო ღ'-ტუა („ძალი“) სახელის ფარინგალიზებული ღ' (< *ზ). ამგვარ შემთხვევაში როგორ უნდა მიესადაგოს სხვადასხვა წარმომავლობის ფარინგალიზებული ღ' ავტორის ზემოწარმოდგენილ დებულებას? ეს არათანამიმდევრულობა ამოსავალში ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა დაშვებას უკავშირდება, რაც ნაკლებად სარწმუნოა.

2. ხუნძ. ღედო ~ ანდ. ღანნი (< * ღანდი) : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: ღანდი : ჭამ. ღან : ბაგვ. ღანდუ : კარ. ღანდე : ახვ. ღა(ნ)დი ~ საკ. დიდ. ღ'უადი : ჭინ. ღ'უადე : ხვარ. ღადა (ინხ. ღ'ად) : ბეე. ღანდე (ჭუნზ. ღადე) „ყვავი“.

3. ხუნძ. ღუნი ~ ბოთლ.: ღოდ. ღუნი : ჭამ. ღუ^ნ : ტინდ.: ახვ. ღობა ~ საკ. დიდ. ღ'ონ : ბეე. ღემე (ჭუნზ. ღემე, ღობემე) „ძნა“, „ზინი“, „ბულული“, „გროვა“.

4. ხუნძ. ღუალა ~ ჭამ. ღუა^ნ-ცა : კარ. ღუალა : ახვ. ღოლი ~ საკ. დიდ. ღუნი : ჭინ. ღუინუ : ხვარ. ღუნე : ბეე. ღანე (ჭუნზ. ღელ) „ურქო ირემი“, „ურქო თხა“.

5. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ. რედელ : ჭამ. მედილ : ბაგვ.: კარ.: ახვ. რედელ ~ საკ. დიდ ცოდ' : ჭინ. ოდ . ხვარ. ცედ,²²¹ ლიჰილ (ინხ. ლეჰელ < *ლეღელ) : ბეე. მიღლა (ჭუნზ. რაღლა) „ბარძაყი“, „შორისი“.

6. ხუნძ. მულ ~ ანდ.: ბოთლ.: კარ. მიღულ : ბაგვ. მიღულ ~ ბეე. მალო (ჭუნზ. მეღუ) „ზურგი“, „ტანი“.

ბ. ყრუ არაინტენსიური სპირანტი *ხ. ისტორიული ხ, რომელიც ხუნძ.-ში ჰდ იცვალა, ანდიურ ენათა ერთ წყებაში (ანდ., ბოთლ., ღოდ., ჭამ., ახვ.) ხ შემოგვენაბა უცვლელად, ხოლო მეორე წყებაში შემდეგნაირად მოდიფიცირდა: ხ > ჰ (ტინდ., ბაგვ., კარ.) [გულდავა 1964, 146].

ამოსავალ ხ-ს რეფლექსად ბეე. ენის ორსავე დიალექტში ჰ დაჩნდება, რომელსაც წყვილბაგისმიერი ჟ-ს წინ რედუქცია მოულის [ლომთაძე 1963, 21]. დიდოურ ენებში სპონტანური ფონეტიკური პროცესის გრადაციას ასე წარმოიდგინება: *ხ > ღ > ჰ. ტ. გულდავას მოსაზრებით, ბეე.-ში *ხ > ჰ, მაშინ საერთო-დიდოურში *ხ-ს შესატყვისად ორი ფონემა (ღ, ჰ) უნდა გვეჩონოდა, რაც ნაკლებსაყარაუდოა. უფრო სარწმუნო ჩანს, საერთო-დიდოური ღ > ბეე. ჰ (შდრ. საკ. ბეე. ცოდ' > ჰუნზ. ცოჰ „ქერი“...).

*ხ-ს ბგერათშესატყვისობის ფორმულა ამგვარია: ·

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ღოდ.	ჭამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჭინ.	ხვარ.	ბეე.
ხ	ჰ	ხ	ხ	ხ	ხ(ჰ)	ხ(ჰ)	ხ, ჰ	ხ	ხ	ღ, ²²² ღ'(ჰ)	ღ,ღ'	ღ,ღ'(ჰ)	ჰ

²²¹ ხვარ. ცედ, საფიქრებელი, საკ. დიდ. ენისაგან იყოს ნასესხები. ხზოვანთა ურთიერთიმართების (ო:ე) საკითხი საძიებელია.

²²² საკ. დიდ. ენის ხუტრაბხუტ კილოკავში ზ-ში გადაღის როგორც ბირველად ღ. ისე მეორეული ღ (< *ხ), რაც ნიშნავს: ღ > ჰ ქრონოლოგიურად შემდეგდროინდელი პროცესია.

1. ხუნძ. ჰჷე ~ ანდ. ზომ : ბოთლ. : ღოდ. : ჳამ. : ტინდ. : კარ. ზჷამ : ბაგვ. ზჷამ (თლის.), ჰჷამ (კვან.) : ახვ. ზჷე ~ საყ. დიდ. ღ'ჷამ : ჳინ. : ხვარ. ღ'ჷე : ბეყ. ჴო (< *ჰჷო < *ღჷო) „ძალი“.

2. ხუნძ. ჳობო ~ ანდ. იზობ : ბოთლ. ზჷაბე : ღოდ. : ტინდ. : ახვ. ზჷაბა : ჳამ. ზჷაბ : ბაგვ. ზჷაბ (თლის.), ჰჷაბ (კვან.) : კარ. ზაბუ (ტოქიტ. ჳობუ) ~ საყ. დიდ. ცაღ'ურ : ჳინ. ღ'ემერ : ხვარ. ღაბალ (ინხ. ღ'ობოლ) : ბეყ. ჳაბორ (ჰუნზ. ჳობურ) „წისქვილი“.

3. ხუნძ. რაჳანა ~ ანდ. არ-ზონ : ბოთლ. ზჷაბ-ღე : ღოდ. ზჷაბი : ჳამ. აზა⁶ : ტინდ. ჴა-ზ(ჴ)ო⁶ (ტოქიტ. რო-ჳა⁶) : ბაგვ. რუ⁶-ჳა : კარ. რუ-ჳა⁶ (ანჩ. ა⁶-ზა) : ახვ. ა-ზ-არი „გაალო“, „გახსნა“ ~ საყ. დიდ. : ჳინ. რა-ღა : ხვარ. მა⁶-ღა : ბეყ. მ⁶-ჳალ „გაღება“.

4. ხუნძ. როჳელ ~ ანდ. ოზოდროო : ტინდ. რაზაჩო „განთიადი“, „დილა“ : ახვ. ზადა ~ საყ. დიდ. ღ'უდე : ჳინ. ღ'უდე : ხვარ. ღ'უადე : ბეყ. ჴოდო (< *ჰჷოდო) (ჰუნზ. ჴა⁶ < *ჰჷა⁶) „ხეა“.

5. ანდ. *ზორო- ~ საყ. დიდ. ღ'ურო : ჳინ. ღ'უერო : ხვარ. ღ'უალო : ბეყ. ჴარა (< *ჰჷარა, შდრ. ჰუნზ. ჳორა) „ნახირი“, „ძროხა“.

ყურადღებას იქცევს რამდენიმე მაგალითი (1. „ამოღება“, „წართმევა“; 2. „ჳა“; 3. „შო⁶კედომა“), რომლებიც ერთგვარად ამოვარდნილია ამ შესატყვისობის ფორმულიდან [გულდავა 1979, 101-102; შდრ. ლომთაძე 1998, 142-144].

ზემოხსენებულ სახელებს, ე. ლომთაძის მართებული მოსაზრებით, სხვადასხვა ამოსავალი ფონემა მოეპოვებათ. კერძოდ, ხუნძ. ბა-ჳი-ზე (ჰიდ. ბა-ზ-ჴ) ~ საყ. დიდ. ბო-ღა („წართმევა“, „ამოღება“) ფორმათათვის ამოსავალი არის ჳ :

ჳ → ზ → ღ → ჳ,²²³ ხოლო ხუნძ. ზჷეზე ~ საყ. დიდ. ე-ზჷა

(„შო⁶კედომა“) ფონემათფარდობისათვის კი — ჳ', რომელიც ახვანურმა დაიცვა: ახვ. ბუჳ'არათ (ეეჳ. ბუზარა) „მოკვდა“. როგორც ცნობილია, ამოსავალი ჳ' > ზ > ჳა (ხუნძ.), ჳ' > ზ > ჳ (ანდ.), ე. ი. მოხდა პირველად *ზ და მეორეულ ზ (< *ჳ') ფონემათა დამთხვევა [გულდავა 1964, 97, 140], რითაც არის შეპირობებული შემდგომი ცვლილებები და რეფლექსთა ერთგვაროვნობა, მაგ., „ცაცხვის“ გამომხატველი სახელის ჳ' (ხუნძ. ჳად ~ ანდ. ზო : ღოდ. ზარი : ახვ. ჳა ~ საყ. დიდ. : ჳინ. ღოდ. : ხვარ. ღოდა : ბეყ. ჳად) ამოსავალი ზ-ს ანალოგიურად ტრანსფორმირდება, რაც ექვემიუტანელს ზდის ტ. გულდავას დებულებას მათი ისტორიული ურ-

²²³ ხუნძ. ჳ ~ ს-ანდ. ზ ბგერათშესატყვისობისას ანდ. ენებში ჳ სონანტის წინ ჳ > ზ > ზ არ ხდება, მაგრამ სხვა ფონოლოგიურ პოზიციაში, ეს, როგორც ჩანს, დასაშვებია.

თიერთთანხვედნის შესახებ, მაგრამ უგულებელყოფს დასკვნას, რომ ხუნძურში *ჯ' > ხ > ჰ არ მომხდარა [შდრ. გულაფა 1964, 140].²²⁴

მართალია, ე. ლომთაძე ხუნძ. ხ ~ ს.-ანდ. ხ იდენტურ შესატყვისობას უწოდებს [ლომთაძე 1998, 144], მაგრამ ორივე ენის ხ-სთვის საერთო ამოსავალს ჯ' წარმოადგენს. ამდენად, იგი („შოკელომა“) ვერ გამოდგება საანალიზო შესატყვისობის საილუსტრაციო მაგალითად.

რაც შეეხება ხუნძ. ჯირუ ~ საკ. დიდ. ღ'ულ („ქვა“) ფორმათა შეპირისპირებას, აქ ხუნძ. ჯირუ შეიძლება ნახურ ენათაგან იყოს ნასესხები (შდრ. ჩიჩნ. ჯერა, ინგუშ. ჯერა, ბაცბ. ჯერ „id.“), თუ, რა თქმა უნდა, ეს სახელი გენეზისურად სხვა წარმომავლობისა არ არის [იხ. მარი 1917, 309; თაყაიშვილი 1966, 249-250].

გ. ყრუ ინტენსიური სპირანტი *ხ. ძირეული ხა ხუნძურ-ანდიურ ენებში ბგერათიფიკაციით არის წარმოდგენილი, ხოლო დიდოურ ენებში ნეიტრალური ხ-ს საბით [გულაფა 1964, 146-147; 1979, 90-91]. საკ. დიდ. ენის ზოგ მაგალითში *ხ, უკან გადაწევის შედეგად, ჰ-ს გვადღევს, რომელიც შუა რგოლად ფარინგალიზებულ ხ'-ს გულისხმობს: ხ > ხ' > ჰ [იმნაიშვილი 1963, 20 შდრ. ლომთაძე 1963, 36].

შესატყვისობის ფორმულა, რომლის საფუძველზედაც ხდება ხა-ს რეკონსტრუირება, ასე გამოიხატება:

•	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჰამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ახვ.	საკ. დიდ.	ჰინ.	ხვარ.	ბეე.
ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა	ხა, ჰა	ხ	ხ	ხ

1. ხუნძ. იხა („ნაკადი“) ~ ბოთლ.: ლოდ. ინხათ : ახვ. ეხა ~ საკ. დიდ. ეიხ'უ, ეიჰუ (დიალ. ვარ.) : ჰინ. ეიხუ : ხვარ. ეი'ხუ (ინხ. ეი'ხუ) : ბეე. ეი'ხუ²²⁵ „ნაკადული“, „მდინარე“.

2. ხუნძ. ხაუნა ~ ბოთლ. ხა-უნ-დე : ჰამ. ხე-დ : ტინდ. ხა-უნ-ო „დალია“ ~ საკ. დიდ. ხ'ალ'უ-ა, ჰალ'უ-ა (დიალ. ვარ.) : ხვარ. ხილ'-ა : ბეე. ხულ'-ალ „სმა“, „ხერეა“.

3. ხუნძ. ხალათ-აბ ~ ანდ. ბე-ხაულ-ა : ბოთლ.: ლოდ. ბე-ხილ-ა : ჰამ. ბე-ხილ-აბ : ტინდ. ბე-ხალ-აბ : ბაგვ.: კარ. ბე-ხელ-აბ : ახვ. ბე-ხა-

²²⁴ ასევეა „არყის ხე“ : ხუნძ. მახა||მამა ~ ანდ. ბეხუ : ახვ. ბეჭოლი რუმა (ხედმიწ. „არყის ხე“) ~ საკ. დიდ. მეგ (< *შელი) : ჰუნზ. მიჰე. საკ. დიდოურში ხ > ჯ პროცესი ნასესხები მასალითაც მტკიცდება: ღამუთ (< ხამუთ) „ხამუთი“.

²²⁵ იხ. ბურჟულაძე 1991, 25.

ლო-ბე ~ საკ. დიდ. ბე-სორა : შინ. ოსორუ : ხვარ. ესოლა : ბეყ. დისლო „გრძელი“.

4. ხუნდ. ხინკ²²⁶ ~ ჳამ. ხინჳ : კარ. ხინკაჲ : ახვ. ხინკა ~ საკ. დიდ. ს'აკო, ჳაკო (დიალ. ვარ.) : შინ. ხაკო : ხვარ. ხიკო : ბეყ. სოკა „ხინკალი“.

5. ხუნდ. ხუტანა ~ ანდ.: ბოთლ. ბე-ხჳ : ლოდ. ბუ-ხონ : ჳამ. ბე-ხჳ^ფ : ტინდ. ბუ-ხაო : ბაგვ.: კარ. ბუ-ხჳუ : ახვ. ბი-ხორი „დარჩა“ ~ საკ. დიდ. ლ'ე-ხჳ-ა²²⁷ : ხვარ. ლ'უ-ხ-ა : ბეყ. შილ'-ხ-ალ (< *ლ'ი-ხ-ალ) „დარჩენა“.

6. ხუნდ. ხერ (შდრ. ოხცერ <*ოც+ხერ ზედმიწ. „ხარი“ + „ბალახი“ — „კიტრი“)²²⁸ ~ ანდ. ბოხა ~ საკ. დიდ. ბინ : შინ. ბენ : ხვარ. ბახ (ინხ. ბონ) : ბეყ. ბონ (ჳუნზ. ბგზ) „ბალახი“.

6.3.7. ფარინგალური სპირანტების საკითხი.

სპეციალურ ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ ფარინგალური სპირანტები (ჟ, ჳ) საკვლევ ენებში გვიან არიან ჩამოყალიბებული და წარმოშობით სხვადასხვა წყაროდან მომდინარეობენ [მიქაილოვი 1958, 152; გულაეა 1964, 153-156; გიგინეიშვილი 1977, 116...].

მეტერი ფარინგალური სპირანტი ჟ მეტწილად ხუნძურში შეინიშნება და მისი დისტრიბუცია უმთავრესად ანლაუტით შემოიფარგლება, თუმცა თითო-ორჯერ სიტყვაში ინლაუტსა და აუსლაუტშიც იჩენს თავს. მასთან, ჟ-ს შემცველი სახელებიდან ბევრი არაბულიდან არის ნასესხები, მაგ.: შადათ „წეს-ჩვეულება“, საშათ „საათი“, შამალ „ხასიათი“, ვაბაყ „ქოლერა“. [ცერცვაძე 1965, 65-66].

ხუნდ. ჟ, რომელიც გენეზისურად ყ-ს არ უკავშირდება, ანდ. ენებში წარმოდგენილია შემდეგი რეფლექსებით: ა) ჳ : ხუნდ. შატ ~ ანდ. შატი „ცომი“, ხუნდ. მეჟერ ~ ანდ. მაჰარ „ცხვირი“, „მთა“; ბ) ჳ : ხუნდ. შაზო ~ ანდ. ცანზი „თოვლი“, ხუნდ. ტაცაშალ ~ ანდ. ტაცაჳალ „ბიძაშვილი“; და მისთ.

რაც შეეხება დილოურ ენებს, ჟ ანლაუტში წესისამებრ უკვალოდ იკარგვის და ხანდახან მის ადგილას მაგარი შემართვა გვაქვს, მაგ.: საკ.

²²⁶ ტ. გულაეას მახვილგონივრული მოსაზრებით, ქართ. ხინკალი შეთვისებული უნდა იყოს ხუნძურისაგან მრავლობითი რიცხვის ფორმით, შდრ. ხუნდ. ხინკ-ალ „ხინკლები“ [გულაეა 1954, 703].

²²⁷ საკ. დიდ. ხეც-ა ფორმობრივად და სემანტიკურადაც („დატოვება“, „გაშვება“ და არა „დარჩენა“) არ უკავშირდება ხუნდ.-ანდ. ენათა სათანადო ზმნას — იგი სხვა ფუძის მქონე ჩანს [შდრ. გულაეა 1979, 90].

²²⁸ თუ ეს დაკავშირება [იხ. გულაეა 1964, 73] სწორია, მაშინ ანალოგიურ მოკლენას უნდა ჳქონდეს ადგილი სხვა ახლომონათესავე ენებშიც, მაგ.: ჳამ. ოხცელ (<*ოხცელ), საკ. დიდ. ოხცერ (< ასახ. ოხცერ <*ოხცერ, შდრ. ხვარ. ოხცერ) „კიტრი“, ზედმიწ. „ხარბალახა“.

დიდ. ცაქლუ (< ხუნდ. ჰაყლუ) „ჰკუა-გონება“, ბეე. ცადათ (< ხუნდ. მადათ)²²⁷ „წეს-ჩეეულება“ და მისთ.

გარდა ზემოთქმულისა, მ მიღებულია არაინტენსიური ყ'-ს სპონტანური ცვლილებით (მ < *ყ') [გუდავა 1958, 261, 265]. გავრცელებულია აგრეთვე თვალსაზრისი მ-ს ე. წ. ფარინგალიზებული („გლოტიზებული“) ხმოვნებისაგან წარმომავლობის შესახებ, რომლებიც ფუძეენაში გვქონდა [მიქაილოვი 1958, 90-91]. შ. მიქაილოვი განიხილავს ლ. ჟირკოვის არსებითად სწორ დებულებას ფარინგალიზებულ ხმოვანთა გენეზისის შესახებ და ასკვნის: „დაღესტნის მთის ენებში უვეულარული მ არის მათში ოდით-განვე არსებული „გლოტიზებული“ ხმოვნების²³⁰ განვითარების შედეგი“ [მიქაილოვი 1958, 91]. ამავე აზრს ადგას ბ. გიგინეიშვილი [1977, 116]. არსებული მსჯელობიდან გამომდინარეობს, რომ ფარინგალიზებული ხმოვნის გახლეჩით წარმოქმნილა, ერთი მხრივ, სათანადო სადა ხმოვანი, მეორე მხრივ კი, მ, რაც ძნელად გასაზიარებელია.

ჩვენი ვარაუდით, უფრო თანამიმდევრულია ლ. ჟირკოვის დაკვირვება პ. უსლარის მასალებზე დაყრდნობით იმის შესახებ, რომ მ-ს მეზობლად სათანადო ხმოვნებმა შეიძინეს ფარინგალური ელფერი და, მ-ს რედუქციის შემდეგ, ფარინგალიზებულებად იქცნენ [ჟირკოვი 1955, 11; არდოტელი 1998, 104], მაგალითად: ხუნდ. მეგერ ~ ანდ. მაჰარ : ახვ. მიჰა ~ საკ. დიდ. მ' ლი (< მშალი < *მშალი) „ცხვირი“, „მთა“.

ანალოგიურად, მ-ს (resp. აინის) საკომპენსაციო რედუქციის შედეგად,²³¹ უნდა წარმოქმნილიყო ფარინგალიზებული (resp. აინიზირებული) თანხმოვნები. აქედან ლოგიკურად გამომდინარეობს მეორე დასკვნაც: თუ მ სპირანტი რედუცირებულია, რომლის ზემოქმედებითაც ფარინგალიზებული ბგერების ფორმირება მოხდა, მაშინ, ცხადია, ფარინგალიზებულთა მეორეულობა ექვემდებარებულ ფაქტად უნდა ვცნოთ.

დაახლოებით ანალოგიურად უნდა გადაწყდეს ჰა თანხმოვნის საკითხიც [გუდავა 1979, 201; თალიბოვი 1980, 326].

6.3.8. ლარინგალური სპირანტი *ჰ. მეტად პრობლემურია ხუნდურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში ჰ-ს დამაჯერებელი რეკონსტრუქცია. მაგალითები, რომლებიც ჰ-ს აღდგენისთვის არის საგულვებელი, ძალიან მცირეა და, მასთან, არაერთგვაროვანი. ჰ-ს აღდგენას აძნელებს ისიც, რომ იგი ხშირად სხვა ამოსავალი ფონემის რეფლექსად გვევლინება, თავს

²²⁷ თავის მხრივ, ეს სახელები ხუნდურში არაბული ენიდან არიან შემოსული.

²³⁰ დიდ. ენებში ფონემური სტატუსით ოდენ თანხმოვნები (კ', ყ', ლ', ხ') დასტურდება, ფარინგალიზებული ხმოვნები ფონემურ მნიშვნელობას მოკლებულნი არიან.

²³¹ ამ შემთხვევაში ფარინგალიზაცია განიხილება, როგორც დამატებითი არტიკულაცია, რომელიც შეიძლება ახასიათებდეს ხმოვნებსაც და თანხმოვნებსაც. მასთან, ხმოვნებისათვის ფარინგალიზაცია ფარინგალიზებულ თანხმოვანთა ზეგავლენით მიღებული ელფერია, ხოლო თანხმოვნებისათვის — სეგმენტური ნიშან-თვისება.

იწენს აგრეთვე ნასესხებსა და ექსპრესიულ ლექსიკაში. იგი არცთუ იშვიათად ფშვინვიერი შემართვის ფონემიზაციითაც არის მიღებული.²²²

მიუხედავად ასეთი არაერთგვაროვანი სურათისა, დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, რომელთა მიხედვითაც ჰ ბგერათიგვივობით არის წარმოდგენილი, რის გამოც, გარკვეული ალბათობით, შესაძლებლად მიგვაჩნია ჰს პოსტულირება:

1. ხუნძ. ჰორტო ~ ანდ. ჰოტა : ბოთლ.: ღოდ.: ბაგვ.: ტინდ.: კარ. ჰატოუ : ჰამ. ჰატოუ : ახვ. ატოუ (< *ჰატოუ) ~ საყ. დიდ.: ჰინ. ჰილ'უ : ხვარ. ჰელ'უ >||ჰაელ'უ (ინხ. ჰელ'უ) : ბეყ. ჰელ'ო (ჰუნზ. ჰელ'უ) „სავარცხელი“, „საჩეჩელი“.

2. ხუნძ. მუჰ ~ ანდ.: ჰამ. მუჰუ : ტინდ. მუჰ : ახვ. მუჰი ~ საყ. დიდ. მუჰუმ : ჰინ. მუჰ : ხვარ. მუჰუ (ინხ. მუჰუ) : ბეყ. მუჰ „პურის მარცვალი“.

3. ხუნძ. ჰოლო ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ჰალი : ჰამ. ჰალ ~ საყ. დიდ. ჰილ : ჰინ. ჰილუ : ხვარ. ჰელ (< *ჰელ) : ბეყ. ჰოლო (ჰუნზ. ჰელუ) „ლობიო“, „ცერცვი“.

4. ანდ.: ჰამ. ჰინ'ჰინ' ²²³ : ბოთლ. ჰინ'ჰინ' : ღოდ. ჰინ'ჰინ' : ჰამ. ჰინ'ჰინ' ~ საყ. დიდ. ჰენემ : ხვარ. ჰინ'ჰინ' : ბეყ. ჰინ' (ჰუნზ.) „მსხალი“.

5. ანდ. ჰარ-კუ : ბოთლ. ჰად ²²⁴ : ღოდ. ჰადი : ტინდ. ჰა-კად : ჰამ.: ბაგვ. ჰა-ჰა (< *ჰა-ჰა) : კარ. ჰარ-ჰა : ახვ. კეჰა (< *ჰეჰა) ~ ბეყ. ჰინდ (ჰუნზ. ჰარე) „თვალი“.

6. ანდ. ჰინ.: ბოთლ. ჰირი : ბაგვ. ჰერ : კარ. ჰერი.: ახვ. ჰინი ~ ბეყ. ჰინ' (ჰუნზ. ჰინ'დ) „სისხლი“.

7. ხუნძ. ჰაორ ~ ანდ.: ბოთლ. იჰურ : ჰამ. იჰრა : ბაგვ. ილჰა (<*იჰლა) : კარ. იჰურ : ახვ. იჰორა „ტბა“.

²²² ჰს არ აღადგენენ არა მარტო საერთო-დაღესტნურში [ბოკარევი 1961, 58; 1981, 17-34; გიგინეიშვილი 1977, 124], არამედ ლეზგიურ ენათა ერთობის ხანისთვისაც [თაღობოვი 1980, 326].

²²³ ფუძე რედუპლიცირებულია [გულაგა 1954, 706].

²²⁴ ტ. გულაგას ეს სახელი ჰს სარეკონსტრუქციოდ მოჰყავს [1979, 200], მაგრამ, როგორც ჩანს, არ ითვალისწინებს ხუნძურისა (ზერ „id.“) და ზოგი ანდიური ენის (ანდ., ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ.) მონაცემებს [იხ. ბურჯულაძე 1986, 14], რომლებშიც „თვალი“ კომპოზიტი უნდა იყოს, მაგ.: ანდ. ჰარ-კუ < *ზარ-კო < *ზარ-კოლ, კარ. ჰარ-ჰა < *ზარ-კალ (შდრ. ხუნძ. ბერკალ < ბერ-კალ ზედმიწ. „თვალ-პირი“). სემანტიკური გადააზრიანებისას „პირის“, „ლოყის“, „თვალის“ შინაარსისადმი შეთავსებას დიდი დაბრკოლება არ უნდა ხედებოდეს, ვინაიდან „თვალის“ სემანტიკაშიც შეიძლება გადაიწიოს, მაგ.: თორპილი < თოლ-პირი < თვალ-პირი „პირისასე“, „ლოყა“ [კინჭარაული 1960, 13]. ახვ. ენაში, თუ მეტათეზისი (კეჰა < ჰეჰა) არ გვაქვს, რაც, ზმოვანთა არაკანონობიერი ფარდობის გამო, ნაკლებსავარაუდოა, მაშინ მისი ახსნა ზემოწარმოდგენილის ანალოგიური ვერ იქნება. ხომ არ არის ამ ლექსემის პირველი მარცვალი კე-და („ორი“) რიცხვითი სახელიდან წარმოქმნილი: *კედაზარ > *კეჰარ > კეჰა?

6.4. ხონორები

6.4.1. ვიბრანტი ***რ**. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთობის ხანისათვის ამ ენათა ძირეული ლექსიკის შესადარებელ ერთეულთა გვი-ვალენტებად რეკონსტრუირდება ისტორიული ვიბრანტი ***რ**. იგი, თუ კომბინაციურ ცვლილებებს არ მივიღებთ მხედველობაში (**რ** > **ლ**, **რ** > **ნ**, **რ** > **მ**, **რ** > **ჟ**...), უცვლელად არის დაცული, ხვარშიულის გამოკლებით, რომელშიც **რ** კანონზომიერ და რეგულარულ შესატყვისად **ლ** ლატერალს (***რ** > **ლ**) გვიჩვენებს²³⁵ [მიქაილოვი 1958, 110-111; გულავა 1964, 51-54; 1979, 58].

საფიქრებელია, რომ ფუძენაში კლას-კატეგორიის ნიშნისეული **რ** (< ***ლ**) და საერთო-დადესტურის **რ** ერთმანეთს დაემთხვა. აქედან გამომდინარეობს, რომ ***ლ** > **რ** ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა ამ ენათა დაშლას, ამიტომ ანლაუტში ეს შესატყვისობა რეგულარულია და, როგორც ტ. გულავა წერს: „...ყოველგვარი გამონაკლისი ექვს იწვევს“ [გულავა 1979, 58]. ფორმანტიბიდან შესატყვისობის მწყობრ სისტემას ამჟღავნებს კლასის ნიშანი, რომლის გენეზისი სპეც. ლიტერატურაში კარგად არის ცნობილი [ჩიქობავა 1979, 110].²³⁶

***რ** პოსტულირდება შესატყვისობის ქვემომოყვანილი ფორმულის მიხედვით:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოლ.	ჟამ.	ტინდ.	ბაგ.	კარ.	ახვ.	საკ.	ლილ.	ჟინ.	ხვარ.	ბეუ.
რ	რ	რ	რ	რ	რ(ა, ჟ)	რ	რ	რ	რ	რ(ლ)	რ	რ	ლ	რ(ა)

1. ხუნძ. -**რა** (ანწ. -**რი**) : ~ ანდ. -**რ** : ახვ. -**რი**, -**რი** ~ საკ. ლილ.: ჟინ. -**რე** : ხვარ. -**ლა** : ბეუ. -**მა** (-**რო**) „აორისტისა და ნამყოს მიმღეობის სუფიქსი“.²³⁷

²³⁵ მნიშვნელობა არ აქვს **რ** ფუძისეული მორფემის კუთვნილებათა (რაც იშვიათია), თუ ფორმანტისეულია, ხვარშიულში **რ** > **ლ**. სპორადულად გვხვდება გამონაკლისებიც, მაგ.: საკ. ლილ. ზირუ : ხვარ. ზარუ „მელა“, თუმცა შესაძლოა, ამ შემთხვევაში **რ** < ***ლ** [ბოკარევი 1981, 19; გიგინეიშვილი 1977, 69]. **რ** > **ლ** შეინიშნება ლაკურში, დარგულსა და არჩიბულში [გიგინეიშვილი 1977, 67]. ეგვეპ პროცესი ნიშანდობლივია საკ. ლილ. ენის თქმებისთვისაც [იმნაიშვილი 1963, 39], მაგ., სავ. ლ'ორი > ტლაც. ლ'ოლი „ომი“.

²³⁶ კლასის ოდინდელი ექსპონენტი ასე იცვლება: **ლ** - **რ** < **ლ** [ჩიქობავა 1974, 50; შდრ. თოფურია 1949, 178-179]. **რ** > **მ** ნიშანდობლივია ჟამ. და ბეუ. ენებისთვის [ანდლულაძე 1968, 41], თუმცა ფაქულტატურად იგი ხდება საკ. ლილოურის ასახის თქმაშიც, მაგ., ხომ (შდრ. ჰუნზ. ხორ > ბეუ. ხომ „id“) „ცხვარი“. ა. ბოკარევი ამ ტიპის ბგერათფარდობას შესატყვისობად არ მიიჩნევს [1940, 57-58].

²³⁷ ამ ფორმანტის გენეზისი ცნობილია [ტრუბეტკოვი 1987, 329-330; ალექსევი 1998, 101].

2. ხუნძ. რაკ ~ ანდ. რაკუო : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. რაკუა : ჭამ. ღაკუა (< რაკუა, შდრ. შიშ. რაკა) ~ საკ. დიდ. რაკუ : შინ. რაკუე : ხვარ. ღოაკუა (< *რაკუა) : ბეყ. ღაკო (< ხამ. რაკო) (ჭუნზ. რაკუ) „გული“.

3. ხუნძ. რა-მანა („გაიგონა“) ~ ბოთლ. რე-ღა : ღოდ.: კარ. რი-ყა : ტინდ. რი-ღა : ახვ. რე-ყ'არი „გაიგეს“ ~ საკ. დიდ. რე-ყ'ა : შინ. რე-ყა : ხვარ. ღი-ყ'ა (ინზ.) : ბეყ. რი-ყალ „ცოდნა“, „ცნობა“.

4. ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. რიტო : ჭამ. ღიტო (< რიტო) : ბაგვ. რიტო ~ საკ. დიდ. რელ' : ხვარ. ღილ' „ხორცი“.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ სიტყვის ანლაუტში რ-ს შესატყვისობის ეს მწყობრი სისტემა ყველა საკვლევ ენაში მკაცრად არის დაცული, თუმცა დილოურ ენათა ინლაუტსა და აუსლაუტში იგი ირღვევა — ძირეულ ლექსემათა ერთ წყებასა და მორფოლოგიურ ინვენტარში მოსალოდნელი რ-ს ადგილას ღ დაჩნდება [ლომთაძე 1963, 77]. აქედან გამომდინარე, ხსენებულ ფონოლოგიურ პოზიციებში სინქრონიულ დონეზე შესატყვისობის ორი ფორმულა: 1) საკ. დიდ. რ : შინ. რ : ხვარ. ღ : ბეყ. რ; 2) საკ. დიდ. რ : შინ. რ : ხვარ. ღ : ბეყ. ღ. წარმოვადგენთ შესაბამის მაგალითებს:

	საკ. დიდ.	შინ.	ხვარ.	ბეყ.		
1)	ჭერუ ცარ აღ'ურ ჭორუ	ქორო ცარა ღემერ ჭორუ	ქულა ცალ ღაბალ ჭოღ	ქურო ცარუ ჭაბორ ჭარუ	(> ქუწო) (> ცა'ღო) (> ჭაბოღ) (> ჭა'ღო)	„ხეობა“ „ღვია“ „წისქვილი“ „იღაყვი“
2)	გერ რორი ბერო ბე-ზორა	ქერ რორე ბორე ბო-ზორე	ქელ ლოღა ბეღო ბე-ზოღა.	ქიღ ჭაღო ბოღო ბი-ზოღო		„რკინა“ „ტერფი“ „ყინული“ „გრძელი“, „შაღალი“

დილოურ ენათა მკვლევრები, მართალია, რ : ღ შესატყვისობის კონსტატაციას ახდენენ, მაგრამ მისი დარღვევის (ე. ი. თუ რატომ არის ბეჟიტურში ხან რ : რ, ხან კი რ : ღ) მიზეზი დღემდე არ იყო გამოვლენილი [იხ. არდოტელი 1999, 86; შდრ. ღომთაძე 1998, 327].

ბუნებრივია, უნდა გაირკვეს: თუ ამ შესატყვისობის წვერები (რ : ღ) ერთი და იმავე არქიფონემისაგან მომდინარეობენ, მაშინ ბეჟიტური ენის მეორე რიგის მაგალითებში რით არის შეპირობებული რ ვიბრანტის ღ ლატერალში გადასვლა?²³⁸

²³⁸ თეორიულად მოულოდნელია, ერთმა ამოსავალმა ფონემამ იდენტურ ფონოლოგიურ გარემოცვაში ერთ ქრონოლოგიურ დონეზე სხვადასხვა რეფლექტებ წარმოქმნას და, შესაბამისად, ორგვარი შესატყვისობით დაგვიდასტურდეს.

შინაგანი რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით, საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ბეეტის თქმაში საერთო წარმომავლობის რ ინტერვოკალურ პოზიციაში ხან მ-ს სონანტს გვაძლევს, ხანაც — ჟ სონანტს, სხვა პოზიციებში კი ჩვეულებრივ მ-დ ტრანსფორმირდება, რასაც მოკლებულია მეორე რივის შესატყვისობის საერთო სავარაუდო ამოსავალი რ, მაგ.: ჰუნზ. ჰორუ > ბეე. ჰამო „იდაყვი“ (შდრ. ჰუნზ. ქალე : ბეე. ქალო „წული ღობე“).

რაც შეეხება დ კლასის ექსპონენტისაგან მომდინარე რ-ს, იგი ოდენ მ სონანტს გვაძლევს.

თუ ამ ჩვენებას გავითვალისწინებთ, აუცილებელი გარდუვალობით დასკვნის საკითხი 1) და 2) პუნქტებში წარმოდგენილ შესატყვისობათა ულოთიერობისპარტების შესახებ: გამოიყვანება მეორე პუნქტში წარმოდგენილი შესატყვისობა პირველისაგან, თუ მათ სხვადასხვა არქიფონემა უდევთ საფუძვლად?

ამოსავალი რ-ს რეფლექსაციის საკითხი განხილულ უნდა იქნეს საერთო-დადესტნურ დონეზე, ვინაიდან ანდიურ-დიდოურ ენებში რ და ლ წარმოდგენილია ზუსტი დისტრიბუციის გარეშე [გიგინეიშვილი 1977, 68].

ლაკურ-დარგულისა და ლეზგიურ ენათა სათანადო ბაზისურ ლექსიკასთან შედარება ცხადყოფს, რომ დიდოურ ენათა საკ. დიდ., ჰინ., ბეე. რ : ხვარ. ლ შესატყვისობის ფორმულაში საერთო ამოსავლად რ რეკონსტრუირდება. ზოგი სახელის ანლაუტში ხმოვნის წინ (მეტწილად) და აუსლაუტში (შედარებით ნაკლებად) დ თანზოვნისაგან მომდინარე რ დანდება („ვული“, „ხორცი“...), ხოლო ამავე ფონოლოგიურ პოზიციებში და ინლაუტში — საერთო-დადესტნური რ, რომელიც ხშირად ამა თუ იმ სახის ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის, თუმცა ორივე ფონემა, მათი ფონიური რაგვარობიდან გამომდინარე, ერთნაირ შედეგს გვაძლევს: *დ > რ > ლ, *რ > ლ. ქრონოლოგიურად *დ > რ > მ სპონტანური ფონეტიკური პროცესი წინ უსწრებს *დ > რ > ლ²³⁹ პროცესს, ხოლო ბეე.-ში რ > მ შედარებით გვიანდელია. მართალია, ანლაუტში დ-სგან მომდინარე რ დანდება, მაგრამ ამავე პოზიციაში არ არის გამორიცხული საერთო-დადესტნური რ-ს არსებობაც, თუმცა მათი ჭეროვნად გამიჯნვა ძალიან ძირს [შდრ. გიგინეიშვილი 1968, 246].

რაც შეეხება საკ. დიდ., ჰინ. რ : ხვარ., ბეე. ლ შესატყვისობის საკითხს, მასში არქეტიპად ლ სონორი უნდა მივიჩნიოთ.²⁴⁰ საერთო პროცესად ლ საკ. დიდოურსა და ჰინუზურში რ-ს გვაძლევს. ლ > რ პროცესი მართებულობას მხარს უჭერს ბეეტიური ენის დიალექტების სისტემაში — ბეეტის თქმაში ლ > მ არ ხორციელდება. გარდა ამისა, ამ პროცესის განხორციელების დამაჩერებლობას მატებს დადესტნის სხვა ენათა

²³⁹ ამ პროცესის შესახებ ინტერვოკალურ გარემოებაში დ > რ > ლ, რაც წინა ნაწილში უკვე აღვნიშნავთ [ჯეჯეია 1959, 104].

²⁴⁰ ეს პროცესი ანტიფიციური საშუალებაა ამოსავალ ლ და რ სონორთა უდრეკობის გააძვირებელი.

მონაცემებიც, რომლებშიც ლ-ს ეკვივალენტად ან იგივე ფონემა გვხვდება, ანდა სათანადო რეკონსტრუქცია ამოსავლად ლ-ს წარმოაჩენს.

გარდა ზემოთქმულისა, მეორე რიგის შესატყვისობა, რომელსაც თავდაპირველად ლ ელო საფუძვლად, მხოლოდ და მხოლოდ ინლაუტსა და აუსლაუტში დასტურდება.

ვარაუდობენ, რომ ანლაუტში საერთო-დადესტნური ლ არ არსებობდა [გიგინეიშვილი 1977, 68]. აქედან გამომდინარე, სავარაუდოა, რომ საერთო-დადესტნურმა *ლ სონორმა სწორედ ინლაუტსა და აუსლაუტში — ისტორიულად მის კუთვნილ ფონოლოგიურ პოზიციებში — მოგვცა კანონზომიერი ფონემური შესატყვისობა.

6.4.2. ლატერალი *ლ. ფუძეენისეული რეზონანტი ლ, როგორც ცნობილია, ხუნძურში შემონახულია ორი პოზიციური ვარიანტით: რ (ე-ს შემდეგ), ლ (ყველა სხვა პოზიციაში) [გიგინეიშვილი 1968, 243]. ტ. გუდავას შეხედულებით, ისტორიული ლ დიდ. ენებში ამავე სახით გვხვდება, თუმცა ცალკეულ შემთხვევებში იკარგება, ან რ ვიბრანტით იცვლება [გუდავა 1979, 59], რაც კორექტირებას საჭიროებს. *ლ > რ (საქ. დიდ., შინ.), ხოლო სხვა დიდ. ენებში ამოსავალი ლ უცვლელად არის დაცული [არდოტელი 1999, 84-86].

შესატყვისობის ფორმულა, რომლის მიხედვითაც *ლ-ს რეკონსტრუქციას ვახდენთ, ასე გამოიყურება:

*	ხუნძ.	ანდ.	ბოთლ.	ლოდ.	ჟამ.	ტინდ.	ბაგვ.	კარ.	ანვ.	საკოდ.	შინ.	ხვარ.	ბეჟ.
ლ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	ლ/რ	რ	რ	ლ	ლ

1. ხუნძ. ხალათაბ ~ ანდ. ბეხჟულა : ბოთლ. ბეხჟულა : ჟამ. ბეხჟულაბ : ტინდ. ბეხჟულაბ : ბაგვ.: კარ. ბეხჟულაბ : ანვ. ბეხჟულაბე (< *ბეხჟულაბე) ~ საქ. დიდ. ბეხორა : შინ. ბოხორე : ხვარ. ეხორა : ბეჟ. ბიხალო (ჰუნზ. ბეხჟლ) „გრძელი“.

2. ხუნძ. -ალ ~ ანდ. -ოლ : ბოთლ.: ლოდ. -ლ : ბაგვ.: ანვ. -ლი : კარ. -ლ- ~ ხვარ. -ლე (ინხ. *-ლა)²⁴¹ : ბეჟ. -ლა „მრავლობითი რიცხვის ერთ-ერთი ნიშანი“²⁴².

²⁴¹ რელიქტურად არის შემონახული ზოგ სახელში, მაგ., ქო-ლა (შდრ. ქო „თმა“) „თმები“ [ლომთაძე 1960, 375].

²⁴² შ. ალექსევი ს.-ანდ.-ში *-ლი ფორმანტს აღადგენს [ალექსევი 1988, 128]. მაშინ საკითხავია: რა კვალიფიკაცია მიეცემა ხუნძ. -ა- (-ალ) ~ ანდ. -ო- (ოლ) ხმოვნით ელემენტს, რომელიც კანონზომიერ შესატყვისობას გვიჩვენებს?

3. ხუნდ. ცა (< *ცალ) ~ ანდ. სოლ : ბოთლ.: ტინდ.: ბაგვ. სალუ : ქამ. სალუ : კარ. სალი : ახვ. ჩილო ~ ხვარ. სელ (ინხ. სილა) : ბეე. სილა „ბილი“.

4. ანდ. ჟალა : ბოთლ. ჟოლა : ქამ. ზალა ~ საკ. დიდ.: შინ. ვიბრა : ხვარ. ეებლა : ბეე. შებლო (ხაშ. სებლო) „გვერდი“, „ნეკნი“.

5. ბოთლ.: ქამ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. ჰალა : საკ. დიდ. არა : შინ. ალი : ხვარ. ალა : ბეე. ალე (ჰუნზ. ალე) „ტოტი“.

6.4.3. ნაზალური *შ. ამოსავალი მ რეალიზებულია ყველა ფონოლოგიურ პოზიციაში და ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი²⁴³ [გუდავა 1979, 60]. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნდ. ციმ/ცინ ~ ანდ.: ქამ.: ბაგვ. სიმ : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ახვ. სიმი : კარ. სიმე ~ საკ. დიდ. სემი : ხვარ. სიმე : ბეე. სიმო „ნალველა“.

2. ხუნდ. მიწა ~ ანდ.: ბოთლ.: ახვ. მიწი : ლოდ.: ტინდ. მიცი : ქამ.: ბაგვ. მიწა ~ საკ. დიდ.: შინ. მეც : ხვარ.: ბეე. მიც „ენა“.

3. ხუნდ. ჩამჩან ~ ანდ. ჩომ : ბოთლ.: ლოდ.: ბაგვ.: ჩამუ : ტინდ. ჩანან (< *ჩანა) : კარ. ჩამ : ახვ. ჩამა ~ საკ. დიდ.: ხვარ. შომო : შინ. სომო „რამდენი?“

4. ხუნდ. ტ'ომ (შიდ.) ~ ანდ. ტ'ომ : ლოდ. ლამ : ქამ. ცამ : კარ. ტ'ამე : ახვ. ტ'ამი ~ ბეე. ტამო (ჰუნზ. ტამე) „სახურავი“, „ბანი“.

5. ხუნდ. მემერ ~ ანდ. მაჰარ : ბოთლ.: ბაგვ. მიჰარ : ქამ. მარა : ახვ. მიმა ~ საკ. დიდ. მჰალი : შინ. მალუ : ხვარ. მჰანე : ბეე. მჰარჰ (ჰუნზ. მარუ) „ცხვირი“ > „გორი“ > „მთა“.

6.4.4. ნაზალური *ნ. ამოსავალი ნ-ს დისტრიბუცია თავისუფალია და, თუ ნ:მ სუბსტიტუციას არ გავითვალისწინებთ, ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი [გუდავა 1979, 62]. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნდ. წე (< *წან) ~ ანდ. წიმა (< *წინა) : ბოთლ.: წინალ'ი : ლოდ. წენალ'უ : ქამ. წინალ'ინჯ-წინოლ'ი ~ საკ. დიდ. ჩანმა : შინ.: ხვარ.: ბეე. ცან „თხა“.

2. ხუნდ. ნაწა ~ ანდ. ნოწი : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ახვ. ნაწი : ქამ.: ბაგვ. ნაწა : კარ. ნაწე ~ საკ. დიდ ნოცი : შინ. ნოცე : ხვარ. ნუცა : ბეე. ნაცო „ტილი“.

ხშირად გვხვდება ისეთი მაგალითები, რომლებშიც რეზონანტი ნ, ნაწილობრივი რედუქციის შედეგად, ხმოვანთა ნაზალურობის ელემენტის სახით გარჩენილა:

²⁴³ ხუნძურში, როგორც ცნობილია, აუსლაუტსა და ინლაუტში, თანბრუნის წინ, შ > ნ.

3. ხუნძ. იხა (< *ნიხა) ~ ბოთლ.: ღოდ. იხხი : (< *ნიხი) : ახვ. იხე (< *ნიხე) ~ საკ. დიდ. იჰაუ (< *ნიჰაუ) : ჰინ. იხუ (< *ნიხუ) : ხვარ. ე⁵ ხუ (< *ნეხუ) : ბეჟ. ე⁵ ხე (< *ნეხე) „მდინარე“, „შენაკაილი“.

4. ხუნძ. ოც (< *ნოც) ~ ანდ. უნო (< *ნუსო) : ბოთლ.: ღოდ.: კარ. უნსა (< *ნუსა) : ჰამ.: ტინდ.: ბაგვ. მუსა (< *ნუსა) : ახვ. უ⁵ნა (< *უნა < *ნუნა) ~ საკ. დიდ. ის (< *ნისჰ-) : ჰინ. უ⁵მ (< *ნიშჰ-) : ხვარ. ე⁵ს (< *ნეს) : ბეჟ. ო⁵ს (< *ნოს) „ხარი“.

5. ხუნძ. წან || წამ ~ ანდ. წონ : ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. წანი : ჰამ. წა⁵ (< *წა⁵ < *წანი) ~ საკ. დიდ. ციგო : ჰინ. ჩიგო : ხვარ. ც⁵გო (< *ცინო) : ბეჟ. ცა⁵ (< *ცან) (ჰუნზ. ც⁵ < *ცონ) „მარილი“.

როგორც ზემოთხსენილი მაგალითები მოწმობენ, ხუნძურში, საკ. დილოურსა და ჰინუხურში დენაზალიზაციის პროცესი, თუ ამისი პირობები არსებობს, დასრულებულია, ხოლო სხვა ენებში ეს მოვლენა ჯერაც ცოცხალია.

6.5. სონანტები

6.5.1. ზოგადი. ე. წ. ნახევარხმოვნების — პალატალური ძ-სა და წყვილბაგისმიერი ჟ-ს — დისტრიბუცია განსაზღვრულია და ისინი რეალიზდებიან როგორც სონანტები, მაგ.: საკ. დიდ. ენიჟუ, ენიჟუ (დიალ. ვარ.) „დედა“, ხვარ. ლიყდოგუ > || ლიყდოჟ „მკოდნე“, ხუნძ. წაჟიხე „წურვა“ — წაჟი „გაწურე!“ და მისთ. როგორც ვარაუდობენ, ისტორიულად ძ და ჟ იმყოფებოდნენ ი და უ ხმოვნებთან დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში [გულავა 1964, 29; ფენრიხი 1971, 143-158]. თუ გავითვალისწინებთ საანალიზო სონანტების ახლანდელ განაწილებას, მაშინ ეს ინტერპრეტაცია მართებულად უნდა მივიჩნიოთ [არლოტელი 1997, 43-49].²⁴⁴

6.5.2. სონანტი *ძ. ჩვენი მოსაზრებით, პალატალური ძ-ს პოსტულირება, როგორც იმთავითვე არსებული დამოუკიდებელი ფონემისა, დაბრკოლებას აწყდება. იგი დასტურდება მხოლოდ გრამატიკული კლასის ექსპონენტად (ძ < რ) და ი-ს ალოფონად (ძ/ჟ). სხვა ძირეულ მორფემებში მისი ისტორიული არსებობა სათუთა — ამგვარ პოზიციებში ძ ან

²⁴⁴ არ უნდა შეეფერებოდეს სინამდვილეს აზრი ყ', ყ > ძ, 0 პროცესის მართებულობის შესახებ [იმნაიშვილი 1963, 34]. ამ შემთხვევაში ხდება უ-ს სინკოპირება, რაც შედეგად გვაძლევს ამ ენათათვის უჩვეულო ჰიატუსს. სწორედ ხმოვნათა თავყრის სუპერაცია ძ-ს ჩართვით ხდება, მაგ.: საკ. დიდ. რ-იჟა (< *რ-იჟა < *რ-იჟა-ა, შდრ. ხვარ. რ-იჟა „id.“) „კოდნა“ „ცნობა“; ჰინ. ჩიგო (< *ციო < *ცინო, შდრ. ხვარ. ცი⁵გო < *ცინო „id.“) „მარილი“ და სხვ.

ხმოვანთგამყარია, ანდა ფონეტიკური ვარიანტი რომელიმე ბგერისა (ა < რ, დ, ჰ,...).²⁴⁵

უნდა ვივარაუდოთ მ-ს ორგვარი წარმომავლობა: ა) ა < რ; ბ) ა/ო. გამომდინარე იქიდან, რომ რ > ა ფუძეენაში უკვე მომხდარი ფაქტია, მ-ს აღდგენა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ერთიანობის ხანისათვის საკვებით გამართლებულია. იგი, კლასნიშნიან ზმნათა გარდა, გაქვავებული სახით რელიქტურად დაჩნდება ზოგ სუბსტანტივშიც, მაგ.:

1. ხუნდ. ა-აჲ ~ ანდ.: ბოთლ.: ღოდ.: ტინდ.: კარ.: ახვ. ა-აჲთ : ჰამ. ა-აჲ : ბაგვ. ა-ას ~ საკ. დიდ. ესიმუ (< *ა-ესიმუ): ჰინ. ესსუ (< *ა-ესსუ) : ხვარ. ეს (< *ა-ეს) : ბეჟ. ისი (< *ა-ისი) „და“.

2. ხუნდ. ა-ას ~ ანდ. ა-ოში : ბოთლ.: ღოდ.: ბაგვ.: კარ.: ახვ. ა-აშა „ქალიშვილი“ ~ საკ. დიდ.: ჰინ. უჟი (< *ა-უჟი) : ხვარ. უჟა (< *ა-უჟა) : ბეჟ. ოჟო (< *ა-ოჟო) „ვჟაჟი“ (ისტორიულად „ქალიშვილი“).²⁴⁶

რაც შეეხება მ-ს, როგორც ი-ს პოზიციურ ვარიანტს, იგი ფუძეენაში იმთავითვე უნდა არსებულიყო მისთვის კუთვნილ ფონოლოგიურ პოზიციებში — ა გვხვდება მხოლოდ ხმოვნის მეზობლად და ქმნის აღმავალსა თუ დამავალ დიფთონგებს. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამგვარ შემთხვევაში ა < ი [იზნაიშვილი 1963, 15; ლომთაძე 1963, 19], მაგ.: ჰინ. ესუ-ა (<*ესუ-ი <*ესუ-დი) „ძმამ“, ცოა (<*ციოი <*ციონი) „არწივი“ და ა. შ. ამ რიგის მაგალითებში მ-ს რეალიზაცია კიდევ ერთხელ მიგვანიშნებს მის სონანტურ ბუნებაზე.

6.5.3. სონანტი *ჟ. ამოსავალი წყვილბაგისმიერი ჟ, მ-სგან განსხვავებით, უფრო ხელშესახებად არის წარმოდგენილი, ვინაიდან იგი დასტურდება, კლასნიშნის გარდა, თანხმოვანთა მიჯრითაც და წარმოქმნის ლაბიალიზებულ კომპლექსებს.²⁴⁷ ც+ჟ მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსი უდრის ორი დამოუკიდებელი ფონემის არითმეტიკულ ჯამს, რომლის მეორე კომპონენტი ნაირგვარ პოზიციურ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის [გუდავა 1964, 27-28; არდოტელი 1997, 46-49].

მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, რომ ზემოხსენებული კომპლექსები მიღებულია ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ბიფურკაციით [იუშმანოვი 1937, 36; გუდავა 1956, 231-232; ლომთაძე 1998, 162-172...], ხოლო სპეციალისტთა მეორე ნაწილი ამ კომპლექსს ფუძეენისეულად მიიჩნევს [ფენრიხი 1971, 149-158; გიგინეიშვილი 1977, 34...].

²⁴⁵ ტ. გუდავას ვარაუდი [1964, 161] ნაცვალსახელური ა ელემენტის ტრანსფორმაციის შესახებ (ა > ე, ჰ) არ მართლდება [შდრ. იზნაიშვილი 1963, 118, 142].

²⁴⁶ ღიდ. ენებში უჟი (საკ. ღიდ.) ამჟამად ოდენ „აჟიშვილის“ აღმნიშვნელად გამოიყენება, მაგრამ ისტორიულად „ქალიშვილის“ (საკ. ღიდ. ჰიდ „id“). მეორეულია, შდრ. თურქ. ჰიდ „id“). გამოშხატველიც უნდა ყოფილიყო [გუდავა 1979, 97].

²⁴⁷ ლაბიალიზებული კომპლექსები აკრძალულია აუსლაუტში, თუმცა ჰამ. და ბაგვ. ენათა ზოგ თქმაში მიინც ხდება ამგვარი თანხმოვანთგუფების შექმნა [გუდავა 1964, 27].

ჩენი შეხედულებით, ლაბიალიზებულ კომპლექსებშიც და მისთვის დასაშვებ სხვა პოზიციებშიც (# — v, v — v, c — v, v — #) უ რეკონსტრუირდება ფუძეენის ქრონოლოგიურ დონეზე და მისი შესატყვისობის ფორმულა ბგერათიგივეობის სახით წარმოგვიდგება.²⁴⁸ საილუსტრაციო მაგალითები:

1. ხუნძ. *ჟ-ამანა („მოისმინა“) ~ ბოთლ. ჟ-ელა („გაიგო“): ლოდ.: კარ. ჟ-იყა : ტინდ. ჟ-იმა : ახვ. ჟ-ეყ'არი „გაიგო“ ~ საკ. დიდ. ღ-ეყ'ა (< *ჟ-ეყ'ა) : შინ. ღ-ეყ-ა (< *ჟ-ეყ-ა) : ხვარ. ღ-იყ-ა (< *ჟ-იყ-ა) : ბეე. ღ-იყ-ალ (< *ჟ-იყ-ალ)²⁴⁹ „ცოდნა“.

2. ხუნძ. ჰჟეე ~ ანდ. ხოე (< *ხჟაე) : ბოთლ.: ლოდ.: ჰამ.: ტინდ.: კარ. ხჟაე : ბაგე. ჰჟაე : ახვ. ხჟე ~ საკ. დიდ. ღ'ჟაე : შინ.: ხვარ. ღ'ჟე : ბეე. ჟო (< *ღჟო) „ძალი“.

3. ხუნძ. რაკ (< *რაყჟა) ~ ანდ. როყჟო : ბოთლ.: ლოდ.: ტინდ.: ბაგე.: კარ.: ახვ. რაკჟა : ჰამ. მაყჟა ~ საკ. დიდ. როყუ (< *როყჟი) : შინ. როყჟე : ბეე. მაკო (< *მაყჟო) „გული“.

საგულისხმოა, რომ ე+ჟ მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსი ნა-სესხები მასალის ანლაუტში, ხოლო ძირეული ლექსიკის აუსლაუტში გამარტივების ტენდენციას ამჟღავნებს — იკარგვის ლაბიალიზებული ელემენტი (მეტწილად) ან ძირითადი თანხმოვანი (იშვიათად). ცნობილია, რომ ბეეიტური ენის ძირეულ სახელთა ანლაუტში ეჟ > ჟ [ლომთაძე 1963, 21].

დასასრულ, წარმოვადგენთ შესატყვისობათა ძირითადი ფორმულების სინოპტიკურ ტაბულას, რომელშიც ყურადღება გამახვილებულია ამოსავალ რეფლექსებზე. დიალექტური და არაძირითადი პოზიციური ვარიანტები ცალკეულ ტაბულებში არის ასახული.

²⁴⁸ ცხადია, აქ არ იგულისხმება კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად მიღებული ჟ.

²⁴⁹ ინიციალური კლასის ნიშნით არის წარმოდგენილი „ჰჟა“, „ჟეეჟეილი“ და მისთ. [გულაია 1979, 56].

VII თავი

ფონეტიკური პროცესები თანხმოვნებში

7.1. დელატერალიზაცია. სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ კავკასიურ ენათა ლატერალები უძველესი ფორმაციის თანხმოვნებიაო [ვან-გინეეენი 1938, 25-26]. ეს თვალსაზრისი სამართლიანად იქნა უარყოფილი: „ლატერალები რომ თანხმოვანთა ძველისძველ სერიას წარმოადგენს კავკასიურ ენებში, სარწმუნო არ ჩანს“ [ჩიქობავა 1979, 75; იხ. აგრეთვე ახვლედიანი 1999, 414-415].

საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში მქდერი ლატერალების კვალი რელიქტის სახითაც არსად ჩანს,²⁵⁰ თუმცა ზოგ მკვლევარს მათი პოსტულირება შესაძლებლად მიაჩნია [ტრუბეცკოი 1987, 244-245; შდრ. ცერცვაძე 1965, 53; კახაძე 1959, 311-312]. მქდერი ლატერალების არსებობა ფუძეენაში შეიძლება ვივარაუდოთ მარტოოდენ სისტემის სიმეტრიულობის გათვალისწინებით, სხვა ხელშესახები ფაქტები მათი რეკონსტრუქციისათვის არ მოგვეპოვება. არამცთუ საერთო-ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურში, არამედ მქდერი ლატერალის არსებობა აღმოსავლურ კავკასიურ ფუძეენაშიც კი სარწმუნოდ არ მიიჩნევა [კახაძე 1959, 311].

საყურადღებო თვალსაზრისებია გამოთქმული ლატერალურ თანხმოვანთა ჩამოყალიბებისა და ევოლუციის შესახებ. გასაზიარებელი ჩანს ლატერალთა წარმოქმნა შესაბამისი ველარული თანხმოვნების გაპალატალების გზით [ტრუბეცკოი 1987, 243; გულდავა 1954, 61-65].

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ უკანაენისმიერთაგან ლატერალების წარმომავლობის შემთხვევაში ველარულ თანხმოვნებს მარტივი ლატერალი (ლ) ან მისი ტიპის რომელიმე თანხმოვანი ახლდა მეორე კომპონენტად, რომელთა შერწყმითაც შეიძლებოდა მიგველო ლატერალები (კ+ლ>ტ', ქ+ლ>ლ', ხ+ლ>ლ'). მიუთითებენ, რომ საკ. დიდ. ტაპო („თხევადი ნაკელი“) შეთვისებულია ქართულიდან (შდრ. ტაპო) [მეგრელიძე 1955, 230]. თუ ეს ვარაუდი სინამდვილეს შეეფერება, მაშინ ტა < ტლ. მართალია, ამ მაგალითში ტა გვიან წარმოქმნილია, მაგრამ საყურადღებოა ლატერალთა ფორმირების თვალსაზრისით.

სპეციალურ ლიტერატურაში წარმოდგენილია ლატერალური აბრუპტივი აფრიკატების გენეზისის დადგენის ცდა, რაც ასე გამოიხატება: ტ' < *ჯ < კ [ლომთაძე 1962, 299], ტა < კა [გულდავა 1954ა, 55-61]. ყველა საკვლევე ენის მონაცემთა გათვალისწინებით, მთლიანი პროცესი ასე წარმოიდგინება: *კ > *ჯ > ტ' > ტა; *კა > *ჯა > ტა > ლ'. ანალოგიურად მოიზრება აფრიკატთა წყების ფშენიერი ლატერალების წარმოშო-

²⁵⁰ არჩიულში მიუთითებენ მქდერ აფრიკატ გაზე, რომელიც ბგერათკომბინაციით არის მიღებული [კახაძე 1979, 42].

ბა, რომლებიც საბოლოოდ სპირანტებად გარდაიქმნებიან: *ქ > *ქ' > ლ' > ლ'; *ქა > *ქა' > ლ'ა > ლ'²⁵¹ (ლატერალთა გენეზისის საკითხები სპეციალურ შესწავლას მოითხოვს, რაც ჩვენი შრომის მიზანს სცილდება).

ერთი რამ ცხადია: ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სინამდვილეში დასტურდება ექვსი ლატერალი, რომელთა არსებობა ფუძეენაში ექვს არ უნდა იწვევდეს.²⁵²

ამჟამად თვალშისაცემია ლატერალთა მოშლის ტენდენცია, რაც სხვადასხვა ენებსა და თანხმოვანთა სხვადასხვა სერიებში არათანაბრად არის რეალიზებული [კახაძე 1979, 46-47]. ამ თვალსაზრისით გამორჩეული ადგილი უჭირავს ხუნძურს, საკ. ანდიურსა და დიდოურ ენებს, რომლებშიც ლატერალურ თანხმოვანთა ელიმინაცია სხვადასხვაგვარი ფონეტიკური პროცესებით არის შეპირობებული.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ დღესდღეობით ხუნძური ენის ხუნძახურ დიალექტში ოთხი ლატერალი (ლ', ტა, ლ', ლ'ა) დასტურდება, ხოლო კარულს არც ერთი მათგანი აღარ შერჩენია. ისტორიულად კი კარულ დიალექტში ხუთი ლატერალი (ლ', ლ'ა, ტა, ტ', ლ'ა) უნდა ყოფილიყო გარჩეული. ლატერალთა რღვევის მაგისტრალური ხაზი, როგორც ცნობილია, ხუნძახურიდან კარულისაკენ მიემართება [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 69].

7.1.1. ლატერალურ აფრიკატთა დელატერალიზაცია. ამოსავალი ინტენსიური ფშვინვიერი აფრიკატი ლ', რომელიც ოდენ ახვახურსლა შემოუნახავს, სხვა ენათა მეტ წილში სპირანტიზაციის საფუძველზე ლ'-დ ქცეულა და ამოსავალ ლ'-ს დამთხვევია. დიფუზური ლ' ხუნძურის დიალექტებში ოდინდელ ლ'-ს ანალოგიურ რეფლექსებს (ანწ. თ, ანდალ.-ყარახ. ლჰ, ლ, ჰ, კარ. ჰჰ, შ) გვიჩვენებს, ბოთლიხურ ენასა და ბაგვალურის ზოგ თქმაში ჰ, ლჰ რეფლექსებს გვაძლევს, ხოლო დიდოურ ენებში ლ' > ლ (ხვარ., ბეე.), მაგ.: ახვ. მილ'ო — ხუნძ. მალ' (ანწ. მათ, კარ. მაჰჰ), ბოთლ. ჰუმ („ჩლიქი“), ბაგვ. მიჰუ, ხვარ. მოლუ > მონუ (ინხ.), ბეე. მრლუ (ჰუნხ.) „ფრჩხილი“; ახვ. ლ'ეჟ — ანდ. ლ'ედერ, ბოთლ. ჰედირ, ბაგვ. ჰერერ „ხბო“, ხვარ. ლ'ედ, ბეე. ლედ „ირემი“, „შველი“ და სხვ.

გასაგები მიზეზების გამო, მეტი მდგრადობით გამოირჩევა მაგარი

²⁵¹ ე. ლომთაძე ტა და ლ' ლატერალთა სათვალის ერთ პრაფონემას (*გ, ჯ) აღადგენს [ლომთაძე 1962, 304], რაც ექვს ბაღებს [იხ. ცერცვაძე 1965, 53].

²⁵² საფუძველს მოკლებულია რ. ლაფონის მტკიცება, თითქოს ახვახურში ფშვინვიერი ლატერალი ახალი მოვლენაა [ლაფონი 1963, 21]. ახვახური არქაიზმებით გამორჩეული ენაა და მისი განხილვა სხვა ანდიურ ენათაგან განსხვავებულად გაუმართლებელია [იხ. ტრუბეცკო 1987, 237].

ლატერალური აფრიკატი *ლ', რომელიც ან დატულია უცვლელად (ანდ. ენები), ანდა სპირანტიზაციას განიცდის: *ლ' > ლ' (დიდ. ენები). ამ მხრივ, გამონაკლისს კმნიან ხუნძურის სამხრული დიალექტები, რომლებშიც ლ' დაემთხვა ლ'ს სპირანტს (შიდ., ანდალ. ყარახ.) და ქარულში ორივე ლატერალმა (*ლ', ლ' < *ლ') შედეგად მოგვცა ჰჰჰჰ, ჰ, შ სახესხვაობები [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 67].

არამაგარი ტ'-ს დელატერალიზაციის პროცესი ნათლად არის წარმოდგენილი ანდიური ენის თქმებში: *ტ' → ლც (დაღათლი) $\begin{matrix} \swarrow \\ \searrow \end{matrix}$ $\begin{matrix} \text{ლ (ანდი)} \\ \text{ც (ზილო)} \end{matrix}$ [ცერცვაძე 1965, 47]. ანალოგიური ვითარება გვაქვს ხუნძური ენის ანდალალურ-ყარახულ დიალექტში. ამ პროცესებს, შ. მიქაილოვის დაკვირვებით, „აქვთ ერთი გენეტური საფუძველი“ [მიქაილოვი 1958, 94]. უპირატესად ამავე ხაზს მისდევს ანდიურ ენათა მეტი წილი [გუდავა 1964, 133]. ქარული დიალექტის თალურ თქმაში ტ' > კჰ, რაც არამაგარ (კჰ) და მაგარ (კჰჰ) რეფლექსთა შერწყმის შედეგია. ანწუხურ დიალექტში თავიჩენილი დელატერალიზაციის პროცესი (*ტ' > ტ), რაც ფაქტობრივ დეზაფრიკატიზაციას უდრის, ნიშანდობლივია კარ. და ახვ. ენებისათვისაც.

ცნობილია, რომ ისტორიული ტ' დიდ. ენებში გადავიდა ტ-ში, რაც ქრონოლოგიურად *ტჰ > ლ' პროცესის შემდეგდროინდელია. საკ. დიდოურში სპორადულად შეიმჩნევა ტჰ > კ, მაგ.: ხუნძ. ტ'ჰა⁵ (შიდ.) ~ ახვ. ჟუტანა „წავიდა“ ~ შინ. რიტჰა : ხვარ. რი⁵ტჰა : ბეე. მე⁵ტჰა-ალ : საკ. დიდ. რიტჰა (საშ.), რიტჰა, რიტჰა (ქიდ.-ასახ.) „წასვლა“.²⁵³

საყურადღებოა, რომ ხვარშიულში შეინიშნება სემანტიკური დიფერენციაცია: რი⁵-ტჰა „წასვლა ქვევით“ — რა⁵-კა „წასვლა ზევით“. ლატერალმოშლილმა ფორმამ პირვანდელ ფორმასთან თანაარსებობისას შინაგანი ფლექსია განიცადა და სემანტიკურადაც გადაიწია.

გარდა ამისა, ცალკეულ შემთხვევებში ტ'-ს ადგილს ტ იჭერს, რაც დელატერალიზაციის პროცესს (*ტ' > ტჰ > ტ > თ) გულისხმობს, მაგ.: ხუნძ. ბოტჰ-იზე ~ ანდ. ჟიტღუ (< ჟიტ'ღუ) ~ ბეე. მატ-ალ (ჰუნზ. მატა) : საკ. დიდ. მეთა (< *მეტა) „ნდომა“, „სიყვარული“.

ტ'-ს რეფლექსაციის თანამიმდევრული პროცესი ხუნძურსა და ანდ. ენებში ერთ კანონზომიერებას ექვემდებარება. მასთან, ანდიურ ენათა წყყებაში არ გვხვდება ისეთი რეფლექსი, რომელიც ხუნძური ენის დიალექ-

²⁵³ ტჰ > კჰ > კ პროცესი თვალშისაცემია ქარულ დიალექტში, მაგ.: ბატ (ხუნძახ.) > ბატჰ (ვარ.) > ბაკ (ზაქ.) „წაწლი“; ტა (ხუნძახ.) > კათ (ვარ.) > კო (ზაქ.) „ხლი“ და სხვ.

ტებში არ იჩენდეს თავს და პირუკუ. ეს ერთგვაროვანი ბგერათცვლილება, გამოვლენილი გეოგრაფიულად ერთმანეთისაგან დაშორებულ ენებსა და დიალექტებში, უცილოდ საინტერესოა ენის თეორიის თვალსაზრისითაც.

ხუნძური ენის სამხრული დიალექტების არამდგრადი ბუნება, რაშიც ინტერფერენციულ პროცესებსაც უნდა ედოთ გარკვეული წილი, მკაფიოდ მჟღავნდება ტა-ს რეფლექსაციით. მაშინ, როცა იგი ანდიურ ენებში ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი, ხუნძური ენის ქარულ დიალექტში დელატერალიზაცია თვალსაჩინოდ არის გამოხატული: *ტა > კა > კა.

7.1.2. ლატერალურ სპირანტთა დელატერალიზაცია. ლატერალური სპირანტის ინტენსიური კორელატი, როგორც წესი, ცვლილების ტენდენციას ნაკლებად ამჟღავნებს: ლ'ს (ხუნძ.-ანდ.) > ლ' (დიდ.). გამოხატულის კვლავ ქარული დიალექტი კმნის, რომელშიც ლ'ს > ჰჰჰჰ > შს > შ. ეჭვს გარეშეა, რომ ამგვარი შემთხვევის დროს უცხო (ლატერალის უქონელ) ენათა ზეგავლენის ხედრითი წილი დიდია.

რაც შეეხება ლატერალური სპირანტის არაინტენსიურ კორელატ ლ'ს, იგი ცვლილებისადმი მეტ მიდრეკილებას ამჟღავნებს. ამ ლატერალის რეფლექსების სიმრავლე ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში დაჩნდება: ლ' → ლჰ → ლ (ანდალ.-ყარახ.), ლ' > ჰჰ, ლ' > ჰჰ > შ (ქარ.)

[ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 68].

დიდოურ ენებში *ლ'ს გვივალენტად გვხვდება ლ, რ (საკ. დიდ., ჰინ.), ლ (ხვარ.), ჰ, ლ²⁵⁴ (ბეც.). ისტორიული ლ'ს ევოლუცია და ფონეტიკურ გარდაქმნათა ჯაჭვი ასე წარმოგვიდგება: ლ' → ლჰ → ლ - რ.

ამრიგად, დელატერალიზაციის პროცესი ყველაზე რელიეფურად ხუნძური ენის ქარული დიალექტისთვის არის ნიშანდობლივი. ანდიურ ენათა სინამდვილეში იგი მეტ-ნაკლები ინტენსივობით იჩენს თავს, ხოლო დიდოურ ენებში ეს პროცესი გადაჭკვეულია სხვა სპონტანურ ფონეტიკურ პროცესებთან (ინტენსივობის კორელაციის მოშლა, არაინტენსიურ სპირანტთა გამჟღავნება და ა. შ.).

7.2. სპირანტთა გამჟღავნება. სპეციალური ლიტერატურის მიხედვით, ამოსავალ ყრუ სპირანტთა არამაგარი კორელატები ხ, შ, ლ', ხ დიდოურ ენებში გამჟღავნების საფუძველზე გარდაიქმნენ შესაბამის ზ, შ, ლ, დ თანხმოვნებად [გუდავა 1979, 94]. არსებობს სხვა თვალსაზრი-

²⁵⁴ ბეციურში ჰ და ლ პოზიციურად არიან შეპირბებული.

სიც, რომლის მიხედვით დიდოურ ენებში მჟღერდება ოდენ **ს** (**ს** > **ზ**),²⁵⁵ ხოლო **ლ**, **ღ** თანმოვნები — არა [ლომთაძე 1998, 134, 137-138, 143]. ე. ლომთაძე ფიქრობს, რომ ხდება არა **ს-ს** გამჟღერება (**ს** > **ღ**), არამედ **ღ-ს** გაფშვინვიერება (**ღ** > **ჰ**), რისი გაზიარებაც კირს.

ზევით უკვე გვქონდა შესაძლებლობა გვეჩვენებინა ხუნძ.-ანდ. ენათა **ს**, **შ** სიბილანტური სპირანტების ტრანსფორმაცია **ზ**, **ჟ** სპირანტებად დიდოურ ენებში [იხ. 6.3.2.ბ; 6.3.3.ბ]. მასთან, ***ს-ს** შესატყვისობაზე დამყარებით ვივარაუდეთ, რომ გამჟღერების პროცესი (**ს** > **ზ**) საერთო-დიდოურის დიფერენციაციამდელია.

რაც შეეხება **ს:ზ** შესატყვისობის მიღმა მდგომ რამდენსამე სახელს („დათვი“, „მელა“..., იხ. 123 გვ.), ისინი საწყის ეტაპზე დუბლეტურ ფორმათა არსებობას უნდა გულისხმობდნენ [შდრ. გულავე 1979, 208]. თუ საერთო ამოსავლად **ც-ს** მივიჩნევდით, მაშინ დიდ. ენებში გამჟღერების პროცესი (**ს** > **ზ**) აღარ მოხდებოდა (შდრ. „ერთი“, „კბილი“, „მოყოლა“... იხ. 6.2.2.ბ). ამდენად, ***ც** > **ს** > **ზ** პროცესი შეიძლება გვევარაუდა ერთადერთ შემთხვევაში, თუკი ამოსავალი **ს** და მეორეული **ს** (<***ც**) დიდ. ენებში ერთმანეთს დაემთხვეოდა. ეს კი, როგორც გარკვეულია, არ მომხდარა, რადგან გამჟღერების პროცესი (**ს** > **ზ**) ქრონოლოგიურად წინ უსწრებდა სპირანტიზაციის პროცესს (**ც** > **ზ**) [გულავე 1979, 208, შდრ. ლომთაძე 1998, 134-135].

გარდა ამისა, **ს** (<***ც**) > **ზ** ბგერათცვლილება არც ხუნძურისთვის ჩანს ბუნებრივი, ვინაიდან ამ ენაში, ერთი მხრივ, განხორციელდა გასპირანტება-გაშიშინების (***ც** > **ს** > **შ**), ხოლო, მეორე მხრივ, ოდენ გაშიშინების (***ც** > **ჩ**) პროცესები, მაგ.: **ოც** → **ოს** → **ოშ**, **ოც** > **ოჩ** „ხარი“ (შდრ. **ცერ** > **სერ** > **შერ**, **ცერ** > **ჩერ** „მელა“).

ლატერალური **ლ** სპირანტის გამჟღერება შუა საფეხურად, ხუნძურის მსგავსად, **ლჰ** კომპლექსს გულისხმობს [იხ. 6.3.4.ა].

ს-ს** გამჟღერების შედეგად, ისტორიული ***ღ** და მეორეული **ღ** (<ზ**) დიდოურ ენებში ერთმანეთს დაემთხვენ და შემდგომ დიფუზურმა **ღ-მ** ზოგ ენაში (საკ. დიდ., ჰინ., ხვარ.) ფარინგალიზაცია ერთნაირად განიცადა, მაგ.: **ღ** < **ღ** (<***ზ**) : ხუნძ. ჰტე (<***ზ**ტე) ~ ანდ. ზოგ ~ საკ. დიდ. **ღ**ტაღ (<***ღ**ტაღ) „ძალი“, შდრ. ***ღ** : ხუნძ. **ღედო** ~ ბოთლ. **ღანდი** ~ საკ. დიდ. **ღ**ტადი „ყვავი“.

გარდა ამისა, საკ. დიდ. ენის შაფ. და ასახ. თქმებში შეიმჩნევა **ღ-ს** გადასვლა მ ფარინგალურ სპირანტში, მაგ.: **ღ**აღ > **შაღ** „რძე“, **აღ**ურ > **აშურ** „წისკვილი“, **ოღ** > **ოშ** „ბარძაყი“ და მისთ. არის საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ფარინგალიზებული თანხმოვანი **ღ** წარმოადგენს გარდამა-

²⁵⁵ დიდ. ენებში შეიმჩნევა ხშულთა გამჟღერების ფაქტებიც (საკ. დიდ., ჰინ. ათა, ხვარ. ა⁵თა, შდრ. ბეე. ადა „ტყინი“...), მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით სხვა დროს.

ვალ რგოლს ველარულიდან ფარინგალურისაკენ. არტიკულაციურად ღ-ს უკან გადაწევის პოზიციურად შეპირობებული პროცესი ხელშესახებად არის წარმოჩენილი.

7.3. სისინა სიბილანტთა გაშიშინება. არამაგარ სპირანტთა (ზ, ს) და აფრიკატთა (ც, წ) გადასვლას შესაბამისი შიშინებში (ჟ, შ, ჩ, ჰ) სისტემური ხასიათი აქვს ხუნძური ენის დიალექტებსა და ახვახურ ენაში [ტრუბეტკოი 1987, 257; ცერცვაძე 1948, 137-141; მიქაილოვი 1958, 98-99; გულავე 1964, 83].

სისინა სიბილანტთა გაშიშინების ფაქტებს ვხვდებით დიდოურ ენებშიც, რომლის კვალიფიკაციისას მკვლევართა შორის არაერთსულოვნებაა [ლომთაძე 1956, 378-379; ბოკარევი 1959, 260-262; იმნაიშვილი 1963, 38-39; მაღიევა 1965, 16; შდრ. გულავე 1979, 43-48].

ნიშანდობლივია, რომ ხუნძური ენის ანწუხურ დიალექტსა და ბათლუხურ კილოკავში $ს > შ$. სპირანტი $ს$, რომლის გაშიშინებაც ხდება ზემოხსენებულ დიალექტსა და კილოკავში, მიღებულია საერთო ამოსავალი $შ$ შიშინა სპირანტისაგან ($ს < *შ$), ე.ი. საერთო-ხუნძურ-ანდიურში უნდა მომხდარიყო $*შ > ს$, ხოლო შემდეგ ხუნძ. დიალექტებში $ს > შ$, მაგ.: ხუნძ. დახ $>$ (ჰადაქ. დაშ), შდრ. ანდ. ფოშო, ბოთლ. დაშა „ქალიშვილი“; ხუნძ. ნუს-გო $>$ (ჰადაქ. ნუშუ-გუ), შდრ. ანდ. ბეშო-ნუ-გუ, ბავგ. ბეშენ-და „ასი“ და სხვ. მისთ.

პირველადი $ს$ -ს გაშიშინების რეგულარული პროცესი, ხუნძურის გარდა, დამახასიათებელია ახვ. ენისთვის, მაგ.: ხუნძ. სონ (ბათლ. შონ) ~ ანდ. სუნ : ახვ. შუნი „გუშინ“, „წელიწადი“; ხუნძ. სანი (ჰად. შანი) ~ ანდ. სონ : ახვ. შანი „კოწახური“...

გაშიშინების პროცესს, როგორც ცნობილია, ემორჩილება ც-სგან მომდინარე $ს$ სპირანტიც ($*ც > ს > შ$), მაგ.: ხუნძ. ოც (ხუნძახ.) $>$ ოს (შიდ.) $>$ ოშ (ჰადაქ.) ~ ანდ. უნსო ~ საკ. დიდ. ის „ხარი“; ხუნძ. ცა (ხუნძახ.) $>$ სა (შიდ.) $>$ შა (ჰადაქ.) ~ ანდ. სოლ ~ ხვარ. სელ „ჰბილი“.

ზემოთქმულიდან გამომდინარეობს, რომ $*შ > ს$ და $*ც > ს$ პროცესები წინ უსწრებდა ხუნძურის დიალექტებში თავჩენილ $*ს > შ$ პროცესს. როგორც ჩანს, მოხდა მეორეული $ს$ -ს თანხედენა ამოსავალ $ს$ სპირანტთან და საერთო $ს$ გადავიდა შ-ში. $*ც > ჩ$ ქრონოლოგიურად შემდეგ მომხდარი პროცესია.

რაც შეეხება ახვახურს, ამოსავალი ც-ს გაშიშინება ($*ც > ჩ$) თანამდევია (თანადროულია) სპირანტიზაციისა ($*ც > ს$), რომელიც რეალიზებულია სხვა ანდიურ ენებში. აქედან შეიძლება დავასკვნათ: ხუნძურ ენაში $ც > ჩ$ (ბათლ.) პროცესი ახვახურ ენაში თავჩენილ ანალოგიურ პროცესზე ($ც > ჩ$) გვიანდელია.

ზ სპირანტს, მართალია, ინტენსივობის კორელაცია არ მოეპოვება, მაგრამ იგი $ს$ -ს ანალოგიურად იცვლება — ხუნძურის სამხრულ დიალექტებსა (ბათლ., ანწ.) და ახვახურ ენაში ზ მისთვის კუთვნილ ყველა ფონოლო-

გიურ პოზიციაში გაშიშინებას განიცდის,²⁵⁶ მაგ.: ხუნდ. ზაზ (ხუნდახ.) > ჟა-ჟა (ანწ.) ~ ჰამ. ზაზა : ახვ. ჟაჟა „ეკალი“; ხუნდ. ზარ (ხუნდახ.) > ჟარ (ბათლ.) ~ ანდ. ზა : ახვ. ჟარი „მუშტი“...

აფრიკატთა წყების არამაგარი სისინა სიბილანტების (ც, წ) გაშიშინება ფართოდ არის გავრცელებული ზემოხსენებულ ენებში [ტრუბეცკოვი 1987, 257; მიქაილოვი 1958, 99; გულაევა 1964, 85]. მასთან, ც-ს ორგვარი ცვლილება (გაშიშინება, სპირანტიზაცია) განუცდია: ც > ჩ (ბათლ., ახვ.), ც > ს (ანდ. და დიდ. ენები), მაგ.: ხუნდ. ცო (ხუნდახ.) > ჩო (ბათლ.) ~ ანდ. ხეპ : ახვ. ჩეპ-ე „ერთი“; ხუნდ. ბიცინე (ხუნდახ.) > ბიჩინე (ბათლ.) ~ ანდ. ბოსინეუ : ახვ. მაჩუნულა „მოყოლა“, „თხრობა“ და სხვ.

ამოსავალი ც-ს ტრანსფორმაცია სქემატურად ასე გამოისახება:

$$\begin{array}{ccc} *ც & \rightarrow & ს \\ \downarrow & & \downarrow \\ ჩ & & შ \end{array}$$

ამოსავალი არამაგარი წ-ს გადასვლა ჭ-ში აგრეთვე ხელშესახებად არის გამოხატული ახვ. ენასა და ხუნძურის ზემოხსენებულ დიალექტებში, მაგ.: ხუნდ. ბაწ (ხუნდახ.) > ბაჭ (ბათლ., ჰადაქ.) ~ ანდ. ბოწი : ბოთლ. ბაწი : ახვ. ბაჭა „მგელი“; ხუნდ. ანწ-გო (ხუნდახ.) > ანჭ-გუ (ანწ.) ~ ჰამ. აწა-და : ახვ. აჭა-და „ათი“ და სხვ. მრ.

სისინა-შიშინათა მონაცვლეობით თავისებურებას ამჟღავნებენ დიდოური ენები, რომლებშიც ეს პროცესი არარეგულარული ბუნებისაა და ხშირად პოზიციურად არის შეპირობებული [ლომთაძე 1963, 62; ჰამზათოვი 1975, 17].²⁵⁷

ზ/ჟ, ს/შ, ც/ჩ, წ/ჭ თანხმონათა წყვილთა ალტერნაცია არაერთგვაროვნად და სხვადასხვა ლექსიკურ მასალაში შეინიშნება, რაც გარკვეულწილად ართულებს არქეტაპების რეკონსტრუქციას.

სპეციალისტების თვალსაზრისით, საკ. დიდოურის შიშინა და ჰინუხურის სისინა სიბილანტებს შორის დადასტურებულ ფონემათფარდობაში ამოსავლად შიშინა თანხმონათები მიიჩნევა, ხოლო შებერუნებულ ბგერათმიმართებაში — სისინა სიბილანტები [მეგრელიძე 1955, 234-235; იმნაიშვილი 1963, 38-39; ლომთაძე 1963, 72-76].

დიდოურ ენაში დაცულ ამოსავალ სისინა სიბილანტებს ჰინუხურში

²⁵⁶ ზ ცვლილების იმგვარსავე კანონზომიერებას ავლენს, როგორსაც, საზოგადოდ, არაინტენსიური სისინა სიბილანტები. ეს იმის მაუწყებელია, რომ აკუსტიკურ-არტიკულაციურად სადა თანხმონათი უფრო ახლოს დგას არაინტენსიურ კორელატთან, ვინემ ინტენსიურ სახეობასთან [ჩიქობავა, ეგრეცაძე 1962, 71-72].

²⁵⁷ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ სისინათა გაშიშინება ხდება მაშინ, როდესაც მათ წინ დგას წინა წარმოების ხმოვნები: ი, ი⁰, მ, ე [ლომთაძე 1963, 62; გულაევა 1979, 46]. უნდა შევნიშნოთ, რომ პალატალიზაციას უკანამავალი ი და ე ხმოვნებიც იწვევენ, მაგ.: ჰი (ჰინ.) < წი (საკ. დიდ.) „ცეცხლი“, ჩიმა (ჰინ.) < ციმა (საკ. დიდ.) „მარილი“, ჟილა (ჰინ.) < ზილიმა (საკ. დიდ.) „თიკრუნი“, „ტყავის ერთგვარი ტომარა“ და მისთ.

ეკვივალენტად შიშინა სიბილანტები მოეპოვება. სისინა თანხმონებთან პირველადობა დამაჩერებლად მტკიცდება ახლომონათესავე ენათა მონაცემებთან შედარებისას [ბოკარევი 1959, 161-162; გულავე 1979, 47], სახელდობრ: 1) ზ (< *ხ) > ძ : საკ. დიდ. იზუ, შინ. იჟუ, ხვარ. ეზუ, ბეჟ. ოზო (შდრ. ხუნდ. ნისუ, ანდ. ისო „id.“) „ხაჟო“, „მოუხდელი ყველი“; საკ. დიდ. ოზური, შინ. უჟეჟ, ხვარ. ეზალ „თვალ“...; 2) ხ (< *ც) > შ : საკ. დიდ. ის, ოს (დიალ. ვარ.), შინ. უშე, ხვარ. ეხ, ბეჟ. ოხ „ხარი“...; 3) ხ (< *ზ) > ძ : საკ. დიდ. ისი, შინ. იშე, ხვარ. ეხა; ბეჟ. ოხ (შდრ. ხუნდ. მაზო, ანდ., კარ. ანზი „id.“) „თოვლი“...; 4) ც (< *წ) > ჩ : საკ. დიდ. ციტორი, შინ. ჩიტო, ხვარ. ცეტონ, ბეჟ. ცოტა (შდრ. ხუნდ. წონო, ბოთლ., ბაგვ. წუნი, ტინდ. ცუნი „id.“) „ქიპი“...; 5) *წ > ჭ : საკ. დიდ. ბი-წა, შინ. ბი-ჭა, ხვარ. ბე-წა, ბეჟ. გო-წალ (შდრ. ხუნდ. წა-უნა, ანდ. ბი-წი „აავსო“) „ავესება“; საკ. დიდ. წი, შინ. ჭე, ხვარ. წა, ბეჟ. წო (შდრ. ხუნდ. წა, ანდ., ბოთლ. წაჟ „id.“) „ცეცხლი“.

ც და ხ სიბილანტთა გაშიშინების ფაქტები სპორადულად ხვარაული შიშინებში გვხვდება²⁵⁸ [ლომთაძე 1998, 135-136], მაგ.: საკ. ხვარ. ჩიკი <*ციკი (შდრ. საკ. დიდ. ცეკი) „თიკანი“, საკ. ხვარ. ნისსუ — სანტლ. ნიშშუ „წერილი“ და მისთ.

ბეჟიტური ენის დიალექტებსა და თქმებში უპირატესად შიშინათა გასისინება ხდება, თუმცა აქა-იქ საპირისპირო პროცესიც შეიმჩნევა [ლომთაძე 1956, 378; მადიევა 1965, 16], მაგ.: სიკო (ბეჟ.) > შიკუ (შუნზ.) „პირი“, სუკო-ხ (ბეჟ.-ხაშარ.) > სუკო-შ (შდრ. საკ. დიდ. ეჟუ-ხ „id.“) „აკის“, ქილო-ხ (ბეჟ.) > ქილო-შ (ტლად.) „რკინის“ და სხვ.

ზ > ძ > ჟ გავრცელებულია ხვარაულსა და საკ. დიდოურ ენებში [იმნაიშვილი 1963, 37]: საკ. დიდ. -ზო : ხვარ. -ჟო > -ჟო (ინხ.) „მადიექტივებელი ფორმანტი“; საკ. დიდ. აზდაჰუ (მოყ.) > აჟდაჰა (ქიდ.) > აჟდაჰა || აჟდაჰა (ხიბ.) „ურჩხული“ და სხვ. მისთ.

7.4. შიშინა სიბილანტთა გასისინება. გარდა სისინა სიბილანტთა გაშიშინებისა, საკვლევ ენათა ერთ ნაწილში თავს იჩენს მაგარ თანხმონებთან ცვლის საპირისპირო ტენდენცია, რომელიც ენათა და დიალექტთა მიხედვით სხვადასხვაგვარად არის წარმოდგენილი [ტრუბეტკოვი 1987, 258; მიქაილოვი 1958, 100-102; ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 72-75; გულავე 1964, 88-93].

ცნობილია, რომ ხუნძურის სამხრულ დიალექტებში ინტენსიური შიშინები, მჟღერი სპირანტის (ჟ) გამოკლებით, შესაბამის სისინებში

²⁵⁸ საკ. დიდ.-ში გვხვდება ც > ჩ პროცესის ერთი შემთხვევა, მაგ.: ხუნდ. წე (< *წან-):

შინ, ხვარ., ბეჟ. ცან : საკ. დიდ. ჩანიჟ (< *ცანიჟ, შდრ. ცან-ი-ლუ „წალი“) „თხა“. ტ. გულავე საკ. დიდ. ჩანიჟ („თხა“) ფორმას ხუნდ.-ანდ. ჩან („ნადირი“) სახელთან აიგივებს [გულავე 1979, 45]. ჩან იმავე მნიშვნელობით საკ. დიდ. ენაშიც დასტურდება, ამიტომ ეს ვარაუდი სარწმუნო არ ჩანს.

გადადიან [ცერცვაძე 1948, 138-139], რაც გამოწვეულია მაგარ შიშინათა საარტიკულაციო თვისებებით (არტიკულაციის გადახრით). ანდიურ ენათა სინამდვილეში ანალოგიური ალტერნაცია ნიშანდობლივია აზვახურისა და ჰამალურისთვის. მეტადრე ჰამალური იქცევს ყურადღებას, რადგან მასში მჟღერი შიშინა სპირანტის გასისინება რეგულარულად ხდება.²⁵⁹

საილუსტრაციო მაგალითები:

1) * $\vartheta > \vartheta$:

ხუნძ.	ანდ.	ჰამ.	
რაჟი	რაჟი	ლაზი	„ნიორი“
ბოჟანა	ბუჟუ	ბოზა	„დარწმუნდა“
—	ჟალა	ზალა	„ნეკნი“

2) $\vartheta > \text{ს}$:

ხუნძახ.	ანწ.	ანდ.	ჰამ.	აზვ.
შო-გო	სო-გუ	იშდუ-გუ	ი ^ნ სო-და	ი ^ნ შათუ-დაბე ²⁶⁰
ბესანა	—	ბეში	ისა	„ხუთი“ გოსჟერი „მოქსოვა“

სიმპტომატურია, რომ ხუნძურში მეორეული არამაგარი * ს გაშიშინებას განიცდის: ანდ. რეშინ, ლოდ. რეში — ხუნძ. სონ (შდრ. ანწ. შონ „id.“) „წელიწადი“; ანდ. ჟოშო, ბოთლ. ჟაშა — ხუნძ. ჟას (შდრ. ანწ. ჟაშ „id.“) „ვაჟი“ და ა. შ.

3) * $\text{ჩ} > \text{ც}$:

ხუნძახ.	ანწ.	კარ.	ჰამ.	აზვ.
ჩოუთ	ცოუთ	ჩან-ჩო	—	კან-ცარა
ბიჩანა	ბიცანა (ბათლ.)	ბიჩე	ბიცოუბ	„ხვლიკი“ ბიცჟური „დანესტა“, „დაასველა“

4) * $\text{ჭ} > \text{წ}$:

ხუნძახ.	ანწ.	კარ.	ჰამ.	აზვ.
მიჭა	მიწა	მიჭი	მიწაჟ	მიწი
ჭეზე	წელეი	ჭერჭე (ნამყ.)	ბიწალა	„კინჭარი“ ჭეჭურულ ²⁶¹ „გაჩერება“, „დგომა“

²⁵⁹ შეიძლება ითქვას, რომ ϑ ჰამალურში ინტენსიური კორელატის თვისებებს ამჟღავნებს.

²⁶⁰ აზვ.-ში ეს პროცესი ($\vartheta > \text{ს}$) ირღვევა [იხ. გულაძე 1980, 206].

²⁶¹ $\text{ჭ} > \text{წ}$ პროცესი ამ მაგალითში არ განხორციელებულა, რისი მიზეზიც არ ჩანს.

შიშინა სიბილანტთა სათანადო ცვლილებებს თანხმოვანთა სისტემაში კარდინალური ძვრები გამოუწვევია, რის შედეგადაც შიშინათა წყებაში შემოგვრჩენია ოდენ არაინტენსიური კორელატები.

ახლა ვნახოთ, ამ თვალსაზრისით, როგორი ვითარებაა დიდოურ ენათა ქვეჯგუფში, რომელიც, მართალია, სიბილანტთა ინტენსიურ და არაინტენსიურ კორელატებს მოკლებულია, მაგრამ შიშინა სიბილანტთა გარდაქმნა შესაბამის სისინებად არც ამ ენათა სინამდვილისთვის არის უცხო [შეგრელიძე 1955, 234-235; ბოკარევი 1959, 262; იმნაიშვილი 1963, 38; ლომთაძე 1956, 379; 1963, 72; გულავა 1979, 43-47; ხალილოვი, რამაზანოვი 1992, 71].

შენიშნულია, რომ ჰინუხურ ენასა და ბეუტის თქმაში სისინა სიბილანტებს სხვა დიდოურ ენებში (ჩს-ს გამოკლებით) შეეფარდება შიშინა სიბილანტები. ამ ბგერათშესატყვისობაში, რომელიც არარეგულარული ხასიათისაა, ამოსავალი ვითარება დიდოურ ენათა უმრავლესობას დაუცავს [ლომთაძე 1963, 73; იმნაიშვილი 1963, 39; შდრ. ბოკარევი 1959, 262]. მაგალითები:

1) შ > ზ:

შინ.	საკ. დიდ.	ხეარ.	ბეუ.	
ზოკ-ა	შეკუ-ა	შეკუ-ა	ზეკალ	„ცემა“
ზოკლო	შეკდა	—	ზეკლა	„წისქვილში მარცვლის ჩასაყრელი ყუთი“
ეფი ²⁶²	ეფი	იფი	იზო	„თესლი“

2) შ > ს:

სომო	შომო	შომო	ლა-სო	„რამდენი?“
სე	შებ	ჰიბა (<შიბა)	სიდო	„რა“
—	შილუ	შელუ	სელო	„რქა“

3) ჩ > ც:

მეჩა	მეჩა	მიჩ	მიც	„ქინჭარი“
ოჩორდიფუ	ეჩრუ	იჩლა	იცილო	„მოხუცი“ (< „ძველი“)

4) ჭ > წ:

კონწუ	კონჭუ	კონჭე	—	„წევი“, „ქანჭი“ (ქართ. კანჭი)
ყიმაწ	კენაჭ	კიმაჭ	წემუწ	„ვერცხი“
წიქაძ	ტიქაძ	—	წიქა	„სარკე“, „მინა“ (< ქართ. ჰიქა“)

²⁶² ჰინუხურში ეს ფორმა შესაძლოა დიდოურისაგან იყოს ნასესხები.

სპეციალურ ლიტერატურაში საესებით მართებულად მიუთითებენ, რომ ამოსავალი ოდენობანი საკ. დიდურში, ხვარშიულ ენასა და ჰუნზი-ბურ დიალექტში არის დაცული [ლომთაძე 1963, 73; იმნაიშვილი 1963, 39; გულავა 1979, 47; შდრ. ბოკარევი 1959, 262].

ამ რიგის ბგერათმონაცვლეობაში შიშინა სიბილანტთა პირველადობა ექვემდებარება მტყიცდება დიდურ ენათა ფარგლებიდან გაუსვლელობა, ვინაიდან არქტიპები ცალკეულ ენებსა და დიალექტებში არის დაცული. კერძოდ, ბეიტურსა და ხაშარხოტულ თქმებში დასტურდება ზიზალ „შეწვა“. იმავე მნიშვნელობით ჰუნზ. დიალექტსა (ეგეა) და ტლად. მეტყველებაში (ეიეა) არქაული ფორმები დაჩნდება (შდრ. ხუნდ. ბეენა, ანდ. ბეეა „მოხრაკა“, „შეწვა“) [შდრ. მადიევა 1965, 16]. ხაშ. სელო < ბეე. შელო („რქა“) და ბეე. მიც < ჰუნზ. მიჩ („ჰინჭარი“) ფორმებისათვის შიშინა ნაირსახეობები რეკონსტრუირდება: $s < \bar{s}$, $c < \bar{c}$ < $\bar{c}$. შიშინა სახესხვაობათა პირველადობას ხუნდ. ანდ. ენათა მონაცემებთან შედარება და შესაბამისი სიბილანტის ისტორიის გათვალისწინებაც ასაბუთებს. ბეე. თქმაში დადასტურებული წიქე („რწყილი“) სახელს სხვა ენებში ჰ-ს შემცველი ფორმები შეესატყვისება:²⁶³ ხუნდ. ჰეტ ~ ბოთლ.: ბაგვ. ჰანტ : ლოდ. ჰანტი „id“.

მიუთითებენ, რომ ნასესხებ მასალაში სისინა და შიშინა სიბილანტთა კანონზომიერი ცვლილებები ხდება [ლომთაძე 1963, 73; გულავა 1979, 47].

ბეიტურში შიშინათა გასისინება, ჰინზხურთან შედარებით, უფრო პროდუქტიულია, თუმცა იგი ვერ გაუთანაბრდება ხუნდურის სამხრულ დიალექტებსა და ზოგ ანდიურ (ჰამ., ახვ.) ენაში მომხდარ ცვლილებებს, რომლებშიც ბგერათფარდობა კანონზომიერი და რეგულარული შესატყვისობის სახეს იღებს.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მკვლევართა მიერ ამ ტიპის ბგერათფარდობას სხვადასხვაგვარი კვალიფიკაცია ეძლევა: ერთნი მას ბგერათშესატყვისობად მიიჩნევენ [ბოკარევი 1959, 260; ლომთაძე 1963, 72; იმნაიშვილი 1963, 38], სხვანი ჩვეულებრივ კომბინაციურ პროცესს უთანაბრებენ [მადიევა 1965, 16; ჰამზათოვი 1975, 17; გულავა 1979, 46]. მასთან, შემჩნეულია, რომ სისინა სიბილანტთა გარდაქმნა შიშინა სიბილანტებად ხდება მაშინ, როცა მათ წინ გვხვდება პალატალური (ი, ე) ხმოვნები და ჯ სონანტი. გარდა ამისა, ხსენებულ პროცესს უკანამავალი პალატალური ხმოვნებიც იწვევენ. რაც შეეხება შიშინა სიბილანტთა გასისინებას, გასაგები მიზეზების გამო, ეს პროცესი თავს იჩენს ყველა სახის ხმოვანთან, მაგ.: ჰინ. ცოცოტუ < *ცოცოჩუ (შდრ. საკ. დიდ. ცონოჩუ) „ქათამი“; ბეე. წიწინა < *ჭიჭინა (შდრ. ხვარ. ჰეჭენუ) „წვერი“ და მისთ.

²⁶³ ჰ აფრიკტიანი ნასესხობა გვხვდება ქართული ენის მთის დიალექტებშიც: ჰატი (< ლდ. ჰიტი) „რწყილის ყვრცხები“, „პატარა რწყილი“ [ხვიდაური 1997, 102]. დიდურისგანვე უნდა ჰქონდეს ხეცურულს შეთვისებული: ლოტი (< ლდ. ლოტი „ნაკლი“) „ჰუჰაჰ“, ხეს. ჯუმბურა (< ლდ. ჰობორა) „ერთგვარი ყუთი წისქვილში, რომელშიც მარცვლულს ყრიან დასაფუკავად“. მაშასადამე, ლდ. ჰ > ქართ. ჰ.

პირველი წესი უგამონაკლისოა იმდენად, რამდენადაც სისინა სპირანტთა და აფრიკატთა გაშიშინების შემთხვევები *ე*, *ე* ხმოვანთა და *ჰ* „ნახევარხმოვნის“ გარეშე არ გვხვდება. ეს კი, როგორც ცნობილია, შეპირობებულია არტიკულაციის შესუსტებით [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 74], რაც გამოიხატება უფრო ვიწრო ნაპრალის მქონე სისინათა უფრო ფართო ნაპრალის მქონე შიშინებში გადასვლით: „ს ბგერის შ ბგერად გარდაქმნა შეიძლება განხილულ იქნეს, როგორც ნაპრალის გაფართოება და ხახუნის მოცულობის გაზრდა ისევე, როგორც არტიკულაციის თავისებური „შესუსტება“ [ტრუბეტკოი 1987, 259].²⁶⁴

ისმის კითხვა: სისინა და შიშინა სიბილანტთა დადასტურებული მონაცვლეობა ჩაითვლება ბგერათშესატყვისობად თუ არა?

ცნობილია, რომ ბგერათშესატყვისობას წარმოადგენს ისეთი ბგერათფარდობა, რომლის დროსაც ერთი ფონემა, პოზიციისდა მიუხედავად, კანონზომიერად იცვლება სხვა ფონემით. ამგვარი ვითარება დიდი რაოდენობით არ გვაქვს. შინუხურსა და ბეეიტურში გამოვლენილი ბგერათმონაცვლეობა კომბინაციური ხასიათისაა, თუმცა შეინიშნება მისი სპონტანური ფონეტიკურ პროცესად ქცევის ტენდენცია, რაც აყალიბებს ბგერათშესატყვისობას. ამის თქმის საფუძველს გვაძლევს შიშინათა გასისინება, გარდა წინა რიგის ხმოვნებისა, უკანა რიგის ხმოვნებთანაც. ამგვარი ბგერათცვლილებების, როგორც ამას ტ. გულდავა აღნიშნავს [1979, 48], ქართულურ ენათა სიბილანტების შესატყვისობასთან პარალელის გავლება გაუმართლებელია. გარდა ამისა, ქრონოლოგიურად ამგვარი მონაცვლეობა, სხვა პროცესებთან შედარებით, ყველაზე ახალი ჩანს, ცალკეულ ენებში დამოუკიდებლად იკიდებს ფეხს და ინტერესს იწვევს ბგერათშესატყვისობის ფორმირების თვალსაზრისით.

7.5. დეფარინგალიზაცია. ხუნძურ-ანდიურ-დიდიურ ენათა საერთო სავარაუდო ფარინგალური სამეულის (*ფ*, *ჭ*, *ყ*) გამარტივება, რაც, სისტემის სიმეტრიულობისა და ზოგი დადესტურული ენის ჩვენების მიხედვით, ძველისძველი კონსონანტიზმის კუთვნილებად მიიჩნევა, შეპირობებულია როგორც შინაგანი განვითარების ძირითადი ტენდენციით, ისე გარეგანობრივი ფაქტორების ზეგავლენითაც [ჩიქობავა 1979, 71]. მასთან, ამ რიგის ცვლილებები ძირითადად სპონტანური ხასიათისაა [ახვლედიანი 1949, 311; როგავა 1946, 5].

ენათა სტრუქტურული ტიპოლოგიის მიხედვით, ფარინგალური რიგისათვის არ დასტურდება ისეთი სისტემა, რომელიც შეიცავდეს მჟღერ წვერს და ყრუ წვერები არ მოგვეპოვებოდეს [ნებიერიძე 1991, 301]. აქედან გამომდინარეობს, რომ მჟღერობა ვერ ეგუება ფარინგალობას (resp. უკანა არტიკულაციას), რაც ფარინგალთა ძირეული ცვლილებით მთავრდება. ამ წესის სისწორეს მრავალი ენის მონაცემები ცხადყოფს, რომელ-

²⁶⁴ საკითხავია, *ე* და, მით უფრო, *ე* როგორ იწვევენ ხს ასიმილაციას, რაც შედეგად გვაძლევს *ხ > შ*?

თა ფონოლოგიური სისტემაც ფარინგალურთა სამეულის მქლერსა და ხანდახან ფშვინვიერ წვერსაც მოკლებულია [არდოტელი 2000, 39].

ამ მხრივ ხუნძურ-ანდიურ-დილოური ენები გამონაკლისს არ ქმნიან — აფრიკატთა მეოთხე რიგს დაკარგული აქვს მქლერი წვერი და მისი რეკონსტრუქცია ფუძეენაში ვერ ხერხდება. მიუთითებენ, რომ იგი (ფ) უნდა გარდაქმნილიყო მქლერ (ღ) სპირანტად [გუდავა 1958, 259; 1959, 265; დეშვილ 1971, 36].

რაც შეეხება ჳ-ს, იგი ძირითადად ერთგვაროვანი ტრანსფორმაციის ტენდენციას ამჟღავნებს და, უპირატესად, უკანა წარმოების თანხმოვანთა წინ გადაწევის მაგისტრალურ ხაზს მისდევს.

ცნობილია, რომ ფუძეენისეული ფარინგალური ჳ-ს არაინტენსიური კორელატი შემონახულია მხოლოდ აზვ. ენის ჩრდილოურ დიალექტში, ხოლო ისტორიულად დადასტურებულ სხვა ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში იგი, ქართველურ ენათა ანალოგიურად, ჰ სპირანტად გარდაიქმნება. ზოგ ანდიურ-დილოურ ენაში (ტინდ., ბაგვ., კარ., ხვარ., ბეჟ.) ჳ-სგან მომდინარე ჰ > ჰ. ეგევე პროცესი (*ჳ > ჰ > ჰ) ბუნებრივია დილოურ ენათა ინტენსიური კორელატისთვის, თუმცა მისი ლარინგალიზაცია არ ხდება. მაშასადამე, ჳ-ს ფონემათა ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია მთლიანად დასრულებულია დილოურ ენებში, ხოლო ანდიურ ენათა წყებაში ეს პროცესი ოდენ არაინტენსიურმა კორელატმა განიცადა.

ცვლილებისადმი შედარებით ნაკლებ მიდრეკილებას ამჟღავნებს ყ, მაგრამ მისი არაინტენსიური კორელატი, როგორც მოსალოდნელი იყო, რეფლექსთა სიმრავლით გამოირჩევა: ყ' > მ (ხუნძ.), ყ' > ღ (ბოთლ.), ყ' > ც (ლოდ., ჳამ., ტინდ., ბაგვ., კარ.).

7.6. სპირანტიზაცია. სპირანტიზაცია საკვლევ ენებში მეტად გავრცელებული და, იმავდროულად, ძველისძველი სპონტანური ფონეტიკური პროცესია. იგი მოიცავს როგორც აფრიკატებს (მეტწილად), ისე ხშულ-მსკდომებსაც (შედარებით ნაკლებად). მიზანშეწონილად გვესახება გამოიყოს სპირანტიზაციის ორი სახეობა: ა) **უშუალო სპირანტიზაცია**, რომლის დროსაც ესა თუ ის ფონემა, ლატენტური საფეხურის გარეშე, პირდაპირ გადადის სპირანტში. ცვლილების ეს სახეობა აფრიკატთა წყებისთვის არის ნიშანდობლივი; ბ) **შუალობითი სპირანტიზაცია**, რომელიც ხდება აფრიკატიზაციის საფეხურის გავლით. ეს პროცესი ძირითადად ხშულ-მსკდომებში ხორციელდება. მართალია, ზემოხსენებული პროცესები შედეგის მიხედვით ერთგვაროვანია, თუმცა ფონეტიკურ ცვლილებათა გრადაციით — განსხვავებული.

7.6.1. არაინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ისტორიულად ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში სპირანტიზაციის ტენდენცია ძლიერი უნდა ყოფილიყო, რამაც მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა თანამედროვე კონსონანტიზმის ჩამოყალიბებაში. მასთან, როგორც მიუთითებენ,

სპირანტიზაციის პროცესები ენებსა და დიალექტებში სხვადასხვადროულად მიმდინარეობდა [გულდავა 1964, 94].²⁶⁵

ისტორიულად ყველა არამაგარი ფშინვიერი აფრიკატი სათანადო სპირანტად გარდაიქმნა: 1) ც > ს (ხუნდ. [ანწ., ჰიდ.],²⁶⁶ ყველა ანდ.-დიდ. ენა, ახვახურის გამოკლებით) [მაგალითები იხ. 6.2.2.ბ]; 2) ჩ > შ (კამ., დიდ. ენები) [მაგალითები იხ. 6.2.3.ბ]; 3) ლ' > ლ' (ყველა ხუნდ.-ანდ.-დიდ. ენაში, ახვახურის ჩრდ. დიალექტის გამოკლებით) [მაგალითები იხ. 6.2.4.ბ]; 4) ჯ' > ხ (ანდ., ბოთლ., ლოდ., კამ.), ჯ' > ხ > ჰ (ხუნდ.), ჯ' > ხ > ჰ (ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ., ბეფ.) [მაგალითები იხ. 6.2.5.ბ].

არაინტენსიური მკვეთრი აფრიკატები, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ყ' > შ (ხუნდ., კარ.) გარდაქმნას, სხვა მხრივ სპირანტიზაციისაყენ მიდრეკილებას არ ამჟღავნებენ. მართალია, შემჩნეულია წ' > ზ (კამ.), ყ > ლ (ანდ., ბოთლ.), მაგრამ, ტ. გულდავას მართებული მოსაზრებით, ამ რიგის ცვლილებები გამოწვეულია კომბინაციური ფონეტიკური პროცესებით [გულდავა 1964, 103].

7.6.2. ინტენსიურ აფრიკატთა სპირანტიზაცია. ფშინვიერი ინტენსიური აფრიკატების სპირანტიზაციის სურათი ასე წარმოგვიდგება: 1) ც > ს (ხუნდ. [ანწ., ჰიდ.], ბაგვ.), ც > *ს > ხ (დიდ.) [მაგალითები იხ. 6.2.2.გ]; 2) ჩ > შ (ხუნდ. [ჰიდ.], ბაგვ.), ჩ > *შ > შ (დიდ.) [მაგალითები იხ. 6.2.3.გ]; 3) ლ' > ლ' (ხუნდ., ბაგვ.), ლ' > *ლ' > ლ' (დიდ.) [მაგალითები იხ. 6.2.4.გ]; 4) ჯ > *ხ > ხ (დიდ.) [მაგალითები იხ. 6.2.5.გ].

არაინტენსიური მკვეთრი აფრიკატების გასპირანტება შეზღუდულია. მეტადრე ეს ითქმის ინტენსიური კორელატების (წ, ჰ, ტ, ყ) შესახებ, რომელთა არტიკულაციისას ზოგ ანდ. ენაში (კამ., ბაგვ., კარ.) შეინიშნება სპირანტული ელემენტები, თუმცა მათი ეს თვისება ფონოლოგიურად ირელევანტურია [გულდავა 1964, 98]. შეიძლება ითქვას, რომ სპირანტიზაციის ესოდენ გავრცელებული პროცესი არც ინტენსიურ აბრუპტივებს ახასიათებს.

რით უნდა აიხსნას ეს?

ტ. გულდავას ვარაუდით, არამაგარ მკვეთრებთან ეს გამოწვეულია იმით, რომ არაინტენსიური მკვეთრი სპირანტები ამ ენებში არა გვაქვს [გულდავა 1959, 271].

თუ კარგად დავაკვირდებით ფშინვიერ აფრიკატთა სპირანტიზაციის პროცესს და, აქედან გამომდინარე, მათ რეფლექსებს, შევამჩნევთ, რომ არაინტენსიური აფრიკატები გარდაიქმნებიან არაინტენსიურ სპირანტებად, ინტენსიური კორელატები კი გადადიან შესაბამის სპირანტებში. ეს

²⁶⁵ სპირანტიზაციის პროცესისათვის გვერდი აუვლია ახვახურს [გულდავა 1959, 268], რაც სისინათა და შიშინათა მონაცემებით უნდა იყოს გამოწვეული. ამ ენაში მხოლოდ ლ > ლ' (ცეპ., ტან.) [მაჰომედბეკოვა 1967, 16].

²⁶⁶ დიალექტური ერთეულები კვადრატულ ფრჩხილებშია მოქცეული.

ნიშნავს, რომ აფრიკატების შენაცვლება ჰომორგანული სპირანტებით საცე-
ბით კანონზომიერია, ვინაიდან ყრუ სპირანტებიც (ხ — ხა, შ — შა, ზ — ზა)
ასპირატები არიან [ახელედიანი 1999, 88]. ამიტომ სპირანტთა წყებაში,
„აბრუპტივების უქონლობის გამო“²⁶⁷ შეუძლებელია როგორც ინტენსიურ,
ისე არაინტენსიურ მკვეთრ აფრიკატთა სპირანტიზაცია, რაც ფაქტობრივ
არც დასტურდება.

7.6.3. ხშულ-მსკდომთა სპირანტიზაცია. ღირსსაცნობი ფაქტია,
რომ ხშულთა გადასვლა სპირანტებში პირდაპირ კი არ ხდება, არამედ
აფრიკატიზაციის საფეხურის გავლით. ეს გასაგებიცაა, რადგან წმინდა
ხშულები სპირანტული ბუნებისანი არ არიან, სამაგიეროდ აფრიკატებს
აქვთ ხშულობის ელემენტიც და ნაპარალოვნობისაც, რის საფუძველზეც
იქმნება ამგვარი ტრიადა: ხშულ-მსკდომი — აფრიკატი — ნაპარალოვანი.
ორბუნებოვნობა ხდის აფრიკატს ხშულობიდან ნაპარალოვნობისაკენ
გარდამავალ რგოლად: $გ > ჯ > ჯ > ჟ$.

შენიშნულია, რომ თავდაპირველად პალატალიზაციის საფუძველზე
ხდება აფრიკატიზაცია, შემდეგ კი — სპირანტიზაცია [გულაფა 1964, 93].
პალატალიზებული აფრიკატებიდან სპირანტიზაციას განიცდიან ოდენ
მჟღერი სახეობები, მაგ.: ქამ. აჟაბ (< აჯაბ) : ტინდ. აჯაბ (< *აჯაბ) „ეს
(ქვევით)“; ბაგვ. ჟარ (თლის.) < *ჯარ < ჯარ (თლონ.) < გარ (შდრ.
ხუნდ. გაბურ) „ისერი“; რიქვ. ჟი < ჯი < გი „არის“...

ანალოგიური პროცესი ($გ > *ჯ > ჟ$) მიკვლეულია დიდოურ ენებ-
შიც [იმნაიშვილი 1963, 36; ლომთაძე 1998, 127], თუმცა ანდიურ ენებში
ხელშესახებად წარმოდგენილი პალატალიზაციის საფეხური არ ჩანს და
ისტორიულად მჟღერი აფრიკატების არსებობის საკითხიც სარკვევია, მაგ.:
უ^რჟ (საკ. ხვარ.) < *ონჯ < ო^რჯ (ინხ., ბეყ.), ოჯ (შინ.) „კული“ (შდრ.
ჩენ. დიჯ „id.“); ჟუ (ინხ.) < *ჟუ < *გუ (შდრ. ბეყ. ჰუ-გი, ჰუნხ. ცო-გუ
„id.“) „ის“ და მრ. სხვ.

შემჩნეულია მეორე პროცესიც ($დ > *ძ > ზ > ჟ$), რომლის საი-
ლუსტრაციოდ ინსტრუმენტალისის ნიშანს ასახელებენ [იმნაიშვილი 1963, 36;
შდრ. ლომთაძე 1998, 125]: -დ(ი) (ხვარ.), -დ (სანტლ.) > *-ჯ > -ჯ (საკ.
ინხ.). ამ პროცესის სარწმუნო მაგალითს საკ. დიდოურში ვპოვებთ: ემაღუ
(საჰ., მოყ.) > ემაძუ(?) > ემაჯუ (ვიწ.) > ემაჟუ (ხუტრ.) „ზლაპარი“.

7.7. აფრიკატიზაცია. პალატალიზაციის საფუძველზე უკანაენისმი-
ერ ხშულთა (გ, ქ, კ) შიშინა აფრიკატებში გადასვლაზე გაკვრით ზემოთ

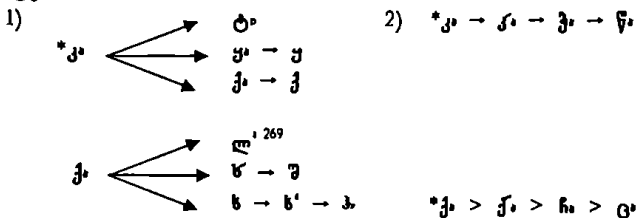
²⁶⁷ ზოგ ანდიურ ენაში (მაგ., ქამ.-ში) გვხვდება წა, ჰა აფრიკატები, რომლებიც
სპირანტულ თვისებებს ამჟღავნებენ და გენეზისურად მეორეული ბგერებია [გულაფა 1971,
13-14]. ეჭვარეშია, ამ აბრუპტივების მიერ სპირანტული ბუნების შექმნა სპირანტიზაციის
პროცესთან შედარებით გაცილებით გვიანდელი მოვლენაა.

უკვე ვილაპარაკეთ (იხ. 7.6.3). ანდიურ ენებში, როგორც აღნიშნულია [ცერცვაძე 1953, 277; გულაბა 1964, 79], უკანაენისმიერ ზშულთა პალატალიზაცია ყრუ არაინტენსიური კორელატებისათვის დასრულდა აფრიკატიზაციით, ხოლო ინტენსიური კორელატების ევოლუციის პროცესი უფრო შორს წავიდა და, აფრიკატიზაციის შემდეგ, მოხდა მათი გასისინება:²⁶⁸ $\text{ქ} > \text{ჩ} > \text{ც}$, $\text{კ} > \text{ჭ} > \text{წ}$, მაგალითად: ტინდ. $\text{ჰაკი} > \text{ანდ. ჰორქი}$ (< *ჰარქი) $\text{ჰამ.} > \text{ხაწი}$ (შიშ.) $> \text{ჰაწი}$ (ჰაქვ.) „დედალი“ $> \text{„ცოლი“}$; ხუნდ. $\text{ქუნა} - \text{ბოთლ. ბიქუ} > \text{ტინდ. ბი-ქა} > \text{ანდ. ბი-ჩი} > \text{ჰამ. ბიც}$ (< *ბიცი < *ბიჩი < * ბიქი) „დაიქირა“, „დაიკავა“.

ინტერესს იწვევს პირველი მაგალითი, რომლის ფუძისეულ მორფემას (ქ) დიდოურ ენათა ამავე სემანტიკის სახელში ვ შეესატყვისება. აქ ხუნდ.-ანდ. ენათა ინტენსიური ქ , როგორც მახვილგონივრულად შენიშნავენ, მიღებული უნდა იყოს ყა-სგან [გულაბა 1979, 175]. ეს დაჩნდება ჰამალურის ერგატივსა და „ირიბ ბრუნვათა“ ფუძეში: სახ. ჰაწი (< *ჰაკი) „ცოლი“ — ერგ. ჰაყუ-ღ (< *ჰაყუ-ღ). სწორედ ეს მაგარი კ-ს მონაცვლე *ყ მოგვეცემა ვა ფარინგალს, რომელმაც დიდ. ენებში ნეიტრალიზაცია განიცადა: $\text{ჭ} > \text{ტ}$.

წინაველარული ზშულ-მსკდომებიდან თავისებურებას იჩენს ქ , რომელიც სპირანტიზაციის უნარს ამჟღავნებს: $\text{ქ} > \text{ჯ}$ (ხუნდ., კარ., ახვ.), $\text{ქ} > \text{ჯ} > \text{შ}$ (ტინდ.), $\text{ქ} > \text{ხ} > \text{ხ}' > \text{ჰ}$ (დიდ.).

ჩანს, აფრიკატიზაციის პროცესი ($\text{ქ} > \text{ჩ}$, $\text{კ} > \text{ჭ}$) ქრონოლოგიურად სპირანტიზაციის მოვლენაზე გვიანდელია ისევე, როგორც, აფრიკატიზაციასთან შედარებით, მეორეულია გასისინების პროცესი ($\text{ქ} > \text{წ}$, $\text{ჩ} > \text{ც}$). პირიქით რომ მომხდარიყო, მაშინ ჭ (< კ), ჩ (< ქ) აფრიკატებს დიდოურ ენებში უნდა მოეცა შესაბამისად ჩ (< ჭ) $> \text{ჩ}$, ც (< წ) $> \text{ც}$ რეფლექსები, რაც რეალურად არ დასტურდება. ამიტომ, საკვლევ ენათა მიხედვით, ერთმანეთისაგან რელიეფურად დაცილებულია ერთი ფონემის ორი მიმართულების პროცესი, რაც სქემატურად ასე გამოიხატება:

²⁶⁸ სხვათა შორის, ველარული რიგის არამაგარი და მაგარი კორელატების ერთმანეთის მსგავსი პალატალიზაცია დამატებით ამტკიცებს მთ ზშულ-მსკდომობას.

²⁶⁹ *კ > ტ, *ქ > ლ²⁶⁹ პროცესები, ლატერალთა წარმოქმნის კუთხით, საინტერესო ჩვენებას იძლევიან.

7.8. დეზაბრუპტივიზაცია. ეს პროცესი მეტწილად ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატებისათვის არის ნიშანთვისებრივი [გულდავა 1964, 103-104]. დეზაბრუპტივიზაცია ხუნძ.-ანდ. ენებში სპორადული ბუნებისაა, ხოლო დიდ. ენებში მწყობრი და დასრულებული სახით წარმოგვიდგება. მასთან, ხუნძ.-ანდ. ენებში ამ პროცესს ყველა აბრუპტიული აფრიკატი (მაგ., ტა, ყა) არ განიცდის: წა > ცა, ჭა > ჩა (ხუნძ., ლოდ., ტინდ.). დიდ. ენებში დეზაბრუპტივიზაცია აფრიკატთა წყების ყველა მაგარ კორელატს ეხება: წა > *ცა > ც, ჭა > *ჩა > ჩ, ტა > *ლა > ლ', ყა > *ჭა > ჭ, [მაგალითები იხ. 6.2.2.ე; 6.2.3.ე; 6.2.4.ე; 6.2.5.ე].

ტ. გულდავს არსებითად სწორი დებულებით, ტა და ყა მკვეთრები დეზაბრუპტივიზაციას არ ემორჩილებიან იმიტომ, რომ ამ პროცესის მიმდინარეობისას ინტენსივობის მიხედვით თანზომუნათა ნეიტრალიზაცია უკვე დამთავრებული იყო [გულდავა 1959, 272; 1964, 106-107].

დიდოურ ენებში დეზაბრუპტივიზაცია განიცადა განურჩევლად ყველა მკვეთრი აფრიკატის ინტენსიურმა კორელატმა მაშინ, როცა ინტენსივობის კორელაცია ფონოლოგიურად რელეევანტური იყო, ე. ი. დეზაბრუპტივიზაცია წინ უსწრებდა მაგარ თანზომუნათა მოშლას [შდრ. გულდავა 1959, 272].

ირაკვევა, რომ აბრუპტიულ აფრიკატებში სპირანტიზაციის ტენდენციის ხვედრითი წილი მცირეა, ხოლო დეზაბრუპტივიზაციის პროცესი წარმოდგენილია ხელშეისახებად. ამისი ფიზიოლოგიური მიზეზი მათ საარტიკულაციო თავისებურებაში უნდა ვეძიოთ. კერძოდ, აბრუპტივთა წარმოქმნა ხდება ზესადგამ მილში არსებული ჰაერნაკადით, ვინაიდან ყია და ხრტილებშუა ნაპრალი დაკეტილია ექსპირაციისათვის [ახვლედიანი 1999, 27-28]. ბუნებრივია, რომ საფონაციო ჰაერნაკადის არსებული მარაგი განსაკუთრებით უკმარი უნდა ყოფილიყო ინტენსიური აბრუპტივებისათვის, რომელთათვისაც ხშვა ხანგრძლივი და ძლიერია. ურესპირაციო ბგერათწარმოქმნა შეუძლებელი შეიქმნა და ამ სიძნელის სუბერაციისათვის ხრტილებშუა ნაპრალი უნდა გახსნილიყო, რაც აფრიკატთა გაფშინიერებას გამოიწვევდა. როგორც ჩანს, ინტენსიური კორელატებისათვის, მათი სუსტი ფონაციიდან გამომდინარე, ეს საჭირო არ გამხდარა.

ტ. გულდავა აფრიკატთა სპირანტიზაციასაც ამ მოვლენას უკავშირებს [გულდავა 1959, 273], მაგრამ ეს ტენდენცია შეპირობებულია აფრიკატთა ბუნებით — მათი რეკურსია სპირანტისებურია და იოლია მათი გასპირანტება. რაც შეეხება ბავგალურის, ჰამალურისა და კარატაულის ვითარებას, აქ ინტენსიურ აბრუპტიულ სპირანტებს ფონემიზაციაც კი არ განუცდია, რის გამოც, ნაპრალის გაჩენასა და, აქედან გამომდინარე, არტიკულაციის შესუსტებაზე საუბარი ნაკლებსარწმუნოა.

7.9. დეინტენსივიზაცია. ინტენსიური (resp. მაგარი) თანზომუნები, რომელთაც ახასიათებს უფრო მეტად დაკიმული და დაყოვნებული არტიკულაცია, ვიდრე მათ საოპოზიციო ერთეულებს, ამჟამად ნიშანდობლივია ოდენ ხუნძურ-ანდიური ენებისთვის [ტრუბეცკოი 1987, 289; გულდავა 1953,

342; შდრ. შორი 1935, 137].

ვარაუდობენ, რომ ინტენსიური თანხმოვნები გენეზისურად მეორეული წარმომავლობის ფონემებია [ჩიქობავა 1979, 64; ბურჯულაძე 1991, 9-10...]. მასთან, ამ რიგის თანხმოვნები ერთმანეთს უპირისპირდებიან რაგვარობითაც და ლოკალური რიგითაც. ამ თვალსაზრისით ერთი გარემოება არის თვალშისაცემი: თანხმოვანთკომპლექსებით ღარიბ ენებში (დაღესტნური) ინტენსიურ თანხმოვანთა სიმრავლეა, ხოლო კომპლექსთა სიმრავლით გამორჩეულ ენებში (ნახური და აფხაზურ-ადიღური) მაგარ თანხმოვანთა რიცხვი საგრძნობლად შეზღუდულია. ხსენებული ენების მონაცემთა ამგვარი წონასწორობა ბადებს კითხვას: ხომ არ არის ინტენსიური კორელატები თანხმოვანთა შერწყმისა და ფონემიზაციის შედეგად მიღებული? რამდენადაც ინტენსივიზაცია ბგერის გაძლიერება-გახანგრძლივებას ნიშნავს, ხომ არ არის იგი გემინაციის მოდიფიკაციით წარმოქმნილი?

სინქრონიულად გემინირებული (resp. გაორმაგებული) და ინტენსიური თანხმოვნები ერთმანეთისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან: პირველი წარმოადგენს ორი ფონემის შემქვიდროებულ არითმეტიკულ ჯამს, ხოლო მეორე, ფონოლოგიური სტატუსის მქონე, დამოუკიდებელ თანხმოვანს.²⁷⁰ ამ მხრივ, მეტად საგულისხმო ჩვენებას გვაწვდის ანდ. ენის რიკვანის თქმა, რომელშიც შენიშნულია თანხმოვანთა ინტენსივიზაცია: „ეს ფონეტიკური პროცესი დაკავშირებულია თანხმოვნის მოძვენო ხმოვნის რედუქციასთან“ [ცერცვაძე 1965, 42], მაგ.: ბიხილუ (ანდ., ღალ.) > ბიხლუ (რიკვ.) „აღება“ > „ყიდვა“, ვუყ'ილუ (ანდ.) > ვუყლუ (რიკვ.) „მოსვლა“...

ანალოგიური პროცესი გავრცელებულია დიდ ენებშიც იმ განსხვავებით, რომ თანხმოვანთა გემინაცია ინტენსივიზაციაში აღარ არის გადაზრდილი [ლომთაძე 1963, 64-65; 2000, 131-134]. ეს გამოწვეული უნდა იყოს იმით, რომ ამ პროცესის მოქმედების დროს დიდ ენებში ინტენსივობის კორელაცია უკვე მოშლილი იყო.²⁷¹

ისტორიულად ინტენსიური კორელატები უცილოდ ნიშანდობლივი უნდა ყოფილიყო არა მარტო ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ფუძეენისთვის [გულდავა 1974, 139], არამედ დაღესტნურ ენათა ერთიანობის ხანისთვისაც [ტრუბეცკოი 1987, 322; ბოკარევი 1981, 26-34; შდრ. აბაშია 2004, 8]. ამ ძველისძველი კორელაციის გარეშე საკვლევ ენათა კონსონანტიზმის ისტორია მეტწილად გაუგებარი იქნებოდა, რადგან იგი რაოდენობრივადაც მო-

²⁷⁰ გემინაცია უნდა გაირჩეს ინტენსივიზაციისაგან. გემინატი (resp. გემინირებული, ლათ. geminare „გაორკეცება“) წარმოადგენს ორმაგ თანხმოვანს, რომელიც მიღებულია მსგავს თანხმოვანთა შეერთებით [ახელუღანი 1999, 104]. ინტენსიური თანხმოვანი, გემინანტისაგან განსხვავებით, არის არა ორი ერთგვარი თანხმოვნის მქვიდროდ დაკავშირებული ჯამი, არამედ სრულიად განსხვავებული არტიკულაციის მქონე ცალმაგი თანხმოვანი [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 49]. ყოველივე ზემოთქმულის გათვალისწინებით ინტენსიურ ფონემების მიჩნევა გაორმაგებულ თანხმოვნებად და მათი გათანაბრება გემინანტებთან, რასაც არცთუ იშვიათად ვხვდებით, გაუმართლებელია.

²⁷¹ რიგ შემთხვევაში ინტენსიურ თანხმოვანთა ფორმირებაში, საფიქრებელია, ექსპრესიულ გემინაციას ელო წილი (ამის შესახებ დაწერილებით სხვა დროს).

მცველია და ევოლუციის თვალსაზრისითაც მეტად საინტერესო.

ზემოხსენებული ფონოლოგიური დაპირისპირება დამახასიათებელი უნდა ყოფილიყო შემდეგი აფრიკატებისა (ც — ცა, წ — წა, ჩ — ჩა, ჭ — ჭა, ლ' — ლ', ტ' — ტა, ვ' — ვა, ყ' — ყა) და სპირანტებისათვის (ს — სა, შ — შა, ლ' — ლ'ა, ხ — ხა). ხშულ-მსკდომთა ქვესისტემაში მაგარი და არამაგარი წყვილები ოდენ წინაველარულთა რიგში იჩენს თავს: ჭ — ჭა,²⁷² კ — კა [შდრ. ტრუბეცკოი 1987, 248; ჟირკოვი 1936, 145].

ამ ისტორიული სინამდვილის გათვალისწინება აუცილებელი ხდება ყველა დიდ. ენის ფონოლოგიური სისტემისთვის, რომლებშიც კორელაცია „ინტენსიური — არაინტენსიური“ მთლიანად მოიშალა. ინტენსიური ოპოზიციის ნეიტრალიზაცია უნდა განხორციელებულიყო დიდოურ ფუძეენაში [ლომთაძე 1962, 287; გუდავა 1979, 54-55]. ზოგ ხუნძ.-ანდ. ენაში (ცალკეულ დიალექტებში) ზემოხსენებულმა ფონოლოგიურმა დაპირისპირებამ სრული ან ნაწილობრივი ელიმინაცია განიცადა, რაც გვიანდელი მოვლენა ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 53].

უნდა ითქვას, რომ ინტენსივობის ამოსავალი კორელაციის მოშლა და, შესაბამისად, ფონოლოგიური სისტემის გამარტივება, რაც ხუნძური ენის დიალექტებში ამ დაპირისპირების ელიმინაციის ყოველი საფეხური თვალნათლივ დაჩნდება, მნიშვნელოვანწილად განსაზღვრავს დიდოურ ენათა კონსონანტიზმის თანამედროვე სახეს.

რიგ შემთხვევაში ფონოლოგიური ნეიტრალიზაცია შეპირობებული უნდა იყოს სხვადასხვა ქრონოლოგიური დონის სპონტანური ფონეტიკური პროცესებით: 1) სიბილანტთა ტრანსფორმაცია: არაინტენსიური სისინები იცვლებიან შიშინებით, ხოლო ინტენსიური შიშინები შესაბამისი სისინებით, რაც შედეგად სისინა-შიშინა სიბილანტების მოშლას იწვევს. სქემატურად:

საერთო ამოსავალი	პროცესი	შედეგი
შ — შა	შა → სა	შ
ჩ — ჩა	ჩა → ცა	ჩ
ჭ — ჭა	ჭა → წა	ჭ
ს — სა	ს → შ	—
	სა → ს	
ც — ცა	ც → ჩ	—
	ცა → ც	
წ — წა	წ → ჭ	—
	წა → წ	

²⁷² ტნდ. და ლოდ. ენების მიხედვით ჭა ხშულად (resp. ხშულ-მსკდომად) მიიჩნევა [ბუღავა 1953, 344-345].

ზემოწარმოდგენილი პროცესების შედეგად, როგორც ცნობილია, მაგარი სისინები, სათანადო არამაგარი კორელატების უქონლობის გამო, ფონოლოგიურად თანდათანობით ნეიტრალურები გახდნენ, თუმცა ფონეტიკურად ინტენსივობა მეტ-ნაკლებად შემოინახეს. ინტენსიურ შიშინა სიბილანტთა ანალოგიურ სისინა სიბილანტებად გარდაქმნის შემდეგ, ეს უკანასკნელები ამოსავალ ინტენსიურ სისინებს დაემთხვენ, არაინტენსიური შიშინები კი უკორელაციოდ დარჩნენ.²⁷³

დიდ. ენებში სისინა და შიშინა სიბილანტთა ცვლილებები, მართალია, ერთი შეხედვით ზემომოყვანილ პროცესებთან პოულობს პარალელს (საკ. დიდ. ხ > შინ. შ, საკ. დიდ. ც > შინ. ჩ...), მაგრამ აქ ეს პროცესი ოდინდელ მაგარსაც და არამაგარსაც ერთნაირად შეეხება, რაც სისინათა გაშიშინებას ინტენსივობის კორელაციის მოშლის შემდეგდროინდელ მოვლენად მიგვაჩნევენებს.

2) მაგარ აბრუპტივთა დეზაბრუპტივიზაცია, რომელიც რელიზებულია ხუნძურის ზოგ თქმაში (ბაწადა, შუნთიბი...), ლოდამერიულსა და ტინდიურში: წა > ცა, ჭა > ჩა, კა > ქა.

დიდ. ენებში ფშვინვიერ აფრიკატად იცვალა ყველა შესაბამისი აბრუპტივი, ხოლ ხშულებიდან — ოდენ კ (ჭს წინა პოზიციის გარდა) [შდრ. გუდავა 1974, 142].

3) მაგარ აფრიკატთა სპირანტიზაცია (ცა > სა, ჩა > შა), რაც უკორელაციოდ დარჩენილ არაინტენსიურ აფრიკატთა ნეიტრალიზაციით დასრულდა.

4) ინტენსივობის კორელაცია, როგორც მიუთითებენ, შეიძლება მოშლილიყო ცალკეულ ლოკალურ რიგებში გაერთიანებულ საპირისპირო წყვილთა თანდათანობითი შესუსტება-გაქრობის გზითაც [გუდავა 1974, 143]. ეს, უპირველესად, უნდა შეხებოდა მათ ფონეტიკურ მხარეს, რაც თვალსაჩინოდ არის გამოხატული ხუნძ. ენის სამხრულ დიალექტებში. კერძოდ, შ. მიქაილოვის დაკვირვებით, სწორედ სამხრულ დიალექტებში ინტენსივების წარმოთქმისას საარტიკულაციო ორგანოთა დაქიმულობა უფრო შესუსტებულია, ხოლო ნაპრალი გაფართოებული, რაც არტიკულაციის გამარტივებას ნიშნავს [მიქაილოვი 1958, 37]. ამ შემთხვევაში შეიძლება მოქმედებდეს ეკონომიის პრინციპი [სოსიური 1977, 180-181].

გარდა ზემომოყვანილი ფაქტორებისა, გამოსარიცხი არ არის ინტენსიურ თანხმოვანთა მოშლა გარეენობრივი ფაქტორების ზემოქმედებით, რაც გარკვეულწილად ინტერფერენციულ პროცესებს გულისხმობს. ხუნძური ენის დიალექტების მიხედვით, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის ტენდენცია ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ ძლიერდება: ხუნძურ დიალექტში 10 საკორელაციო წყვილი გვაქვს, ხოლო ქარული დიალექტის ზოგ თქმაში (ბელაქ., თალ.) ინტენსივთა სისტემა სავსებით ელიმინირებულია. საანალიზო კორელაციის მოშლა რომ ამ ენათა მარგინალური ნიშა-

²⁷³ საფიქრებელია, რომ ამგვარი კორელატები ფონეტიკურადაც არ იყვნენ სადა სიბილანტების იდენტური და, ამდენად, განეიტრალება, კორელაციის მოშლის შემდეგ, მათაც დასპირდებოდა [შდრ. ლომთაძე 1962, 310].

ნია, ამას ადასტურებენ აგრეთვე დიდოური ენები, რომლებიც უშუალოდ ესაზღვრებიან ანალოგიურ თანხმოვანთა უქონელ ქართულ ენას (sic!). ცხადი ხდება, რომ გარდა იმანენტური ფაქტორებისა, რაზედაც ზემოთ შოკლედ ვისაუბრეთ, ინტენსიურ ფონემათა სერიის მოშლა გარეენობრივი მიზეზებითაც უნდა იყოს გამოწვეული [ჩიქობავა 1979, 73].

7.10. ლაბიალიზაციის საკითხისათვის. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური ენებში დასტურდება $c + \text{ჟ}$ ტიპის ლაბიალიზებული კომპლექსები, რომლებიც წარმოადგენენ ფაქტობრივად ორი დამოუკიდებელი ფონემის ჯამს და, აქედან გამომდინარე, თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან აფხაზურ-ადილურ ენათა დახურული ლაბიალიზებული $g^{\circ}, \text{ქ}^{\circ}, \text{კ}^{\circ}$ და ზოგი დაღესტნური ენის (თაბასარანული, დარგუული...) ე. წ. დენტოლაბიალიზებული $\text{g}^{\circ}, \text{ჩ}^{\circ}, \text{კ}^{\circ}$ თანხმოვნებისაგან, რომლებსაც ფონოლოგიური ღირებულება აქვთ.

სპეციალურ ლიტერატურაში ცნობილია $c + \text{ჟ}$ მოდელის ლაბიალიზებული კომპლექსის (resp. ბილაბიალიზებული თანხმოვნის) სამგვარი ინტერპრეტაცია, რომელთაგან ყველაზე მეტად დამაჩერებელი ჩანს თეზისი მისი ბიფონემური ბუნების შესახებ [ჩიქობავა, ცერცვაძე²⁷⁴ 1962, 81; ლომთაძე 1963, 20; გუდავა 1979, 28; გიგინეიშვილი 1977, 42; ბარნოვი 1983, 97; შდრ.: ტრუბეცკოი 1987, 313; დეეტერსი, სოლთა, ინგლისიანი, 1961, 21; მიქაილოვი 1958, 29; ბოკარევი 1959, 67, 112, 145; ბურქულაძე 1993, 9; მაჰომედოვა 1999, 413 და სხვ.].

ლაბიალიზებული კომპლექსის დისტრიბუცია სინქრონიულ დონეზე ანლაუტით ($\#-V$) და ინლაუტით ($C-V, V-V$) შემოიფარგლება. მასთან, საანალიზო კომპლექსის წინამავალ კომპონენტად მეტწილად უკანაენის-მიერი და ფარინგალური თანხმოვნები გვხვდება. იგი თავს შედარებით იშვიათად იჩენს წინაენისმიერ ხმოვნებთან და სპირანტებთან. ხანდახან ინლაუტში h სონორიც შეიმჩნევა. გასაგები მიზეზების გამო, $\text{ჟ}-\text{h}$ წინამავალ კომპონენტად არ დასტურდება $\text{მ}, \text{ნ}, \text{ლ}$ სონორები, $\text{ბ}, \text{ფ}, \text{პ}$ ბაგისმიერი ხშულები და $\text{ჯ}, \text{წ}$ სონანტები [გუდავა 1956, 215; მიქაილოვი 1958, 29-33; არდოტელი 1997, 43...].

საანალიზო ლაბიალიზებული კომპლექსის ($c + \text{ჟ}$) ბიფონემურობა ექვემოტანლად მტკიცდება როგორც ნ . ტრუბეცკოის (1960, 63-68) ბგერათა ფონემური კლასიფიკაციის — მონოფონემის დადგენის წესების — მიხედვით, ისე კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების გათვალისწინებითაც [გუდავა 1956, 216; არდოტელი 1997, 43-49].²⁷⁵

²⁷⁴ ილ. ცერცვაძეს მოგვიანებით გამოთქმული აქვს სხვა მოსაზრება [1972, 217].

²⁷⁵ აქედან გამომდინარე, დელაბიალიზაციის საკითხი კი აღარ დაისმის, არამედ ლაბიალიზებული კომპლექსის მეორე კომპონენტის (resp. ლაბიალური ელემენტის) რედუქციის საკითხი, მაგ.: ხუნძ. რა-კ (< *რა-კუ-ა, შდრ. ანდ. რო-კო) ~ დიდ. როკუ < *რო-კუ-ი (შდრ. ჰინ. რო-კუ-ე) „ჟული“ და მისთ.

ამ მხრივ, საგულისხმო ჩვენებს გვაწოდის ხუნძახური დიალექტის აულ ტანუსის მეტყველება, რომელშიც „ჟული“ აღსანიშნავად გვხვდება რაჟუ < *რაჟუ [გუდავა 1956, 230].

ისმის კითხვები: ისტორიულად დადასტურებული $c + \text{ჟ}$ ტიპის კომპლექსები ოდინდელ ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ბიფურკაციის ($c^0 > c + \text{ჟ}$) შედეგია თუ მათი ($c + \text{ჟ} > c^0$) შერწყმისა? შეიძლება თუ არა ხუნძურ-ანდიურ-დიდორე ფუძეენაში ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა პოსტულირება?

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოთქმულია ვარაუდი, რომ კორელაცია „ლაბიალიზებული — არალაბიალიზებული“ ისტორიულად ნიშანდობლივი იყო დალესტური ფუძეენისათვის (ნ. ტრუბეცკოი 1987, 322). ნ. ტრუბეცკოიდან მოყოლებული ამ შეხედულებას ავრცელებს სხვა იბერიულ-კავკასიური ენების მიმართაც და სათანადო არგუმენტაციის გარეშე იზიარებს ამ ენათა ზოგი მკვლევარი [იუშმანოვი 1937, 36; ელენტი 1941, 185; ლომთაძე 1952, 34-35; 1997, 17-20; 1998, 162-172; გაფრინდაშვილი 1954, 16-19; გუდავა 1956, 231-232; მიქაილოვი 1958, 33; იმნაიშვილი 1963, 15, 21; ჭივანაშვილი 1966, 355-357; მაპოპეტოვი 1974, 169-176; თალიბოვი 1980, 227-246...]. მათი აზრით, $c + \text{ჟ}$ ლაბიალიზებული კომპლექსი წარმოქმნილია ამოსავალ ლაბიალიზებულ ფონემათა შემადგენელ ელემენტებად დაშლის ($c^0 > c + \text{ჟ}$) შედეგად.

ქ. ლომთაძემ ქართველურსა და აფხაზურ-აბაზურ ენებში დამატებლად დაასაბუთა ერთი რიგის ლაბიალიზებულ კომპლექსთა და ფონემათა მეორეული წარმომავლობა [1968, 69-73; 1976, 222-225]. ამის შემდეგ ჰ. ფერნისმა [1971, 149-158] და ბ. გიგინეიშვილმა (1977, 140-141) სავსებით სამართლიანად ივარაუდეს, რომ საერთო-დალესტურში ფუძისეული მორფემის ანლაუტი $c + \text{ჟ}$ ლაბიალიზებული კომპლექსის შემცველი იყო. საანალიზო კომპლექსის მეორე კომპონენტი ჟ იმთავითვე წარმოადგენდა დამოუკიდებელი სონანტური ფონემის უმარცვლო ალოფონს [გიგინეიშვილი 1977, 34].

უნდა ითქვას, რომ ზემოხსენებული ჟ კომპონენტი იმის მიხედვით, თუ რა ფონოლოგიურ გარემოცვაშია მოქცეული, მართლაც ამქავენებს სონანტურ ბუნებას, ვინაიდან იგი ჟ -სთან არის დამატებითი დისტრიბუციის დამოკიდებულებაში, მაგ.: დიდ. ესიდუ, ესიჟუ (დიალ. ვარ.) „ძმა“, „და“, ზეყ ჟ , ზეჟს (დიალ. ვარ.) „იყო“; შინ. რეჟუე (სახ.) „ჰატი“ — ერგ. რეჟუე; ხუნძ. სჟიზე „დაქრა“ — სუჟ! „დაქერი!“ და სხვ. მისთ.

იმ მკვლევართაგან, ვინც საერთო-დალესტურ ქრონოლოგიურ დონეზე ლაბიალიზებულ ფონემათა რეკონსტრუქციას ახდენს, არავინ ასახელებს ფუძეენაში ისტორიულად სავარაუდებელ ამ ტიპის თანხმოვანთა ზუსტ რიცხვს და არავინ განსაზღვრავს მათ რაგვარობას სათანადო ტაბულებაში.²⁷⁶ ჩვეულებრივ გამოყოფენ უკანაენისმიერებსა და ფარინგალურ თანხმოვნებს. ის ფაქტი, რომ წყვილბაგისმიერმა ჟ სონანტმა ლაბიალიზებული კომპლექსი შეიძლება შექმნას ყველა თანხმოვანთან, მ, ნ, ლ სონორების, ბ, ფ, პ ბაგისმიერი ხშულებისა და ჟ, ჟ სონანტების გარდა, თავისთავად ექვეყემ აყენებს მათი ფუძეენაში არსებობის საკითხს.

²⁷⁶ ე. ლომთაძე თავდაპირველად სამ ლაბიალიზებულ თანხმოვანს ასახელებს [1952, 34], ხოლო შემდეგ მათ რიცხვს საგრძნობლად ზრდის (1998, 162). რ. შარაფუტდინოვასა და რ. ლეიხნას, მართალია, ხვარშიული ენის თანხმოვანთა ტაბულაში შეაქვთ 13 ლაბიალიზებული თანხმოვანი, მაგრამ მათ ფრჩხილებში ათავსებენ [იხ. გუდავა 1979, 91]. როგორც ჩანს, ხვარშიულში ჟ -ს შეგუება-შერწყმის ხარისხი ძირითად თანხმოვანთან არ არის იმ დონისა, რომ სათანადო ბევრები დამოუკიდებელ ფონემებად მივიჩნიოთ.

ჩვენი ვარაუდით, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში არც ამჟამად გვაქვს და, მით უფრო, არც ისტორიულად უნდა გვქონოდა ლაბიალიზებული თანხმოვანთა კორელაცია. შევეცდებით ამ მოსაზრების დასაბუთებას ბგერათმეცნიერების საფუძველზე.

ყურადღებას იქცევს ის გარემოება, რომ უკანაენისმიერთა ლოკალურ რიგებში წარმოდგენილ თანხმოვანთა სადა და შესაბამისი ლაბიალიზებული კომპლექსები იდენტურ ბგერათმეცნიერობებს გვიჩვენებენ:

საერთო ამოსავ.	ხუნძ.	ანდ.	დიდ.	
*ქ	ქ ქჰ (^{<} *ქაქა)	ქ ქოქა	ქ ქიქი	„ძუძუ“
*ქ ²⁷⁷	ქწ ქან (^{<} *ქწან)	ქწ ქწანი (ბოთლ.)	ქწ ქწა	„კვარი“
*კ	კ —	კ ცეკირ	კ ცეკი	„თიყანი“
*კწ	კწ რაკ (^{<} *რაკწა)	კწ როკო (^{<} *როკწო)	კწ როკუ (^{<} *როკწი)	„გული“
*ღ	ღ —	ღ რეღილ	ღ ცოღ'	„ბარძაყი“
*ღწ	ღწ ღლო (^{<} *ღწელო)	ღწ ღანნი (^{<} *ღწანდი)	ღწ ღწალი	„ყვავი“

გარდა ამისა, დასტურდება არაიდენტური შესატყვისობანი, რომელთა ერთმანეთის მიმართ კორელატებად მიჩნეული სახესხვაობანი ენათა მიხედვით ერთგვაროვნებას ამჟღავნებენ და მწყობრ სისტემას ქმნიან:

საერთო ამოსავ.	ხუნძ.	ანდ.	დიდ.	
*ჟ	ჟ ჟო-გო	ჟ ჟნ-ღუ	ჟ ჟუ	„ოცი“
*ჟწ	ჟწ ბა-ჟწაზე	ჟწ ბე-ჟწ-ღუ (ბე-ჟწ-იღუ)	ჟწ ჟუწა (^{<} *ბე-ჟწა)	„გაშრობა“
*წ	წ მაწა	წ მიწა	ც ²⁷⁸ მეც	„ენა“
*წწ	წწ წწა	წწ წა (^{<} *წწა)	ცწ ცა (^{<} *ცწა)	„ვარსკვლავი“

²⁷⁷ *ქწ და მისი ანალოგიური კომპლექსები საერთო ამოსავლად ბირობითად არის დასახელებული.

²⁷⁸ დიდოურ ენებში ინტენსიურობის კორელაცია მოშლილია.

როგორც ზემომოყვანილი მაგალითები მოწმობენ, მარტივ თანხმოვანსა და მის ისტორიულად სავარაუდო ლაბიალიზებულ კომპლექსს (resp. ბილაბიალიზებულ თანხმოვანს) შორის ერთგვაროვანი ბგერათშესატყვისობები იჩენს თავს. განსხვავებას ქმნის ბილაბიალური ჟ, რომლის მიხედვით შორსმიშვავალი დასკვნები კეთდება.²⁷⁹

ჩვენი თვალსაზრისით, გასაზიარებელი ჩანს ჰ. ფენრიხის [1971, 149-158] მოსაზრება დაღესტნურ ფუძეენაში ჟ სონანტის არსებობის შესახებ. თავად ჟ-ს დისტრიბუცია (#-V, V-V, C-V, V-#) მის სონანტურ ბუნებაზე მიგვანიშნებს — იგი სონანტისათვის დამახასიათებელ ფონოლოგიურ გარემოცვაში რეალიზდება.

ყურადღებას იქცევს არნ. ჩიქობავას მიერ „გულის“ გენეზისის რკვევისას წამოყენებული საგულისხმო მოსაზრება: „ძირეულ თანხმოვანს (გლკ) („გულის“ აღმნიშვნელს — ნ.ა.) მოსდევდა თუ არა ლაბიალური ელემენტი, რომელიც აფხაზურ-ადიღურ, ქართველურ და ანდიურ-დიდოურში გვაქვს, აგრეთვე არჩიბულში?“ — სვამს მნიშვნელოვან კითხვას ავტორი და მას დადებითად უპასუხებს, რაც მართებული ჩანს [ჩიქობავა 1974, 51].

იბადება კითხვა: შეიძლება თუ არა დაეუშვათ, რომ მარტივმა თანხმოვანმა და მისმა ლაბიალიზებულმა კორელატმა იღენტური შესატყვისობები ჩამოიყალიბეს და ამჟამად, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ ლაბიალურ კომპონენტს, შესატყვისობის ერთნაირი ფორმალებით გვხვდებიან?

ვფიქრობთ, ამგვარი თეორიული ვარაუდის დაშვებას ეწინააღმდეგება კორელაციის წყვილთა (მაგ., ინტენსიური — არაინტენსიური) არაერთგვაროვანი ტრანსფორმაციის თვალშისაცემი სურათი: ინტენსიური კორელატი უპირატესად ნულოვანი რეფლექსაციით არის წარმოდგენილი, არაინტენსიური კორელატი კი სხვადასხვაგვარ სპონტანურ ფონეტიკურ ცვლილებას განიცდის. ამას ცხადს ხდის შესატყვისობის შემდეგი ფორმულები: ს.-ამოს. *ზ > ხუნძ. ზ : ანდ. ზ : დიდ. ზ, შდრ. ს.-ამოს. *ზ > ხუნძ. ზ : ანდ. ზ : დიდ. ზ [გუდავა, 1979, 90, 100]. აქედან გამომდინარე, ლაბიალიზებულსა და არალაბიალიზებულ სახეობებს, თუ ამოსავალში ისინი არსებობდნენ, კანონზომიერებით სხვადასხვა შედეგი უნდა მოეცა.

ე. წ. დენტოლაბიალიზებულ ფონემათა მეორეულობა ცხადი გახდება, თუ ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა მონაცემებთან შევადარებთ თაბასარანული ენის საანალიზო თანხმოვანთა შემცველ ფუძეებს, მაგ.: ხუნძ. წარ ~ ანდ. წჟრ, ბოთლ. წჟრი ~ დიდ. ცი, ბეე. ცარო ~ თაბ. ცურ, ჩჟურ (დიალ. ვარ.), აღ. თჟურ, ლეზგ. ტარ, ტჟარ (დიალ. ვარ.) „სახელი“. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში ძირეულ მორფემად გვაქვს წა (ხუნძ.-ანდ.), ც (დიდ.), რომლისთვისაც ფუძეენაში წაჟ ოდენობის

²⁷⁹ სრულხმოვნობის ფაქტორს ეწვეა განსაკუთრებული ანგარიში, რაც ანლატში თანხმოვანთა თავყრას გამორიცხავს, თუმცა უყურადღებოდ რჩება $c + ჟ$ კომპლექსის სტრუქტურული მოდელი, რაც ფაქტობრივ კონსონანტისა (C) და სონანტისაგან (S) შედგება.

აღდგენას სირთულეები ხვდება [გუდავა 1979, 156]. მაშასადამე, უნდა ვიფიქროთ, რომ დენტოლამბიალიზაცია თაბასარანულსა და ზოგ მის ახლომონათესავე ენაში (დარგუული, ლაკური...) მეორეული მოვლენაა. მასთან, დენტოლამბიალიზებულ და ბილაბიალიზებულ ფონემა-კომპლექსთა ურთიერთმონაცვლეობა [მაჰომეტოვი 1974, 174] გენეზისურად მათ კავშირსაც ცხადყოფს.²⁸⁰

ამრიგად, ლამბიალიზებული თანხმოვნები ფონემატქმანდობის მაგისტრალურ ხაზს მისდევენ — ლამბიალური ჟ ელემენტის ძირითად თანხმოვანთან შეგუება-შერწყმის ხვედრითი წონა პირდაპირპროპორციულია ამ ტიპის ფონემათა რელევანტურობისა [არდოტელი 2000, 258]. ლამბიალიზებულ თანხმოვანთა ფონემური არაერთგვაროვნება, რომელიც გამსჭვალავს იბერიულ-კავკასიურ ენათა ძირეულ ლექსიკას, შეპირობებული უნდა იყოს ჟ სონანტის მეზობელ ძირითად თანხმოვანთან მეტნაკლებად შერწყმით,²⁸¹ ე.ი. ყ და ყჟ ოდენობებს შორის განსხვავება ლამბიალიზაციის ხარისხში უნდა ვეძიოთ. იმ ენებში (თაბასარანული, დარგუული...), რომლებშიც ლამბიალიზებულ თანხმოვნებს მონოფონემური სტატუსი აქვთ, ლამბიალიზაცია ანალოგიურად (ყჟ > ყ) ჩანს წარმოქმნილი.

7.11. ფარინგალიზებული თანხმოვნების შესახებ. ფარინგალიზებული თანხმოვნები დასტურდება საკ. დიდოურში, ჰინუხურსა²⁸² და ხვარშიული ენის ინოვაციურ დიალექტში.²⁸³ ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს მოეპოვებათ ფონემური სტატუსი, რაც იმავე რიგის არაფარინგალიზებულ თანხმოვნებთან სემანტიკური დაპირისპირებით მჟღავნდება, მაგ.: საკ. დიდ. ჳ'აბა „შავი“ — ჳაბა „თიხის თუნგი“, ჳ'უ „სახნისი“ — ჳუ „ოცი“, რეყ'ა „ცოდნა“ — რეყა „სამიზნე“, „სერი“...; ხვარ. ყ'უყ'აბ „მოზღვა“ — ყუყაბ „გირჩის თესლი“, ყ'ელე „ხორთუმი“ — ყელე „ხიშტი“ და ა. შ.

ისმის კითხვა: ისტორიულად გვექონდა თუ არა ეს ფონემები ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში?

არსებულ ლინგვისტურ ლიტერატურაში ამ თანხმოვანთა გენეზისის შესახებ ძირითადად ორი ურთიერთსაპირისპირო აზრი არის გამოთქმული: მეცნიერთა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ ეს ბგერები ფუძეენის დი-

²⁸⁰ ნ. ტრუბეცკოს მოსაზრებაზე დამყარებით, ა. მაჰომეტოვი ხუნძურსა და თაბასარანულ ენებში ლამბიალიზებულ/არალამბიალიზებულ თანხმოვანთა შესატყვისად განსხვავებულ რეფლექსებს წარმოგვიდგენს [მაჰომეტოვი 1974, 175]. სინამდვილეში ც > ჩ პროცესი პოზიციურად ჩანს შეპირობებული [იხ. გიგინეიშვილი 1977, 106].

²⁸¹ სუფიქსიეული ჟ-ს ძირითად თანხმოვანთან შერწყმით ახალი ფონემის წარმოქმნა ცნობილია სპეციალურ ლიტერატურაში [როგავა 1980, 107].

²⁸² ს. კოძასოვი ჰინუხურში ფარინგალიზაციის არსებობას უარყოფს [კოძასოვი 1986, 25-26].

²⁸³ მართალია, ბევ. ენის ბეჟეტის თქმავში გამოყოფენ ფარინგალიზებულ თანხმოვნებს [ხალილოვი 1995, 390], მაგრამ მათი გამოყენება მეტად სპორადულია და ისინი ფონოლოგიურად ირელევანტურნი უნდა იყვნენ [იხ. კოძასოვი 1986, 25].

ფერენციაციამდელი ვითარების ამსახველია [ტრუბეცკო 1987, 322; ლომთაძე 1955, 423-430; 1963, 45; 1998, 44-61; იმნაიშვილი 1963, 20, 32; იბრაჰიმოვი 1974, 193...], სხვანი ფარინგალიზაციას დილოურ ენათა ინოვაციად მიიჩნევენ [გულავე 1979, 39; რაჭაბოვი 1997, 107; არლოტელი 1998, 104...].

1) ფარინგალიზებულ მედერ სპირანტ ლ'ს ხუნძურში კანონზომიერად და რეგულარულად ჰ შესატყვისება, ანდიურ ენათა დიდ ნაწილში — მისი ისტორიული სახეობა ზ [ბოკარევი 1981, 26; ლომთაძე 1962, 296; გულავე 1964, 112, 146], რომლის რეფლექსაცია გარკვეულია. ამოსავალ *ზს შესატყვისად ბეჟიტური ენის ორსავე დიალექტში ჰ მოგვეპოვება (*ზ > ლ > ჰ),²⁸⁴ რომელსაც ბილაბიალური ჟს წინ რელექტია მოუდის [ლომთაძე 1963, 21] [იხ. მაგალითები 6.3.6.ბ].

მეცნიერთა ერთი ნაწილი ფიქრობს, რომ ლ'ს რეკონსტრუქცია ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ფუძეენაში შესაძლებელია [ლომთაძე 1962, 296-297; იმნაიშვილი 1963, 20]. კერძოდ, ე. ლომთაძის აზრით, დიდ. ენათა ფარინგალიზებულ ლ'ს ხუნძურ-ანდიურ ენებში ზ შესატყვისება, არაფარინგალიზებულ ლ'ს კი — ჰ [ლომთაძე 1962, 297; 1998, 142], რასაც სერიოზული დაბრკოლებები ხვდება. მართალია, ერთი მხრივ, ხუნძ. ჰ : ს.-ანდ. ზ : ს.-დიდ. ლ შესატყვისობის, ხოლო, მეორე მხრივ, ხუნძ. ლ : ს.-ანდ. ლ : ს.-დიდ. ლ ბგერათიგივეობის მაგისტრალური ხაზიდან ცალკეულ გადახრებს ვხვდებით, მაგრამ ეს ნაირგვარობა კომპინაციური ბგერათცვლილებებით არის შეპირობებული.

იმის დასასაბუთებლად, რომ ისტორიულად დიდ. ლ' და ლ ერთმანეთისგან არ განირჩეოდა, მოვიყვანთ რამდენიმე მაგალითს: ა) ხუნძ. ჰჟე ~ ანდ. ზოჲ : ბოთლ. ზჟჲ ~ საკ. დიდ. ლ'ჟჲ : ხვარ. ლ'ჟე „ძალი“ (ასეთივეა: „გაღება“, „წისკელი“...); ბ) ხუნძ. ლედო ~ ანდ. ლანნი : ბოთლ. ლანდი ~ საკ. დიდ. ლ'ჟადი : ხვარ. ლ'ად „ყვავი“ (ასეთივეა: „ბარძაყი“, „პატარა ზვინი“ და მისთ.).

ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: თუ დიდ. ლ' ამოსავალია, მაშინ როგორ მოხდა პოსტულატად აღებული *ლ'ს არაერთგვაროვანი რეფლექსაცია?

უნდა აღინიშნოს, რომ ე. ლომთაძე ზემოწარმოდგენილ შესატყვისობათა მართებულობას იზიარებს [ლომთაძე 1962, 296; 1998, 145], მაგრამ პირველ შესატყვისობაში (ხუნძ. ჰ : ს.-ანდ. ზ : ს.-დიდ. ლ) ფონეტიკური პროცესი ასე წარმოუდგენია: ლ' > ზ > ჰ, რაც სარწმუნო არ ჩანს [იხ. თალიბოვი 1988, 155]. თავისთავად ფაქტის კონსტატაცია, რომ ლ' შეიძ-

²⁸⁴ ს.-დიდ.-ში ლ > ჰ უნდა მომხდარიყო ლ'ს ფარინგალიზაციამდე. ტ. გულავე ფიქრობს, რომ *ზ > ჰ. მაშინ საკითხავია: ს.-დიდ.-ში *ზს შესატყვისად ორი ფონემა უნდა გვექონოდა?

უფრო სარწმუნო ჩანს ლ > ჰ [ლომთაძე 1962, 296; 1963, 78]. მით უფრო ბევ. ენის დიალექტებში ამგვარი ფონეტიკური პროცესი ამაჟამადც ხელშესახება, მაგ.: ცრ'ლ > ჰუნზ. ცრჰ „ქერი“, საკ. ბევ. ბუღორო > ჰუნზ. ბუჰორო „მიცვალებული“...

ლება იყოს როგორც ერთი შესატყვისობის, ისე მეორე შესატყვისობის წევრი, მის მეორეულ წარმომავლობას ექვემდებარება ხდის.

2) რაც შეეხება მეორე ფარინგალიზებულ **ხ'** სპირანტს, რომელიც მარტოოდენ დიდოური ენის ზოგ თქმაში (მოყოფი, ხეთოხი...) შეინიშნება, მისი გენეზისის შესახებ მკვლევართა შორის აზრთა სხვადასხვაობაა: დ. იმნაიშვილი ფარინგალიზებულ **ხ'**-ს მიიჩნევს ამოსავლად [1963, 30], რ. რაქაბოვი კი ჩვეულებრივ **ხ**-ს ადადგენს [1997, 103].

უნდა აღინიშნოს, რომ დიდოურ ენებში სამი განსხვავებული წარმომავლობის **ხ** დასტურდება, რომელთა ერთმანეთისაგან მკაფიოდ გარჩევა ყოველთვის ვერ ხერხდება მიუხედავად იმისა, რომ ხუნძურ-ანდიურ ენებში სხვადასხვა რეფლექსები აქვთ: ***ხ** > **ხ**, ***ჯ'** > **ხ**, ***ჯ** > **ხ** [გულაია 1979, 120, 126].

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სათანადო მონაცემების ურთიერთშედარებით ირკვევა, რომ დიდოურ ენათა ერთ-ერთი ფარინგალიზებული **ხ'** მიღებულია ინტენსიური **ხა**-ს ტრანსფორმაციით (**ხა** > **ხ'** > **ჰა**), მაგ.:

1. ხუნდ. ხუნა „შეხვრია“ ~ ბოთლ. ხუნდუ- : ქამ. ხედ : ტინდ. ხაჟო „შესვა“ ~ საკ. დიდ. ხ'ალ'ჟა, ჰალ'ჟა (დიალ. ვარ.): ხვ. ხილ'ა, ინხ. ხულ'ა : ჰუნზ. ხულ'ა, ბეყ. ხულ'ალ „ხვრება“, „სმა“.

2. ხუნდ. იხა ~ ახვ. ინხეინხე „ნაკადი“ ~ საკ. დიდ. იჰაუ, იხ'უ (დიალ. ვარ.): ჰინ. ციხუ : ხვ. ცი'ხუ (ინხ. ცუ'ხუ) : ბეყ. ცუ'ხე „მდინარე“.

3. ხუნდ. ხინჯ ~ ქამ. ხინჟ (< *ხინჯ) : კარ. ხინჯა ~ საკ. დიდ. ხ'აკო, ჰაკო²⁸⁵ (დიალ. ვარ.): ჰინ. ხოკო : ხვარ. ხიკო : ბეყ. ხოკა (ჰუნზ. ხანკ-ალ) „ხინკალი“.

დასტურდება რამდენიმე მაგალითი, რომლებშიც, საფიქრებელია, **ხ'** < ***ხ** : ხუნდ. მეჰედ ~ ბოთლ.: ღოდ. ნიხი : ქამ. ნიხ : ტინდ. მიჰი : კარ. ნიხე ~ საკ. დიდ. ხ'ამორი, ჰამორი (დიალ. ვარ.) : ჰინ. ხემა- (შდრ. ხე-მაროკუ ზედმიწ. „მკერდ-გული“) : ხვარ. ჰუმან- (შდრ. ჰუმან-ლოკო ზედმიწ. „მკერდ-გული“) : ბეყ. ღემო (ჰუნზ. ღერუ) „მკერდი“. ანალოგიურ შემთხვევებში ***ხ**-ს ცვლილების გზა ასე წარმოიდგინება: ***ხ** > **ხ'** > **ჰ** (საკ. დიდ.), ***ხ** > **ღ** (ბეყ.), ***ხ** > **ჰ** (ხვარ.).

არცთუ იშვიათად ფარინგალიზებული **ხ'** ისტორიულად უცვლელ ღ-ს უკავშირდება.²⁸⁶ ხუნდ. მად ~ ბოთლ.: ღოდ.: ქამ.: ბაგვ. მილა ~ საკ. დიდ. მახ'ი, მაჰაი (დიალ. ვარ.) : ჰინ. მიჰი : ხვარ. მი'ჰი²⁸⁷ (ინხ. მიჰე) : ბეყ. მიღ (ჰუნზ. მიღ) „კული“, „ღუმა“.

²⁸⁵ ჰაკო < ხ'აკო [იმნაიშვილი 1963, 30].

²⁸⁶ ამას არც ე. ლომთაძე უარყოფს [1998, 144].

მაშასადამე, დიდოურ ენაში თავჩენილი ზ'-ს სხვადასხვა არქიფონემა უღვეს საფუძვლად, რაც იმის მათყუებელია, რომ იგი წარმოქმნილია გვიან და დიდოური ენის ფარგლებს არ სცილდება.

3) ახვახურ ენაში დაცულ, ამოსავალ *ჭ'-ს ხუნდურში ზ შეესატყვისება, დიდოურში — ჰ, ზ [ტრუბეცკოი 1987, 256; ლომთაძე 1962, 292; გულავა 1979, 120-121].²⁸⁷

ე. ლომთაძის შეხედულებით, ამ ბგერათშესატყვისობისათვის არქიფონემად დიდ. ენათა ფარინგალიზებული ჳ' არის მიჩნეული და ახვახურ ჳ'-ს გათანაბრებული [ლომთაძე 1962, 292].

ვეფქრობთ, რომ ფარინგალიზებული ჳ' დიდ. ენებში, თავისი ლოკალური რიგის სხვა თანხმოვანთა მსგავსად, მეორეული წარმომავლობისა ჩანს. კერძოდ, იგი გენეზისურად ს.ხუნდ.-ანდ. ყა-ს უკავშირდება, მაგ.: ხუნდ. ყუბ ~ ბოთლ. ყუბუ : ქამ. ყაბ : ახვ. ყაბე ~ საკ. დიდ. ჳ'უ „ხის კავი“, „ოქოქა“; ხუნდ. ეა-ყა ~ საკ. დიდ. ეა-ჳ'ულ' „დღეს“, შდრ.: ხუნდ. ყუდ ~ ბოთლ. ყონდა : ახვ. ყუ'და ~ საკ. დიდ. ჳილო : ხვარ. ჳოდ „კედელი“.

ფარინგალიზებული აფრიკატები ჳ', ყ' არაიშვიათად ნასესხებ მასალაშიც დაჩნდება, რაც აგრეთვე მათ მეორეულ წარმომავლობას უქერს მხარს. საილუსტრაციო მაგალითები: საკ. დიდ. : ჳ'ალ (< ხუნდ. ჳალ) „ხის ქერქი“, ჳ'აჳაჳ (< ხუნდ. ჳაჳაბ) „გამოფიტული“, ჳ'ანჩ (< სომხ. ჳანჩ) „ჯვარი“, ნაყ'იშ (< თურქ. ნაყიშ) „მობატულობა“, „ნახჭი“, ყ'აჳოზი (< ხუნდ. ყაჳაზე) „მომზადება“ და სხვ. მრ.

4) ფარინგალიზებულ ყრუ აბრუბტივ ყ'-ს ხუნდურში შ შეესატყვისება, ხოლო ანდიურში — ყ, ღ, ქ, შ. საერთო ამოსავალი ყ' დაცულია ახვახურ ენაში [გულავა 1979, 136; შდრ. ბოკარევი 1981, 34].

საერთო ამოსავალი	ხუნდ.	ანდ.	დიდ.	
ყ'	შ	ყ'	ყ'	
	რაშიზე	ბიყ'არი	რეყ'ა	„ცოდნა“
	მეზე	ბიყ'უ	ბაყ'უ	„ბევრი“
	უნშ-გუ	ბო-ყ'ო-გუ	უყ'ყ'უენ	„ოთხი“
	მაჳო	მოყ'ო	მოყ'უ	„ცრემლი“
	მაშ	ბიყ'ე	მეყ'	„ალურსმანი“

²⁸⁷ ცხადია, ტაჯ' („დანა“) და სხვა მისთანა ლექსემებში ჳ' სულ სხვა წარმომავლობისაა, ვინაიდან ამოსავალი ჳ', რომელიც ახვახურმა დაიცვა, დიდ. ენებში ზ-ს სახით არის წარმოდგენილი [გულავა 1979, 121].

ზემოწარმოდგენილი შესატყვისობის გვერდით დასტურდება მეორე რიგის შესატყვისობა: ხუნძ. ანდ. კა : დიდ. ყ', მაგ.: ხუნძ. ზუნკა ~ ანდ.: ბოთლ. ჰინკაჟა ~ საკ. დიდ. აყ'უ, „თავი“; ხუნძ. როკუნ ~ ბოთლ. მაკაჟ-ჲ ~ ხვარ. ბუყ'ონ „ნემსი“.

დიდოურ ენებში ფარინგალიზებული ყ'-ც და მისი კორელატიც (ყ) ბგერათიგიეობას გვიჩვენებს.²²⁸

ამ შესატყვისობათა შეპირისპირებიდან ცხადი ხდება, რომ ყ' ორგვარი გენეზისისაა (ყ' < აზვ. ყ'; ყ' < კა), რაც აგრეთვე მის გვიანდელ წარმოქმნას ადასტურებს.

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას ცნობილი დებულება, რომ „ფარინგალიზებული ფონემების... მეორეულობა სათანადო ენათა ფონემატურ სისტემაში ეპეს არ უნდა იწვევდეს“ [ჩიქობავა 1979, 63], დიდოური ენების უკანაველარულ სპირანტთა (ღ, ხ) და ფარინგალურ აფრიკატთა (ჭ, ყ) ფარინგალიზებული კორელატების გენეზისის ჩვენებითაც მტკიცდება. აქედან გამომდინარე, დიდოური ენები ინოვაციით გამოირჩევიან — ფარინგალიზებული ფონემები აინის (ან მისი მჟღერი ჰ ვარიანტის) საკომპენსაციო რედუქციით ჩანან ჩამოყალიბებული [არდოტელი 1998, 104]. საანალიზო თანხმოდენები დიდოურ ენათა ერთი წყების კუთვნილებაა და მათი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში არსებობის მტკიცება საფუძველს მოკლებულია.

²²⁸ ანდოურ თქმაში ინტერვოკალური ყ' > ზ [იზნაიშვილი 1963, 20].

ზემოგანხილული ფონეტიკური პროცესების მიხედვით, საერთო-ხუნ-ძურ-ანდიურ-დიდოური კონსონანტური სისტემის თანდათანობითი ცვლი-ლებების ქრონოლოგიზაციის სურათი სქემატურად ასე გამოიხატება:²⁸⁹

ფონეტიკური პროცესების ქრონოლოგიური ტაბულა

	I საფეხური: არაინტენსიურ სპირანტთა გაფუფრება	II საფეხური: ხშულთა სპირანტიზაცია. სისინა და შიშინა სიბილანტთა მონაცვლეობა (ზუნძ., კამ., ახვ.)	III საფეხური: ინტენსიურ აბრუბტუთა და ხშულ-მსკდომთა დეზაბრუბტუიზაცია (resp. გაფუფინეფრება)	IV საფეხური: ინტენსივობის კორელაციის მოშლა	V საფეხური: ფარინგალიზაცია დილურ ენებში
*	1	2	3	4	5
ქა	ქა	→ ხა		→ ხ	→ ხ'
კა	კა	→ კა	→ კა	→ კა	→ კა
ც	ც	↘ ს(ჭშ) ²⁹⁰ ↘ (ჩ)	→ ს	→ ს	→ ს
ცა	ცა	→ სა	→ სა	→ ს	→ ს
წ	წ	→ წ	→ წ	→ წ	→ წ
წა	წა	→ წა	→ ცა	→ ც	→ ც
ჩ	ჩ	→ მ	→ მ	→ მ	→ მ
ჩა	ჩა	↘ შა ↘ (ცა)	→ შა	→ მ	→ მ
კ	კ	→ კ	→ კ	→ კ	→ კ
კა	კა	→ კა(ჭწ)	→ ჩა	→ ჩ	→ ჩ
ტ'	ტ'	→ ტ'	→ ტ'	→ ტ'	→ ტ'
ტ	ტ	→ ტ	→ ტ	→ ტ	→ ტ
წ	წ	→ წ	→ წ	→ წ	→ წ

²⁸⁹ სიმარტივისათვის მოგვყავს მხოლოდ ის თანხმუნები, რომელთაც ესა თუ ის ცვლილება (ძირითადად, სპორტანური) განიცადეს.
²⁹⁰ ფრჩხილებში მოთავსებული რეფლექსები ზუნძურ, კამალურ, კარატაულ და ახვახურ ენათა მონაცემებია.

	1	2	3	4	5
რ ¹	რ ¹	1 რ ¹	რ ¹	1 რ ¹	რ ¹
რ ²	რ ²	1 რ ²	რ ²	1 რ ²	რ ²
რ ³	რ ³	1 რ ³	რ ³	1 რ ³	რ ³
რ ⁴	რ ⁴	რ ⁴	რ ⁴	რ ⁴	1 რ ⁴
რ ⁵	რ ⁵	რ ⁵	1 რ ⁵	1 რ ⁵	1 რ ⁵
რ ⁶	რ ⁶	რ ⁶ (>3)	რ ⁶	რ ⁶	რ ⁶
რ ⁷	რ ⁷	რ ⁷	რ ⁷	რ ⁷	რ ⁷
რ ⁸	რ ⁸	რ ⁸ (>3)	რ ⁸	1 რ ⁸	რ ⁸
რ ⁹	რ ⁹	რ ⁹ (>3)	რ ⁹	რ ⁹	რ ⁹
რ ¹⁰	1 რ ¹⁰	რ ¹⁰	რ ¹⁰	1 რ ¹⁰	რ ¹⁰
რ ¹¹	რ ¹¹	რ ¹¹ (>3)	რ ¹¹	1 რ ¹¹	რ ¹¹
რ ¹²	რ ¹²	რ ¹²	რ ¹²	1 რ ¹²	რ ¹²
რ ¹³	1 რ ¹³	რ ¹³	რ ¹³	რ ¹³	1 რ ¹³
რ ¹⁴	რ ¹⁴	რ ¹⁴	რ ¹⁴	1 რ ¹⁴	რ ¹⁴
რ ¹⁵	რ ¹⁵	რ ¹⁵	რ ¹⁵	1 რ ¹⁵	რ ¹⁵

²⁹¹ ფარინგალიზაცია და არაინტენსიური კორელატი ტრადიციულად ერთი დიაკრიტიკული ნიშნით (') გამოიხატება.

მესამე ნაწილი

სახელისა და ზმნის ფონემატური სტრუქტურა

VIII თავი

სახელურ და ზმნურ ძირ-ფუძეთა ფონემატური სტრუქტურის რეკონსტრუქციისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებში

ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ძირეული ლექსიკის ფლექსია-დერივაციის ისტორიულ-შედარებითი ანალიზი ცხადყოფს, რომ სახელურ ძირ-ფუძეთა და ფორმანტთა ამოსავალი ტიპი მეტწილად განსხვავებული უნდა ყოფილიყო ამჟამინდელი ვითარებისაგან [ჩიქობავა 1974, 51]. მარტივი ძირეული მორფემა უნდა გართულებულიყო სათანადო სადეტერმინაციო ელემენტების დართვით,²⁹² ძირთა შერწყმა-ჩედუბლიკაციით, ცალკეულ - თანზმოვანთა შეჭრა-შეთავსებით, გრამატიკული კლასის ნიშანთა ძირთან შეხორცებით²⁹³ და ა. შ. [ლომთათიძე 1976, 248-250].

ამ თვალსაზრისით, დაახლოებით ანალოგიურ სურათს ვაწყდებით ინდოევროპულ ენებშიც [შეიე 1938, 191-199; ბლუმფილდი 1968, 228-269; გამყრელიძე, ივანოვი 1984, 215-219].

ისტორიულად ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძენაში სახელს, როგორც სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა სინამდვილიდან კარგად არის ცნობილი [ჩიქობავა 1942; როგავა 1956; აბდულაევი 1981, 38-57; ბურკულაძე 1983, 298-314...], უნდა ჰქონოდა ასეთი მორფოლოგიური სტრუქტურა: **გრამატიკული კლასის ექსპონენტი²⁹⁴ + სახელის ძირი + სადეტერმინაციო სუფიქსი (resp. ფუძის ფორმანტი) + დერივაციული და რე-**

²⁹² ერთი ენის მარტივ ძირს სხვა ენაში გვევალენტად რთული მონაცემი მოეპოვება, რაც ნიშნავს, რომ ეს უკანასკნელი მოგვიანებით არის გართულებული.

²⁹³ ფუძედ განიხილება სახელის ის მონაცემი, რომელსაც ჩამოშორებული აქვს კლასის (თანზმობები ხმოვნიურთ), როცხვისა და ბრუნვის ნიშნები [მდრ. გლდავა 1959, 50; ლომთაძე 2000, 44-45]. ფუძისაგან განსხვავებით, ძირი, რომელიც რეალიზებულია ფლექსია-დერივაციის ერთიან სისტემაში, ე. წ. ჩანართ ელემენტებს (resp. დეტერმინანტ-სუფიქსებს) არ შეიცავს. აქედან გამომდინარე, CVCSტრუქტურის ძირი, რომელშიც კლასნიშანი ელიმინირებულია, ფუძეს ეთანაბრება.

²⁹⁴ ფუძის წინამავალი კომპონენტის (კლას-ნიშნის) უმთავრესი ფუნქცია, თუ იგი ნამდვილად გამსჭვალავდა სუბსტანტივთა სტრუქტურას, ჩანს, სოციალური ღირებულების მიხედვით დაგუფებულ სახელთა კლასზე მითითება იყო, ხოლო დეტერმინანტიული სუფიქსი ფუძეთკმნადობის პარაცესში დეიქტური ნაწილაკის ფუნქციას ასრულებდა [ჩიქობავა 1942, 111]. ამჟამად კლას-ნიშანი მეტწილად სხვადასხვაგვარად არის მოდიფიცირებული — დაკარგულია ან შეხორცებულია ფუძეს ყოველგვარი ფუნქციური რეინტერპრეტაციის გარეშე. რაც შეეხება კლასის ექსპონენტის თანზმობებს ხმოვანს, მისი ფუნქციის დადგენა ჰერს, თუმცა სპეციალური ლიტერატურაში მის შესახებ საინტერესო მოსაზრებებს ვხვდებით [ჩიქობავა 1942, 169; ბურკულაძე 1983, 306-307; თოფურია 1987, 193 და სხვ.]. ხმოვნის თანზმოვნისათვის მიკუთვნება ფორმოზრივ სახესხვაობებს აჩენს, რაც ერთი ფუნქციის გამოსახატავად უცხოა. საფიქრებელია, იგი ანლაუტში თანზმოვანთა თავყრის სუბერაციისათვის ფონოლოგიურად იყოს შეპირობებული.

ლაციური მორფემები. ეს ფორმულის სახით ასე ჩაიწერება: $A_F + R + A_D + A_F$ (resp. A_D). სახელის ფუძის ფორმულა შეიძლება ასეც ჩაიწეროს: $A_F + St + A_F$ (resp. A_D). ამგვარი ძირითადი კანონიკური მოდელი შესაძლოა ყველა სახელისათვის არც იყო ობლიგატორული. იმ სიტყვაფორმებს, რომელთაც ძირი და ფუძე დიფერენცირებული არ აქვთ,²⁹⁵ მათი მორფოლოგიური სტრუქტურის ფორმულა სიმარტივით ხასიათდება: კლასის ექსპონენტი + ძირი (resp. ფუძე): $A_F + R$ (resp. St).

ცნობილია, რომ სიტყვაფორმას ანაწევრებენ ძირეულ (R) და აფიქსურ (A) მორფემებად, ხოლო აფიქსურ მორფემებს, თავის მხრივ, ყოფენ: ა) ფლექსიური (A_F) და ბ) დერივაციულ (A_D) მორფემებად²⁹⁶ [ბლუმფილდი 1968, 228-269...]. ამ დებულებიდან გამომდინარეობს ის, რომ ფუძეთა წარმოქმნა განეკუთვნოს სიტყვაწარმოებას, რაც დაზუსტებას საჭიროებს. ძირისაგან ფუძის წარმოქმნა ყოველთვის არ ნიშნავს ლექსიკური მნიშვნელობის ცვლას (Sic!), რაც მრავლობითი რიცხვის წარმოებაშიც ნათლად აისახება. ჩვენ სწორედ მრავლობითი რიცხვისა და ე. წ. ირიბ ბრუნვათა ჩვენების საფუძველზე აღვადგენთ ძირ-ფუძეთა არქეტიპებს საკვლევ ენებში, თუმცა იშვიათად სიტყვაწარმოებასაც მივმართავთ.

სპეციალურ ლიტერატურაში გამოყოფილია სახელის ფუძის ხუთი ძირითადი ტიპი [ცერცვაძე 1954, 22; მიქაილოვი 1964, 32-33]. ჩვენ კლასის ექსპონენტებს დამაკავშირებელი ხმოვნითურთ ფუძის სტრუქტურიდან გამოვრიცხავთ და, აქედან გამომდინარე, სამ ტიპს (დეტერმინანტიანი, უდეტერმინანტო, ოდენდეტერმინანტიანი) გამოვყოფთ, რომლებსაც განვიხილავთ ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით.

I. დეტერმინანტიანი ფუძეები:

1. „სიმამრი“ : ხუნდ. ჟა-ტა-ად, ანდ. იმა-ტა-ურ||-ორ, ბოთლ., ლოდ. იმა-ტა-ურ, ბავკ., ქამ., ტინდ. იმა-ტა-არ, კარ. იმა-ტა-ელ||-ერ, ახვ. იმა-ტა-ე. დიდოურ ენებში შესატყვისი არ ჩანს და ამ სახელის აღსანიშნავად აღწერითი ფორმა გამოიყენება (ხედიფუს ბაბიფუ ზედმიწ. „ქმრის მამა“). ნათესაობის ზემომოყვანილ ლექსემას ეტიმოლოგიურად ხუნდ. ბა-ტა-ინე („ნდომა“, „სიყვარული“) ზმნას უკავშირებენ [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 87]. ინიციალური ჭ მსლებელი ხმოვნითურთ კლასის მოქმედი ნიშანია (მდრ. ბა-ტა-ად „სიდდრი“), ტა ცალთანხმოვნია ძირია, ხოლო -ად დეტერმინანტ-სუფიქსს წარმოადგენს. საგულისხმოა, რომ ამ სახელში გამჭირვალედ მოჩანს ძირ-ფუძეთა ჩამოყალიბების პროცესი.

საყურადღებოა ანდიურ ენათა მონაცემები, რომლებშიც კლას-კატე-

²⁹⁵ იგულისხმება, რომ ამ რიგის სახელებს ფუძეთა დერივაცია იმთავითვე არ განუცლა, თუმცა რიგ შემთხვევაში ძირ-ფუძეთა ურთიერთთანხლებლა შეიძლება მეორეული მოვლნაც იყოს — ფუძის გამარტივების შედეგი [შანიტი 1980, 387; ჭობენაძე 1980, 118-193].

²⁹⁶ გრამატიკული და ლექსიკური დერივაციის გამოიყენებისათვის [იხ. ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები (გ. ახვლედიანის რედაქციით), თბ., 1972, 196].

გორიის პრეფიქსული ნიშანი გაუჩინარებულია, ხოლო საანალიზო სახელი კომპოზიტად არის ქცეული: იმა, ილა (შესაბამისად — „მამა“, „დედა“) პროკლიტიკად ერთვის ძირეულ მორფემას, რომელსაც ემატება -ად სუფიქსის ბადალი ელემენტები (-ერ, -ელ, -ურ||-ორ, -არ) და ძირს ფუძედ აყალიბებენ. შესაძლოა, ფუძის საწარმოებელი ფორმანტის თანხმონითი ელემენტის ფონეტიკურ ცვლილებათა გრადაცია ასე წარმოვიდგინოთ: დ > რ > ლ. ახვანურში თავჩენილი ოდენ -ე (< *-ერ) დეტერმინატივის ნაშთს უღრის და ზოგ ხმოვანზე დასრულებული სახელის ასახსნელად კარგ საბუთს წარმოადგენს.

საბოლოოდ სახელის ამოსავალ სახეობად რეკონსტრუირდება *ჟ (*ჟ-ი) -ა-ტა-ად, რომელშიც ტა- ძირეული მორფემაა, ხოლო ტაად — ფუძე.

2. „ქვალი“: ხუნძ. რა-ტა-ა, ანდ. რო-ტა-ი, ბოთლ. რა-ტა-ირ, რა-ტა-ილ (დიალ. ვარ.), ლოდ. რა-ტა-ი⁵ (< *რა-ტა-ინ), ჰამ. მა-ტა-ულ, რა-ტა-ილ (დიალ. ვარ.), ტინდ. რა-ტა-ი/ე, ბაგვ. რა-ტა, კარ. რა-ტა-ე, ახვ. რა-ტა-ი, საკ. დიდ. ლ'-უ-ზა, ჰინ. ლ'-ჟ-ჟემ, ხვარ. ლ'-ა-ზალ, ბეჟ. ლ'-ჟ-ჟ-ა, ლ'-ორ-ა (დიალ. ვარ.).

როგორც ცნობილია, ხუნძურ-ანდიურ ენებში ამ სიტყვის ანლაუტში -დაჩნდება კლასის გაქვავებული ექსპონენტი [დემილ 1971, 114; გუდავა 1979, 178], რომელიც დიდოურ ენებში გაუჩინარებულია. ზოგ ენაში ნაწილობრივ, ან მთლიანად შემონახულია დეტერმინატივი. დიდოურ ენათა აბსოლუტურ აუსლაუტში ა გვინდელი დანართი ჩანს, ხოლო ბეჟიტურში მისი წინამავალი ნახევარხმოვანი ჟ ინტერვოკალურ პოზიციაში, რს ნაწილობრივი რედუქციის შემდეგ, არის განვითარებული. საგულისხმოა, რომ ბაგვალურში ფუძის ფორმანტი მთლიანად დაკარგულია.

მაშასადამე, რეკონსტრუირებული ფუძე იქნება *ტ-ა-ტა-არ.²⁹⁷

რაც შეეხება ხუნძურსა და ზოგ ანდიურ (ანდ., ტინდ., კარ., ახვ.) ენას, სუფიქსის თანხმონითი ელემენტი მარცვალთლიაობის ტენდენციის საფუძველზე რედუცირებულია (შდრ. ხუნძ. რა-ტა-ად-ულ „ქელის“).

3. „ზღვა“: ხუნძ. რა-ლ'-ად, ანდ. რე-ლ'-ო, ლოდ., ტინდ., კარ., ახვ. რე-ლ'-ა, ჰამ. მე-ლ'-ა, ბოთლ. ბაგვ. რე-ჰა (< რე-ლ'-ა).²⁹⁸

ინიციალური რ მომდევნო ხმოვანითურთ კლასის გაქვავებულ ნიშნად მიიჩნევა, ხოლო -ად (>ა) — სადეტერმინაციო სუფიქსად (შდრ. არჩ. ათ, ად. -ულ...) [დემილ 1971, 190].

4. „გველი“: ბო-რო-ზ (< *ბო-ზ-ორ, *ბო-ქ-ორ), ანდ. ბე-რ-ჩა (< *ბე-ჩ-არ, *ბე-ქ-არ), ტინდ., ბაგვ. ბე-ქ-ა, ბოთლ., ლოდ. ბე-რ-ქ-ა (< *ბე-ქ-არ),

²⁹⁷ ს. სტაროსტინი აღადგენს ლაბიალიზებულ ფუძისეულ თანხმოვანს [1995, 49], რაც ნაკლებსარწმუნოა.

²⁹⁸ ყველა დიდოურ ენაში დასტურდება ხუნძურის ანალოგიური ფორმა (რალ'ად „id“), რაც მის ნასესხობაზე მიგვანიშნებს.

საკ. დიდ. ბი-ქ-ორ-ი, ჰინ. ბუ-ქ-ორ-ე, ხვარ. ბე-ქ-ალ, ბე-ქ-ოლ (დიალ. ვარ.), ბეე. ბე-ქ-ელ-ა, ბე-გ-ალ-ა (დიალ. ვარ.).

ხუნძურ-ანდიურ ენებში **რ** სონორის მეტათეზის დილოურ ენათა ჩვენება ცხადყოფს. ბV- გენეზისურად შესაძლოა კლასის ოდინდელ ნიშანს („გველი“ III კლასში ერთიანდება) დაუკავშირდეს [შდრ. დეშილ 1971, 151]. ამოსავალი ძირეული **ქ**, რომელიც ბეჭიტური ენის ჰუნზიბურ დიალექტში **გ**-დ ტრანსფორმირდება, ხუნძურში **ჯ** სპირანტში გადადის, ანდიურ ენათა ერთ წყებაში კი (ანდ., ჰამ., ბაგვ.) **ჩ** აფრიკატს გვაძლევს.

რაც შეეხება აუსლაუტის -V^რ, -V^ლ კომპონენტებს, ისინი ფუძის მარკერად გველინებიან. მასთან, არქეტიპად -v^ლ რეკონსტრუირდება [დეშილ 1971, 152; არდოტელი 1999, 82-86].

5. „წელიწადი“ : ხუნძ. ს-ონ, ანდ. რე-შ-ინ ბოთლ., ლოდ. რე-შ-ი, ტინდ. რე-შ-ენ, ბაგვ., კარ. რე-შ-ინ ახვ., რე-შ-ე.

რე-პრეფიქსია, -შ- ძირი, -ო (<*-ინ), -ენ — დეტერმინანტი-სუფიქსი [დეშილ 1971, 182].

6. „შეკრდი“ : ხუნძ. მე-ჰ-ედ, კარ. ნი-ხ-ე, ბოთლ., ლოდ., ტინდ. ნი-ხ-ი, ჰამ. ნი-ხ, ბაგვ. ნი-ჰ.

ეს ლექსემატ ანალოგიური ყალიბისაა: მე-, ნე- კლასის ოდინდელ ნიშანს ეთანაბრება, ხ (< ჰ) ძირეული მორფემაა, -ედ, -ო (<*-იდ) ფუძის საწარმოებელი ოდენობა ჩანს (შდრ. დარგ. მი-ჯ-ირ, არჩ. მუ-ხ-ორ „id“).

7. „მთა“, „ცხვირი“ : ხუნძ. მე-შ-ერ, ანდ. მა-ჰ-არ, ლოდ. მი-ჰ-არ, ჰამ. მჰა (< *მა-შ-არ-ი), ტინდ. მი-მ-არ (< *მი-შ-არ), ახვ. მი-შ-ა, საკ. დიდ. მ-შ-ალ-ი, ჰინ. მ-ალ-უ, ხვარ. მ-ან-ი/ე; ბეე. მ-ჰ⁵, მ-არ-ო (დიალ. ვარ.).

სპეციალურ ლიტერატურაში ბV- ოდინდელ პრეფიქსად მიიჩნევა, ხოლო ჰ, შ, ც თანხმონები — ძირეულ ელემენტებად [დეშილ 1971, 120]. მ. ხაიდაყოვი ძირეულ მორფემად ანლაუტურ მ-ს გამოყოფს [ხაიდაყოვი 1973, 39].

ჩვენი აზრით, ხუნძურ-ანდიურ ენათა ძირეული ელემენტი ჰ (ც, შ) რედუცირებული ჩანს როგორც დილოურ ენებში (ხუნძ. მეჰერ > საკ. დიდ. *მVჰარ > *მVჰალ > *მVჰალი > მჰალი, შდრ. ჰინ. მალუ „id“), ისე ნახურ ენებში (ჩაინ. მარ-ა < *მV-ჰ-არ-ა). დილოურ ენათა აუსლაუტ-ში ხმონითი ელემენტი გვიანდელი დანართი უნდა იყოს.

8. „სახელი“ : ხუნძ. წ-არ, ანდ., ბაგვ. წ-ერ, ბოთლ., ლოდ., კარ., ახვ. წ-ერ-ი, ჰამ. წ-ე (< ჰიჰ. წ-ერ-ი), საკ. დიდ. ც-ი (< *ც-ირ, შდრ. მრ. რ. ცირ-ა-ბი), ჰინ. ც-ე, ხვარ. ც-ო⁶, ც-ა⁶ (დიალ. ვარ.),²⁹⁹ ბეე. ც-არ-ო, ც-ო⁶ რ-უ (დიალ. ვარ.).

²⁹⁹ ე. ბოკარევი ძირითადად ინზოვარული დიალექტის ფორმას იყენებს [სკარბე 1967, 224; 1959, 149], თუმცა დამოწმებული აქვს საკ. ხვარ. ფორმაც ცან [ბოკარევი 1959, 232; შდრ. გულაბა 1979, 59].

ამგვარივე ფონოლოგიური სტრუქტურა მოეპოვება ზოგ სხვა სახელსაც („თავი“, „წვერი“, „აუღი“, „გრძელი“...).

ზემომოყვანილი მოდელის ზოგი სახელის ფუძეში ხელშესახებია პრეფიქსული ელემენტის (resp. ოდინდელი კლას-ნიშნის) გამარტივების (რედუქცია, მეტათეზისი და მისთ.) ტენდენცია,³⁰⁰ მაგ.:

ხუნძ. შა-ზო (< *ნა-ზო), ანდ., ბოთლ., ტინდ., კარ. ან-ზი (< *ნა-ზი), ახვ. ან-ჟი (< *ნა-ჟი), საკ. დიდ. ი-სი (< *ნი-სი), ხვარ. ენ-სა (< *ნე-სა), ბეჟ. ონ-ზ (< *ნო-ზ) „თოვლი“.

ხუნძ. ზ-არ, ანდ., ტინდ. ზა (< *ზ-არ), ახვ. ჟ-არი, საკ. დიდ. ბე-სი, შინ. ბე-ში, ხვარ. ბე-სა, ბეჟ. ბი-ზა „მუშტი“.³⁰¹

II. უდეტერმინანტო „ფუძეები“ (resp. ძირები):

1. „ძმა“, „და“ : ხუნძ., ქამ. ჟ(ა)ა-ცა,³⁰² ანდ. ჟ(ა)ო-ცო, ბოთლ., ლოდ., ტინდ., კარ., ახვ. ჟ(ა)ა-ცო, ბაგვ. ჟ(ა)ა-სა, საკ. დიდ. ე-სი-აჟ||-ჟ,³⁰³ შინ. ე-სს-ჟ (< *ე-სი-ჟ), ხვარ. ეს, ის (დიალ. ვარ.), ბეჟ. ი-ს („ძმა“), ი-სი („და“).

ანლაუტში რელიქტურად შემონახულია კლასის მოქმედი ექსპონენტი, რომელიც დიდოურ ენებში წესისამებრ იკარგვის და იწვევს ომონიმიას [ბოკარევი 1959, 227; გუდავა 1979, 122].³⁰⁴ უყურადღებოდ რჩება ძირეული თანხმოვნის (ც > ს > ხ) უკანამავალი ხმოვანი ი, რომელიც, ანდიურ-დიდოურ ენათა გარდა, დაჩნდება ზოგ სხვა დაღესტურ (დარგ., უდ., კრიწ...) ენაში.

ბუნებრივია, დაისმის კითხვა: ხმოვანი ძირისეულია თუ დეტერმინანტ-სუფიქსისეული, რომელიც ეტიმოლოგიურად უნდა რეკონსტრუირდეს? შემთხვევითი არ უნდა იყოს ის ფაქტი, რომ არნ. ჩიქობავა ამ ფუძის ანალიზისას ძირეულ ოდენობად -ცაი სეგმენტს გამოყოფს [ჩიქობავა 1979, 81].

მართლაც, ჩვენს ხელთ არსებული მასალის მიხედვით ცაი ბაზისური მორფემის შემადგენელ ელემენტებად დაშლა არ ხერხდება არც „ირიბ“ ბრუნვათა და არც მრავლობითი რიცხვის ფუძის ჩვენების მიხედვით, ვი-

³⁰⁰ ტ. გუდავა კლასიფიკატორის ორი სახის მოდელს გამოყოფს: ა) თანხმოვანი + ხმოვანი და ბ) ხმოვანი + თანხმოვანი [გუდავა 1959, 12].

³⁰¹ ეს მავალითი ნათელი დასტურია იმისა, თუ როგორ შეიძლება ძირთა ერთიანობის პირობებში ენათა ერთმა წყებამ პრეფიქსაცია მოიშალოს (ხუნძ.-ანდ.), ხოლო მეორე წყებამ (დიდ.) იგი დაიცვას.

³⁰² ფრჩხილებში ჩასმული მ სონანტის დართვით „და“ აღინიშნება.

³⁰³ „დას“ „ძმისაგან“ განასხვავებს ოდენ კლასის (მ) ნიშანი, რომელიც დიდ. ენებში, პრეფიქსულ კლას-ნიშანთა მოშლის საერთო ტენდენციის გამო, გაუჩინარებულია და, შესაბამისად, „და-ძმის“ ფორმობრივი გარჩევა (აგრეთვე „აჟი-ვილისა“ და „ქალიშვილისა“) შეუძლებელია. სემანტიკური გარჩევა ხდება ან კონტექსტით, ანდა აღიქვითური სახელის დართვით.

³⁰⁴ ტ. გუდავა ფუძედ ა-ცა-ი ოდენობას მიიჩნევს, ე.ი. ფუძიდან კლასის ნიშანს გამორიცხავს, მაგრამ მის თანხმობას ხმოვანს ფუძეში აერთიანებს [გუდავა 1979, 122]. თუ მკაცრად ვიშვებებით, ა არც ფუძის კუთვნილებაა და არც კლას-ნიშნისა.

ნაიდან არ გამოვლინდება ე. წ. ჩანართი თანხმოვნითი ელემენტები.³⁰⁵ ძ-ვერც დამაკავშირებელ ხმოვნად მივიჩნევთ, რადგან უამხმოვნოდ იბრუნვის სახელი და იწარმოება მრავლობითობა (მაგ., ხუნძ.: სახ. უცა, შდრ. ნათ. უცა-ასა-ულ, მრ.რ. უცა-ალ).

ხუნძურ ენაში საანალიზო ლექსემის აუსლაუტი გამარტივებული ჩანს: უცა < *უცაი. ეს შეპირობებული უნდა იყოს ამ ენის დახურული მარცლისაკენ მისწრაფებით.³⁰⁶ ანდიურ ენაში პალეოერგატიული ფუძის მარკერად დასტურდება კლასის ექსპონენტები [თოფურია 1995, 91], რომელთა წინამავალი უ ხმოვნის გავლენით ძირისეული ი უნდა იყოს რედუცირებული.

მაშასადამე, საერთო ამოსავალი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურში უნდა ყოფილიყო *უა-ცაი, რომელშიც უ კლასის ექსპონენტი, ა თანხმოვანთ-გამყარი ხმოვანია, ხოლო ცაი — ბაზისური მორფემა (შდრ. აფხ. ა-და-შა „id“).³⁰⁷

2. ანალოგიური ფუძე დასტურდება „ვაფიშვილის“ („ქალიშვილის“) აღმნიშვნელ სახელში: ხუნძ. უ(ა)ა-ს (< *უა-სა),³⁰⁸ ანდ. უ(ა)ო-შო, ბოთლ., ლოდ., ბაგვ., კარ., ახვ. უ(ა)ა-შა, ჭამ., ტინდ. უ(ა)ა-შა || უ(ა)ა-შა, საკ. დიდ., შინ. უ-ჟი, ხვარ. უ-ჟა, ბეჟ. ო-ჟო.

3. „მწყემსი“ : ხუნძ. უე-ხ (< *უე-ხუა), ჭამ., ტინდ., ბაგვ. იჰუა, კარ. ი-ხ უა, ახვ. ი-შუა, საკ. დიდ. ა-ხ'ო, ხვარ. ი-ჰო, ბეჟ. უე-ხა, უე-ჟა.³⁰⁹

ანდიურ-დიდოურ ენებში პრეფიქსაცია მოშლილია, შემოგვრჩენია ოდენ ხმოვნითი ელემენტი. ხუნძურში ბოლოკიდური ხმოვანი წინამავალი მარცლის მახვილის გავლენით რედუცირებულა, რასაც შეუქმნია ხელსაყრელი გარემოცვა უა დაკარგვისათვის (c+w კომპლექსი აუსლაუტში აკრძალულია: ხუნძ. ბაყ < *ბაყუ, შდრ. ბაყუა-ზე „გამხევება“ > „გაშრობა“).

³⁰⁵ ზოგი მკვლევარი ცდილობს CV სტრუქტურის ბაზისური მორფემის ხმოვანი ფუძის საწარმოებელ ელემენტად გამოაცხადოს [საიდოვა 1985, 11; ალექსევი 1988, 75-77], რაც გარკვეულ წინააღმდეგობას აწუღებს და დამატებით კვლევა-ძიებას მოითხოვს.

³⁰⁶ უცნაურობას ამჟღავნებენ ბაგვ. და ჭამ. ენები, რომლებშიც აგრეთვე ხმოვანდაკარგული ფორმები (უასა < *უასი, უაცა < *უაცი) გვხვდება [გულავე 1971, 84; დემილ 1971, 128].

³⁰⁷ ყურადღებას იქცევს აფხ. ფორმაჲ, რომელშიც ძირეულ მორფემად -შაჲ გამოყოფენ [ლომთათიძე 1976, 80; მელიქიშვილი 2000, 57]. ქ. ლომთათიძე აფხაზურ-აბაზურ ენების მასალაზე დაყრდნობით უშვებს CV სტრუქტურის ძირთა არსებობას [ლომთათიძე 1976, 250; შდრ. როგავა 1956, 116], თუმცა ზოგ მაგალითს, სახელდობრ, ა-შ-ცა („კეცხლი“) ლექსემაში -ცა ოდენობის ძირეულ მორფემად გამოყოფას დადესტრუქციური ენები არ უპერენ მხარს [გულავე 1979, 130-131; ბურჭულაძე 1986, 17-18; შდრ. ნიკოლაევი, სტაროსტინი 1994, 354-355].

³⁰⁸ ხუნძურში არქეტპი უაჲა წარმოჩნდება მიმართვის ფორმაში [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 29].

³⁰⁹ ჰუნზ. უე-ხა ხუნძურიდან ახალი ნასესხობაა, ხოლო ბეჟ. უე-ჟა შედარებით ძველი (ხ > ქ). საკუთრივ ბეიტურ ფორმას ეპოვებთ კომპოზიტში უადა-ლა-ჟო „მწყემსი“ (ზედმიწ. „ძროხის მწყემსი“).

დასტურდება ისეთი სახელებიც, რომელთა შედგენილობაში თავს იჩენს ფუძეს შეზორცებული კლას-კატეგორიის ექსპონენტები. მათი გამოყოფა რეკონსტრუქციის საფუძველზე ხდება:

1. ხუნძ. მ-ა-წა, ანდ., ბოთლ., ახვ. მ-ი-წა, კარ. მ-ა-წა-ი, საკ. დიდ. შინ. მ-ე-ც, ხვარ. მ-ი-ც „ენა“.

გამოთქმულია ვარაუდი, რომ თავკიდური მ-კლასის ნიშანია [ჩიქობავა 1974, 51], ხოლო ანდიური ენათა σ (< ა) — დამაკავშირებელი ხმოვანი [გუდავა 1979, 154]. გარდა ამისა, ხუნძურსა და დიდიურ ენებში ბოლოკიდური σ რედუცირებული ჩანს.

2. ხუნძ. რ-ა-კ (< *რ-ა-კჷა), ანდ. რ-ო-კჷო||რო-კ-ო, ბოთლ., ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ. რ-ა-კჷა, ჰამ. მ-ა-კჷა, ხვარ. ლ-ო-კჷა (< *რ-ო-კჷა), ბეჟ. მ-ა-კ-ო (< *რ-ა-კჷო) „გული“.

3. ხუნძ. ბ-ა-ყ (< *ბ-ა-ყჷ), საკ. დიდ., შინ., ხვარ. ბ-უ-ჟ (< *ბ-ე-ჟჷ), ბეჟ. ბ-ო-ჟ (< *ბ-ი-ჟჷ) „მზე“.

4. ანდ., ბოთლ., ლოდ., ტინდ., ახვ. რ-ი-ტა-ი, ჰამ. მ-ი-ტა, ბაგვ. რ-ი-ტა, საკ. დიდ. რ-ე-ლ', ხვარ. ლ-ი-ლ' (< *რ-ი-ლ') „ხორცი“.

ანდიურ ენებში σ ფონეტიკური დანართი ჩანს. არქეტიპად აღადგენენ ბაგვ. რ-ი-ტა- ფორმას [გუდავა 1979, 183].

5. ხუნძ. ნ-უ-წა-ა, ანდ., ბოთლ. შინ-წა-უ (< *წი-წა-ო), ლოდ. შინ-ცა-უ, ჰამ. შინ-წა, შინ-წაჷ (დიალ. ვარ.), ბაგვ. შუ-წა, საკ. დიდ., შინ. ცა-ც, ხვარ. ა-ნ-ც, ბეჟ. ა-ნ-ც, ა-ნ-ც-უ (დიალ. ვარ.)³¹⁰ „ჰარი“.

იჩვენება, რომ ისტორიულად ძირეულ თანხმოვან წა-ს მოსდევდა უ, რომელიც, ცხადია, ცვლიდა ინლაუტისა და აუსლაუტის ხმოვნებს. ხუნძურში პრეფიქსული ნ-უ- (< *წი-) ჟ-ს გავლენით: ნუწა (< *წიწაჷ) [შდრ. ალექსეევი, 1988, 124]. ანდიურ ენათა შ ფონეტიკური შემართვის ფონეტიკის შედგენილება, რაც უნდა მომხდარიყო თავკიდური წა-ს მეტათეზისის შემდეგ. დიდ. ენებში შ-ს ადგილას მაგარი შემართვა გვაქვს, ხოლო ნ აქაც მეტათეზირებულია: ა-ნ-ც < *წა-ც.

ანალოგიური სტრუქტურა მოეპოვება ზოგ სხვა სახელსაც, რომელთა მასალობრივი ერთიანობა ექვს არ იწვევს.

ძირ-ფუძეთა სტრუქტურის კვლევისას ხანდახან ყურადღებას იპყრობს მათი სინკრეტიზმი, რაც ფორმობრივი თანხვედრით მქლავდება და ერთგვარად ძნელებს მათ ცალ-ცალკე განხილვას. ჩვენული ინტერპრეტაციით, ძირეული მორფემა მისი დერივატისაგან (reps. ფუძისაგან) მარტოოდენ ფუძის მარკერის უქონლობით განსხვავდება. პრეფიქსული გრამატიკული ელემენტი - კლასის ნიშანი მომდევნო ხმოვნითურთ მხედველობაში არ მიიღება. იმ შემთხვევაში, როცა ფუძის საწარმოებელი აფიქსი და კლასის რელიქტური ექსპონენტი არ დასტურდება, ფუძე ძირს ემთხვევა და ქმნის ძირ-ფუძეთა სავსებით კანონზომიერ ომონიმიას. ამ ენობ-

³¹⁰ დაწვრილებით იხ. ბურკულაძე 1986, 38.

რივი რეალობიდან თავის დაღწევის ერთადერთ საშუალებად ითვლება დეტერმინანტი-სუფიქსი (reps. ფუძის მავრცობი), რომელიც კარგად არის ცნობილი ინდოევროპულ ლინგვისტიკაში [მეიე 1938, 191-199; ბენვენისტი 1955].

სიტყვის ასეთი ორი კარდინალური მონაცემის ანალიზი, როგორცაა „ძირი“ და „ფუძე“, უნდა ხდებოდეს დიფერენცირებულად. ფუძე ძირს ემთხვევა ან მაშინ, როცა იგი ფონეტიკურად მოდიფიცირებულია, ანდა მაშინ, როცა ძირი ისტორიულად საერთოდ არ გავრცობილა. მეორე შემთხვევაში ფუძის არსებობაზე ლაპარაკი პირობითია, ვინაიდან ბაზისურ მორფემებში მათ შორის ტოლობის ნიშანი დაისმის.

არავინ დაობს იმაზე, რომ ფუძეს ძირი უდევს ამოსავლად და ფუძე ძირს (გამარტივებულს თუ სრულს) მთლიანად მოიცავს. აქედან გამომდინარე, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა სახელის მონაცემების გათვალისწინებით შევეცდებით ძირთა ამოსავალი სტრუქტურების პოსტულირებას.

უნდა დავუშვათ a priori, რომ ენაში ძირთაქმნადობის პირველ საფეხურზე სახელს არ უნდა ჰქონოდა ერთი რომელიმე არქეტიპი. ფონემის არქეტიპისაგან განსხვავებით, რომელიც თავდაპირველად მხოლოდ და მხოლოდ ერთ ამოსავალ ოდენობას გულისხმობს, ძირთა სტრუქტურული მოდელი რამდენიმე უნდა ყოფილიყო. ბუნებრივია, ენა ესწრაფვის მრავალფეროვნებას და, ამისდა კვალად, აყალიბებს ძირეულ მორფემებს. ისტორიულად ოდენკონსონანტური სტრუქტურული ტიპის არსებობის დაშვებაც ეკვის საფუძველს გვაძლევს, ვინაიდან ენაში არსებულ ფონემათა ჯამს დიდად სჭარბობს აღსანიშნ საგანთა და მოვლენათა რაოდენობა. მხოლოდ ცალთანხმოვნიან ძირთა ჩამოყალიბება აუცილებელი გარდუვალობით გამოიწვევდა მათ უსასრულო ომონიმიას, რაც ენას არ მისცემდა ბუნებრივად განვითარების შესაძლებლობას. ომონიმიის სრულად დაძლევა ვერც აფიქსური დერივაციით გახდებოდა შესაძლებელი მიუხედავად იმისა, რომ ომონიმიის სუბერაცია ნაწილობრივ ამ გზითაც ხდება.³¹¹

ა. სახელის ძირის მონოკონსონანტური მოდელი, რომელიც დიდ გასაკანს განსაკუთრებით ზმნათა სტრუქტურაში პოვებს, სახელში რთულ, მაგრამ მწყობრ კანონზომიერებას ავლენს.³¹² ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში ძირეული მორფემის ერთ-ერთი ძირითადი კანონიკური მოდე-

³¹¹ ავილოთ, ერთი მხრივ, ხუნძ. მოწა („მთვარე“), მეორე მხრივ, ნაწა („ტილი“), რომლებიც, ცხადია, ერთმანეთს გენეზისურად არ უკავშირდება. თუ ამ სახელებს ისტორიულ კრილში განვიხილავთ, მაშინ შო-, ნა- ოდენობები პრეფიქსულ ელემენტებად უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო წა- ძირთა ომონიმიის ნიმუშად. სინამდვილეში მთვარის გამოხატველ ძირში ანდ.-დიდ. ენათა მონაცემები (მაგ., აბვ. ბოწო < *ბოწოა...) ჭი სონანტს აღგადგენინებს. გარდა ამისა, ზოგან წას წინ უძღვის რ, რომლის გენეზისი გარკვევას საჭიროებს [იხ. გუდავა 1979, 154]. საბოლოოდ ძირეულ მორფემად *(რ)წუ რეკონსტრუირდება.

³¹² ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ვითარებაც [იხ. ჩიქობავა 1942; როგავა 1956; ხაიდაყოვი 1961, 183-192; გამყრელიძე, შაჰვარიაიანი 1965; ქრელაშვილი 1975; აბდულაევი 1981, 38-57; ბურჭულაძე 1983, 298-341; მელიქიშვილი 1999, 54-67].

ლი ც სტრუქტურისა უნდა ყოფილიყო, მაგ.:

1. „ენა“ : ხუნძ. მ-ა-წა, ანდ., ბოთლ., ახვ. მ-ი-წა-ი, ლოდ. მ-ი-ცა-ი, ჰამ., ბაგვ. მ-ი-წა, კარ. მ-ა-წა-ი, საკ. დიდ., ჰინ. მ-ე-ც, ხვარ., ბეჟ. მ-ი-ც.³¹³

სტრუქტურა: მ-V- (< *ბ-V-) — კლასის ექსპონენტი, წა — ძირეული მორფემა, რომელიც კანონზომიერად დიდ. და ზოგ ანდ. (ლოდ. ტინდ.) ენებში ფშვინვიერ სახეობას გვაძლევს (წა > ცა > ც).

ანდიურ ენათა ერთ წყებაში აუსლაუტური o შეიძლება გვიანდელი დანართი იყოს, ან დეტერმინანტის ნაშთი (შდრ. საკ. დიდ. მეც-რ-ე-ბი „ენები“). უფრო კი პირველია საგულევებელი [შდრ. ტრუბეცკოი 1987, 281].

2. „ერთი“ : ხუნძ. ცო, სო, შო (დიალ. ვარ.), ანდ. ც-ე-ბ, ს-ე-ბ-ი (დიალ. ვარ.), ბოთლ., ლოდ., ტინდ., ბაგვ., კარ. ც-ე-ბ, ჰამ. ს-ე-ბ, ახვ. ჩ-ე-ბ-ე, საკ. დიდ. სი-ს, ჰინ. ჰე-ს, ხვარ. ჰა-ს, ჰო-ს (დიალ. ვარ.), ბეჟ. ჰონ-ს, ჰეგ-ს (დიალ. ვარ.).

ანდ. (სებ-ი) და ახვ. (ჩებ-ე) ფორმათა ფინალური ხმოვნები გვიანდელი დანართებია [გულავეა 1980, 202; შდრ. ნიკოლაევი, სტაროსტინი 1994, 323-324].

ანდიურ ენებში თავჩენილი კლასის ექსპონენტი აშკარად ინოვაციაა. ამას ადასტურებს ხუნძ. ცა-დაჰ („ერთად“) ფორმის შესატყვისად სანდუ („id.“) ფორმის არსებობა, რომელშიც ს ძირია, ან- კი — დეტერმინანტივი. ამის მიხედვით, ხუნძ. ცადაჰ < *ცანდაჰ [გულავეა 1980, 202] ფუძეში რომ ნ იყო, ამას დიდოურ ენათა მონაცემების ჩვენეული ინტერპრეტაცია ცხადყოფს. კერძოდ, ყველა დიდოურ ენაში „ერთის“ გამომხატველი ფუძე გაორმაგებული ჩანს, რაც საკ. დიდოურში ახლაც რეალურად დასტურდება: სი-ს < *სი-სი.³¹⁴ ნს რეკონსტრუქციისათვის საყურადღებოა ბეჟიტურის ჩვენება, რომელშიც ანლაუტის სს რედუქციისა და ფშვინვიერი შემართვის განვითარების შემდეგ, ნ დაუსტებულა და წინამავალი ხმოვნის ნაზალიზაცია გამოუწვევია [შდრ. გულავეა 1980, 203]. ეს რომ ასეა, ფუძისეული ხმოვნის შესატყვისობაც (საკ. დიდ. o : ჰინ. e . ხვარ. ა/ო : ბეჟ. ო/ა) ნათელყოფს. ამ რიგის შესატყვისობას კი ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძეენაში ამოსავლად *ა მოეპოვება [ლომთაძე 1994, 251]. ა-ს პირველადობას უჭერენ მხარს დანარჩენი დაღესტნური ენებიც [დუშინი 1971, 231].

3. „თხა“ : ხუნძ. წა-ე (< *წა-ან, შდრ. მრ. რ. წა-ან-ი), ანდ. წა-ი-და (< *წა-ინ-ალ'ა), ბოთლ. წა-ინ-ალ'ჟ, ლოდ. ცა-ინ-ალ'ჟ, ჰამ. წა-ინ-ალ', ტინდ. ცა-ენ-ალ', ბაგვ. წა-ენ-ელ'ა, კარ. წა-ენ-ალ'ო, ახვ. წა-ონ-ოლ'ი, დიდ.

³¹³ საფიქრებელია, რომ თავიკიდური მ იყოს ბს (III კლ.) ბგერინაცვალი, რადგან „ენა“ ერთიანდება ამ კლასში: ხვარ. ბ- > მ- (შდრ. უზბ. ბ-ჟა, ლაქ. მ-აზ „id.“) [ჩიქობავა 1974, 51].

³¹⁴ სახელის ძირთა რედუბლიკაცია მათი ერთი საერთო მახვილის ქვეშ მოხვედრას და უმახვილოდ დარჩენილი კომპონენტის ხმოვნის დაკარგვას იწვევს, რაც ნიშანდობლივია სხვა იბერიულ-კავკასიური ენებისთვისაც [ლომთაძე 1976, 249].

ც-ან-ილუ („წალი“), ჰინ., ხვარ., ბეჟ. ც-ან.

სპეციალურ ლიტერატურაში [ცერცვაძე 1958, 370] წაან-სამართ-
ლიანად არის ფუძელ მიჩნეული, ძირეულ მორფემად კი ოდენ წა (> ც > ც)
გამოიყოფა [გულაევა 1979, 158].

4. „წყალი“ : ხუნდ. ლ'ა-იმ < ლ'ა-ინ³¹⁵ ანდ., ტინდ. ლ'ა-ენ, ბოთლ.
ლ'ა-ენ(ი), ლოდ., კარ., ახვ. ლ'ა-ენ-ი, ჰამ. ლ'ა-ინ, ბაგვ. ლ'ა-ენ, საკ. დიდ.
ლ'ი, ჰინ. ლ'ჟ, ხვარ. ლ'ან, ბეჟ. ლ'ან-გ³¹⁶.

5. „მარილი“ : ხუნდ. წა-ამ (< წა-ან), ანდ. წა-ონ, ლოდ. ცა^{ან}მი,
ბაგვ., კარ., ახვ. წა-ან-ი, ჰამ. წა-ან, საკ. დიდ. ც-ი-მო, ჰინ. ჩ-ი-მო, ხვარ.
ცი^{ან}-მო, ბეჟ. ც-ან.

ძირეული თანხმოვანი წა კანონზომიერ ტრანსფორმაციას განიცდის:
წა > ცა > ც > ჩ. ჰინუბურში პროცესი შორს მიდის: ც > ჩ [იმნაიშვი-
ლი 1963, 39]. დეტერმინანტის ხმოვნითი ელემენტი ხუნძურ-ანდიურ ენებ-
ში კანონზომიერ შესატყვისობით არის წარმოდგენილი, თუმცა დიდოურ
ენებში, პოზიციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად, რამდენიმე
სახესხვაობით დასტურდება. ხვარშიულსა და ბეჟიტურში დეტერმინანტის
წ, ზოგი ანდიური ენის (ბოთლ., ლოდ., ტინდ...) ანალოგიურად, მანაზა-
ლიზებული ელემენტის სახითდა შემოგვრჩენია. ბოლომდე ნათელი არ
არის დიდოურ ენათა ერთ წყებაში (საკ. დიდ., ჰინ., ხვარ.) ფინალური
ხმოვნის ისტორიული ფუნქცია.

ანალოგიური სტრუქტურის ძირი მოეპოვება ზოგ ზემოდასახელებ-
ულ სახელს („ძვალი“, „ზღვა“, „წელიწადი“, „მთა“...).

ბ. სახელის ძირის ერთ-ერთი კანონიკური მოდელი, ზოგადად, იბე-
რიულ-კავკასიურ ენებში, კერძოდ, ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძენაში
უნდა ყოფილიყო CS სტრუქტურისა. ამ ტიპის ძირეულ მორფემაში სო-
ნანტი (S) ძირ-ფუძეთა ჩამოყალიბებისას მოკლებული უნდა ყოფილიყო
მთავარ გრამატიკულ ფუნქციას, მაგრამ, ჩვენი ვარაუდით, მას ფონოლო-
გიური ღირებულება მაინც უნდა ჰქონოდა. ფუნქციურად, ძირის აგებუ-
ლების თვალსაზრისით, ე. წ. ლაბიალიზებული კომპლექსი C+W (reps. CS)
მოიაზრება ჰომოგენურ ერთეულად [გამყრელიძე, მაჭავარიანი 1966, 306],
რომელიც, ზოგი მკვლევრის აზრით, ცალ თანხმოვანს უტოლდება [ცერ-
ცვაძე 1972, 217].

ძირთა CS სტრუქტურულ ტიპში, რომელიც პროდუქტიულობით
გამოირჩევა, მოექცევა მარტივი აგებულების ის სახელები, რომლებიც
ფორმობრივად ძირითადად ემთხვევა CS მოდელს, თუმცა ზოგი მათგანი
ძირთაქმნადობის პროცესში გავრცობილია სადეტერმინაციო აფიქსებით,
ანდა კომპოზიციის, კერძოდ, ფუძის ნაწილობრივი ან სრული რედუპლი-
კაციის კანონებს არის დაქვემდებარებული. CS სტრუქტურულ ტიპს უნ-

³¹⁵ შდრ. გულაევა 1979, 93.

³¹⁶ შდრ. სტაროსტინი 1995, 44.

და განეკუთვნოს შემდეგი სახელები:

1. „გული“ : ხუნდ. რ-ა-კ (< *რ-ა-კჷ-ა), ანდ. რ-ო-კჷ-ო||რ-ო-კ-ო, ბოთლ., ღოდ., ტინდ., ბაგვ., კარ., ახვ. რ-ა-კჷ-ა, ჭამ. მა-კჷ-ა (< *რ-ა-კჷ-ა), საკ. დიდ. რ-ო-კჷ (< *რ-ო-კჷ-ი), შინ. რ-ო-კჷ-ე, ზვარ. ლ-ო-კჷ-ა (< *რ-ო-კჷ-ა), ბეჟ. მა-კ-ო (< *რ-ა-კ-ო).

ბ. უსლარიდან მოკიდებული „გულის“ გამომხატველი ლექსემა ბევრჯერ ქცეულა განხილვის საგნად, როგორც იბერიულ-კავკასიურ ენათა ერთიანობის მაუწყებელი ოდენობა [ჩიქობავა 1942, 41; 1974, 49-51; გულავე 1956, 229; 1979, 75...].

ამ სიტყვის ძირეული მორფემა, როგორც ჩანს, თავდაპირველად CS სტრუქტურისა იყო, რომლის მეორე კომპონენტი სხვადასხვაგვარ ფონეტიკურ ტრანსფორმაციას განიცდიდა [გულავე 1956, 216; არდოტელი 1997, 48-49]. არქეტიპად აღდგება *რ-ა-კჷ-არ ფორმა [გულავე 1956, 229].

2. „ორი“ : ხუნდ. კ-ი-გო, ანდ. ჭ-ე-გუ, ბოთლ., ღოდ. კ-ე-და, ჭამ. ე-ჰ-ი-და, ტინდ. ჯ-ე-მა, ბაგვ. კ-ე-რა, კარ. კ-ე-და, ახვ. კ-ე-და-ბე, საკ. დიდ. ყ'-ა-ნო||ყ'-ე-ნო, შინ. ყ-ო-ნო, ზვარ. ყ'-ჷ-ე-ნე, ბეჟ. ყ-ო-ნა.

დიდოურ ენათა სინამდვილეში სპორადულად თავჩენილი უ (ინხ. ყ'უნე, საკ. დიდ. ყ'უ- < *ყ'უ- : ყ'უილ'ულა ეტიმ. „ხერთვისი“, ყ'უილ'უ „ორტოტა ფიწალი“ და მისთ.) მიგვანიშნებს, რომ ძირეულ თანხმოვანს უ სონანტი ერთვოდა და მასთან ერთად ძირეულ მორფემას ქმნიდა.

ჩვენი შეხედულებით, „ორის“ გამომხატველ ძირეულ ოდენობად ხუნდურ-ანდიურ-დიდოურ ენათა ქრონოლოგიის დონეზე *კჷ აღდგება [გულავე 1980, 204]. საგულისხმოა, რომ ამ რიცხვითი სახელის ფუძეს პარალელები სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენებში ეძებნება [ჯავახიშვილი 1937, 400; ლომთათიძე 1976, 246; გულავე 1980, 204; შდრ. სტაროსტინი 1995, 42].

3. „ვარსკვლავი“ : ხუნდ. წჷ-ა, ანდ. წა (< *წჷ-ა), ბოთლ. წა-ადი (< *წჷ-არ-ი), ღოდ. ცა-ა-დი (< *ცაჷ-არ-ი), ჭამ. წა-ა (< *წჷ-არ-ა), ტინდ. ცა-არ-ა (< *წჷ-არ-ა), ბაგვ. წჷ-არ-ა, კარ. წჷ-ა-დ (< *წჷ-არ-ი), ახვ. წა-არ-ი (< *წჷ-არ-ი), საკ. დიდ., შინ. ცა (< *ცაჷ-ად), ზვარ. ცა⁵ (< *ცაჷ-ან), ბეჟ. ცა⁵ (< *ცაჷ-ან).

არქეტიპი შემოუნახავს ბაგვ. ენას წაჷარ-ას სახით. ყურადღებას იპყრობს ზვარ. და ბეჟ. ენებში დადასტურებული ა⁵ ხმოვანი, რომელიც ნ-ს აღგვადგენინებს, რაც მეორეული ჩანს. ისტორიულად რ ვიბრანტის წინამორბედი დ-ს არსებობას დეტერმინატივის თანხმოვნით ელემენტად ცხადს ხდის დიდოური ენის ჩვენება: ცა-დ-არ-ა-ბ-ი (შდრ. ხუნდ.: ნათ. წაჷ-ად-ულ „id.“) „ვარსკვლავები“.

4. „ხარი“ : ხუნდ. ოც (< *ნი-ცჷ-ა), ანდ. უნ-სო (< *ნი-სჷ-ა),

ბოთლ., ლოდ., კარ. უნ-სა (<*ზ-ის-სა), ჭამ., ტინდ., ბაგვ. მუ-სა³¹⁷ (<*შ-ის-სა), ახვ. უნ-ჩა (<*უნ-ჩა), საკ. დიდ. ის, ოს (<*ის-სა, შდრ. მრ. რ. ის-სა|ის-სა-ბი), ჰინ. უ-შ (<*ი-შ), ხვარ. ენ-ს (<*ენ-ს), ინ-ს (<*ინ-ს) (დიალ. ვარ.), ბეჟ. ონ-ს (<*ენ-სა-ს).

5. „კაცო“, „ქმარი“ : ანდ. ჰე-კა, ბოთლ., ლოდ., ჭამ., ტინდ., ბაგვ., კარ. ჰე-კუა, ახვ. ე-კუა, ი-კუა, ი-კო (დიალ. ვარ.), საკ. დიდ. ე-ე-კ-უ||< ე-ე-კ-უი, ჰინ. რ-ე-კ-უე, ხვარ. ე-ი-კ-უა, ე-ი-კ-უო, შ-ი-კ-ო (დიალ. ვარ.), ბეჟ. ს-უ-კ-ო.

ძირეულ მორფემად რეკონსტრუირდება კჷ. მართალია, ბოლოკიდური ხმოვანი კანონზომიერ ცვლილებას განიცდის (ს.-ანდ. *ა : ს.-დიდ. *ა), მაგრამ იგი, საფიქრებელია, ფუძეებიდან მომდინარე ფუძის ფორმანტისეულ ხმოვნით ელემენტს წარმოადგენდეს. ანლაუტის თანხმომონის საკითხი გაურკვეველია [გულავე 1979, 76].

ანალოგიური ლაბიალიზებული კომპლექსის შემცველი ფუძეები მრავლად დასტურდება საკვლევ ენებში, რომელთაგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია : „მზე“, „სანთელი“,³¹⁸ „თავი“, „წისკვილი“ და მრ. სხვ.

გ. გარდა ზემოთქმულისა, საკვლევი ენების სახელთა ძირეული მორფემის კანონიკური ტიპი CSC ფორმულით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული, რომელშიც კონსონანტით აღნიშნული სიმბოლოს (C) ადგილას სონანტიც უნდა გვექონოდა. მაშასადამე, იგი განისაზღვრებოდა CVS, SVC, SVS მოდელური სახესხვაობებით. მასთან, CVC მოდელური ტიპის წინა და ბოლო კონსონანტები შეიძლება წარმოადგენილი ყოფილიყო უ ლაბიალური ელემენტით. საილუსტრაციო მაგალითები:

1. „მფავე“ : ხუნდ. წუჟა-აბ (წუჟა-უ „მეაუნა“), ანდ., ბოთლ. წოჟა-უ, ლოდ. ცოჟა-უ, ჭამ.: ბაგვ. წოჟა-უბ, ტინდ. ცოჟა-უბ, კარ. წოჟა-ობ, ახვ. ჭოჟა-უდაბე, საკ. დიდ. ცეჟ-ი-მუ, ჰინ. ცეჟ-ყ-უ (<*ცეჟ-ი-მუ), ხვარ. ცაჟჷ (<*ცაჟ-უ <*ცაჟ-ი-მუ).

ხუნძურ-ანდიურ ენებში კ ხან ინტენსიური სახით არის წარმოდგენილი, ხან — არაინტენსიური სახით, რაც მის ნაირგვარ ფიქსაციასთან ჩანს დაკავშირებული. გარდა ამისა, ხვარშიულ ენაში ყ > ჳ გაორმაგებით უნდა იყოს შეპირობებული [შდრ. გულავე 1979, 160].³¹⁹

2. „არწივი“ : ხუნდ. წუჟმ < წუჟნ (დიალ. ვარ.), ანდ. წუჟნ, ბოთლ., ლოდ., ბაგვ., კარ. წუჟნ-ი, ჭამ. წაჷმ, ტინდ. ცუჷ-მუ, ახვ. წაჷ, საკ. დიდ.

³¹⁷ ტ. გულავე ტინდ. მუნ-სა („ხარი“) ფორმის საფუძველზე ბუს-ან არქეტოპს აღადგენს [გულავე 1956, 233, შდრ. მისივე 1979, 112], რაც სინამდვილეს არ უნდა შეეფერებოდეს, ვინაიდან სპექ. ლიტერატურასა და ჩვენს ხელთ არსებულ მასალაში უ ნაზალური ხმოვნის შემცველი ფორმა არ შეინიშნება. ხმოვნის ნაზალური ელემენტი პრეფიქსის კუთვნილება უნდა ყოფილიყო, რომლის დაკავშირება მ (< ბ) სონორთან სავსებით შესაძლებელია.

³¹⁸ თუ იგი ნასესხები არ არის ქართულიდან კჷარი (შდრ. ბოთლ. ქუანი „id“).

³¹⁹ ჰინუხურში ჳ-ს შემცველი ფორმა არ დასტურდება [შდრ. გულავე 1979, 160].

ცემ, ცე (დიალ. ვარ.), ჰინ. ცომ, ხვარ. ცე³⁰, ბეფ. ცუ³¹ჰა.

ხუნძ. ენა აუსლაუტში ხან ნს გვიჩვენებს, ხანაც — მს. ეს ტაპონიმებშიც დაჩნდება: წუნ-ტა (ზედმიწ. „არწივზე“), წუშა-და (ზედმიწ. „არწივზე ზევით“).³²⁰ ალტერნირებული ვარიანტიებიდან საერთო ამოსავალია *წუნ [არდოტელი 2002³¹, 171].

3. „ქაღლი“ : ხუნძ. ჰჷე, ჰომ, ჰე (დიალ. ვარ.), ანდ. ხომ, ხტომ, ხემ (დიალ. ვარ.), ბოთლ., ლოდ., ჰამ., ტინდ., კარ., ახვ. ხჷე, საკ. დიდ. ლ'ჷამ, ლ'ჷე (დიალ. ვარ.), ჰინ., ხვარ. ლ'ჷე, ბეფ. უო (< *ლჷო).

ხუნძურანდიურ ენებში რეკონსტრუირდება *ხჷამ³²¹ [გუდავა 1979, 103], რომლის ა ხმოვანი ანდიურში კანონზომიერად იცვლება: ა > ო [ცერცვაძე 1958, 251].³²²

რაც შეეხება საკ. დიდოური ენის მონაცემებს, (ლ'ჷამ, ლ'ჷე) ფონეტიკურ ცვლილებათა ჩაკეი ასე წარმოიდგინება: *ლ'ჷამ > ლ'ჷა > ლ'ჷე. ამეჟმად სამივე ფორმა რეალურად დასტურდება ა > ე პროცესი გამოწვეული ჩანს ლ'ჷ ფარინგალიზებული ბუნებით [ინჰაიშვილი 1963, 30].³²³

ზემოგანხილულ სახელთა მსგავს სტრუქტურულ მოდელებს შეიცავენ: „რწყილი“, „ტილი“, „კალოზა“, „შელა“ და სხვ. მისთ.

ზოგ შემთხვევაში ძირის კუთვნილებად გამოცხადებული ესა თუ ის ფონემა ისტორიულად საესებით შესაძლებელია ფუძის კუთვნილება ყოფილიყო, თუმცა დროთა განმავლობაში მტკიცედ შეხორცება ძირს და მისი ცალკე გამოყოფა შედარებითი რეკონსტრუქციის მეთოდის გამოყენებითაც კი ჰირს, მაგ.: ხუნძ. ლ'აბ-გო, ანდ. ლ'ობ-გუ, საკ. დიდ. ლ'ონ-ნო „სამი“.

როგორც ცნობილია, -გო, -გუ, -ნო ნაწილაკებს წარმოადგენენ, ხოლო ხუნძ. ლ'აბ- და მისი ბადალი ოდენობანი კანონზომიერად შეესატყვივებიან ერთმანეთს: დიდოური ენათა სახელობითში ბ რედუცირებულია, თუმცა ირიბ ბრუნვათა ფუძეში დაჩნდება რ, რომელიც მის დეტერმინანტისეულობას გავაარაულებინებს. მაშასადამე, დიდოური ენებისათვის ფუძედ რეკონსტრუირდება *ლ'-არ- [შდრ. გუდავა 1980, 205].

ხუნძ. წჷე < *წჷან (შდრ. ახვ. წჷონ-ოლი „id.“), ჰამ. წჷონ-ალ', ტინდ. ცენ-ალ', ჰინ., ხვარ., ბეფ. ცან³²⁴ „თხა“.

³²⁰ ორივე დალესტნის შთიანი რაიონის სახელია.

³²¹ საერთო-დალესტნურ ქრონოლოგიურ დონეზე აღადგენენ ხუარ|ხუარ' ფუძეს [თალიბოვი 1988, 154; შდრ. დეშვილ 1971, 159].

³²² შდრ. დეშვილ 1971, 159; თალიბოვი 1988, 155.

³²³ შდრ. გუდავა 1979, 103.

³²⁴ საკ. დიდ. ჩანჷამა || ჩანანა („თხა“) ფორმას ტ. გუდავა ერთგვარი დაეკვეებით ხუნძ. ჩან („ნადირი“) ლექსემას უკავშირებს [1979, 158]. საკ. დიდ. ში მართლაც დასტურდება ჩან ზემომოყვანილი სემანტიკით, თუმცა ჩანჷამა რომ ცან- ფუძის შემცველ სახელს უკავშირდება გენეზისურად, ეს სიტყვაწარმოებაში დაჩნდება, კერძოდ, ცან-ი-ლუ („წალი“) წარმოადგენს -ლუ მაადიექტივებელი სუფიქსით ნაწარმოებ ფორმას. ე. ლომ-თაძე ც-ს შემცველ ფორმას ასახელებს [ლომაძე 1984, 312].

საანალიზო ფუძეში სხვა ენების მონაცემებთან შედარებისას ნ აუცილებელი გარდუვალობით აღდგება (შდრ. ხუნდ. მრ. რ. წან-ი < *წან-ილ) (ეცრცაძე 1958, 254; გულაია 1979, 157], მაგრამ მისი მიჩნევა ძირის ოდინდელ კუთვნილებად ექვს ბადებს, ვინაიდან იგი ზოგ ენაში საერთოდ არ შეიმჩნევა, ხოლო ზოგ ენაში (ხინ., უდ.) ლ სონორით არის წარმოდგენილი [შდრ. დეშილ 1971, 152].³²⁵

სპორადულად გვხვდება VC სტრუქტურის ძირები, რომელთაც ანლაუტი დაზიანებული უჩანთ, მაგალითად:

ხუნდ. ახ, ანდ. ოხ-ი, ბოთლ., ღოდ., კარ. ახ-ი, ჭამ. ახ, ახვ. ავ'-ი, საკ. დიდ. ახ, ხვარ. ოჰ, ბეფ. აჰ „ბალი“.

ხუნდ. იჰ-გო, ანდ. ჰოჰ-ო-გუ, ახვ. ობჰ-ადა, საკ. დიდ. ოჰ-ინო, ხვარ. უჰ-ინ, ბეფ. უჰ-ინ „ცხრა“.

ამ რიგის მაგალითებში თავკიდურად ივარაუდება ბV- კლასის ნიშნის არსებობა [დეშილ 1971, 237], რასაც ადასტურებს ახვ. აბჰ-ადა (< *ბ-ა-ჰ-ადა), ხვარ. უჰ-ინ (< *ნუ-ჰ-ინ < *მუ-ჰ-ინ < *ბუ-ჰ-ინ), თუმცა ბევრ ენაში (მაგ., ხუნდ. იჰ-გო < *ბ-ი-ჰ-გო) მისი არსებობის კვალი მთლიანად გამჟრალა.

III. ოდენდეტერმინანტიანი (ძირნაკლი) ფუძეები. გარდა ზემო-განხილული სახელთა ფუძის ორი ტიპისა, გამოყოფენ [მიქაილოვი 1964, 33] აგრეთვე გამარტივებულ ფუძეებს, რომელთაც ძირეული მორფემა დაკარგული აქვთ და მის ფუნქციას ასრულებს დეტერმინანტი, მაგ.: ანდალ. ი (შდრ. ხუნდახ. ტი "id.") „ალაო“, ანდალ. ინო (შდრ. ხუნდახ. ტინო "id.") „ძირი“, „ფსკერი“.

თუ ავიღებთ მეორე სახელს და გავაანალიზებთ, დავინახავთ, რომ ძირეულ მორფემას ტ(<*ტ') წარმოადგენს. იგი კანონზომიერი შესატყვისობით დასტურდება საკვლევ ენებში და ყველგან ოდენტანზმონიანი ძირი (ტ' > ტ, ტ*, ლ, ე) აქვს: ხუნდ. ტ-ინო, ანდ. ჰინ-ტ'-უ, ღოდ., ტინდ. ჰინ-ლ-უ, ბაგვ., ჭამ. ჰი-ლ-უ, ახვ. მი-ტ'-ო, საკ. დიდ. მი-ტ-ა-უ, ჰინ. ი-ტ-ა, ხვარ. ი'-ტ-ა-უ, ბეფ. ო'-ტ-ა-ო, ჰუნზ. გ'-ტ-ა-უ „ძირი“.

არქეტიპთან მიახლოებული ფორმა ხუნდური ენის ჰიდურ კილოკავ-ში შემონახულა, თუმცა ერთგვარი სახეცვლილება აქაც მომხდარა. კერძოდ, აუსლაუტში ო საეცრობი დაურთავს (შდრ. ლაკ. ჰ-ან, არჩ., თაბ., წახ. კ-ან, აღ. კ-ენ, რუთ. ყ-ან "id."). გარდა ამისა, რეალიზებულია მარცვლის (ამ შემთხვევაში, დეტერმინანტული სუფიქსის) მეტათეზისი (ანდ. ჰინტ'უ < *ინტ'უ < *ტ'ინ) და ბოლოს ახვარ ენაში დეტერმინანტ-სუფიქსი მ (< ნ) წინ გადასულა [შდრ. გულაია 1979, 148].

ისმის კითხვა: რა უძღოდა ფუძისეულ მორფემას?

დადესტურ ენათა მონაცემებით საანალიზო ფუძის წინ რაიმე მორფოლოგიური მნიშვნელობის ელემენტი არ შეიმჩნევა, თუ არ ჩავთვლით

³²⁵ ანალოგიური მაგალითების მოყვანა მრავლად შეიძლება და მათ საგანგებო კვლევა-ძიება სჭირდება.

ანლაუტის მ, ჰ თანხმოვნებს, რომლებიც ფონეტიკურ ნიადაგზე (ფშინვი-ერი შემართვა) ჩანს განვითარებული. მიუხედავად ამისა, ისტორიულად ანლაუტში გრამატიკული მნიშვნელობის მარკერის არსებობა გამოსარიცხი არ არის.

ზუნძური ენის ანდალალურ კილოკავში ხუნძახ. ტ-ორ („თავთავი“) სიტყვის ეკვივალენტად ორ („id.“) დასტურდება. ახლომონათესავე ენათა სათანადო მონაცემებთან (ანდ. ტ'-ორ-ა, ბოთლ. ე-არ-ა, ჰამ. ა (sic!), ბაგვ. არ-ა, ახვ. ტ'-არ-ა, საკ. დიდ. ტა-არ-ა, ჰინ. ტა-ერ-ა, ხვარ. ტა-ალ-ა, ბეჟ. ტა-ო^ჲჟა "id.“) შედარება ცხადყოფს, რომ ძირეულ მორფემას *ტ'(>ტ, ე, ლ, ტა) ქმნის, რომელსაც ჩვეულებრივ დაერთვის დეტერმინანტ-სუფიქსი -ორ (<*არ). რაც შეეხება ბოლოკიდურ ხმოვანს, იგი მარცვალთლიაობის ტენდენციით ჩანს შეპირობებული.

ყურადღებას განსაკუთრებით ჰამ. ა იქცევს, რომელიც დეტერმინანტისეული რ-ს დაკარგვის შემდეგ ორი ერთგვარი ხმოვნის (ა + ა) შე-რწყობით არის მიღებული. დეტერმინანტს აკისრია ფუძის ფუნქცია, რაც შემდგომი რეინტერპრეტაციის შედეგია. ანალოგიური ვითარებაა ბაგვა-ლურ ენაში, რომელშიც ფუძის მარკერს ძირის სემანტიკაც შეუთავსებია: ბაგვ. არ-ა (< კვან. კ-არ-ა).

ზემომოყვანილი და სხვა მათი მსგავსი მაგალითები იმის მაუწყებელია, რომ დეტერმინანტული სუფიქსი ძირს მტკიცედ არის შეხორცებული, ცალკე ოდენობად აღარ აღიქმება და ფუძის ცვეთისას იოლად კისრულობს მის ფუნქციას.

ანალოგიურად რეკონსტრუირდება ზმნურ ძირ-ფუძეთა სტრუქტურული ტიპები იმ განსხვავებით, რომ მონოკონსონანტური მოდელი (C) მეტი პროდუქტიულობით სწორედ ზმნათა სტრუქტურაში დაჩნდება [იხ. ცერცვაძე 1954, 22; 1965, 212-268; გულავე 1959; 1978, 214-234; დეშილ 1971, 239-269; საიდოვა 1980, 4-11; ლომთაძე 2000², 44-50...].

აღსანიშნავია, რომ სინქრონიულად ზმნათა მეტ ნაწილს კლასის ცვალებადი ნიშნები არ მოეპოვება, მაგრამ მათი ისტორიული არსებობის რელიქტური კვალი დატოვებულია ამა თუ იმ ენასა და დიალექტში. მასთან, საკვლევ ენათა მიხედვით, გამჭვირვალედ მოჩანს კლასიფიკატორთა თანდათანობითი მოშლისა და გაქრობის სურათი, რასაც, კლას-ნიშანთა რღვევის ზოგადი ტენდენციის გარდა, იწვევდა სხვადასხვა სახის (ფონეტიკური, მორფონოლოგიური...) კონკრეტული მოვლენები.

მაშასადამე, უნდა გაირჩეს ზმნის ორი ტიპი: 1. კლასნიშნიანი და 2. უკლასნიშნო.

ზმნის სტრუქტურა სახელურისაგან ოდენ თემატური ნიშნებით განსხვავდება, ამიტომ ზმნური სტრუქტურის ძირითადი მოდელი ასეთია: კლასიფიკატორი + ძირი + სადეტერმინაციო სუფიქსი (resp. ფუძის ფორმანტი) + თემატური ნიშანი + ფლექსიური და დერივაციული

მორფემები.³²⁶

ამგვარი ამოსავალი კანონიკური მოდელი სხვადასხვაგვარად არის მოდიფიცირებული (იკარგება კლასიფიკატორი, ძირი ფუძეს ემთხვევა, არ გვაქვს თემატური ნიშანი...), რაც საანალიზო ფორმათა და საკვლევ ენათა მიხედვით თვალსაზირო განსხვავებას გვიჩვენებს.

I. კლასიფიკატორთა სისტემა. გრამატიკული კლასის ნიშნები ზმნათა სტრუქტურაში წარმოდგენილია პრეფიქსადაც (ძირითადად) და ინფიქსადაც (იშვიათად). ინფიქსური კლასიფიკატორები წესისამებრ წარმომავლობით პრეფიქსულია. ენებისდა მიხედვით, ოდინდელი კლას-ნიშანი შეიძლება ენათა ერთ წყებაში წარმოდგენილი იყოს, ხოლო მეორე წყებაში — გაუჩინარებული, მაგ.: ხუნძ. ბ-ა-ჯ-იზ-ე ~ ანდ. ბ-უ-ბ-ი ~ ბოთლ. ბ-უ-ბ-ი ~ ჭამ. ბ-უ-ბ ~ ბაგვ. ბ-უ-ჰ-უ ~ ახვ. ბ-ე-ჯ-ერი ~ საკ. დიდ. ბ-ო-ლა ~ ჰინ. ბ-ჟ-ლა ~ ხვარ. ბ-ე-ლა ~ ბეჟ. ბ-ა-ჰ-ა „წართმევა“ („წაართვა“), „ამოღება“.

ზემომოყვანილ ზმნაში თითოეულ ელემენტს თავისი ფუნქცია აქვს. სახელდობრ: ხუნძ. ბ-ა-ჯ-იზ-ე: ბ- კლასის ნიშანია, -ა- ანლაუტში ბჯ თანხმოვანთა სუბერაციის მარკერი, რომელსაც ზოგჯერ ფუძის ფორმანტის ფუნქციასაც მიაკუთვნებენ [მიქაილოვი 1964, 33]. -ჯ- ძირეული მორფემაა, ხოლო მისი მომდევნო -იზ- ელემენტის ხმოვანი თემატურ ნიშნად არის გაგებული [ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 249], თუმცა უფრო მართებული ჩანს -იზ- (<*ილ-) მთლიანი ელემენტის თემატურ ნიშნად მიჩნევა [დაწვრილები იხ. გულავა 1959, 38-39]. ბოლოკიდური -ე ინფინიტივის ფორმანტია (დეტალურად სხვა დროს).

ხუნძ. ხჟ-ეზ-ე ~ საკ. დიდ. ე-ხჟ-ა ~ ჰინ. ~ ხვარ. ი-ჰ-ა ~ ბეჟ. ა-უ-ლალ „მოკვდომა“, „გაფუჭება“.

კლასიფიკატორი უკანამავალი ხმოვნითურთ ხუნძურში გამჭკარალია, საკ. დიდურში, ჰინურსა და ხვარშიულში ხმოვნური ელემენტი შემორჩენია, ხოლო ბეჟურში იგი ჯერ კიდევ მოქმედია.

კლასიფიკატორთა მოშლის გრადაცია კარგად არის წარმოდგენილი შემდეგ ზმნაში: ხუნძ. რაჰ-ანა ~ ანდ. არხ-ონ (<*რა-ხ-ონ) ~ ბოთლ. ხჟ-აბ-დუ ~ ჭამ. ა-ხ-ა⁶ ~ ტინდ. ბ-ა-ხ(ჟ)-ო⁶ ~ კარ. რუ⁶ ჰ-ა ~ ახვ. ა-ხ-არი ~ საკ. დიდ. ბ-ა-ლა ~ ხვარ. ა-ა⁵-ლა ~ ბეჟ. ა-ე⁵-ჰ-ალ „გაღება“.

მართალია, ზემომოყვანილ ზმნაში კლასის ნიშანი ხუნძურ-ანდიურ ენებში დაკარგულა, თუმცა ხმოვნური ელემენტი ჭამალურსა და ახვახურში დაცულია. დიდურში ენები ამ მხრივ სიძველეს ინახავენ — ყველა ენაში კლასიფიკატორი ცვალებადია.

II. ძირეული მორფემა. ხუნძურ-ანდიურ-დიდურ ენათა ზნური ძირების გამოყოფა და მათი ერთმანეთთან შედარება არკვევს, რომ ძირითადი კანონიკური მოდელი, სხვა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ანალოგიურად, მონოკონსონანტურია [ჩიქობავა 1942, 262; გულავა 1959, 47...]. არცთუ მცი-

³²⁶ დაახლოებით ანალოგიურ ფონემატურ სტრუქტურას ადასტურებენ ჩინურ ენაში [ფარეულიძე 2008, 21].

რეა ზმნის ლაბიალურელემენტთან (კუ, კუ, ყუ...) ფუძეთა რიცხვი, რომელთა შემადგენელი ელემენტები ბიკონსონანტურ მოდელს ქმნიან.

დასტურდება C, S, CC, CS, CVC, CVS, SVC სტრუქტურის მოდელები, თუმცა ამ აგებულების ძირები მეტწილად ნაწარმოებია სხვადასხვა წარმოშობის ფორმანტთა ძირთან შერწყმა-შეხორცებითა და მათი გენეზისის დადგენა საგანგებო ეტიმოლოგიურ კვლევა-ძიებას საჭიროებს.

ძირი, როგორც განყენებული ცნება, სემანტიკურად ერთგვარი აბსტრაქციაა და იგი მხოლოდ სხვა გრამატიკულ ოდენობებთან მიმართებით ფუძის შემადგენლობაში იძენს ლექსიკურ მნიშვნელობას. ამიტომ ფუძის ფონემატური სტრუქტურის ანალიზი ძირის აგებულების ანალიზსაც ნიშნავს, რომელსაც ქვემოთ შევხებით.

III. ფუძის ფონემატური სტრუქტურა. ჩვენი განმარტებით, ფუძეს წარმოადგენს ზმნის მდგრადი სემენტი, რომელიც საყრდენია ფორმათა მთელი სისტემისთვის, აქვს ლექსიკური მნიშვნელობა და გრამატიკული ფუნქციები. სხვაგვარად: ზმნის იმ მყარ მონაკვეთს (ღერძს), რომელსაც ჩამომორებული აქვს კლასის (და რიცხვის), დროის, კილოსა და თემის ნიშნები ფუძე ეწოდება [შდრ. გულავა 1959, 50].

საკვლევ ენებში ფუძეთქმნადობის პრინციპი ძირითადად სწორხაზოვანია [ფუძეთა წარმოებისათვის იხ. ჯორბენაძე 1980, 124], მაგ., ხუნძ. „ხენა“: ბე-ტა-იზე (ინფინ.), ბე-ტა-ანა (ნამყ.), ბე-ტა-არ-აბ (ნამყ. მიმღ.); საკ. დიდ. „ხენა“ : რი-ლ'-ა (ინფინ.), რი-ლ'-ის (ნამყ.), რა-ლ'-ირუ (ნამყ. მიმღ.) და სხვ.

ისმის კითხვა: კლასიფიკატორი ფუძის კუთვნილებაა, თუ დამოუკიდებელი მარკერი?

ჩვენი აზრით, კლასიფიკატორი ზმნებში კლასიფიკატორი თანმხლები ხმოვნითურთ ფუძის სტრუქტურიდან უნდა გამოიყოს, როგორც ფლექსიური მორფემა. მეტადრე ეს ითქმის თანხმოვნით ელემენტზე, რომელიც ფუძეთქმნადობასა და მის ჩამოყალიბებაში არ მონაწილეობს. რაც შეეხება ხმოვნით ელემენტს, იგი კლასიფიკატორთან ერთად ძირის (resp. ფუძის) კუთვნილება არც ამჟამად არის და, მითუფრო, არც ისტორიულად უნდა ყოფილიყო [შდრ. ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962, 247-248; გულავა 1959, 50].³²⁷ მართალია, ხელშესახებია ზემოხსენებული ელემენტების ალტერნაციით სემანტიკურად ცვლილი ფორმები, რომლებიც სინქრონიულად ამ ხმოვნითლა განარჩევენ მნიშვნელობებს (ხუნძ. მ-ა-წა „ენა“ — მ-ლ-წა „მთვარე“, „თვე“, რ-ა-ტა „მიწა“ — რ-უ-ტა „ხელის მტევანი“, „მხარი“...), მაგრამ ისტორიულად ვითარება სხვაგვარად უნდა ყოფილიყო, მაგ., მოწა (<*მორაწა <*ბორაწა, შდრ. კარ. ბორაწა "id."), ხოლო მაწა (<*მაწა "id.).

შეიძლება, ამგვარ შემთხვევებში შესაძლო ომონიმიის თავიდან ასა-

³²⁷ ტ. გულავას მოკვიანებით საყურადღებო მოსაზრება აქვს გამოთქმული, რომელშიც CV- მარცვლოვანი მოდელის კლასიფიკატორის კავშირს ძირთან უარყოფს [გულავა 1971, 53].

ცილებლად მომხდარიყო კიდევ საანალიზო ხმოვანთა სუბსტიტუცია, მაგრამ ძნელი დასაჩერებელია რომელიმე არასასურველი მოვლენის სუბერაციისათვის ეს წინასწარ განხორციელებულიყო. უფრო მახვილგონივრულია დავუშვათ კლასიფიკატორისეული ხმოვნების ფონეტიკური ცვლილება, რამაც სემანტიკურ გადაწყვეას შეუწყო ხელი.

ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში გამოიყოფა ზმნური ფუძის სამი ძირითადი სახეობა:

I. გაუვრცობილი (ფუძე უდრის ძირს);

II. გავრცობილი (ფუძეს ერთვის დეტერმინანტი, თემატური ნიშანი).

III. ძირნაკლი (ძირისეული მორფემა დაკარგულია და მის მოვალეობას აფიქსი ასრულებს).

საილუსტრაციოდ მოგვყავს თითო-თითო მაგალითი, ვინაიდან შესაბამის სპეციალურ ლიტერატურაში ამგვარი ნიმუშები უხვად არის დამოწმებული [იხ. გულავე 1959; ცერცვაძე 1965; მაჰომედბეგოვა 1967; ლომთაძე 2000...].

I. გაუვრცობელი ფუძე: ხუნძ. ჭაანა ~ ანდ. ბი-ჭაი ~ ლოდ. ში-ჩაი ~ ქამ. ში-წაი „გაჩერა“ ~ საკ. დიდ. ~ შინ. ბი-ჩა ~ ხვარ. ე-ჩა ~ ბეე. მ-ჩალ „გაჩერება“, „დარჩენა“.

II. გავრცობილი ფუძე: ხუნძ. ბი-ც-ანა ~ ანდ. ბო-ს-ან ~ ბოთლ. ბა-ს-ა ~ ქამ. ბა-ს-ან ~ ბაგვ. კარ. ბა-ს-ან ~ ახვ. მა-ჩ-ანი ~ საკ. დიდ. ე-ს-ის ~ ხვარ. ი-ს-ი ~ ბეე. ნი-ს-ო-ო „თქვა“, „მოყვა“.

III. ძირნაკლი „ფუძე“: ხუნძ. ინ-ე „წასვლა“ (ა! „წაი!“).

რაც შეეხება ფორმანტთა ამოსავალი ტიპის სტრუქტურას ანლაუტში, იგი ძირითადად CV-, SV- ფორმულებით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული.³²⁸ სიტყვას თავში ჩვეულებრივ კლასის მარკერი ერთვოდა დამაკავშირებელი (resp. მხლებელი) ხმოვნითურთ, რომელიც ზოგჯერ თავად რედუცირდებოდა, ხოლო უკანამავალი ხმოვანი კი უცვლელი რჩებოდა, მაგ., ხუნძ. ჭა-ცა, „ძმა“, მა-ცა „და“ დილოურში კლას-ნიშნის დაკარგვის შემდეგ ფორმობრივად ერთმანეთს გაუთანაბრდა ე-ს-იჟ „ძმა“, „და“. მართალია, პრეფიქსული კლასის ნიშანი დაიკარგა, მაგრამ მისი მომდევნო ხმოვანი შემოგვენახა, რომელიც საკვლევ ენებში კანონზომიერ შესატყვისობას გვიჩვენებს.

აუსლაუტში ფორმანტთა სტრუქტურა ამჟამად -CV-, -SV-, -VC-, -VS ფორმულებით არის წარმოდგენილი, რომელთაგან -VC-, -VS სტრუქტურის აფიქსები ანდიურ-დილოურ ენებში შედარებით შეზღუდული ჩანს, ხოლო ხუნძურში მათი გამოყენება უფრო პროდუქტიულია. ხელშესახებია ხუნძური სიტყვების ბოლოკიდურ მორფემათა გამარტივების ძლიერი ტენდენცია, რასაც წესისამებრ ფუძეთა აუსლაუტში აქვს ადგილი.

ისტორიული თვალსაზრისით, როგორც ძირეულ მორფემებს, ისე

³²⁸ სახელის ანლაუტში ფორმანტი რომ CV-, SV- სტრუქტურისა იყო, ამას უდავოს ხდის ყოველი ხმოვნით დაწყებული ფუძის წინ მაგარი შემართვა [გულავე 1970, 183].

მათ დერივატებს, როგორც ჩანს, მეტწილად ერთვოდა -VC, -VS აგებულების აფიქსები. ზუნძურში მრავლობითობის -ალ (რაცა-ალ „ძმები“...), -ულ (ულბ-ულ „დედები“...) სუფიქსთა დიდი ნაწილი -VS, -VC სტრუქტურისაა, თუმცა ზოგი მათგანი (-ბი: ღუტ „ხე“ — ღუტ-ბი „ხეები“) -CV სახითაც დასტურდება. მიუხედავად ამისა, -ბი რიგის სუფიქსთა ისტორიული ინტერპრეტაციისას სხვაგვარი სურათი დაიხატება: ბი < *-ბ-ილ (ღუტ-ბ-ი < *ღუტ-ბ-ილ). საკ. დიდ. ცა „ვარსკვლავი“ — მრ. რ. ცაღ-არ-აბ-ი < *ცაღ-არ-აბ-ილ. ამგვარი სეგმენტაცია ისტორიის გათვალისწინებით ზდება, თორემ წმინდა აღწერითი მეთოდის გამოყენებით ასე დაიყოფა: ცაღ-არ-აბ-ი (შდრ. გულუ „ცხენი“ — გულუ-ბი „ცხენები“).

ადიექტიური სახელები ბოლოკიდურად ჩვეულებრივ -VC, -VS სტრუქტურის ფორმანტებს ირთავენ, თუმცა ბრუნვათა ფლექსიები არაერთგვაროვან სურათს გვიჩვენებენ: ერთი მხრივ, -CV, -SV (ზუნძ.: ერგ., მიც.), მეორე მხრივ, -VC, -VS (ნათ.).

გასაზიარებელია თვალსაზრისი, რომ ისტორიულად ბრუნვათა ნიშნების ამოსავალი სტრუქტურა -VC, -C მოდელებით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული [თოფურია 1995, 64-65].

საგულისხმოა, რომ სახელის ძირ-ფუძეთა და აფიქსთა ანალოგიურ სტრუქტურულ მოდელებს აღადგენენ ლაკურსა და ზოგ სხვა დადესტნურ ენაში [ხაიდაყოვი 1961, 183-192; ბურკულაძე 1983, 298-316], რაც ცხადყოფს ამ ენათა გენეზისურ ერთიანობას როგორც ძირეულ მორფემათა აგებულების მხრივ, ისე დერივაციულ-ფლექსიურ მორფემათა სტრუქტურის თვალსაზრისით.

ძირითადი დასკვნები

1. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენების ხმოვანთა სისტემისათვის ნიშანდობლივია როგორც ბგერათშესატყვისობანი, ისე ბგერათიგივეობანი. ბგერათიგივეობის (ა:ა) დროს ა-ს უცვლელობა ინტენსიური დინამიკური მახვილის მქონებლობით უნდა იყოს შეპირობებული.

2. ხუნძ.-ანდ. ა (საკ. ანდიურის გამოკლებით) ~ დიდ. ო (საკ. ბეეიტურის გამოკლებით) და ხუნძ.-ანდ ა (საკ. ანდიურის გამოკლებით) ~ საკ. დიდ. ო : ჰინ. ე : ხვარ. ა/ო : ბეე. ა/ზ ხმოვანთა შესატყვისობისათვის საერთო ამოსავალია ა.

3. ო:ე შესატყვისობისათვის ძირეულ ხმოვანს ო წარმოადგენს. არქეტიპები დაცულია ბეეიტურში, ხვარშიულსა და, ნაწილობრივ, ხუნძ.-ანდ. ენებში.

4. ე:ო შესატყვისობაში პოსტულირებული ე რეგულარულად დაცულია დიდოურ ენათა წყებაში (ბეე., ხვარ.), ხოლო არასისტემური სახით — ხუნძ.-ანდ. ენებში.

5. ლაბიალური ხმოვნები (ო, უ) ფუძეენისეული არ ჩანს. ისინი წარმოქმნილია საკვლევ ენათა დიფერენციაციის შემდეგ, სხვადასხვაგვარი და არაერთდროული კომბინაციური ფონეტიკური პროცესების შედეგად.

6. პალატალიზებულ, ნაზალიზებულ, პალატალიზებულ-ნაზალიზებულ და გრძელ ხმოვან-ფონემათა სერიები აშკარად ახალი ფორმაციისაა, რაც არსებული მონაცემების საფუძველზე საკმაოდ დამაჯერებლად მტკიცდება.

7. გამოიყოფა დიფთონგთა ორი სახეობა: ა) ისტორიული და ბ) პოზიციური. გაირჩევა აღმავალი და დაშვებული დიფთონგები, რომლებიც მონოფთონგიზაციის ტენდენციას ამჟღავნებენ.

8. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ენებს ამჟამად მეტწილად სუსტი დინამიკური მახვილი მოეპოვება, თუმცა ისტორიულად მათ უნდა ჰქონოდა ძლიერი დინამიკური მახვილი. ამას ცხადყოფს ფუძისეულ ხმოვანთა რედუქციის ხელშესახები ფაქტები და ა:ა ბგერათიგივეობა.

თავდაპირველად არაფიქსირებული მახვილი უნდა გქონოდა, თუმცა ამჟამად მისი დამკვიდრება თავმარცვალსა და მის მომდევნო მარცვალზე ხუნძურში ძირითადად დასრულებულია. ამგვარსავე მიდრეკილებას ამჟღავნებენ ანდიურ-დიდოური ენებიც.

9. ხშულ-შსკდომთა წყვილბაგისმიერი (ბ, ფ, პ) და კბილისმიერი (დ, თ, ტ) ლოკალური რიგები სამეულბრივ სისტემებს ქმნიან, ხოლო წინაველარული რიგი (გ, ქ, ჭ, კ, კჲ) — ხუთეულბრივის. ყველა დასახელებული თანხმოვანი, წინაველარული ყრუ ინტენსიური კორელატების გარდა, ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი. ჭ განიცდის სპირანტიზაციას (ჭ > ხ > ხ), კჲ კი — დეზაბრუპტივიზაციას (კჲ > ჭ > ქ) და ა. შ.

10. აფრიკატთა ლოკალური რიგები ოთხი წევრით არიან წარმოდგენილი. მქლერი აფრიკატები ჯერ კიდევ ფუძეენის დაშლამდე გარდაიქ-

მნენ მაგარ აბრუპტივებად (*ძ > წა, *ჯ > ჭა, *ღ > ტა, *ფ > ყა), რომლებმაც, ამოსავალ ფონემებთან თანხედენის შემდეგ, მათი ბედი გაიზიარეს და სათანადო შესატყვისობის ერთიანი ფორმულის წევრებად იქცნენ. *ფ მჟღერი აფრიკატი ზოგ ენაში შეიძლება ღ სპირანტადაც გარდაქმნილიყო.

11. რაც შეეხება სხვა აფრიკატებს, მათგან ამოსავალმა ხშულმა აფრიკატებმა უმთავრესად სპირანტიზაცია (*ც > ს, *ცა > სა > ს, *ჩ > შ, *ჩა > შა > შ, *ლ' > ლ', ლ' > ლ'ა > ლ', *ვ' > ხ, *ვა > ხა > ხ) განიცადეს. არაინტენსიურ აბრუპტიულ სიბილანტებს არსებითი ცვლილება (ახვ. *წ > ჳ) არ მოსვლია, ხოლო ლატერალი მაგარ სახეობად იქცა (*ტ' > ტა), ან სხვა რიგის ცვლილებას (*ტ' > ლ, ც...) დაემორჩილა. ინტენსიური აბრუპტიული აფრიკატები გაფშინიერდნენ: *წა > ცა > ც, *ჭა > ჩა > ჩ, *ტა > ლ', *ყა > ვა > ვ. ჰამ.-სა და ახვ.-ში *ჭა > წა.

12. სპირანტა წყვების სიბილანტების ლოკალური რიგები აერთიანებდა სამეულბრივ სისტემებს, რომელთაგან ინტენსიურ კორელატებს, ინტენსივობის კორელაციის მოშლის გარდა, სხვა არსებითი ხასიათის ცვლილება არ მოსვლია. მჟღერმა სიბილანტებმა და არაინტენსიურმა კორელატებმა სხვადასხვაგვარი ტრანსფორმაცია განიცადეს: *ზ > ს, ჟ; *ჟ > ზ; *ს > შ, ზ; *შ > ს, ჟ...

13. ლატერალურ სპირანტებს მჟღერი წვერი აკლია. მასთან, ყრუ არაინტენსიური ლატერალი დელატერალიზაციას (*ლ' > ლ) განიცდის, ხოლო მაგარი ლატერალური სპირანტი — დეინტენსივიზაციას (*ლ'ა > ლ').

14. ცვლილებისადმი დიდ მიდრეკილებას ამჟღავნებს და, შესაბამისად, მრავალგვაროვან რეფლექსებს გამოავლენს სპირანტი ჯ (*ჯ > ხ, შ, ჰ, ზ, ჟ, ჩ).

15. უკანაველარული რიგის მჟღერი სპირანტი ბგერათიგივეობით არის წარმოდგენილი. ყრუ ინტენსიური კორელატი ხა დიდ. ენებში ნეიტრალური ხ-ს სახით გვხვდება. საკ. დიდ.-ში ხ > ჯ > ჰა. რაც შეეხება არაინტენსიურ ყრუ კორელატს, იგი სხვადასხვაგვარად იცვლება: *ხა > ჰ, *ხა > ლ > ჰ.

16. ფარინგალურ სპირანტთა (შ, ჰა) რეკონსტრუქცია დიდ დაბრკოლებებს აწყდება. გარკვეული ალბათობით აღდგება ლარინგალური სპირანტი ჰ, რომელიც სავარაუდო მაგალითებში ბგერათიგივეობას გვიჩვენებს.

17. ნაზალური სონორები, თუ არ გავითვალისწინებთ ნ:შ მონაცვლეობას, ნულოვანი რეფლექსაციით არიან წარმოდგენილი. რაც შეეხება ლიკვიდებს, მათი რეკონსტრუქცია ხუნძურ-ნდიურ ენათა სინამდვილეში, ზუსტი დისტრიბუციის უქონლობის გამო, გაძნელებულია. ამ მხრივ, ფასეულია დიდოურ ენათა ჩვენება: თუ ამოსავალია რ, მაშინ ბეიტურშიც

რ გვექნება, თუ ამოსავალია ლ, რომლის დისტრიბუცია ინლაუტითა და აუსლაუტით შემოიფარგლება, მაშინ ბეჟიტურშიც ლ წარმოჩნდება.

18. სონანტები **ღ** და **წ** დამატებით დისტრიბუციაში იმყოფებიან სათანადო ხმოვნებთან (**ო**, **უ**) და ბგერათიგივეობას გვიჩვენებენ. წყვილბაგისმიერი **წ** გრამატიკული ფუნქციითაც გვხვდება და ლაბიალიზებული კომპლექსის ელემენტაც.

19. ისტორიულად დადასტურებულ ენათა ფონოლოგიურ სისტემაში თავჩენილი თანხმოვანთა სპეციფიკური სერიები (ლაბიალიზებული, პალატალიზებული, ფარინგალიზებული) აშკარად მეორეული წარმომავლობისაა, რადგანაც მათში გაერთიანებულ ფონემებს არ მოეპოვებათ საკუთარი ბგერათშესატყვისობანი. სავარაუდოა აგრეთვე ინტენსიურ და ლატერალურ თანხმოვანთა მეორეულობა, თუმცა ხუნძურ-ანდიურ-დიდოურ ფუძენაში მათი არსებობა ეჭვს არ იწვევს.

20. მკაფიოდ არის გამოხატული თანხმოვანთა შემდეგი ფონეტიკური ცვლილებები: ა) სპირანტთა გამჟღერება; ბ) სისინა სიბილანტთა გაშიშინება და შიშინათა გასისინება; გ) დეფარინგალიზაცია; დ) აფრიკატიზაცია; ე) სპირანტიზაცია; ვ) დეზაბრუპტივიზაცია; ზ) დეინტენსივიზაცია; თ) ფარინგალიზაცია.

21. ფონეტიკური პროცესების რელატიური ქრონოლოგია ასე წარმოიდგინება: I საფეხური: არამაგარ სპირანტთა გამჟღერება; II საფეხური: ხშულთა სპირანტიზაცია; სისინა და შიშინა სიბილანტთა მონაცვლეობა; III საფეხური: ინტენსიურ და ხშულ-მსკდომ აბრუპტივთა დეზაბრუპტივიზაცია; IV საფეხური: ინტენსივობის კორელაციის მოშლა; V საფეხური: ფარინგალიზაცია დიდოურ ენებში.

22. ისტორიულად სახელს უნდა ჰქონოდა შემდეგნაირი მორფოლოგიური სტრუქტურა: **კლასიფიკატორი დამაკავშირებელი ხმოვნითურთ + სახელის (resp. ზმნის) ძირი + სადეტერმინაცია სუფიქსი + დერივაციული და რელაციური მორფემები**. ანალოგიური ფონემატური სტრუქტურა რეკონსტრუირდება ზმნისთვისაც იმ განსხვავებით, რომ მას დამატებით მოეპოვება თემატური ნიშნები. სახელურ და ზმნურ ძირთა სტრუქტურის ძირითადი კანონიკური მოდელები უნდა ყოფილიყო: **C, CS, CVC (CVS, SVC, SVS)**. ფორმანტთა ამოსავალი ტიპი ანლაუტში ძირითადად **CV-, SV-** ფორმულებით უნდა ყოფილიყო განსაზღვრული, ხოლო აუსლაუტში — **-VC, -VS** სტრუქტურის აფიქსებით.

შემოკლებათა განმარტება

I. ენობრივი ერთეულები

- ანდ. — ანდიური ენა
ანდ.-დიდ. — ანდიურ-დიდოურ ენათა ქვეჯგუფი
ანდალ. — ხუნძური ენის ანდალალური კილოკავი
ანდალ.-ყარაბ. — ხუნძური ენის ანდალალურ-ყარაბული დიალექტი
ანწ. — ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი
არაბ. — არაბული ენა
არჩ. — არჩიბული ენა
აქნ.-ანდ. — ტინდიური ენის (resp. დიალექტის) აქნადური და ანდი-
დური თქმები
აღ./აღლულ. — აღულური ენა
ახვ. — ახვახური ენა
ბაგვ. — ბაგვალური ენა
ბათლ. — ხუნძური ენის ბათლუხური კილოკავი
ბაცბ. — ბაცბური ენა
ბეე. — ბეეიტური (resp. ბეეიტურ-ჰუნზიბური) ენა
ბერძ. — ბერძნული ენა
ბოთლ. — ბოთლიხური ენა
ბუდ. — ბუდლუხური ენა
დიდ. — დიდოური ენები (ენა)
ვიწ. — საკუთრივ დიდოური ენის ვიწითალური მეტყველება
ზაქ. — ხუნძური ენის ზაქათალური თქმა
თაბ. — თაბასარანული ენა
თლის. — ბაგვალური ენის თლისური თქმა
თლონდ. — ბაგვალური ენის თლონდოლური თქმა
თურქ. — თურქული ენა
ინგ. — ინგუშური ენა
ინხვ. — ხვარშიული ენის ინხოყვარული დიალექტი
კარ. — კარატაული ენა
კრიწ. — კრიწული ენა
ლაკ. — ლაკური ენა
ლეზგ. — ლეზგიური ენა
მოყ. — საკუთრივ დიდოური ენის მოყოყური მეტყველება
რატლ. — ხუნძური ენის რატლუბური თქმა
რუთ. — რუთულური ენა
რუს. — რუსული ენა
ს.-ანდ. — საერთო-ანდიური ენა
ს.-დიდ. — საერთო-დიდოური ენა
საკ. ბეე. — საკუთრივ ბეეიტური დიალექტი

- საკ. დიდ. — საკუთრივ დიდოური ენა
 საკ. ხვარ. — საკუთრივ ხვარშიული დიალექტი
 საკ. ტინდ. — საკუთრივ ტინდიური თქმა
 სანტლ. — ხვარშიული ენის სანტლადური მეტყველება
 საჰ. — საკუთრივ დიდოური ენის საჰადური დიალექტი
 სვან. — სვანური ენა
 სომხ. — სომხური ენა
 ტინდ. — ტინდიური ენა (resp. დიალექტი)
 ტოქ. — კარატაული ენის ტოქტიური დიალექტი
 ტოხ. — ანწუხური დიალექტის ტოხური თქმა
 უდ. — უდიური ენა
 ქართ. — ქართული ენა
 ქიდ. — საკუთრივ დიდოური ენის ქიდროული თქმა
 ქიდ.-ასხ. — საკუთრივ დიდოური ენის ქიდროულ-ასხური კილოკავი
 ღად. — ანდიური ენის ღადათლური თქმა
 ღოდ. — ღოდობერიული ენა (resp. დიალექტი)
 ყუმუხ. — ყუმუხური ენა
 შაფ. — საკუთრივ დიდოური ენის შაფიხური თქმა
 ჩეჩნ. — ჩეჩნური ენა
 წეგ. — ახვანური ენის წეგობური თქმა
 ჰადაქ. — ანწუხური დიალექტის ჰადაქოლოური თქმა
 ჰამ. — ჰამალური ენა
 ჰარ. — ხუნძური ენის ჰარული დიალექტი
 ხვან. — ხვარშიული ენის ხვანური მეტყველება
 ხვარ. — ხვარშიული ენა
 ხინ. — ხინალლური ენა
 ხუნძ. — ხუნძური ენა
 ხუნძ.-ანდ. — ხუნძურ-ანდიურ ენათა ქვეჯგუფი
 ხუნძახ. — ხუნძური ენის ხუნძახური დიალექტი
 ხუტრ. — საკუთრივ დიდოური ენის ხუტრახული მეტყველება
 შაქვ. — ჰამალური ენის შაქვარული დიალექტი
 შინ. — შინუხური ენა
 შიშ. — ჰამალური ენის შიშათლური დიალექტი
 შლან. — ახვანური ენის შლანუხური თქმა
 შუნზ. — ბეეიტური ენის შუნზიბური დიალექტი

II. გრამატიკული ტერმინები

- მხ. რ. — მხოლოებითი რიცხვი
 მრ. რ. — მრავლობითი რიცხვი
 სახ. — სახელობითი ბრუნვა
 ერგ. — ერგატიული ბრუნვა
 ნათ. — ნათესაობითი ბრუნვა

მიც. — მიცემითი ბრუნვა
 არაინტენს. — არაინტენსიური თანხმოვანი
 ინტენს. — ინტენსიური თანხმოვანი
 აწმყ. — აწმყო დრო
 ნამყ. — ნამყო დრო
 მყოფ. — მყოფადი დრო

III. პირობითი სიმბოლოები

C — კონსონანტი
 S — სონანტი
 W — ბილაბიალური სონანტი (ჟ)
 V — ვოკალი

IV. ჟურნალებისა და კრებულების სახელწოდებანი

დე — დაღესტნური ენები (Дагестанские языки. М., 2000)
 დედლ — დაღესტნურ ენათა დარგობრივი ლექსიკა (Отраслевая лексика дагестанских языков. Махачкала, 1984; 1988)
 დედლზ — დაღესტნურ ენათა დარგობრივი ლექსიკის პრობლემები (Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков. Махачкала, 1985; 1986; 1989)
 დეშილ — დაღესტნურ ენათა შედარებით-ისტორიული ლექსიკა (Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков. М., 1971)
 ენიშკი-ს მოამბე — აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (1936-1941 წ.წ.) მოამბე
 ეშს — ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები. თბ., 1972
 თსუ შრომები — თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები
 იკე — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერება
 იკეწ — იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების წელიწდეული
 ლელ — ლინგვისტური ენათმეცნიერული ლექსიკონი (Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990)
 მაცნე — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო 1971 წლამდე; 1971 წლიდან — „ენისა და ლიტერატურის სერია“
 რხე — რუსეთის ხალხთა ენები (Языки народов России. Языки Дагестана. Махачкала — М., 2000)
 სამამ — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე
 სკსრხე — საბჭოთა კავშირის სოციალისტური რესპუბლიკების ხალხთა ენები (Языки народов СССР, IV. Иберийско-кавказские языки. М., 1967)

პირთა ხაძიებელი

- აბაშია რ. 121, 165
 აბდულაევი ზ. 14
 აბდულაევი ა. 14, 181
 აგლაროვი მ.ხ. 25
 აზმაიფარაშვილი 10
 ათაევი ბ. 14, 21, 57, 124
 აკიევი ა. 50, 52, 56, 59, 61, 79
 ალექსეევი მ. 14, 17, 22, 24, 25, 49, 108, 186, 187
 ანდლოლაძე ნ.
 არდოტელი ნ. 18, 19, 47, 59, 62, 73, 99, 115, 120, 129, 138, 146, 161, 162, 170, 174, 175, 178
 ახვლედიანი გ. 64, 75, 150, 162, 167
 ბარნოვი ნ. 14, 170
 ბენვენისტი ე. 188
 ბლუმფილდი ლ. 181, 182
 ბოკარევი ა. 15
 ბოკარევი ე. 11, 15, 21, 33, 37, 40, 42, 44, 48, 52, 55, 57, 58, 59, 61, 62, 81, 87, 96, 98, 103, 107, 119, 155, 167, 177
 ბურჭულაძე გ. 14, 18, 46, 50, 51, 58, 62, 69, 79, 98, 99, 122, 124, 167, 181, 188, 199
 გამყრელიძე თ. 17, 58, 181, 188, 190
 გაფრინდაშვილი შ. 15, 171
 გიგინეიშვილი ბ. 13, 25, 58, 81, 88, 91, 95, 96, 98, 99, 103, 108, 119, 124, 170
 გოგოლაშვილი გ. 14
 გონიაშვილი თ. 58, 87, 119
 გულავა ტ. 12, 14, 15, 17, 18, 32, 33, 36, 38, 44, 46, 48, 50, 53, 55, 58, 62, 63, 70, 81, 87, 93, 95, 96, 98, 100, 108, 113, 129, 133, 136, 150, 155, 160, 163, 164, 170, 175, 177, 191, 192, 195
 დეეტერსი გ. 170
 დიაკონოვი ი. 22
 დირი ა. 14, 15, 21
 დიუმეზილი გ. 50
 ებელინგი ს. 62
 ერკერტი რ. 15
 ვან დენ ბერგი ჰ. 15, 42
 ვან-გინეკენი ჯ. 150
 ზვიადაური ნ. 58, 73, 106, 122, 160
 ზინდერი ლ. 75
 თალიბოვი ბ. 88, 99, 103, 138, 171, 175
 თაყაიშვილი ა. 136
 თოფურია ვ. 65, 181
 თოფურია გ. 14
 იბრაჰიმოვი გ. 59, 175
 ივანოვი ვ. 58, 181
 იმნაიშვილი დ. 13, 14, 22, 40, 41, 47, 48, 51, 52, 54, 55, 58, 59, 81, 130, 136, 175
 ინგლისიანი ვ. 170
 ისაყოვი ი. 14, 42, 64, 76, 77
 იუშმანოვი ი. 146, 170
 კაზიევი გ. 15
 კახაძე ო. 13, 87, 88, 150
 კიბრიკი ა. 14, 23, 75
 კიენაძე ზ. 13, 62
 კლიმოვი გ. 14, 58
 კოძასოვი ს. 14, 23, 75, 174
 ლაფონი რ. 13, 151
 ლევი ე. 15
 ლევიანა რ. 13, 171
 ლომთათიძე ქ. 17, 18, 21, 171, 181, 186, 191
 ლომთაძე ე. 13, 14, 17, 19, 21, 33, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 58, 62, 81, 87, 88, 96, 136, 150, 175, 195
 მადიევა გ. 15, 34, 76, 125, 155, 160
 მარი ნ. 13, 58, 136
 მარტინე ა. 80, 81
 მაკავარიანი გ. 16, 17, 18, 65, 66,

- 188, 190
 მაჰომედბეკოვა ზ. 13, 14, 15, 22, 39, 53, 55, 58, 62, 70, 81, 86, 99, 108, 115, 119
 მაჰომედოვა ფ. 15, 37, 75, 76, 170
 მაჰომედოვი მ. 14
 მაჰომედხანოვი მ. 15
 მაჰომეტოვი ა. 15, 171, 174
 მეგრელიძე ი. 13, 40, 87
 მეიე ა. 186, 188
 მელიქიშვილი ი. 186, 188
 მიქაილოვი შ. 13, 22, 29, 34, 35, 62, 72, 73, 81, 87, 108, 109, 120, 129, 155
 მიქაილოვი ყ. 13, 63
 მიქაილოვი ე. 13
 მიქაილოვა რ. 13
 მუსაევა მ. 25
 ნეზიერიძე გ. 159
 ნიკოლაევი ს. 14, 56, 186
 ნიკოლსკაია ზ. 25
 ეირკოვი ლ. 15, 21, 110, 138, 168
 უდენტი ს. 65, 75, 171
 რამაზანოვი ი. 159
 რაჯაბოვი რ. 14, 41, 175, 176
 როგაეა გ. 159, 174, 181, 188
 საიდოვა ფ. 14, 34, 36, 53, 75, 186
 საიდოვი გ. 13, 78, 111, 195
 სარჯველაძე ზ. 17
 სეპირი ე. 17
 სვოდეში მ. 24
 სიხარულიძე ტ. 88
 სოლთა გ. 170
 სოსიური ფ. დე 16, 52, 169
 სტაროსტინი ს. 13, 14, 22, 56, 96, 183, 186, 191
 სტარჩევსკი ა. 15
 სულეიმანოვი ია. 13, 62
 სულეიმანოვი ნ. 13
 ტესტელეცი ია. 14
 ტრუბეცკოვი ნ. 13, 16, 17, 19, 21, 52, 55, 91, 96, 99, 103, 113, 119, 120, 127, 150, 161, 164, 168, 171
 უთურგაიძე თ. 80
 უსლარი პ. 34, 88, 108
 ფარეულიძე რ. 10
 ფენრიხი ჰ. 16, 17, 145, 171, 173
 ფოგტი ჰ. 80
 ფოქოს-ფუქსი დ. 17
 ფუტკარაძე ტ. 69
 ქალდანი მ. 65
 შანიძე ა. 64, 65, 182
 შარაფუტდინოვა რ. 13, 171
 შარაშიძე გ. 15, 35
 შარაძენიძე თ. 16, 17, 66
 შენგელია ვ. 50, 65
 შიფენერი ა. 13
 შორი რ. 167
 ჩიქობავა არნ. 11, 16, 17, 33, 34, 55, 57, 58, 59, 62, 72, 75, 81, 86, 97, 100, 124, 127, 140, 150, 161, 170, 173, 178, 181, 191
 ცერცვაძე ილ. 13, 29, 34, 44, 46, 47, 48, 51, 52, 53, 55, 57, 62, 63, 72, 75, 81, 86, 93, 99, 124, 155, 158, 170, 195
 ჯარაია პ. 17
 ჭრელაშვილი კ. 188
 კუმბურიძე ზ. 65
 ზაიბულაევი მ. 15
 ზაიდაყოვი ს. 14, 188, 199
 ზალიდოვა რ. 15
 ხალილოვი მ. 14, 42, 62, 64, 77, 125, 159, 174
 ჯავახიშვილი ივ. 14, 191
 ჯანაშია ს. 25
 ჯაფარიძე ზ. 13, 15, 34, 36, 111
 ჭეირანიშვილი ევა. 15, 65, 87, 171
 ჭორბენაძე ბ. 182, 197
 შამშათოვი რ. 13, 42, 43, 156, 160
 შონიგვალდი გ. 19

სემანტიკური საძიებელი

.ა:

ა (ბრძან. კილოს ფორმანტი) 45

აავსო 79, 101, 157

აღაშიანი 67

აღრე 67

ათასი 18

ათი 47, 101, 156

აკეთებს 70

აკი 32

ალ (მრ. რ.-ის ნიშანი) 143

ალაო 88, 111

ალაფი 75

-(ა)ლ'ა (ერგ. ნიშანი) 130

ანგარიში 68

არის 92, 164

არწივი 63, 102, 192

ასი 18, 20, 77, 155

აფეთქება 86

აქვე 32

აღება 31, 124

ახალგაზრდა 68

ახალი 101

ახალი ნაკელი 87

ახლა 87

ბ:

ბ- (III გრ. კლას-ნიშანი) 86

ბალიში 109, 118

ბალახი 136

ბანაკის 17

ბანგი 122

ბანი 144

ბატკანი 54, 59, 113

ბარძაყი 133, 154, 172

ბალი 114, 194

ბევრი 177

ბელი 88

ბერვა 86

ბელელი 67

ბეჭელი 67

ბზე 94

ბზრიალა 88

ბიძაშვილი 137

ბლაგვი 68

ბოთლი 68

ბრტყელი 88

ბრჭყალი 109

ბუზი 90

ბუჩქი 132

გ:

გააკეთა 70

გაგზავნილება 79

გადახტა 70

გაზომვა 99

გამარჯვება 127

გაიელვა 86

გამზევება 186

გამოფიტული 177

გამოცხოზა 128

გამოწურვა 98

გამოჭრა 110, 124

გამრავლება 87

გამხდარი 87

გაშროზა 117, 172, 186

გაშეზბინება 79

გაჩერება 158

გაღება 196

გველი 56, 59, 85, 93, 183

გვერდი 85

გზა 64

გომური 31, 112

გორა 68, 69, 87

გული 45, 60, 141, 172, 187, 191

გრძელი 60, 71, 137, 143

გუშინ 109

დ:

-დ (ერგ. ნიშანი) 89, 164

და 32, 72, 146, 185

დაასველა 158

დაღება 60, 92

დათვი 53, 64, 100, 123

დაკაკუნება 88

დაკარგვა 90
 დაკვლა 79, 115
 დაღვევა 71, 72
 დამსგავსება 130
 დამწვევდევა 105
 დანა 68, 177
 დანგრევა 31
 დარი 17
 დარტყმა 87
 დარჩენა 137, 198
 დარწმუნდა 158
 დასლობა 17
 დასხმა 90
 დატოვა 73
 დაფარვა 118
 დაქერა 94
 დაქრა 118
 დაწერა 70, 72
 დაწერილი 32
 დაწვენა 58
 დგომა 73, 158
 დედები 199
 დედალი 60, 73, 165
 დიდი 72, 74
 დღე 60, 71
 დღეს 125, 177

მ:

ეკალი 156
 ენა 56, 97, 144, 172, 187, 197, 189
 ენაბლუობა 78
 ერბო 110
 ერთად 48
 ერთი 48, 156, 189
 ეს 71, 164
 ექვსი 45, 110
 ეშვი 103, 126
 ეჩო 126

შ:

ვაჟი 46, 61, 67, 72, 127, 158
 ვარდნა 79
 ვარსკვლავი 52, 60, 73, 172, 199
 ვაშლი 20, 64, 104
 ვატი 52, 90

ვენახი 144
 ვით 32
 ვინ 130
 ვიწრო 118
 vulva 90

ზ:

ზამთარი 100
 -ზე 17, 115
 ზინი 134
 ზურგი 134
 ზღაპარი 117, 164
 ზღვა 183
 ზღმარტი 87

თ:

თაგვი 96
 თავი 68, 77
 თავზე 112
 თავთავი 111, 195
 თათი 87
 თან 32
 თასმა 106
 თაფლი 77, 98
 თეთრი 67
 თვალი 157
 თესლი 132, 159
 თესლი (გირჩისა) 174
 თვე 197
 თიკანი 65, 157, 172
 თიკრუნი 156
 თმა 93
 თოვლი 64, 120, 137
 თოკი 106
 თუნგი 67, 174
 თქვა 198
 თქვენ 125
 თქმა 31
 თხა (ურქო) 134, 189
 თხა 20, 98, 102, 144, 157, 193
 თხრა 115

ო:

-იანი 32
 იდაყვი 141
 იორლა 68
 ირგვლივ 70
 ის 164
 ისარი 101
 იყო 73, 95
 იცის 70

ქ:

კაბა 89
 კალო 102
 კანაფი 88
 კარი 26, 187
 კასრი 68
 კატა 58, 92
 კაცი 20, 52, 74, 191
 კბილი 59, 98, 103, 144, 155
 კედელი 26, 89, 117, 177
 კეთება 77
 კერავდა 74
 კვალი 115
 კვარი 20, 172
 კვდომა 114
 კვერცხი 59, 159
 კი 32
 კისერი 164
 კიტრი 137
 კლიტე 67
 კოლო 96
 კოცნა 102
 კოწახური 47, 100, 122, 155
 კოჭი 67, 87
 კული 133, 176
 კურდღელი 72
 კურკლი 132

ლ:

ლაშაზი 72
 ლობიო 139
 ლოგინი 127
 ლურსმანი 70, 117, 177

შ:

შათრაზი 67
 შამა 73
 შარილი 63, 97, 145, 156
 შარცვალი 139
 შასწავლებელი 67
 შალალი 141
 შაჰიკი 47, 112
 შგელი 45, 50, 65, 70, 101, 156
 შდინარე 56, 136, 176
 შე 20, 57, 65, 70
 შელა 54, 77, 123, 140, 154
 შეხი 86
 შზე 60, 85, 117, 187, 190
 შთა 137, 144, 184
 შთები 75
 შთვარე 61, 188
 შიატოვა 90
 შიტოვებული 90
 შიეგმა 71
 შიეგალებული 175
 შიწა 197
 შკერდი 176, 184
 შკვდარი 60
 შოზელვა 174
 შოზვერი 77
 შოკვდომა 196
 შოკლა რა 70
 შოკლე 69, 104
 შომზადება 177
 შომლოცველი 67
 შოსელა 73, 79, 167
 შეავე 73, 192
 შოსმენა 109
 შოქსოვა 158
 შოყოლა 99, 156
 შოხუცი 159
 შრგვალი 92
 შსუქანი 69, 87, 128
 შსხალი 139
 შტევანი (ხელისა) 93
 შუშტი 29, 120, 156
 შუხა 94
 შურინავი 67
 შშრალი 118
 შცოდნე 145

მწარე 70
 მწვანე 104
 მწყემსი 186
 მხარი 197

ნ:

ნაბადი 90
 ნადირი 157, 193
 ნათესაობა 67
 ნაკელი 160
 ნამგალი 25, 54
 ნამკერი 120
 ნაჭი 87
 ნალღელი 54
 ნაწლავი 47, 112, 152
 ნახვრეტი 67
 ნახირი 135
 ნახუი 177
 ნაჯახი 50
 ნეკა თითი 67
 ნეკნი 57, 133, 144, 158
 ნელა 67
 ნემსი 178
 ნერწყვი 62
 ნიორი 126, 158
 ნისკარტი 122, 126

ო:

ოთხი 56, 61, 69, 77, 116, 177
 ომი 140
 ორი 29, 59, 131
 ოქოქა 100, 177
 ოცი 60, 61, 117, 172

პ:

პაპა 77
 პატარა 68, 72
 პეპელა 86
 პირი 157
 პირისახე 139

ჟ:

ჟანგი 67

რ:

რა 124, 159
 -რა (ნამყ. სუფიქსი) 140
 რამღენი 104, 144, 159
 რალა 32
 რვა 56, 77, 113
 რკინა 25, 60, 141, 157
 რქა 159, 160
 რძე 72, 154
 რწმენა 125
 რწყული 47, 106, 160

ს:

საბელი 132
 საღ 70
 საღვისი 54
 საფარცხელი 60, 139
 საით 74
 სამაჭური 64
 სამი 45, 85, 109
 სამიზნე 174
 სანთელი 93
 სარკე 159
 სატეხი 117
 საფლავი 132
 საქმე 67
 საცობი 87
 საქმელი 93
 სახელი 48, 52, 74, 77, 173, 184
 სახლი 25, 102, 118, 139
 სახნისი 25, 118, 174
 სახურავი 111
 სეტყვა 121
 სიზმარი 46
 სიმამრი 182
 სიბი 87
 სიტყვა 75, 127
 სიყვარული 152
 სიცხე 67
 სკა 68, 69
 სკამი 58
 სმა 136
 სოფელი 68
 სპილენძი 86
 სულელი 87
 -საებ (ფორმანტი) 124

- ტ:
- ტახი 67
 ტბა 139
 ტერფი 129, 141
 ტვინი 69, 154
 ტილი 45, 102, 144
 ტომარა 67, 118
 ტოტი 67, 144, 188
 ტრიალი 89
 ტყავი 116
 ტყვია 71, 93
 ტყორცნა 129
 ტყუპები 95
 ტყუპი 113
- უ:
- უეარგისი 87
 უკან 97
 ურჩხული 157
- ფ:
- ფაშატი 104
 ფიცარი 117
 ფიწალი 95, 191
 ფოლადი 18
 ფოჩი 87
 ფრთა 129
 ფრჩხილი 151
 ფული 99
 ფურთხება 89
 ფურთხი 69
 ფუტყარი 86
 ფჰვილი 90
- ჭ:
- ქათამი 160
 ქალიშვილი 72, 146, 155
 ქაფი 86
 ქაჩალი 88
 ქერი 175
 ქვაბი 132
 ქვრივი 72
 ქმარი 192
- ქსოვა 128
 ქული 68
- ღ:
- ღამით 72
 ღამურა 67, 87
 ღვია 141
 ღვინო 126
 ღობე 142
 ღრუბელი 127
 ღუნვა 89
- ყ:
- ყამირი 67
 ყაყანი 87
 ყვავი 52, 67, 89, 134, 154, 172, 175
 ყველი (მოუხდელი) 48, 62
 ყვითელი 104
 ყვირილი (ხარისა) 69
 ყიდვა 127, 167
 ყინული 119, 141
 ყოფნა 74
- შ:
- შავი 174
 შვიკმუხნენ 68, 69
 შემდეგ 114
 შემოდგომა 54
 შენ 17, 57
 შენაკადი 145
 შეღებვა 133
 შეშა 74, 129
 შეწვა 103, 125, 160
 შეკმევა 58
 შველი 67, 109, 151
 შვიდი 45, 112
 -ში 110
 შიბუ 122
 შიგნით 74
 შიმშილი 93
 შორისი 134
 შუაგული 113
 შუნი 67

ჩ:

ჩალა 94
 ჩაქუჩი 73
 ჩაცმა 128
 ჩემი 57
 ჩვენ 53
 ჩირქი 68
 ჩლიქი 151

ც:

„ცა“ 32
 ცა 121
 ცალიერი 106
 ცაცხვი 135
 ცემა 79, 159, 189
 ცემა-ტყევა 87
 ცეცხლი 101, 156, 157, 186
 ცივი 73
 ცოდნა 117, 141, 177
 ცოლი 165
 ცომი 137
 ცრემლი 45, 116, 177
 ცული 164
 ცხენი 73, 77, 199
 ცხენები 199
 ცხვარი 60, 140
 ცხვირი 68, 69, 138
 ცხრა 46, 86, 106, 194

ძ:

ძალლი 133, 135, 147, 154, 175, 193
 ძებნა 58
 ძელი 17
 ძვალი (მკერდისა) 67, 183
 ძვირფასი 29
 ძილი 46
 ძირი 112, 134, 194
 ძმა 72, 100, 185
 ძმები 199
 ძროხები 74, 121
 ძუძუ 47, 93, 172

წ:

წალი 62
 წალი 105, 157
 წარბი 124
 წართმევა 135, 184, 196
 წასვლა 59, 152, 198
 წაქცევა 94
 წელიწადი 155, 158
 წერა 29, 79, 115
 წერაქვი 120
 წერო 78
 წეს-ჩვეულება 138
 წვერი 126, 160
 წვივი 159
 წვიმა 71
 წვრილი 157
 წიგნი 132
 წითელმზიანი 78
 წისკილი 48, 74, 135, 141, 154
 წოვა 114
 წოლა 79
 წურვა 145
 წყალი 53, 63, 130, 190

ჭ:

ჭაბუკი 68
 ჭედილა 67
 ჭეჭა-ჭუხილი 86
 ჭია 93
 ჭინჯარი 54, 158, 159
 ჭიბი 102, 157
 ჭირხლი 120, 122
 ჭიხვინი 69, 86
 ჭკუა-გონება 138
 -ჭო (ზმნის უარყოფითი ფორმანტი) 105

ხ:

ხანჭალი 25
 ხარი 60, 64, 99, 145, 154, 155
 ხაკო 122, 157
 ხბო 56, 70, 128, 151
 ხე 68, 199
 ხეები 199
 ხევი 74

ბელი 52, 111, 154, 191
ბეობა 142
ბერთვისი 191
ბვალ 135
ბვეწი 120
ბვლოკი 90, 105, 158
ბვნა 31, 112, 197
ბვრება 176
ბილი 152
ბინკალი 137, 176
ბის კავი 58
ბიშტი 174
ბორბალი 116, 118
ბორთუმი 174
ბორცი 54, 141, 187
ბუთი 158
ბუნძი 68, 72
ბუფი (კასრისა) 67

ჭ:

ჭაპვი 67
ჭვარი 177

ლიტერატურა

აბაშია 2004 — რ. აბაშია, სიბილანტურ სპირანტთა რეფლექსები-სათვის დალესტნურ ენებში. — არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები, XV. მასალები. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 7-9.

აბაშია 2004 — რ. აბაშია, სიბილანტურ აფრიკატთა სისტემა დალესტნურ ენებში. I. — არნოლდ ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 63-ე სამეცნიერო სესიის მასალები. თბ., გამ-ბა „ქართული ენა“, გვ. 7-8.

აბდულაევი 1993 — З. Г. Абдуллаев, Даргинский язык, I. Фонетика. М., "Наука", 285 с.

აბდულაევი 1981 — З. Г. Абдуллаев, К анализу структуры слова даргинского языка. Морфологическая структура дагестанских языков. Махачкала, с. 38-57.

აბდულაევი 1981 — А. К. Абдуллаев, Словообразование в цезском языке, Автореф. канд. дис., Махачкала, 27 с.

აგლაროვი 1994 — М.-Х. Агларов, Андийцы. — Тарих, I. Махачкала, С. 40-45.

ათაევი 1992 — Б. М. Атаев, Опыт реконструкции прономинальной системы аварского языка. — Проблемы сравнительно-исторического исследования морфологии языков Дагестана. Махачкала, с. 29-35.

ათაევი 1996 — Б. М. Атаев, Аварцы: история, язык, письменность. Махачкала, "Экспресс", 91 с.

ათაევი 1996² — Б. М. Атаев, Морфология аваро-андо-цезских языков: структурные и материальные общности. Махачкала, "Экспресс", 157 с.

აკიევი 1977 — А. Ш. Акиев, Историко-сравнительная фонетика даргинского и лакского языков. Махачкала, 124 с.

აკიევი 1982 — А. Ш. Акиев, Сравнительный анализ гласных лакского и даргинского языков. Махачкала, Дагучпедгиз, 114 с.

ალექსეევი 1986 — М. Е. Алексеев, О методике сравнительно-исторических исследований (на материале дагестанских языков). — Актупльские проблемы дагестанско-нахского языкознания. Махачкала, с. 114-143.

ალექსეევი 1988 — М. Е. Алексеев, Сравнительно-историческая морфология аваро-андийских языков. М., "Наука", 223 с.

ალექსეევი 1995 — М. Е. Алексеев, Андийские языки. Дагестан: село Хуштада. М., с. 82-103.

ალექსეევი 1998 — М. Е. Алексеев, Об одном общевосточнокавказском глагольном форманте. — Девятый международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов (тезисы докладов). Махачкала, с. 101.

ალექსეევი, ათაევი 1997 — М. Е. Алексеев, Б. М. Атаев, Аварский язык. М., Изд-во "Академия", 141 с.

აღიროვეი 1975 — И. Ю. Алироев, Сравнительно-исторический словарь отраслевой лексики чеченского и ингушского языков и диалектов. Махачкала, 1975.

ანდლულაძე 1968 — ნ. ანდლულაძე, კლასოვანი და პიროვანი უღვლილების ისტორიის ზოგი საკითხი იბერიულ-კავკასიურ ენებში. თბ., „მეცნიერება“, 221 გვ.

არდოტელი 1996 — ნ. არდოტელი, ხმოვანთა შესატყვისობის ზოგი საკითხისათვის დილოურ ენებში. — ბ. ჯორბენაძის საზოგადოების III სამეცნიერო კონფერენცია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 7-8.

არდოტელი 1996^a — ნ. არდოტელი, მარცვლის სტრუქტურისა და საზღვრისათვის დილოურ ენაში. — საენათმეცნიერო ძიებანი, V. თბ., გვ. 292-298.

არდოტელი 1997 — ნ. არდოტელი, ლაბიალიზებული კომპლექსის (ც+ჟ) ინტერპრეტაციისათვის დილოურ ენებში. — საენათმეცნიერო ძიებანი, VI. თბ., გვ. 43-51.

არდოტელი 1998 — Н. А. Ардотели, К вопросу фарингализации в дидойских языках. — Девятый Международный коллоквиум Европейского общества кавказоведов (тезисы докладов). Махачкала, с. 104.

არდოტელი 1999 — ნ. არდოტელი, რ სონორის შესატყვისობანი დილოურ ენებში. — საენათმეცნიერო ძიებანი, VIII. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 82-87.

არდოტელი 1999^a — ნ. არდოტელი, ბგერათშესატყვისობათა ურთიერთმიმართებისათვის ენებსა და დიალექტებში. — ქართველური მემკვიდრეობა, III. ქუთაისი, ქსუ გამ-ბა, გვ. 14-20.

არდოტელი 1999^b — ნ. არდოტელი, სისინა სიბილანტთა შესატყვისობანი ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში. — საენათმეცნიერო ძიებანი, IX. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 93-96.

არდოტელი 1999^b — ნ. არდოტელი, ხმოვანთა პალატალიზაცია დილოურ ენებში — ბესარიონ ჯორბენაძის საზოგადოების VI სამეცნიერო კონფერენციის მასალები. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 12-14.

არდოტელი 2000 — ნ. არდოტელი, სახელურ ძირ-ფუძეთა ფონოლოგიური სტრუქტურის რეკონსტრუქციისათვის ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში. — „ენათმეცნიერების საკითხები“, 4 (8). თბ., გვ. 29-42.

არდოტელი 2000^a — ნ. არდოტელი, ვ-ს ტრანსფორმაციისათვის იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — ქართველური მემკვიდრეობა, IV. ქუთაისი, ქსუ გამ-ბა, გვ. 39-46.

Ardoteli; 2001 — N. Ardoteli, On One "Anomalous" Sound-Correspondence in the Avar-Andi-Dido Languages. — Bulletin of the Georgian Academy of Sciences, Volume 164, №3, Tbilisi, S. 592-593.

არდოტელი 2002 — Н. А. Ардотели, К интерпретации т. н. лабиализованных согласных в аварско-андийско-дидойских языках. — Дагестанский лингвистический сборник, Вып. 10. М., "Академия", 2002, с. 37-42.

- არლოტელი 2002^ა — ნ. არლოტელი, ნ : მ მონაცვლეობისათვის ხუნძურ ენაში. — „ენათმეცნიერების საკითხები“, 2(14). თბ., გვ. 170-175.
- არლოტელი 2002^ბ — Н. А. Ардотели, К вопросу фарингализованных фонем в аварско-андийско-дидойских языках. — Кавказоведение, №1. М., Изд-во "Академия", с. 95-101.
- არლოტელი 2007 — ნ. არლოტელი, დილოური ენა. თბ., გამ-ბა „უნივერსალი“, 174 გვ.
- ახვლედიანი 1949 — გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები. თბ., სტალინის სახ. თსუ გამ-ბა, XIV+437 გვ.
- ახვლედიანი 1966 — გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის შესავალი. თბ., „განათლება“, 208 გვ.
- ახვლედიანი 1999 — გ. ახვლედიანი, ზოგადი ფონეტიკის საფუძვლები. თბ., თსპუ გამ-ბა, 442 გვ.
- ბარნოვი 1983 — ნ. ბარნოვი, თანხმოვანთა შეთავსებლობის საკითხები ხუნძურ ენაში. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 172 გვ.
- ბარნოვი 1998 — ნ. ბარნოვი, თანხმოვანთა დისტრიბუციისა და ფუძის აგებულების სტრუქტურულ-ტიპოლოგიური ანალიზის პრინციპები (დადესტნური ენების მასალაზე). — სალოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 139 გვ.
- ბენვენისტი 1955 — Э. Бенвенист, Индоевропейское именное словообразование. М., Изд-во иностр. лит-ры, 261 с.
- ბლუმფილდი 1968 — Л. Блумфилд, Язык. М., "Прогресс", 607 с.
- ბოედერი 2005 — ვ. ბოედერი, ენა და კილო ქართველოლოგიაში. — ენათმეცნიერების საკითხები, №1-2. თბ., გვ. 196-240.
- ბოკარევი 1938 — А. А. Бокарев, Материалы по диалектологии андо-цезских языков, I. Наречие аула Туqita. — Памяти академика Н.Я. Марра (1864-1934). М.-Л., с. 25-53.
- ბოკარევი 1940 — А. А. Бокарев, О классных показателях в аваро-андо-цезских языках. — Язык и мышление, т.Х. М.-Л., с. 48-63.
- ბოკარევი 1949 — А. А. Бокарев, Очерк грамматики чамалинского языка. М.-Л., "Изд-во АН СССР", 176 с.
- ბოკარევი 1952 — Е. А. Бокарев, Гинухский язык (предварительное сообщение). — Труды института языкознания АН СССР, т. I. М., "Изд-во АН СССР", с. 193-204.
- ბოკარევი 1954 — Е. А. Бокарев, Задачи сравнительно-исторического изучения кавказских языков. — "Вопросы языкознания", №3. М., с. 41-53.
- ბოკარევი 1958 — Е. А. Бокарев, Смычногортанные аффрикаты прадагестанского языка (опыт реконструкции). — "Вопросы языкознания", т. VI, №4. М., с. 3-11.
- ბოკარევი 1959 — Е. А. Бокарев, Цезские (дидойские) языки Дагестана. М., "Изд-во АН СССР", 291 с.
- ბოკარევი 1961 — Е. А. Бокарев, Введение в сравнительно-

историческое изучение дагестанских языков. Махачкала, "Изд-во Даг. ун-та", 98 с.

ბოკარევი 1981 — Е. А. Бокарев, Сравнительно-историческая фонетика восточнокавказских языков. М., "Наука", 140 с.

ბურკულაძე 1981* — გ. ბურკულაძე, კვერცხის აღმნიშვნელი საერთო ფუძეები იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — სმამ, ტ. 104, №1. თბ., გვ. 225-227.

ბურკულაძე 1981 — გ. ბურკულაძე, ერთი ჩვენებითი ნაცვალსახელის შესახებ ხუნძურში. — სმამ, ტ. 101, №3. თბ., გვ. 733-736.

ბურკულაძე 1982 — გ. ბურკულაძე, ცი („რა“) კითხვითი ნაცვალსახელის შესახებ ლაკურში — სმამ, ტ. 106, №1. თბ., გვ. 173-176.

ბურკულაძე 1983 — Г. Т. Бурчуладзе, Структура основ имён существительных в лакском языке. — ЭИКЯ, X. Тб., "Мецниереба", с. 298-318.

ბურკულაძე 1986 — გ. ბურკულაძე, ბრუნვათა შედგენილობისა და არსებით სახელთა ბრუნების პროცესების ძირითადი საკითხები ლაკურ ენაში. თბ., „მეცნიერება“, 132 გვ.

ბურკულაძე 1986* — გ. ბურკულაძე, „დადების“ აღმნიშვნელი ზმნის თაობაზე კაპუქურ-ჰუნზიბურ ენაში. — სმამ, 123, №2. თბ., გვ. 434-436.

ბურკულაძე 1988 — გ. ბურკულაძე, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ლექსიკიდან: „კბილისა“ და „ერთის“ აღმნიშვნელ ფუძეთა თაობაზე დალესტნურ ენებში. — იკე, XXVII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 240-254.

ბურკულაძე 1989 — Г. Т. Бурчуладзе, Общие лексемы, обозначающие "палец" в дагестанских и нахских языках. — ЕИКЯ, XVIII-XIX. Тб., "Мецниереба", с. 198-204.

ბურკულაძე 1991 — გ. ბურკულაძე, გემინირებულ (ინტენსიურ) თანხმოვანთა ისტორიისათვის დალესტნურ ენებში. — კავკასიოლოგია I საერთაშორისო სიმპოზიუმის თეზისები. თბ., გვ. 9-10.

ბურკულაძე 1991* — გ. ბურკულაძე, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ლექსიკიდან 10. ჰიდრონიმ ლესტურ-ს წარმომავლობისათვის. — ეტიმოლოგიური ძიებანი. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 21-26.

ბურკულაძე 1992 — Г. Т. Бурчуладзе, Из лексики иберийско-кавказских языков: 9. Общие лексемы, обозначающие "свинья" в дагестанских языках. — ЕИКЯ, XVIII-XIX. Тб., "Мецниереба", с. 308-317.

ბურკულაძე 1993 — გ. ბურკულაძე, ცჟ-ის სტატუსისათვის ლაკურში. — არნ. ჩიქობავას სახელობის ენათმეცნიერების ინსტიტუტის 52-ე სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 8-9.

ბურკულაძე 1995 — გ. ბურკულაძე, იბერიულ-კავკასიურ ენათა ლექსიკიდან 12. „ტვინის“ აღმნიშვნელი ზოგი ლექსემის თაობაზე ქართულურ, ნახურსა და დალესტნურ ენებში. — საენათმეცნიერო ძიებანი, IV. თბ., გვ. 152-155.

ბურკულაძე 1998 — გ. ბურკულაძე, მორფოლოგიური კაუზატივი დილოურ ენებში. — კრებ. „გზა ენისაკენ“. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 84-121.

ბურჭულაძე 2000 — გ. ბურჭულაძე, (რეცენზია) ე. ლომთაძე, დილოზურ ენათა ვოკალიზმის დიაქრონიული ანალიზი, თბ., 1994, 398 გვ. — იკე, ტ. XXXIV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 236-246.

გაბუნია 2004 — კ. გაბუნია, ქართველური ენების კლასიფიკაციის საკუთრივ ლინგვისტური და სოციოლინგვისტური კრიტერიუმების გამოიყენისათვის. — ენათმეცნიერების საკითხები. თბ., გვ. 166-172.

გამყრელიძე, მაჭავარიანი 1965 — თ. გამყრელიძე, გ. მაჭავარიანი, სონანტთა სისტემა და აბლაუტი ქართველურ ენებში. თბ., „მეცნიერება“, 511 გვ.

გამყრელიძე, ივანოვი 1984 — Т. В. Гамкрелидзе, Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы, II. Тб., Изд-во ТГУ, 428-1328 с.

გაფრინდაშვილი 1954 — შ. გაფრინდაშვილი, ლაბიალიზაციის ბუნებისათვის დარგუულსა და ლაკურში. — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის V(XI) სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 16-19.

გაფრინდაშვილი 1966 — Ш. Г. Гаприндашвили, Фонетика даргинского языка. Тб., "Мещиереба", 317 с.

გვანცელაძე 2006 — თ. გვანცელაძე, ენისა და დიალექტის საკითხი ქართველოლოგიაში. თბ., გამ-ბა „უნივერსალი“, 162 გვ.

გიგინეიშვილი 1967 — ბ. გიგინეიშვილი, საერთოდაღესტნური ენის მელერი აფრიკატები. — მაცნე, №1. თბ., გვ. 202-217.

გიგინეიშვილი 1968 — Б. К. Гигинейшвили, Общедагестанские *l и *r. — Сообщ. АН ГССР, т. XLIX, №1. თბ., გვ. 243-246.

გიგინეიშვილი 1970 — Б. К. Гигинейшвили, Общедагестанская система взрывных согласных. — Машне, №4. Тб., с. 177-190.

გიგინეიშვილი 1971 — Б. К. Гигинейшвили, Придыхательные аффрикаты общедагестанского языка (Опыт реконструкции). — Труды Тбилисского университета, В 1 (138), гуманитарные науки. Тб., "Изд-во ТГУ", с. 69-81.

გიგინეიშვილი 1977 — Б. К. Гигинейшвили, Сравнительная фонетика дагестанских языков. Тб., "Изд-во ТГУ", 165 с.

გინეკენი 1938 — J. Ginneken van, Contribution à la grammaire comparée des Langues du Caucase, Amsterdam, 138 p.

გოგოლაშვილი 1980 — გ. გოგოლაშვილი, ხმოვანთა ასიმილაცია ხუნძურ ენაში. — იკეწ, VII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 218-227.

გონიაშვილი 1940 — თ. გონიაშვილი, ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურისა ქართველურ ენებთან. — ენიკის მოამბე, ტ. V-VI. თბ., გვ. 575-623.

გონიაშვილი 1968 — ნახურ ენათა კონსონანტიზმიდან. — იკე, XVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 218-230.

გონიაშვილი 1969 — თ. გონიაშვილი, აბრუპტივთა საკითხისათვის ნახურში. — კრებ. „თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს“. თბ., „თსუ გამ-ბა“, გვ. 215-224.

გულავა და სხვ. 1952 — ტ. გულავა, ლ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე,

ზ. მაჰომედბეკოვა და ი. ცერცვაძე, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ბგერათმესატყვისობისათვის. — საქ. სსრ მეცნ. აკად. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 34-35.

გულავა 1953 — ტ. გულავა, ტინდიური ენის ფონეტიკური მიმოხილვა. — იკე, ტ. V. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 327-393.

გულავა 1953^ა — ტ. გულავა, მესამე გრამატიკული კლასის ნიშნის ერთი ვარიანტი ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენებში. — იკე, ტ. IV. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 135-143.

გულავა 1954 — ტ. გულავა, ქართულ-ხუნძური ლექსიკური შეხვედრების შესახებ. — სმამ, ტ. XV, №10. თბ., გვ. 701-708.

გულავა 1954^ბ — ტ. გულავა, ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ტაღერალის გენეზისისა და ქართველურ ენებში მისი ფონეტიკური შესატყვისის შესახებ. — იკე, ტ. VI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 55-61.

გულავა 1954^გ — Гудава Т. Е. К строению показателя грамматического класса в аварском языке. — Языки Дагестана, вып. II. Махачкала, с. 162-168.

გულავა 1955 — ტ. გულავა, გრამატიკული კლასის ნიშნის ფონეტიკური ცვლილებები ხუნძურსა და ანდიურ ენებში. — იკე, ტ. VIII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 311-330.

გულავა 1956 — Т. Е. Гудава, К изменению лабиализованных согласных в аварском и андийских языках. — ИКЯ, т. VIII. Тб., "Изд-во АН ГССР", с. 215-242.

გულავა 1958 — ტ. გულავა, ფარინგალურ თანხმოვანთა საკითხისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. — იკე, ტ. IX-X. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 257-267.

გულავა 1959 — Т. Е. Гудава, Сравнительный анализ глагольных основ в аварском и андийских языках. Махачкала, 235 с.

გულავა 1959^ა — ტ. გულავა, აფრიკატები ანდიურ ენებში. — იკე, ტ. XI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 261-290.

გულავა 1959^ბ — ტ. გულავა, ერთი რიგის თანხმოვანთა ცვლილებებისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. — სმამ, ტ. XXII, №1. თბ., გვ. 102-106.

გულავა 1962 — ტ. გულავა, ბოთლიხური ენა. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, 264+X გვ.

გულავა 1964 — Т. Е. Гудава, Консонантизм андийских языков. Тб., "Изд-во АН ГССР", 221 с.

გულავა 1964^ა — ტ. გულავა, მერცხალი (ეტიმოლოგიური ძიება). — იკე, ტ. XIV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 143-145.

გულავა 1967 — Т. Е. Гудава, Ударение в глаголе аварского языка. — Сообщ. АНГ, XLV, №2. Тб., с. 545-546.

გულავა 1968 — ტ. გულავა, ბაგვალური ენის ფონეტიკური საკითხები. — იკე, ტ. XVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 144-179.

გულავა 1970 — ტ. გულავა, თანხმოვანთკომპლექსებისათვის ხუნძურში. — იკე, ტ. XVII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 183-188.

- გულავა 1971 — ტ. გულავა, ბაკალური ენა. თბ., „მეცნიერება“, 242 გვ.
- გულავა 1974 — Т. Е. Гудава, Из истории корреляции "сильный-слабый" в аварско-андийско-дидойских языках. — ЕИКЯ, I. Тб., "Мецниереба", с. 139-146.
- გულავა 1974* — ტ. გულავა, ზმნათა ერთი რიგის (წვიზე „წურვა“, ქვინე „ჰამა“) უღვლილებისათვის ხუნძურში. — იკე, ტ. XIX. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 125-129.
- გულავა 1978 — ტ. გულავა, აწმყოს წარმოება ანდიურ ენებში და ზმნის საუღვლებელი ფუძის ზოგიერთი საკითხი. — იკე, XX. თბ., „მეცნიერება“, 214-234.
- გულავა 1979 — Т. Е. Гудава, Историко-сравнительный анализ консонантизма дидойских языков. Тб., "Мецниереба", 223 с.
- გულავა 1980 — Т. Е. Гудава, Количественные числительные в аварско-андийско-дидойских языках. — ЕИКЯ, VII. Тб., "Мецниереба", с. 153-217.
- გულავა 1986 — ი. გულავა, მახვილის გადაწვევის რამდენიმე შემთხვევა ხუნძურში. — იკეწ, XIII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 172-174.
- დე 2000 — Дагестанские языки, М.
- დედლ 1984, 1988 — Отраслевая лексика дагестанских языков: 1) Материалы и исследования (1984); 2) Названия животных и птиц (1988). Махачкала, 149 с.; 184 с.
- დედლბ 1985, 1986, 1989 — Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: 1) Термины родства и свойства (1985); 2) Соматические термины (1986); 3) Названия деревьев, трав, кустарников (1989). Махачкала, 188 с.; 174 с.; 168 с.
- დეეტერსი, სოლთა, ინგლისიანი 1961 — G. Deeters, G. R. Solta, V. Ingli-sian Armenisch und kaukasische Sprachen. Leiden/Köln, 89 S.
- დეშილ 1971 — Сравнительно-историческая лексика дагестанских языков. М., "Наука", 295 с.
- დიაკონოვი, სტაროსტინი 1988 — И. М. Дьяконов, С. А. Старостин, Хуррито-урартские и восточнокавказские языки. — Древний Восток: этнокультурные связи. М., "Наука", с. 164-207.
- დირი 1906 — А. М. Дирр, Краткий грамматический очерк андийского языка с текстами, сборником андийских слов и русским к нему указателем. Тифл., XIV+200 с.
- დირი 1909 — А. М. Дирр, Материалы для изучения языков и наречий андо-дидойской группы. Тифл., VIII+114 с.
- დირი 1928 — А. М. Dirr, Einführung in das Studium der kaukasischen Sprachen. Leipzig, "Verlag der Asia Major", XI+381 s.
- დიუმეზილი 1933 — G. Dumézil, Introduction à la grammaire comparée des Langues caucasiennes du Nord. Paris, XVI+149 p.

ებელინგი 1966 — C. L. Ebeling, The Crammar of literary Avar (A review article). — *Studia Caucasica*, 2. The Hague, Mouton, pp. 58-100.

ერკერტი 1895 — R. Erckert, Die Sprachen des kaukasischen Stammes. I Theil. Wörterverzeichnis. II Theil. Sprachproben und grammatische Skizzen. Wien, I Th., VI+204 s.; II Th. XII+391 S.

ეშს 1972 — ენათმეცნიერების შესავლის საკითხები. თბ., „თსუ გამბა“, 359 გვ.

ვან დენ ბერგი 1995 — H. A. Van den Berg, Crammar of Hunzib (with texts and lexicon). Leiden, 366 p.

ზვიადაური 1990 — ნ. ზვიადაური, კაუზატივი და კაუზატიური მიმღობები დიდოურ ენებში. — იკე, ტ. XXIX. თბ., „მეცნიერება“, გვ: 219-227.

ზვიადაური 1995 — ნ. ზვიადაური, მათრბიბუტივებელი ფორმანტის (-*სა) გენეზისისათვის დიდოურ ენებში. — იკეწ, XX-XXI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 171-177.

ზვიადაური 1997 — ნ. ზვიადაური, ნახურ-დაღესტნურ ენათა ლექსიკა ქართული ენის შთის დიალექტებში. — ეტიმოლოგიური ძიებანი, VI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 96-103.

ზინდერი 1979 — Л. Р. Зиндер, Общая фонетика. М., "Высшая школа", 312 с.

თალიბოვი 1980 — Б. Б. Талибов, Сравнительная фонетика лезгинских языков. М., "Наука", 350 с.

თაყაიშვილი 1966 — ა. თაყაიშვილი, ქვა — სიტყვის აგებულებისათვის. — იკე, ტ. XV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 243-251.

თოფურია 1928 — ვ. თოფურია, კვლავ უმლაუტისათვის სვანურში. — ტუმ, VIII. ტფ., გვ. 337-346.

თოფურია 1979 — ვ. თოფურია, გრამატიკულ მოვლენათა ერთგვაროვანი პროცესი ქართველურ ენებში. — შრომები, III. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 173-184.

თოფურია 1959 — ვ. თოფურია, ლეზგიური ზმნის ძირითადი მორფოლოგიური კატეგორიები. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამბა“, 137 გვ.

თოფურია 1987 — ვ. თოფურია, ბრუნების ზოგი საკითხი ზუნძურანდიურ-დიდოურ ენებში. — იკე, ტ. XXVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 192-200.

თოფურია 1995 — Г. В. Топуриа, Морфология склонения в дагестанских языках. Тб., "Мещниереба", 192 с.

იბრაჰიმოვი 1974 — Г. Х. Ибрагимов, Фарингализованные звуки в цахурском и ругульском языках. — ЕИКЯ, I. Тб., "Мещниереба", с. 191-203.

იმნაიშვილი 1955 — დ. იმნაიშვილი, თანხმოვანთა ზეგავლენით გამოწვეული ხმოვანთა ცვლის ზოგი კანონზომიერება დიდოურსა, ჰინუხურსა და ზვარშიულ ენებში. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის VI (XII) სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 20-23.

იმნაიშვილი 1956 — დ. იმნაიშვილი, ფონეტიკური ცვლილებანი დიდოურში ჰინუხურ და ზვარშიულ ენებთან მიმართებაში. — იკე, ტ. VIII.

თბ., გვ. 243-268.

იზნაიშვილი 1963 — Д. С. Имнайшвили, Дидойский язык в сравнении с гинухским и хваршийским языками. Тб., "Изд-во АН ГССР", 322 с.

იზნაიშვილი 1977 — Д. С. Имнайшвили, Историко-сравнительный анализ фонетики нахских языков. Тб., "Мецниереба", 1299 с.

ისაყოი 1981 — И. А. Исаков, Кусурский диалект аварского языка. — АКД. Махачкала, 16 с.

ისაყოი 1981* — И. А. Исаков, Об ударении в аварском языке. — Фонетическая структура дагестанских языков. Махачкала, с. 86-102.

ისაყოი 1986 — И. А. Исаков, О долгих гласных в гунизбском языке — XI региональная научная сессия по изучению иберийско-кавказских языков. Тез. докл. Нальчик.

ისაყოი, ხალილოვი 1986 — И. А. Исаков, М. Ш. Халилов, Соматические названия в цезских языках. — Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: Соматические термины. Махачкала, с. 23-44.

ისაყოი, ხაიბულაევი 1992 — И. А. Исаков, М. Р. Хайбулаев, Русско-аварский словарь. Махачкала, "Дагучпедгиз", 579 с.

ისაყოი, ხალილოვი 2001 — И. А. Исаков, М. Ш. Халилов, Гунизбско-русский словарь. М., "Наука", 286 с.

იუშმანოვი 1937 — И. В. Юшманов, Фонетические параллели в африканских и яфетических языках. — Сб. "Africana", Труды Института языка и Мышл. им. ак. Н. Я. Марра, т. IX. М.-Л., с. 19-44.

კაზიევი 1969 — Г. К. Казиев, Лексика аварского языка. Махачкала, "Дагучпедгиз", 108 с.

კახაძე 1953 — ო. კახაძე, ა-ზე დაბოლოებული ზოგიერთი სახელის ბრუნებისათვის ქვემოიშვრულში. — იკე, ტ. V. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 183-192.

კახაძე 1959 — ო. კახაძე, ზოგიერთი შენიშვნა ლატერალური თანხმოვნების შესახებ. — იკე, ტ. XI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 303-312.

კახაძე 1979 — ო. კახაძე, არჩიბული ენა და მისი ადგილი დაღესტნის მონათესავე ენათა შორის. თბ., „მეცნიერება“, 551 გვ.

კახაძე 1998 — ო. კახაძე, კონსონანტთა თავდაპირველი სისტემის თაობაზე იბერიულ-კავკასიურ ენებში. — არნოდ ღიქობავას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო სიმპოზიუმის მასალები. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 49.

კიბრიკი, კოძასოვი 1988 — А. Е. Кибрик, С. В. Кодзасов, Сопоставительное изучение дагестанских языков. Глагол. М., "Изд-во МГУ", 226 с.

კიბრიკი, კოძასოვი 1990 — А. Е. Кибрик, С. В. Кодзасов, Сопоставительное изучение дагестанских языков. Имя. Фонетика. М., "Изд-во МГУ", 364 с.

კიკნაძე 1969 — ზ. კიკნაძე, ხუნძური ენის ეოკალიზმი (ფონოლოგი-

ური ანალიზი და მიღებული სისტემის ტრანსფორმაციები). — კრებ. „თბილისის უნივერსიტეტი გიორგი ახვლედიანს“. თბ., „თუ გამ-ბა“, გვ. 198-206.

კლიმოვი 1964 — Г. А. Климов, Этимологический словарь каргвельских языков. М., "Изд-во АН СССР", 305 с.

კლიმოვი, ხალილოვი 2003 — Г. А. Климов, М. Ш. Халилов, Словарь кавказских языков (сопоставление основной лексики). М., изд-во "Восточная лит-ра", 511 с.

კობასოვი 1986 — С. В. Кодзасов, Фаринго-ларингальное сужение в дагестанских языках. — Актуальные проблемы дагестанско-нахского языкознания. Махачкала, с. 16-43.

ლაფონი 1952 — R. Lafon, Etudes basques et caucasiques. — Acta Salamanticensia; Filosofia y letras, t. V, n. 2. Universidad de Salamanca, S. 1-92.

ლაფონი 1963 — R. Lafon, Les problemes concernant Les consonnes laterales dans les langues caucasiques. — Bedi kartlisa, XV-XVI. Paris, S. 12-24.

ლევი 1953 — E. Lewy, Versuch einer Charakteristik der A warischen mit Exkursen zur Sprachtheorie. Berlin, 27 S.

ლელ 1990 — Лингвистический энциклопедический словарь. М., "Советская энциклопедия", 688 с.

ლომთათიძე 1968 — ქ. ლომთათიძე, ლაბიალიზაციის საკითხისათვის ქართველურ ენებში. — იკე, XVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 69-73.

ლომთათიძე 1975 — ქ. ლომთათიძე, აფხაზურისა და აბაზურის ძირთა და მორფემათა ამოსავალი ტიპი. — იკეწ, ტ. II. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 293-297.

ლომთათიძე 1976 — ქ. ლომთათიძე, აფხაზური და აბაზური ენების ისტორიულ-შეღარებიითი ანალიზი, I. თბ., „მეცნიერება“, 343 გვ.

ლომთათიძე 2000 — ქ. ლომთათიძე, ხის აღმნიშვნელ ფუძეთა ურთიერთობისათვის ქართველურსა და აფხაზურ-აღილურ ენებში. — იკე, ტ. XXXIV. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 126-128.

ლომთაძე და სხვ. 1952 — ტ. გულავე, დ. იმნაიშვილი, ე. ლომთაძე, ზ. მაჭომელებეკოვა, ილ. ცერცვაძე — ხუნძურ-ანდიურ-დილოურ ენათა ბგერათმშენებლობისათვის. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტი III (IX) სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 32-35.

ლომთაძე 1956 — ე. ლომთაძე, ხმოვანთა შესატყვისობანი დილოური ჯგუფის ენებს შორის. — სმამ, ტ. XVII, №1. თბ., გვ. 81-88.

ლომთაძე 1956^ა — ე. ლომთაძე, ჩვენებითი ნაცვალსახელების აგებულება და ბრუნება დილოური ჯგუფის ენებში. — იკე, ტ. VIII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, 1956, გვ. 269-313.

ლომთაძე 1960 — ე. ლომთაძე, გრამატიკული კლასისა და რიცხვის კატეგორიები ხვარშიულ ენაში. — იკე, ტ. XII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 367-380.

ლომთაძე 1962 — ე. ლომთაძე, თანხმოვანთა შესატყვისობანი დილოური ენებსა და ხუნძურს შორის. — იკე, ტ. XIII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ.

აკად. გამ-ბა", გვ. 285-311.

ლომთაძე 1963 — Э. А. Ломтадзе, Гинухский диалект дидойского языка. Тб., "Изд-во АН ГССР", 219 с.

ლომთაძე 1966 — ე. ლომთაძე, ისევ დიდოურ ენათა რიცხვითი სახელების წარმოების თაობაზე. — იკე, ტ. XV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 317-333.

ლომთაძე 1974 — ე. ლომთაძე, ხმოვანთა შესატყვისობანი ბეეიტურ-ჰუნზიბური ენის დიალექტებს შორის. — ენათმეცნიერების ინსტიტუტის XXX სამეცნიერო სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 24-25.

ლომთაძე 1978 — ე. ლომთაძე, ბეეიტური ა, ო ხმოვნების შესატყვისები ჰუნზიბურში და ო, ზ ხმოვანთა გენეზისი. — იკე, XX. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 249-263.

ლომთაძე 1978° — ე. ლომთაძე, ო:ო ხმოვანთა შესატყვისობა ბეეიტურ-ჰუნზიბური ენის დიალექტებს შორის. — შაცნე (ენისა და ლიტ. სერია), №4. თბ., გვ. 146-154.

ლომთაძე 1979 — ე. ლომთაძე, ბეეიტური ე, ი ხმოვნების შესატყვისები ჰუნზიბურში და ჯ ხმოვნის გენეზისი. — იკე, XXI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 194-212.

ლომთაძე 1980 — ე. ლომთაძე, მახვილით გამოწვეული ცვლილებები დიდოურ ენებში. — იკე, ტ. XXII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 235-259.

ლომთაძე 1982 — ე. ლომთაძე, ლაბიალური ხმოვნების შესატყვისობა ხვარშიული ენის დიალექტებს შორის. — მეტყველების ანალიზი, VI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 62-88.

ლომთაძე 1984 — ე. ლომთაძე, სიტყვათმახვილი დიდოურ ენებში (შედარებით-ისტორიული ანალიზი). თბ., „მეცნიერება“, 252 გვ.

ლომთაძე 1985 — ე. ლომთაძე, ა ხმოვნის სტატუსი ხვარშიული ენის დიალექტებში. — იკე, ტ. XXIII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 277-294.

ლომთაძე 1986 — ე. ლომთაძე, ი ხმოვანი ხვარშიულში და მისი დიალექტური შესატყვისები. — იკე, ტ. XXIV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 170-185.

ლომთაძე 1987 — ე. ლომთაძე, ე ხმოვნის ხვარშიულში. — იკე, ტ. XXVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 201-211.

ლომთაძე 1987° — ე. ლომთაძე, ე ხმოვნის შესატყვისობანი დიდოური ენის დიალექტებს შორის. — იკე, ტ. XXVI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 212-231.

ლომთაძე 1993 — ე. ლომთაძე, ჟ ნახევარხმოვნის დიფთონგები და ტრიფთონგები ბეეიტურ-ჰუნზიბურ ენაში. — იკე, ტ. XXXII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 188-197.

ლომთაძე 1994 — ე. ლომთაძე, დიდოურ ენათა ვოკალიზმის დიაქრონიული ანალიზი. თბ., 401 გვ.

ლომთაძე 1996 — ე. ლომთაძე, სახელის მორფოლოგიური კატეგორიები ბეეიტურ ენაში. თბ., „თუ გამ.“, 298 გვ.

ლომთაძე 1996 — ე. ლომთაძე, დიდოურ ენათა სუსტი სპირანტების

გამქედრებოსა და შესატყვისობის თობზაზე. — არნოლდ ჩიქობავას საკითხავები. VII. მოხსენებობთა თეზისები. თბ., გვ. 22-25.

ლომობდე 1998 — ე. ლომობდე, ხვარშიული ენა, I. ფონეტიკა. თბ., „ქართული ენა“, 378 გვ.

ლომობდე 2000 — ე. ლომობდე, თანხმოვანთა გორმავება (გემინაცია) ხვარშიულ ენაში. — იკე, ტ. XXXIV. თბ., „ქართული ენა“, გვ. 129-139.

ლომობდე 2000* — ე. ლომობდე, ზმნა და ნაზმნარი სახელები ბეეიტურ-ჰუნზიბურ ენაში (შედარებით-ისტორიული ანალიზი). თბ., „ქართული ენა“, 360 გვ.

მადიევა 1965 — Г. И. Мадиева, Грамматический очерк бежтинского языка. Махачкала, 203 с.

მადიევა 1965* — Г. И. Мадиева, Аварский язык. ч. I Фонетика, Лексика, Морфология. Махачкала, 234 с.

მადიევა 1967 — Г. И. Мадиева, Аварский язык. — Языки народов СССР. IV. Иберийско-кавказские языки. М., "Наука", с. 255-271.

მადიევა 1980 — Г. И. Мадиева, Вопросы фонетики и письменности аварского литературного языка (Учебное пособие). Махачкала, 50 с.

მარი 1915 — Н. Я. Марр, О религиозных верованиях абхазов (К вопросу о яфетическом культе и мифологии). ХВ., т. IV, вып. 1. Петроград, с. 113-140.

მარი 1917 — Н. Я. Марр, Непочатый источник истории кавказского мира (Из третьей лингвистической поездки в Дагестан 24 дек.-12 янв.). — Известия АН, VI серия, №5. Петроград, с. 307-338.

მარტინე 1960 — А. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях. Проблемы диахронической фонологии. М., "Изд-во иностр. лит-ры", 261 с.

მაჭავარიანი 1965 — გ. მაჭავარიანი, საერთო ქართველური კონსონანტური სისტემა. თბ., „ოსუ გამ-ბა“, 135 გვ.

მაჭავარიანი 1967 — გ. მაჭავარიანი, ა. შანიძის გრამატიკული კონცეფციის ზოგიერთი საკითხი სტრუქტურული ლინგვისტიკის თვალსაზრისით. — აკაკი შანიძეს (საიუბილეო კრებული), თბ., „ოსუ გამ-ბა“, გვ. 50-64.

მაჭავარიანი 1970 — გ. მაჭავარიანი, უმლაუტის ისტორიიდან სვანურში. — იკე, XVII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 94-106.

მაჰომედბეკოვა 1955 — З. М. Магомедбекова, Вопросы фонетики ахвахского языка. — ИКЯ, т. VII. Тб., "Изд-во АН ГССР", с. 289-309.

მაჰომედბეკოვა 1962 — З. М. Магомедбекова, О фонетических особенностях южного диалекта ахвахского языка. — ИКЯ, т. XIII. Тб., "Изд-во АН ГССР", с. 281-284.

მაჰომედბეკოვა 1967 — З. М. Магомедбекова, Ахвахский язык. Тб., "Мецниереба", 254 с.

მაჰომედბეკოვა 1971 — З. М. Магомедбекова, Каратинский язык. Тб., "Мецниереба", 290 с.

მაჰომედბეკოვა 1989 — З. М. Магомедбекова, Локативная серия -t'a/-ta в аварско-андийско-дидойских языках. — ИКЯ, т. XXVIII. Тб., "Мецниереба", с. 200-211.

მაჭავილაძე 1991 — П. Т. Магомедова, Заметки по чамалинскому ударению — Фonetическая система дагестанских языков. Махачкала, с. 103-116.

მაჰომედოვა, ხალიდოვა 2001 — П. Т. Магомедова, Р. Ш. Халидова, Каратинско-русский словарь. СПб — Махачкала, с.

მაჰომედოვა 1999 — П. Т. Магомедова, Чамалинско-русский словарь. Махачкала, 437 с.

მაჰომედოვი 1992 — М. А. Магомедов, ЛабIALIZED согласные арадерихских говоров аварского языка. — Диалектологическое изучение дагестанских языков. Махачкала, с. 54-57.

მაჰომედხანოვი 1989 — М. М. Магомедханов, Вопросы фразеологии и фразеогрaфии аварского языка. Махачкала, 86 с.

მაჰომედხანოვი 1992 — М. М. Магомедханов, Немецко-русско-аварский фразеологический словарь. Махачкала, 443 с.

მაჰომედხანოვი 1993 — М. М. Магомедханов, Аварско-русский фразеологический словарь. М., Изд-во, "Русский язык", 410 с.

მაჰომეტოვი 1963 — А. А. Магомедов, Кубачинский язык (Исследование и тексты). Тб., "Изд-во АН ГССР", VIII+341 с.

მაჰომეტოვი 1965 — А. А. Магомедов, Табасаранский язык (Исследование и тексты). Тб., "Мецниереба", XVI+398 с.

მაჰომეტოვი 1974 — А. А. Магомедов, ЛабIALIZED звуки и фонемы в табасаранском и агульском языках. — ИКЯ, I. Тб., "Мецниереба", с. 169-179.

მეგრელიძე 1936 — И. В. Мегрелидзе, Звуковой состав цезского (дидойского) языка. — "Язык и мышление", т. VI-VII. М.-Л., с. 231-250.

მეგრელიძე 1955 — И. В. Мегрелидзе, Из дидойской диалектологии. — Труды Сталининского госпединститута, II. Сталинир, გვ. 223-242.

მეიე 1938 — А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. М.-Л., "Соцэкгиз", 511 с.

მელიქიშვილი 1999 — ი. მელიქიშვილი, აღდგება თუ არა ჩქამიერთა აქცენსიური კომპლექსები საერთოქართველურში? — ენათმეცნიერების საკითხები", I. თბ., გვ. 54-68.

მელიქიშვილი 2000 — ი. მელიქიშვილი, ქართველურ ენათა ფონოლოგიური ტიპოლოგიისათვის. — ენათმეცნიერების საკითხები", II (VI). თბ., გვ. 49-59.

მიქაილოვი 1948 — Ш. И. Михайлов, Основные фонетико-морфологические особенности чохского говора аварского языка. — "Языки Дагеста-

ნა", I. Махачкала, с. 41-72.

მიქაილოვი 1957 — Ш. И. Михайлов, Согратлинский говор южного наречия аварского языка. — Учен. зап. ИИЯЛ, т. Ш. Махачкала, с. 290-319.

მიქაილოვი 1958 — Ш. И. Михайлов, Сравнительно-историческая фонетика аварских диалектов. Махачкала, 171 с.

მიქაილოვი 1959 — Ш. И. Михайлов, Очерки аварской диалектологии. М.-Л., "Изд-во АН СССР", 505 с.

მიქაილოვი 1964 — К. Ш. Михайлов, К вопросу о составе основы имени существительного в аварском языке. — Учен. зап. ИИЯЛ, т. XII. Махачкала, с. 32-45.

მიქაილოვი 1988 — К. Ш. Михайлов, Этимологические заметки. — ЕИКЯ, XV. Тб., с. 141-145.

მიქაილოვი 1991 — К. Ш. Михайлов, Русско-аварский терминологический словарь. Махачкала, "Дагучпедгиз", 68 с.

მიქაილოვი 1974 — Э. Ш. Михайлов, К вопросу о размещении латеральных согласных в диалектах аварского языка. — ЕИКЯ, I. Тб., "Мецниерсба", с. 147-157.

მიქაილოვა, მიქაილოვი 1992 — Р. Ш. Михайлова, К. Ш. Михайлов, Характеристика ункратлинского диалекта аварского языка. — Диалектологическое изучение дагестанских языков. Махачкала, с. 30-40.

მეკე 1999 — Языки мира: Кавказские языки. М., с.

მუსაევა 1995 — М. К. Мусаева, Хваршинцы (XIX — начало XX в.), Махачкала, 234 с.

ნებერიძე 1991 — გ. ნებერიძე, ენათმეცნიერების შესავალი. თბ., "განათლება", 321 გვ.

ნიკოლაევი 1978 — С. Л. Николаев, Реконструкция фонетической системы процезского языка. — Конф. "Проблемы реконструкции". Тезисы докладов. М.

ნიკოლაევი, სტაროსტინი 1994 — S. L. Nikolayev, S. A. Starostin, A North Caucasian etymological dictionary. Moscow, Asterisk publishers, 1406 p.

ნიკოლსკაია 1947 — З. А. Никольская, Из истории аварского жилища. — СЭ, №2. М., с. 155.

ონიანი 2003 — ა. ონიანი, ისევ ქართველური ენებისა და დიალექტების შესახებ. — ენათმეცნიერების საკითხები, №2. თბ., გვ. 177-183.

ჟირკოვი 1924 — Л. И. Жирков, Грамматика аварского языка. М., XIV+173 с.

ჟირკოვი 1936 — Л. И. Жирков, Аварско-русский словарь. М., "Советская энциклопедия", XIV+187 с.

ჟირკოვი 1949 — Л. И. Жирков, Ахвахские сказки. — ЯСКД, вып. II. М.-Л., с. 109-126.

ჟირკოვი 1955 — Л. И. Жирков, Лакский язык (Фонетика и морфология). М., "Изд-во АН СССР", 156 с.

ელენტი 1949 — ს. ელენტი, სვანური ენის ფონეტიკის ძირითადი საკითხები (ექსპერიმენტული გამოკვლევა). თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, 223 გვ.

ელენტი 1953 — ს. ელენტი, ქართული სალიტერატურო ენის აქცენტუაციის ძირითადი საკითხები. — იკე, ტ. V. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 125-163.

რაჭაბოვი 1997 — Р. Раджабов, Фарингализация в цезском языке. — Вопросы кавказского языкознания. Махачкала, ДГУ, 99-109 с.

როგავა 1946 — გ. როგავა, ფარინგალურ ხშულთა რიგისათვის ქართველურსა და აღიღურ ენებში. — იკე, ტ. I. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 1-17.

როგავა 1955 — გ. როგავა, მკვეთრი ხშული ჰ თანხმოვნის ისტორიისათვის აღიღურ ენებში. — იკე, ტ. VII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 279-282.

როგავა 1956 — Г. В. Рогова, К вопросу о структуре именных основ и категориях грамматических классов в адыгских (черкесских) языках. Тб., "Изд-во АН ГССР", X+154 с.

როგავა 1980 — Г. В. Рогова, Следы наличия суффикса динамичности wə в лабиализованных корневых морфемах глаголов убыхского языка. — ЕИКЯ, VII. Тб., "Мецниереба", გვ. 107-114.

რხე 2000 — Языки народов России. Языки Дагестана. Махачкала-Москва, 553 с.

საიღოვა 1973 — П. А. Саидова, Годоберинский язык. Махачкала, 240 с.

საიღოვა 1981 — П. А. Саидова, Общая характеристика звуковой системы закатальского диалекта аварского языка. — Фонетическая система дагестанских языков. Махачкала, с. 129-142.

საიღოვა 1983 — П. А. Саидова, Местоимения закатальского диалекта аварского языка. — Местоимения в языках Дагестана. Махачкала, с. 22-29.

საიღოვა 1985 — П. А. Саидова, Терминология родства и свойства в аваро-андийских языках. — Проблемы отраслевой лексики дагестанских языков: термины родства и свойства. Махачкала, с. 6-19.

საიღოვა 1992 — П. А. Саидова, К изменению основы существительных при образовании множественного числа в аварско-андийских языках. — Проблемы сравнительно-исторического исследования морфологии языков Дагестана. Махачкала, с. 106-107.

საიღოვი 1949 — М. С. Саидов, Глухой латеральный л и глухой задненёбный хь в аварском литературном языке. — ЯСКД, вып. II. М.-Л., с. 103-108.

საიღოვი 1967 — М. С. Саидов, Аварско-русский словарь (около 18000 слов). М., Изд-во "Советская энциклопедия", 806 с.

საიღოვი, მიქაილოვი 1951 — М. С. Саидов, Ш. И. Михайлов, Русско-аварский словарь (около 37000 слов). Махачкала, 1042 с.

სეპირი 1961 — E. Sapir, Die Sprache. Eine Einführung in das Wesen der Sprache. München, "Max Hueber Verlag", 206 S.

სვოდში 1960 — М. Сводеш, Лексико-статистическое датирование доисторических этнических контактов. — Новое в лингвистике, Вып. 1. М., с. 23-87.

სიხარულიძე 1987 — Т. Т. Сихарулидзе, Об абруптивных согласных удийского языка. — ЕИКЯ, XIV. Тб., "Мецниереба", с. 288-294.

სკარხე 1967 — Языки народов СССР, IV. Иберийско-кавказские языки. М., "Наука", 712 с.

სოსიური 1977 — Ф. Соссюр, де. Труды по языкознанию. М., "Прогресс", 695 с.

სტაროსტინი 1995 — С. А. Старостин, Проблема генетического родства и классификации кавказских языков с точки зрения базисной лексики. — Алародии (этногенетические исследования). Махачкала, с. 42-64.

სტარჩევსკი 1891 — А. В. Старчевский, Кавказский толмач, заключающий в себе 27 языков. — СПб. с. 462-465.

სულეიმანოვი 1957 — Я. Г. Сулейманов, Некоторые фонетические особенности рикванского говора андийского языка. — Уч. зап. ИИЯЛ, т. III. Махачкала, с. 262-289.

სულეიმანოვი 1960 — Я. Г. Сулейманов, О явлении обратного сингармонизма в аварском языке. — "Вопросы языкознания", №2. М., с. 93-96.

სულეიმანოვი 1962 — Я. Г. Сулейманов, Рецензия о работе Е. А. Бокарева "Введение в сравнительно-историческое изучение дагестанских языков. Материал к курсу. Махачкала 1961". — "Вопросы языкознания", №3. М.

სულეიმანოვი 1964 — Я. Г. Сулейманов, О судьбе латералов в курском говоре аварского языка. — ИКЯ, т. XIV. Тб., с. 271-275.

სულეიმანოვი 1992 — Н. Д. Сулейманов, Трансформация фарингализованных согласных в диалектах агульского языка. — Диалектологическое изучение дагестанских языков. Махачкала, 137-140.

ტესტელეცი 1993 — Тестелец Я. Г. К сравнительно-исторической фонетике цезских языков (реконструкция вокализма). — Проблемы фонетики, ч. I. М., с.

ტრუბეცკოი 1960 — Н. С. Трубецкой, Основы фонологии. М., "Изд-во иностр. лит-ры", 372 с.

ტრუბეცკოი 1987²⁹⁷ — Н. С. Трубецкой, Избранные труды по филологии. М., "Прогресс", с. 233-343.

უთურგაიძე 1976 — თ. უთურგაიძე, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა. თბ., „მეცნიერება“, 217 გვ.

უსლარი 1989 — П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языкознание. III. Аварский язык. Тифл., VII+538+IV с.

²⁹⁷ ნ. ტრუბეცკოის ცალკეული წერილები კავკასიურ ენათა შესახებ თავმოყრილია ზემოთყვანილ კრებულში, ამიტომ ყველა მათგანს ცალ-ცალკე აღარ ვასახელებთ.

ფენრიხი 1971 — H. Fähnrich, Gab es Sonanten in gemeindaghestanischen Crundsprache? — თუ შრომები, B 2 (140), ჰუმანიტარული მეცნიერებათა თბ., „თუ გამ-ბა“, გვ. 149-160.

ფენრიხი 1975 — H. Fähnrich, Meinhold G. Phonemstatistischer Vergleich zwischen Achwachish und Andisch. — Wissenschaftliche Zeitschrift. Friedrich-Schiller Universität, H. 5/6. Jena, S. 663-669.

ფენრიხი 1976 — H. Fähnrich, Innerdaghestanische Sprachbeziehungen. — Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélogie. Paris, S. 248-254.

ფენრიხი 1978 — ჰ. ფენრიხი, ენათა გენეტური ნათესაობის დასაბუთების კრიტერიუმები და აღრინდელი საერთო-ქართველური ფუძეების ძირეულ მორფემათა სტრუქტურის ზოგიერთი საკითხი. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 136 გვ.

ფენრიხი 1979 — H. Fähnrich, Die Herkunft der pharyngalisierten Vokale in den Daghestansprachen. — Zeitschrift f. Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung, №4. Berlin, S. 453-455.

ფენრიხი 1995 — H. Fähnrich, Die Affrikaten /ʃt/ und /ʃtʰ/ in den nachisch-daghestanischen Sprachen. — Georgica, H. 18. Konstanz, S. 71-76.

ფენრიხი, სარჯველაძე 1990 — ჰ. ფენრიხი, ზ. სარჯველაძე, ქართველურ ენათა ეტიმოლოგიური ლექსიკონი. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 618 გვ.

ფოგტი 1961 — ჰ. ფოგტი, ქართული ენის ფონემატური სტრუქტურა. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 96 გვ.

ფოქოს-ფუქსი 1962 — D. R. Fokos-Fuchs, Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft. Wiesbaden.

ფუტყარაძე 1998 — ტ. ფუტყარაძე, თანამედროვე ქართული ენის ხმოვანთა სისტემა. — სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 90 გვ.

ფუტყარაძე 2005 — ტ. ფუტყარაძე, ქართველები. თბ., გამ-ბა „ქსუ“, 624 გვ.

ქალდანი 1968 — M. M. Калдани, Фонетика сванского языка, I. Система умлаута в сванском. — АДД. Тб., 29 с.

ქალდანი 1969 — მ. ქალდანი, სვანური ენის ფონეტიკა, I. უმლაუტის სისტემა სვანურში. თბ., „მეცნიერება“, 225 გვ.

ქელ — ქართველური ენები და ლიალექტები. თბ., გამ-ბა „მერიდიანი“, 238 გვ.

ქურდიანი 1996 — მ. ქურდიანი, ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი და ტოხურისა და ქადაქოლოურის კვალიფიკაციის პრობლემა. — თსუ კავკასიოლოგიის ინსტიტუტისა და არნ. ჩიქობავას სახ. ენათმეცნიერების ინსტიტუტის სამეცნიერო კონფერენცია (ეძღვნება გიორგი როგავას 80 წლისთავს). 1996, გვ. 26-27.

შანიძე 1925 — ა. შანიძე, უმლაუტი სვანურში. — არილი. ტფ., გვ. 171-227.

შანიძე 1980 — ა. შანიძე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტ. III. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 652 გვ.

შარაფუტდინოვა, ლევირა 1961 — Р. Шарафутдинова и Р. Левина, Хваршинский язык (Предварительное сообщение). — "Вопросы изучения иберийско-кавказских языков". М., "Изд-во АН СССР", с. 89-122.

შარაშიძე 1981 — G. Charachidze, Grammaire de la Langue Avar (Langue du Caucase Nord-Est). — Editions Jean-Favard. Document de Linguistique Quantitative, №38. Paris, 209 p.

შარაძენიძე 1958 — თ. შარაძენიძე, ენათა კლასიფიკაციის პრინციპები. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, 541 გვ.

შარაძენიძე 1979 — თ. შარაძენიძე, ა → ა → ე პროცესისათვის სვანურში. — იკეწ, VI. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 45-74.

შენგელია 1983 — ვ. შენგელია, ადიღურ ენათა ვოკალიზმის ისტორიისათვის. — სმამ, 112, №3. თბ., გვ. 657-659.

შენგელია 1999 — ვ. შენგელია, ქართველურ და ჩერქეზულ ენობრივ სისტემათა ისტორიისათვის. — სადოქტორო დისერტაციის ავტორეფერატი. თბ., 84 გვ.

შენგელია 2006 — ვ. შენგელია, ქართველურ და ჩერქეზულ ენობრივ სისტემათა ისტორიის ზოგი საკითხი. თბ., გამ-ბა „ქართული ენა“, 240 გვ.

შიფენერი 1862 — A. Schiefner, Versuch über das Awarische. — Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg, VII-e série, t. V, №8. St.-P., S. 1-54.

შორი 1935 — Р. О. Шор, К вопросу о т.н. "геминатах" (усиленных смычных) в яфетических языках Дагестана (Из экспериментально-фонетических записей). — ЯСКД, т. I. М.-Л., с. 135-154.

ჩიქობავა 1937 — არნ. ჩიქობავა, გრამატიკული კლასების ისტორიისათვის ზუნძურში. — ენიმკი-ს მოამბე, ტ. I. თბ., გვ. 89-96.

ჩიქობავა 1938 — არნ. ჩიქობავა, ჰანურ-მეგრულ-ქართული შედარებითი ლექსიკონი. ტფ., „სსრკ მეცნ. აკად. საქართველოს ფილ. გამ-ბა“, 508 გვ.

ჩიქობავა 1942 — არნ. ჩიქობავა, მთის კავკასიურ ენათა შესწავლისათვის ჩვენში. — ენიმკი-ს მოამბე, ტ. 12. თბ., გვ. 283-301.

ჩიქობავა 1942 — არნ. ჩიქობავა, სახელის ფუძის უძველესი აგებულება ქართველურ ენებში. თბ., „მეცნ. აკად. გამ-ბა“, XXXVI+342 გვ.

ჩიქობავა 1945 — არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება. || ძირითადი პრობლემები. თბ., თუ გამ-ბა, XII+392 გვ.

ჩიქობავა 1952 — არნ. ჩიქობავა, ენათმეცნიერების შესავალი. თბ., „თსუ გამ-ბა“, XVII+401 გვ.

ჩიქობავა 1954 — არნ. ჩიქობავა, ერთი ძველი საერთო იბერიულ-კავკასიური ფუძის შესახებ მევენახეობის ტერმინში. — იკე, ტ. VI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 41-49.

ჩიქობავა 1965 — არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიურ ენათა შესწავლის ისტორია. თბ., „განათლება“, XV+412 გვ.

ჩიქობავა 1974 — Арн. Чикобава, Узловые вопросы исторической фонетики иберийско-кавказских языков. — ЕИЖЯ, I. Тб., "Мецნიერება", с. 45-61.

ჩიქობავა 1979 — არნ. ჩიქობავა, იბერიულ-კავკასიური ენათმეცნიერების შესავალი. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 322 გვ.

ჩიქობავა 1983 — არნ. ჩიქობავა, ზოგადი ენათმეცნიერება, II. ძირითადი პრობლემები. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 488 გვ.

ჩიქობავა 1987 — არნ. ჩიქობავა, ახლ და ვაჟ - ი სიტყვების ეტიმოლოგიისათვის. — ეტიმოლოგიური ძიებანი. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 7-11.

ჩუხუა 1988 — ჩუხუა მ. ლხ || თხ კომპლექსებისათვის ნახურ ენებში. — იკეწ, XV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 247-258.

ჩუხუა 1992 — ჩუხუა მ. ლაბიალიზებულ თანხმოვანთა ისტორიისათვის ინგუშურში. — იკეწ, XVIII-XIX. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 107-118.

ჩიქობავა, ცერცვაძე 1962 — არნ. ჩიქობავა, ილ. ცერცვაძე, ხუნძურ ენა. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 442 გვ.

ცერცვაძე 1948 — ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ენის ანწუხური დიალექტი. — იკე, II. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 117-214.

ცერცვაძე 1952 — ილ. ცერცვაძე, ერთი ლატერალური თანხმოვანი და მისი შესატყვისი რეფლექსები დაღესტნის ხუნძურ-ანდიურ-დიღორუი ჯგუფის ენებში. — სმამ, ტ. XIII, №7. თბ., გვ. 433-439.

ცერცვაძე 1953 — ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენის ფონეტიკის საკითხებისათვის. — იკე, ტ. V. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 265-316.

ცერცვაძე 1953^ა — ილ. ცერცვაძე, კითხვით ნაცვალსახელთა ფუძეები ხუნძურ ენაში. — იკე, ტ. IV. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 173-179.

ცერცვაძე 1954 — ილ. ცერცვაძე, ფუძის დეტერმინატივი სუფიქსებისათვის ხუნძურსა და ანდიურ ენებში (წინასწარი მოხსენება). — ენათმეცნ. ინსტ. V (XI) სამეცნ. სესია. მოხსენებათა თეზისები. თბ., გვ. 21-22.

ცერცვაძე 1956 — ილ. ცერცვაძე, „ცოდნის“ აღმნიშვნელი ზოგი ფუძე იბერიულ-კავკასიურ ენებში (ეტიმოლოგიური ძიება).) თუ შრომები, ტ. 63 თბ., „თსუ გამ-ბა“, გვ. 339-343.

ცერცვაძე 1958 — ილ. ცერცვაძე, ბგერათცვლილებებისათვის ხუნძურ-ანდიურ ენებში. — იკე, ტ. IX-X. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 251-256.

ცერცვაძე 1959 — И. И. Церцвадзе, К редукции конечных гласных в аидийских языках. — Сообщ. АН ГССР, т. XXIII, №2. Тб., с. 219-222.

ცერცვაძე 1959^ბ — ილ. ცერცვაძე, შენიშვნები ხუნძური ენის ფონეტიკიდან. — იკე, ტ. XI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, 249-255.

ცერცვაძე 1960 — ილ. ცერცვაძე, ხუნძური ლატერალების ლაკურ შესატყვისობათა შესახებ. — იკე, ტ. XII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 339-344.

ცერცვაძე 1962 — ილ. ცერცვაძე, ერგატიული ბრუნვის ერთი ფორმანტის შესახებ ხუნძურში. — იკე, ტ. XIII. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად.

გამ-ბა“, გვ. 277-280.

ცერცვაძე 1965 — ილ. ცერცვაძე, ანდიური ენა. თბ., „მეცნიერება“, 391 გვ.

ცერცვაძე 1972 — ილ. ცერცვაძე, ლაბიალიზებული კომპლექსის ბუნებისათვის ხუნძურსა და ანდიურში. — თუ შრომები, В 3 (142). თბ., „თუ გამ-ბა“, გვ. 215-218.

ცერცვაძე 1974 — И. И. Церцвадзе, Основные тенденции изменения согласных в аварском языке. — ЕИКЯ, I. Тб., „Мецნიერება“, с. 228-238.

ცერცვაძე 1980 — ილ. ცერცვაძე, ე და ო ხმოვანთა საკითხისათვის ლაქურში. — ივეწ, VII. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 228-231.

ქარაია 1912 — П. Чарая, Об отношении абхазского языка к яфетическим. — МЯЯ, т. IV. С.-П., VIII+82 с.

ჭრელაშვილი 1975 — კ. ჭრელაშვილი, ნახური ენების თანხმოვანთა სისტემა. თბ., „თსუ გამ-ბა“, 313 გვ.

ჭუმბურიძე 1960 — ზ. ჭუმბურიძე, უმლაუტი სევანური ენის ლენტეხურ კილოში. — თუ შრომები, 93, ფილოლოგ. მეცნ. სერია. თბ., „თსუ გამ-ბა“, გვ. 151-164.

ხაიდაყვი 1961 — С. М. Хайдаков, Структурные типы лакских слов. — Вопросы изучения иберийско-кавказских языков. М., Изд-во АН СССР, с. 183-192.

ხაიდაყვი 1973 — С. М. Хайдаков, Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. М., „Наука“, 179 с.

ხალილოვი 1981 — М. Ш. Халилов, Лексика бежтинского языка. — АКД. Махачкала, 19 с.

ხალილოვი 1993 — М. Ш. Халилов, Грузинско-дагестанские языковые контакты (на материале аварско-цезских и некоторых лезгинских языков). — АДД. Махачкала, 51 с.

ხალილოვი 1995 — М. Ш. Халилов, Бежтинско-русский словарь. Махачкала, 417 с.

ხალილოვი 1999 — М. Ш. Халилов, Цезско-русский словарь. М., 454 с.

ხალილოვი, რამაზანოვი 1992 — М. Ш. Халилов, И. Р. Рамазанов, Фонетико-морфологические и лексические особенности хашархотинского диалекта бежтинского языка. — Диалектологическое изучение дагестанских языков. Махачкала, с. 69-81.

ჯავახიშვილი 1937 — ი. ჯავახიშვილი, ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. ტფ. XVI+754; მეორე გამოცემა: თბულებანი თორმეტ ტომად, ტ. X. თბ., „მეცნიერება“, 1992, 759 გვ.

ჯანაშია 1987 — ს. ჯანაშია, შრომები, V. თბ., „მეცნიერება“, 552 გვ.

ჯაფარიძე 1957 — ზ. ჯაფარიძე, შენიშვნები ხუნძური დიალექტოლოგიიდან (დაღესტნის ასსრ-ის ბუინაკსკის რაიონის აულეების მანასაულისა და არკასის მეტყველების მიხედვით). — სმამ, ტ. XVIII, №6. თბ.,

გვ. 751-757.

ჯაფარიძე 1957° — З. Н. Джапаридзе, Некоторые фонетические особенности речи селений Манас-аул и Аркас. — Учен. Зап. ИИЯЛ, т. Ш. Махачкала, с. 244-261.

ჯაფარიძე 1964 — ზ. ჯაფარიძე, მახვილის გადაწევის ერთი შემთხვევის შესახებ ხუნძურ ენაში (ხუნძახური დიალექტის მასალაზე). — სმპ, ტ. XXXIV, №1. თბ., გვ. 221-225.

ჯაფარიძე 1966 — ზ. ჯაფარიძე, მესაქონლეობის ლექსიკა (სიტყვათა სემანტიკურ ბუდეებად განლაგების ცდა ხუნძური ენის მასალაზე). — იკე, ტ. XV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 252-276.

ჯაფარიძე 1967 — ზ. ჯაფარიძე, სალიტერატურო ხუნძური ენის ხმოვნები (რენტგენოგრაფიული გამოკვლევა). — მეტყველების ანალიზის, სინთეზისა და სტატისტიკის საკითხები. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 112-121.

ჭეირანიშვილი 1959 — ევგ. ჭეირანიშვილი, ფარინგალიზებული ხმოვნები წახურულ-რუთულურსა და უღურ ენებში. — იკე, ტ. XI. თბ., „საქ. სსრ მეცნ. აკად. გამ-ბა“, გვ. 339-359.

ჭეირანიშვილი 1966 — ევგ. ჭეირანიშვილი, ლაბიალიზებული თან-ხმოვნები და მათი ცვლის ზოგი სახეობა წახურ-მუხადურსა (რუთულურსა) და თვისტომ ენებში. — იკე, ტ. XV. თბ., „მეცნიერება“, გვ. 349-360.

ჭეირანიშვილი 1971 — ევგ. ჭეირანიშვილი, უღიური ენა (გრამატიკა. ქრესტომათია. ლექსიკონი). თბ., „ოსუ გამ-ბა“, 328 გვ.

ჭეირანიშვილი 1984 — ევგ. ჭეირანიშვილი, წახური და მუხადური ენები, I. ფონეტიკა. თბ., „ოსუ გამ-ბა“, 408 გვ.

ჯორბენაძე 1980 — ბ. ჯორბენაძე, ქართული ზმნის ფორმობრივი და ფუნქციური ანალიზის პრინციპები. თბ., „ოსუ გამ-ბა“, 407 გვ.

შამშათოვი 1972 — Р. Э. Гамзатов, Некоторые особенности гунзибского вокализма. — Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. М., с. 154-160.

შამშათოვი 1973 — Р. Э. Гамзатов, Структура слога и слогаделение, с. 107-127; О некоторых особенностях консонантизма гунзибского языка, с. 191-198. — Слово и словосочетание в языках различных типов. М.

შამშათოვი 1975 — М.-Р. Э. Гамзатов, Фонетика гунзибского языка. — АКД. М., 26 с.

შამშათოვი 1982 — Р. Э. Гамзатов, К аблауту в глагольной системе аварского языка. — ЕИКЯ, IX. Тб., „Мецნიერება“, с. 156-162.

შონისგვალდი 1970 — Г. Хонисгвальд, Существует ли универсалии языковых изменений? — Новое в лингвистике, V. М., „Изд-во иностранной лит-ры“, с. 77-105.

Книга посвящается памяти
дорогого учителя,
профессора И. И. Церцвадзе

Нодар Ардотели

Историко-сравнительная фонетика аварско-андийско-дидойских языков

Резюме*

Введение

Во введении данной монографии кратко представлена точка зрения автора на изучаемые вопросы. Максимально учитывая специфику изучаемых языков, рассмотрены те методы и способы исследования, с помощью которых становится возможным восстановить исходную фонологическую систему родственных бесписьменных языков и представить ее историческую интерпретацию. Особое внимание уделено установлению релятивной хронологии, взятых за постулат изоглосс, что при условии отсутствия письменной фиксации трудно, но с помощью сравнения данных языков и диалектов возможно для восстановления доисторических фонологических систем исследуемых языков. Непоследовательная реконструкция подсистем гласных и согласных и семантическое (resp. этимоническое) разнообразие восстановленных архетипов часто становится причиной неправильной интерпретации реального характера языка-основы, его эволюции, отношения к отдельным преемственным языкам. Поэтому с этой точки зрения особое внимание уделено актуальным вопросам методологии и её использования в настоящее время в историко-сравнительном языкознании для установления генетического родства языков.

В этой же части настоящей работы дается история изучения аварско-андийско-дидойских языков, нынешнее состояние исследования этих языков и их классификация.

Несмотря на богатую традицию изучения исследуемых языков, все же остается много недостаточно исследованных участков фонетики, а некоторые интерпретации языковых фактов требуют нового осмысления, дополнения и верификации. Здесь же говорится о тех трудностях, которые возникают при анализе узловых вопросов историко-сравнительной фонетики данных языков. Эти трудности связаны с малым количеством двуязычных словарей и недостатком соответствующего лексического материала.

---

* Текст переведен автором настоящей работы и Р. Лолуа.

Кроме того, в этой же части ставится вопрос о критериях выделения языков и диалектов. В частности, язык, как сложная динамическая система знаков (resp. символов), претерпевает постоянное развитие. Это касается всех сторон языковой системы, в том числе и диалектов.

Формирование и дальнейшая эволюция диалектов происходит на определенной территории и в определенное время. Исходя из этого, мы рассматриваем диалект, как качественную непрерывность (континуум) данного языка, который представляет собой единство фонетических, фонологических, морфологических, синтаксических и лексико-семантических особенностей. Поэтому все методологические принципы для разграничения языка и диалекта (диалектов) создаются исходя из имманентной природы исследуемого языка.

Современная лингвистика не имеет единого, точного и верифицированного критерия для соответствующей квалификации языковых единиц. Об этом говорит тот факт, что в мире статус многих языковых единиц не установлен. В лингвистическом энциклопедическом словаре (1990, 609) отмечается, что "точную цифру (языков – Н. А.) установить невозможно, потому что различие между разными языками и диалектами одного языка условно".

Так как современное языкознание не имеет определенного критерия для точной генеалогической классификации¹ языков, нами предлагается комплексный критерий качественного и процентного указателя языковых изменений, реализующихся на всех (фонетическом, фонологическом, морфологическом, синтаксическом и лексико-семантическом) уровнях языковой иерархии. Этот метод также учитывает данные закономерных и регулярных звукосоответствий и своеобразия супrasegmentных средств (просодия, интонация, темп речи, ритм и др.).

У разных лингвистов имеются разные дефиниции по данному вопросу. Одни предлагают критерий понимания, другие думают, что, кроме понимания, надо учитывать звукосоответствия, третьи указывают на наличие понимания, звукосоответствий, системности и т. д.

По нашему мнению, надо исключить отдельно взятый метод понимания как результат языковых изменений. Что же касается закономерных и регулярных звукосоответствий, этот критерий является очень важным, но не единственным. Звукосоответствие, как закономерное фонемное соотношение, рождается на территориальной микросистеме того или иного языка (resp. языка-основы), постепенно переходит за пределы диалектных вариаций, приобретает системность и носящая его языковая единица превращается в самостоятельный язык. В этом отношении наше внимание привлекает не только звукосоответствия в диалектах аварско-андийско-дидойских языков (звукосоответствия между

---

¹ Тут же следует строго разграничить генеалогическую классификацию от социолингвистической, так как эта последняя основывается на другом принципе и даёт совершенно другие результаты.

диалектами ахвахского языка – З. М. Магомедбекова), а закономерные и регулярные звукосоответствия между говорами и иногда подговорами (зукосоответствия между тох. и чадакол. говорами анцухского диалекта аварского языка – И. И. Церцвадзе). В звукосоответственном аспекте аналогичное положение наблюдается и в некоторых других иберийско-кавказских языках.

Итак, критерий звукосоответствий является недостаточным фактором для разграничения языка и диалекта, если данное соотношение наблюдается фрагментарно и касается некоторых звуков. В том случае, когда между лингвистическими единицами звукосоответствия наблюдаются на всех уровнях языковой иерархии и имеют системный характер, которые в итоге дают больше чем 50 процентов изменений, тогда данная единица является самостоятельным языком.

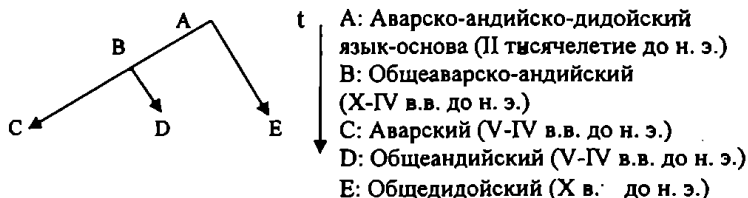
При использовании вышеупомянутого критерия при классификации аварско-андийско-дидойских языков и диалектов, объединяются некоторые языковые единицы: а) ботлихский + годоберинский > ботлихский (с диалектами: а. собств. ботлихский, б. годоберинский); б) багвалинский + тиндийский > багвалинский (с диалектами: а. кванадинский, б. тиндийский); в. бежитинский + гунзибский > бежитинский (с диалектами: а. собств. бежитинский, б. гунзибский).

Не решен статус гинухского языка, который Э. А. Ломтадзе считает диалектом дидойского (resp. цезского) языка.

Многие языковеды [Чикобава, 1965, 9-10; Бокарев, 1930, 25; Гудава, 1971, 3-4...], по-видимому, замечали явную близость андийско-дидойских микроязыков и поэтому называли их мелкими языками ("микро-языками") или языками-диалектами.

Что же касается дивергенции аварско-андийско-дидойских языков, мы используем глотохронологический метод, хотя из-за общеизвестного недостатка этого метода уточняем его данными археологии, названиями железных изделий, этнологическими реалиями (лексикой, связанной со строительством домов) и т. д.

Исходя из вышесказанного, дифференциация аварско-андийско-дидойского языка-основы схематически, в виде диаграммы, нам представляется таким образом:

Часть первая

Система гласных

Глава I. Общая характеристика вокальной системы

В историческом плане консонантизм исследуемых языков значительно сложнее вокализма. Аварско-андийско-дидойские языки в настоящее время заметно расходятся по фонемной структуре: аварский язык в условиях крайней сложности консонантизма проявляет простоту вокальной системы, андийские языки отличаются одинаковой сложностью фонологических систем, а консонантизм дидойских языков, вследствие упрощения, сильно изменен, сложность же вокализма достигает крайней черты – бежитинский язык насчитывает около 30 гласных фонем. Исходная простая система гласных усложнена назализованными, палатализованными и долгими вариантами, которые находятся между собой в отношении контрастной дистрибуции, что является веским доказательством признания их разными фонемами.

Оппозицию гласных изучаемых языков можно охарактеризовать по шести дифференциальным признакам: 1) локальный ряд; 2) подъем языка; 3) губные – негубные; 4) долгие – недолгие; 5) назализованные – неназализованные; 6) палатализованные – непалатализованные.

Таким образом, пять простых гласных (а, е, і, о, u) встречаются во всех аварско-андийско-дидойских языках: 1: а) палатальные переднего ряда і; е, б) велярный среднего (resp. заднего) ряда а; в) велярные заднего ряда о, u; 2: а) нижнего подъема (открытый) а, б) среднего подъема е, о; в) высокого подъема (узкие) і, u; 3: а) нелабиальные а, е, і; б) лабиальные о, u.

Для аварско-андийско-дидойских языков характерны серии сложных гласных: долгие (ā, ē, ī, ō, ū), назализованные (aⁿ, eⁿ, iⁿ, oⁿ, uⁿ) и палатализованные (ä, ö, ü) варианты. У палатализованных гласных имеются свои долгие и назализованные разновидности.

Кроме вышеперечисленных гласных, в гунзибском диалекте бежитинского языка и инхокварийском диалекте хваршийского языка встречается гласный среднего ряда высокого подъема – нейтральный э. В том же гунзибском имеется близкий к а нелабиальный о̇ и узкий ä. Эти три гласные (э, о̇, ä) со своими долгими (Э, ō, ǟ) и назализованными (эⁿ, öⁿ, äⁿ) вариантами так же, как и другие серии сложных гласных (долгие, назализованные, палатализованные...), являются фонемами вторичного происхождения. К тому же, исконность некоторых простых гласных спорна (А. С. Чикобава).

В изучаемых языках дистрибуция основных гласных свободная, но в той или иной фонологической позиции частота их употребления разная. Скопление гласных неестественно и хиатус преодолевается разными способами (в основном, включением *j*, *'*). Каждый исходный гласный сопровождается твердым приступом.

В этой же главе выделены отдельные подглавы, в которых даны общие характеристики вокалической системы каждого языка и представлена классификация гласных в качестве схем.

Глава II. Чередования гласных в аварско-андийско-дидойских языках

2.1. **Общее.** Соответствия гласных закономерного и регулярного характера обнаруживаются как в целом в аварско-андийско-дидойских языках, так и в некоторых диалектах (иногда среди говоров – sic!). Этот факт заслуживает внимания как с точки зрения теоретического языкознания, так и с точки зрения спонтанных фонетических изменений, реализованных по линии гласных. При установлении вокальной системы и ее последующей эволюции большое значение придается диалектным данным, которые, в условиях отсутствия документальных источников, являются единственным средством при постулировании исторической модели вокализма.

2.2. **Соответствия *а гласного.** Исходный а в аварском и семи андийских языках представлен идентично: в бежитинском *а > а/о̄, а в собств. андийском и других дидойских языках *а > о, напр.: ав. баџ (<*баџа) ~ анц. боџо; ботл.: год ... баџа: авх. баџа ~ собств. дид. боџи: гин. боџе: хвар. боџа (собств. хвар.), боџо (инх.): беж. баџо (собств. беж.), боџа (гунз.) "волк"...

Наблюдается соответствие второго ряда: историческому а, которое в аварско-андийских языках неизменно повторяет рефлексы соответствия а:о, а в дидойских языках претерпевает значительные трансформации (собств. дид. і: гин. е: хвар. а/о: беж. о/а̄), напр.: ав. сапi- анд. соп: ботл.: тинд... сапi: авх. џапi ~ собств. дид. зiп: гин. зену: хвар. зап (соб. хвар.), зоп (инх.) "барбарис"...

В вышеперечисленных соответствиях встречаются отклонения от магистральной линии данного звукосоответствия, которые часто вызваны воздействием комбинаторных фонетических процессов. В таких случаях исторический а большей частью сохранен в формах "косвенных падежей" и множественного числа.

При исследовании генезиса а:о полностью разделяем мнение, высказанное в специальной литературе о первичности а [Э. А. Ломгадзе]. Вместе с тем, спонтанный фонетический процесс а > о, который положил начало формированию соответствия а:о, соотносится по времени с фактом дифференциации дидойского языка-основы. В пользу такой интерпретации говорит сохраненный архетип в виде а в собств. бежитинском диалекте.

Представляется, что фонологическая позиция для двойной рефлексии исходного а не должна быть решающим фактором. Различная трансформация *а в дидойских языках, видимо, вызвана наличием или отсутствием интенсивного ударения. В частности, собств.

дид. *i*: гин. *e*: хвар. *a/o*: беж. *o/ǎ*, на наш взгляд, возникли в безударной позиции, в которой было больше возможности для изменения гласного *a*. Односложные слова, в которых наблюдается это соответствие, как известно, получены в результате упрощения двухсложных слов [И. И. Церцвадзе].

Что касается соответствия **a* третьего ряда, то на данном этапе изучения этого вопроса трудно что-нибудь сказать окончательно, хотя для **a*, представленной звукотождественностью,² не исключается предположение наличия двух, отличающихся друг от друга по локальному ряду, гласных в языке-основе, из которых один является прототипом именно такого **a* [Е. А. Бокарев].

2. 3. Соответствия гласного **i*. Исконный *i* в основном сохранен в аварско-адийских языках, хотя большей частью он представлен без точной дистрибуции и часто чередуется с гласным *e* этого же ряда. Исходный *i* имеется также в бежитинском языке и инхокваринском диалекте хваршинского языка, а в собств. дидойском и гинухском языках он дает *e*, напр.: ав. *ci* ~ анд. *seji*: бутл.: багв.: кар. *si*^h: ахв. *šin* ~ сообств. дид. *zej*: гин. *ze*: хвар. *ze*^h (<**zin*): беж. *si*^h "медведь"...

2. 4. Соответствия гласного **e*. Исконный *e* претерпевает значительные изменения – он часто сужается и трансформируется в *i*. В дидойских языках рефлекс гласного **e* сравнительно ясны: соб. дид.: гин. *i*: хвар. *e/i*: беж. *e*, напр.: ав. *ix*_o ~ бутл.: год. *i^hxi*: ахв. *i^hx_e* "поток", "ручей" ~ соб. дид. *i^hu*: гин. *ixu*: хвар. *i^hxu* (инх. *e^hxu*): беж. *e^hx_e* (гунз. *e^hxu*) "река"...

Высказывается мнение, что и в этом соответствии *i* является исходным [Е. А. Ломтадзе]. Это положение спорно так же, как постулирование гласного *e* для обоих (*i:e*, *e:i*) соответствий [Д. С. Имнаишвили].

По нашим наблюдениям, для соответствия *i:e* реконструируется гласный переднего ряда высокого подъема *i*, а в соответствии *e:i* – *e* того же ряда среднего подъема.

Таким образом, для аварско-адийско-дидойского языка-основы исходным должна была быть троечная система – (*a*, *e*, *i*) гласных, вследствие усложнения которой возникла пятеричная система. Также можно предположить, что в исходной системе гласных имелись различные по локальному ряду два *a*.

² Вместо термина "идентичные звукосоответствия" мы употребляем "звукотождественность" (герср. "звукидентичность"), который нам кажется более лаконичным и точным.

Формулы соответствий исходных гласных схематически представляются так:

*	Ав.	Анд.	Ботл.	Год.	Чам.	Тинд.	Багв.	Кар.	Ахв.	Собств. Дид.	Гин.	Хвар.	Беж.
а ¹	а	о	а	а	а	а	а	а	а	о	о	о	а/о
а ²	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а	а
и	и	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	е	е	i/e	и
е	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	и	и	e/i	е

Что касается лабиальных гласных (о, у), то они должны были возникнуть позже в результате различных спонтанных и комбинаторных фонетических процессов: а) о < а, б) о < wa, в) о < we, г) о < i... w...; а) у < о < а, б) у < wi, в) у < i... w...

Глава III. Фонетические процессы в гласных и дифтонгах

3. 1. Назализация и деназализация. В специальной литературе высказано мнение о наличии назализованных гласных в прадагестанском языке [Е. А. Бокарев]. Фактическими лингвистическими данными это предположение трудно доказать.

Мы целиком поддерживаем мнение о вторичности назализованных гласных, что подтверждается отсутствием у гласных этого ряда собственных звукосоответствий и очень расплывчатыми позиционными фонетическими процессами. Хотя бы тот факт, что после назализованных гласных назальный согласный не встречается, указывает на вторичное происхождение этих гласных. Назализованные гласные, как известно, наблюдаются во всех андийских и двух дидойских (хварш., беж.) языках. Что касается собств. дидойского и гинукского языков, то они прошли степень деназализации, и там этот процесс, в основном, завершен.

3. 2. Палатализация. Палатализация характерна для собств. бежитинского диалекта и некоторых говоров дидойского языка (кид., шап.). Вместе с тем, в дидойском языке палатализации подвержен лишь гласный *a*, а умляутизирующими гласными являются предшествующие *i* и *e*, т. е. происходит прогрессивная ассимиляция, что представляет особенность этого языка, напр.: им. *ceki* "козленок" – эрг. с *ek-ä* (<*ceki-a); им. *Idris* (собств. имя) – эрг. *Idris-ä* (<*Idrise-a, ср. род. *Idrise-s*).

В бежитинском языке, в отличие от собств. дидойского и аналогично сванскому языку, палатализируются *a*, *o*, *u*, палатализацию которых вызывают постпозиционные палатальные гласные *i*, *e* или неслоговой алофон сонанта *j*. Формулы палатализации представляются в таком виде: *a+i/e/j>ä*, *o+i/e/j>ö*, *u+i/e/j>ü*. Примеры для иллюстрации: *bäldijo* "белый", *yäde* "ворона", *kündäj* "летучая мышь", *körijä* "кольцо"...

Следует обратить внимание на то, что в этом языке у умляута утрачена связь с комбинаторными фонетическими процессами, но он лишен функции внутренней флексии (ср. сван. *malät* "люблю" – *malat* "любовь"). С точки зрения палатализации, в собств. бежитинском диалекте происходит своеобразное явление сингармонизма, где палатализованный гласный корня на основе прогрессивной ассимиляции уподобляет себе гласный аффикса, напр.: *žöž* "гной", *žöžx-äl* "гноиться"...

Часто встречаются такие формы, в которых умляутизовавшие гласные редуцированы, напр.: *mä^o* < *mä^ojo* (ср. глэд. *maḡu*, хвар. *mani* "id.") "нос", *xöxö* < *xöxe* (ср. гунз. *xöxe* "id.") "дерево" и т. п.

Для собств. бежитинского диалекта характерны также назализовано-палатализованные гласные, которые сохраняют артикуляционные свойства соответствующих палатализованных коррелятов с добавлением назальности.

Подробное изучение палатализации убеждает нас в том, что этот процесс возник в результате внутреннего развития, и у него, видимо, нет связи с интерференционными процессами. То, что в бежитинском языке процесс палатализации является более ранним, доказывается и его широким распространением – встречается во всех умляутизированных гласных во всей системе исконных и заимствованных слов. Несмотря на это, палатализация сформирована на базе собств. бежитинского диалекта и ее нельзя свести не только к эпохе дидойского языка-основы, но и к языковой общности диалектов бежитинского языка.

3. 3. Долгие гласные. Долгие корреляты гласных, представленные в одной части андийских языков и во всех дидойских языках, возникли путем слияния двух независимых гласных, что можно признать своеобразным преодолением хиатуса. По правилам фонотактики изучаемых языков, как правило, не наблюдаются (особенно в анляуте) стечения двух гласных. Именно поэтому происходит суперация двух следующих за собой гласных путем их слияния и удлинения, что широко распространено в этих языках. В частности, в рикванском говоре андийского языка этот процесс осязателен: $l'i < *l'i\ddot{i} < l'ibi$ (ср. гаг. $l'ibi$ "id.") "прыгнул"...

Часто становится возможным наблюдение за слиянием и удлинением гласных. Корни, оканчивающиеся на гласный, при присоединении аффиксов -V, -VC, -VCV структуры, дают долгий гласный: $a+a>\ddot{a}$, $i+i>\ddot{i}$ ...; $e+a>\ddot{a}$, $a+e>\ddot{e}$, $a+i>\ddot{e}$ ||e, $o+e>\ddot{e}$, $o+i>\ddot{e}$ >||e, $e+i>\ddot{e}$, $e+a>\ddot{e}$.

Выясняется, что долгие корреляты гласных в отдельных языках возникли в результате внутреннего развития. Об этом свидетельствует и их дистрибуция – они обычно появляются на стыке морфем.

Итак, в андийско-дидойских языках нынешняя сложная вокальная система вторична. Кроме простой триады гласных (a, e, i), все гласные фонемы позднего происхождения, что на основе современных данных довольно легко доказывается. Наблюдение над вокальной системой показывает, что из фонем явно вторичного происхождения, некоторые более раннего образования и твердо присутствуют в исконной лексике, некоторые же и ныне претерпевают колебания и иногда сомнительным выглядит и их фонематичность.

3. 4. Дифтонгизация. Из следующих друг за другом гласных (точнее, гласных и сонантов) путем ослабления одного из них (как правило, узкого гласного), мы получаем как восходящие (ja, je...), так и нисходящие (aj, ej...) дифтонги. Условно выделяются два вида дифтонгов: а) исторический и б) позиционный. а) Историческая дифтонгизация должна была быть характерной для классных экспонентов и соседних гласных, на основе артикуляции которых возникали восходящие (I кл. W+V-, II кл. J+V-) и нисходящие (I кл. -V+W, II кл. V+J) типы дифтонгов.

Путем упрощения дифтонгов такого типа в южных диалектах аварского языка происходило изменение классификаторов, напр.: I. *hiṭin-aw* > *hiṭina*, II. *hiṭin-a-j* > *hiṭina* "маленький/ая".

В дидойских языках исторически аналогичный процесс должен был быть естественным не только в конце слова, но и в начале: собств. дид.: *e-siw* (I, II кл.) < *we-siw (I кл.) "брат", *je-siw (II кл.) (ср. ав. *wa-c*, *ja-c*, "id.") "сестра".

Интересно, что в нисходящих дифтонгах гидско-андалальско-карахагского диалекта после регрессивной ассимиляции происходила монофтонгизация: *bercinaj* > *bercinej* > *bercine* "красивый"... Аналогичный процесс встречается и в чамалинском: *qwa-i* > *qwa-j* > *qwe-j* > *qwe* "написал"...

Другой процесс замечается в дидойском языке: *q'aj* > *q'a* > *q'e* "заяц", *γ'aj* > *γ'a* > *γ'e* "молоко" и т. д.

Характерные исторические процессы для аусляута аварских имен (*aw* > *ow* > *o*, *iw* > *iw* > *u*) представляются значимыми и для андийских языков: ботл: *wešto* (< *wešt-aw) "отпущенный", *kejl'o* (< *kejl'-aw*) "второй"...

Привлекают внимание данные ахвахского языка, в котором под влиянием классных показателей происходит ассимиляция последующих гласных: I кл. *wu-ḡari* "был" – II кл. *ji-ḡari*, III кл. *bi-ḡari*.

б) Позиционная дифтонгизация рассматривается, как частичная редукция одного из двух соседствующих гласных в результате комбинаторного фонетического процесса. Дифтонги такого типа возникли на основе взаимодействия второго компонента корневого лабиализованного комплекса (*w*) и последующего гласного. В таких случаях *w* с последующим гласным образует дифтонг: авар. *baq-wa-ze* "сохнуть" (букв. "просолнцевание"), *ṭiq-wa* "подкова"...

Одним из путей становления позиционных дифтонгов является исчезновение интервокального согласного, напр.: анд. *l'uj* (< **l'ui* < *l'udi*) "дрова"...; бож. *kuwo* (< *ku-o < *ku-j-o* < *ku-r-o*, ср. гунз. *kuro* "id.") "ущелье" и мн. др.

Кроме дифтонгов, выявляются примеры трифтонгов, что обусловлено появлением сонантов (*w*, *j*) в интервокальной позиции, после чего происходит их монофтонгизация: ав. *žaniwe* > *žane* "внутри", *ḡudijab* > *ḡudab* "большой и т. п.

Глава IV. Ударение

4. 1. Во вступительной части внимание заостряется, в общем, на просодии, в частности, на природе ударения и его значении.

4. 2. Природа ударения и его место. Анализ имеющегося у нас эмпирического материала и исследование специальной литературы убеждают нас в том, что сейчас слоударение в аварско-андийско-дидойских языках большей частью слабое, динамическое. Вместе с тем, оно не фиксировано и в некоторых языках (ав., чам., тинд., год.) обладает дистинктивными функциями. Нужно отметить, что аварское ударение довольно сильное, а в чамалинском языке противопоставление сильного и слабого ударений является релевантным [П. Т. Магомедова]. По нашему предположению, нынешнее положение чамалинского языка должно отображать переходную ступень ослабления ударения, когда происходит сохранение архаичного и, наряду с этим, возникновение нового явления. Кроме того, наблюдается фиксированное и нефиксированное ударение, что является общей чертой ударения в этих языках. В аварском языке место ударения ограничивается, как правило, первым или вторым слогом, хотя указывают на ударение третьего или четвертого слогов [И. А. Исаков], напр.: *habilágo* "не сделаю", *wekerilágo* "не убегу"...

В андийско-дидойских языках место ударения не фиксировано – оно может падать на любой слог в лексемах и грамматических формах различной силлабической структуры. Вместе с тем, место слоударения в какой-то мере обусловлено семантикой и грамматической формой данного слова.

Исторически ударение должно было быть нефиксированным. В этом плане архаичность сохраняют андо-дидойские языки. В аварском языке характер ударения ограничивается двумя начальными слогами, что должно быть признано инновацией так же, как слабое ударение в андо-дидойских языках. В аварском языке изначально должна была быть серия двухсложных слов, в которых интенсивное ударение приходилось на начальный слог, что вызывало усечение последующего слога, напр.: *seg < ségi* (ср. год., тинд. *sagi*) "лиса"... Видимо, в аварском имелись также двухсложные слова, в которых с самого начала ударение падало на второй слог, напр.: *beḡér* "голова", *hoḡó* "мёд".

4. 3. Второстепенное ударение. В дидойских языках и годоберинском указывают на существование второстепенного ударения, которое имеется в трехсложных и состоящих из большего количества слогов словах. В годоберинском языке основное ударение падает на обычный для него второй слог, а второстепенное ударение – на гласный аффикс: *ḡadáḡa* "телёнок" – а *ḡadáḡa-bé* "телята".

В дидойских языках имеется аналогичное положение с той разни-

цей, что основное ударение падает на начальный слог, а второстепенное ударение – на первый или второй слог с конца: соб. дид. *sémorá-bi* "лунки"..., хвар. *çáliba-há* "читает" и др.

Выяснено, что второстепенное ударение конечного слога исторически должно было быть принадлежностью второго ударения [Е. А. Ломтадзе]. Отклонение показывают композиты – составляющие их компоненты сохраняют основное ударение: гуиз. *šúgosérijo* (*šúgo+sérijo* букв. "кабыла-конь") "лошадь"...

Замечено также, что в аварских звукоподражательных глаголах с редуцированной основой ударение приходится на начальный слог, хотя в других глаголах ударение аналогичной структуры падает на второй слог [Т. Е. Гудава], напр.: *bábaze* "заикаться" – *babáze* "ударять часто".

В композиционных лексемах, по-видимому, каждый компонент имел свое ударение, но в дальнейшем, в результате восприятия композитов одной цельной общностью, второстепенное ударение в первом случае укрепилось на начальном слоге, а во втором случае – на последующем.

4.4. Фонетические изменения, вызванные воздействием ударения. Исторически в аварско-андийско-дидойских языках ударение должно было быть интенсивным. Это подтверждается фактами редукции гласных: ав. *míçgo* < *míçi-go* (ср. анд. *beçi* "id.") "восемь"..., соб. дид. *sáx-g-a* < *sáx-eg-a* (ср. наст. конкр. *sax-eg-xo*) "дать кому-н. возможность писать", *báç-g-a* < *báç-eg-a (ср. наст. конкр. *baç-eg-xo*) "заставить кого-н. поест (чего-н.)" и т. п.

В ряде случаев утрата префиксальных классификаторов должна быть увязана с редукцией соединительного с основой гласного, что, видимо, обусловлено последующим ударным слогом: ав. *çupa* < *b-çúpa < *b-e-çúpa* (ср. ахв. *b-e-çági* "id.") "заполнил"...

В хваршийском и бежитинском языках частичную редукцию гласных *i* и *a* (*i* > *э*, *a* > *ä*) приписывают воздействию интенсивного ударения [Е. А. Ломтадзе] и т. д.

Часть вторая

Система согласных

Глава V. Общая характеристика консонантной системы

В результате синтагматического и парадигматического анализа в консонантной системе аварско-андийско-дидойских языков выделяются три основные группы фонемных единиц: I. шумные; II. сонорные; III. сонанты (resp. апроксиманты).

Сонорные и сонанты нельзя объединять в одном классе из-за того, что, видимо, сонорные не только синхронно, но и диахронически не выполняли функцию аллофона гласного. Это не касается т.н. полугласных, которые находятся в отношении дополнительной дистрибуции с соответствующими гласными: w – u, j – i.

По сериям шумные объединяются в гомогенные / гетерогенные согласные и делятся на две основные группы: 1. смычные; 2. спиранты. В смычных выделяются две группы: 1. смычно-взрывные: b, p, p̄, d, t, t̄, ḡ, k̄, k̄', k̄'', k̄''', g, k, k', k'', k''', ' ; 2. африкаты: ʒ, c, c', c'', c''', ʃ, č, č', č'', č''', l', l', l', l', f, q, q', q'', q'''. Обособленно стоит группа спирантов: d̄, z, s, s', s'', s''', ž, š, š', š'', š''', l', l', x', γ, γ', x', x, x', ω, b>, h.

Вышперечисленные, объединенные по локальным рядам в гомогенные / гетерогенные согласные [А. Мартине], группируются горизонтально и создают 11 локальных рядов: биллабialsные, дентальные, переднеальвеолярные, среднеальвеолярные, заднеальвеолярные, палатальные, постпалатальные, передневеелярные, задневеелярные, фарингальные, ларингальные.

В конце этой главы представлены синоптические таблицы распределения согласных по каждой группе аварско-андийско-дидойских языков, в которые включены все звуки изучаемых языков, а фонологически irrelevantные согласные даны в скобках.

Глава VI. Соответствия согласных в аварско-андийско-дидойских языках

6.1. Смычно-взрывные согласные. Для фонологической системы аварско-андийско-дидойского языка-основы должны были быть характерны троичные и пятеричные ряды смычно-взрывных согласных. В виде троичного ряда представлены билабиальные (b, p, p̥) и денгальные (d, t, t̥) согласные, а пятеричный ряд характерен для передневелярных (g, k, k̥, ɟ, ɟ̥) согласных. Эта система в аварско-андийских языках проявляет асимметричность из-за отсутствия губо-губного абруптива p.

Интересно отметить, что билабиальные и денгальные смычно-взрывные согласные, если не принимать во внимание позиционные изменения, представлены звукотождественностью. Симптоматично также и то, что исчезновение губного абруптива p вызвано общим спонтанным процессом – ослаблением губной артикуляции, который, видимо, объясняется тенденцией внутреннего языкового развития.

Своеобразием характеризуется передневелярный ряд, глухие гласные которого имеют корреляцию интенсивности-неинтенсивности и этим фонологическим признаком противопоставлены друг другу. Различие между интенсивными и неинтенсивными коррелятами наглядно проявляется: k, ɟ (вместе с g) представлены нулевой рефлексацией, а интенсивные корреляты претерпевают различную трансформацию: спондантизацию ($k_0 > x' > \xi$), латерализацию ($k_0 > l'$), дезабруптивизацию ($k_0 > k_0$) и т. д.

Привлекает внимание то, что абруптивному ɟ и его интенсивному корреляту ɟ̥ аварско-андийских языков в дидойских языках соответствуют различные рефлексы: k, ɟ, q. Это обстоятельство дает основание некоторым исследователям представленное выше соответствие признать аномальным [Б. К. Гигинеишвили].

По нашему мнению, вопрос о нарушении соответствий ав. ɟ ~ общеанд. *ɟ̥ ~ общедид. *ɟ̥ не должен ставиться, так как в признаваемых за исключения примерах ("был", "два"...), процесс деинтенсивизации ($k_0 > ɟ$), по-видимому, в аварском был реализован после возникновения вышеперечисленных соответствий. Переход ɟ̥ > ɟ должен быть вызван общим процессом исчезновения корреляции интенсивности. Что касается неоднозначной трансформации исторического ɟ̥ в дидойских языках, то она, по-видимому, обусловлена позиционно: ɟ̥ > q реализован перед лабиальным элементом w (# – w, v – w), а в других фонологических позициях – ɟ̥ > k.

6.2. Аффрикаты

6.2.1. **Общее.** Ныне в фонологической системе изучаемых языков встречаются лишь глухие фарингальные аффрикаты, которые в аварско-андийских языках образуют корреляцию по интенсивности и представлены четверичными локальными рядами.

Принцип симметричности системы требует выяснения генезиса звонких аффрикат (ζ , ζ , I , ϱ), постулировавшие архетипов которых происходит с привлечением данных лакского, даргинского и лезгинского языков. В частности, автор этой монографии склоняется к той точке зрения, согласно которой предполагаемые общие звонкие аффрикаты в результате абруптивизации ($*\zeta > \zeta$; $*\zeta > \zeta$, $*\text{I} > \text{I}$, $*\varrho > \varrho$) в языке-основе совпали с интенсивными абруптивами своих же рядов и аналогично им изменились [Н. С. Трубецкой, Е. А. Бокарев...]. Исходя из этого, наличие дуплетных форм в языке-основе весьма сомнительно.

6.2.2. **Переднеальвеолярные (свистящие) аффрикаты.** Глухие придыхательный неинтенсивный $*\text{c}$ и его интенсивный коррелят $*\text{c}$ претерпевают спирализацию и перходят в шипящие: $*\text{c} > \text{s}$ (анд.-дид.), $*\text{c} > \check{\text{c}}$ (ахв.), $*\text{c} > *s > \text{s}$ (дид.), $*\text{c} > \text{s}$ (багв.). Исходный c аналогично изменяется и в диалектах аварского языка. Отдельно стоят несколько имен ("медведь", "лиса", "моль", "барбарис"...), в которых, по данным ахвахского и некоторых дидойских (соб. дид., гин., хвар.) языков, соответствия исходного c нарушаются.

Можно предположить, что процесс спирализации в примерах такого порядка ($*\text{c} > \text{s}$), который положил начало свободно варирующим формам, предшествовал процессу перхода в шипящие (ахв. $\check{\text{c}}$) и озвончению (дид. z). После того, как в общеанд. и общедид. языках вторичный s ($< *c$) и исходный s совпали, они претерпели одинаковую трансформацию.

Абруптивная аффриката $*\text{c}$, кроме ахвахского и некоторых говоров аварского языка (чадак., батл.), в основном представлена звуко-тождественностью, а интенсивный коррелят $*\text{c}$ перходит в придыхательный: $*\text{c} > \text{c} > \text{c}$.

6.2.3. **Заднеальвеолярные (шипящие) аффрикаты.** Исходный $\check{\text{c}}$ в аварском и андийских языках, кроме чамалинского ($\check{\text{c}} > \check{\text{c}}$), сохранился без изменений, а в дидойских языках подвергся спирализации: $\check{\text{c}} > \check{\text{c}}$. Интенсивный коррелят $*\check{\text{c}}$ в чамалинском и ахвахском превратился в c , а в багвалинском и дидойских языках подчинился тенденции спирализации: $*\check{\text{c}} > \check{\text{c}} > \check{\text{c}}$. В диалектах аварского языка, кроме вышеперечисленных изменений – $*\check{\text{c}} > \check{\text{c}}$.

Исторический ξ языка-основы сохранился во всех исследуемых языках, а его интенсивный коррелят дал различные рефлексы: $*\xi > \xi$ (год., тинд.), $*\xi > * \xi > \tilde{\xi}$ (дид.), $*\xi > \zeta$ (чам., ахв.). Интересные примеры звукосоответствий дают диалекты (resp. говоры) аварского языка, в которых реализованы фонетические изменения, аналогичные с фонетическими процессами андийско-дидойских языков: $\xi > \zeta$ (андал., батл.), $\xi > \tilde{\xi}$ (карах.).

6.2.4. Твердонебные латеральные аффрикаты. Первоначальный неинтенсивный латерал l' в качестве реликта сохранился в северном диалекте ахвахского языка, в других языках он перешел в спираント l' . l' ($< *l'$), в свою очередь, может быть заменен согласным h или комплексом lh (ав., батл., багв.). Кроме того, вторичный l' изменяется по-разному: $l' > hj > \xi$ (чар.), $l' > l$ (андал.-карах., хвар.), $l' > t$ (анцух.).

Однообразная рефлексация исходного l' и вторичного l' ($< *l'$) спиранто дает основание заключить, что в период аварско-андийско-дидойского языкового единства, за исключением ахвахского языка, процесс $l' > l'$ был реализован. Исходя из этого, утверждение о наличии неинтенсивных коррелятов придыхательных аффрикат в общедидойском не имеет основания.

Исконный l' в некоторых диалектах аварского языка превратился в l' , $hjhj$, ξ , а в багвалинском и дидойских языках $l' > l' > l'$.

Исконный несильный абруптивный латерал l' сохранился в некоторых говорах андийского и каратинского языков, а также в ряде диалектов аварского и ахвахского языков. В других аварско-андийских языках, согласно фонологической позиции, он дает различные рефлексы: $*l' > l, l, k_j, k, l', l, l$. В дидойских языках $*l' > l$.

Что касается интенсивного коррелята $*l$ языка-основы, то он в аварско-андийских языках, если не принимать во внимание варианты аварских диалектов ($*l > k_j, k_j$), не изменился. Во всех дидойских языках $*l$ перешел в придыхательный латерал l' : $*l > l'$.

6.2.5. Фарингальные аффрикаты. Неинтенсивная аффриката q' , сохраненная в качестве реликта в северном диалекте ахвахского языка, претерпела спирантизацию: $*q' > x$. Спирант x , в свою очередь, превратился в h (тинд., багв., кар., хвар., беж.). В южных диалектах аварского языка $*q' > x > h$.

Исконный интенсивный коррелят q , который, после потери оппозиционной пары, стал нейтральным, представлен звукоидентичностью в северных диалектах аварского языка и в андийских языках, а в южных диалектах аварского также, как и во всех дидойских языках, проявляет тенденцию к спирантизации: $q > x$.

Исходная неинтенсивная абруптивная аффриката q' сохранилась в северном диалекте ахвахского языка и в говоре с. Анди. В других изучаемых языках и их диалектах она подчинилась различным изменениям: $q' > \gamma$ (ботл.), $q' > ' (анд., ботл., год., тинд., чам., багв., кар., ахв.), q' > \omega$ (ав., ток. диал. кар. языка). В дидойских языках $q' > q, q'$, в свою очередь, претерпела фарингализацию: $q > q'$ (соб. дид., гин., инх. диал. хвар. языка).

Из-за стирания корреляции по интенсивности, сильный коррелят q_0 в аварско-андийских языках стал фонологически нейтральным. Интенсивному $*q_0$ во всех дидойских языках соответствует q [Н. С. Трубецкой, Т. Е. Гудава].

6.3. Спиранты

6.3.1. **Общее.** Некоторые специалисты исключают возможность постулирования звонких спирантов в языке-основе [Н. С. Трубецкой, Б. К. Гигинеишвили]. Такое предположение, по их мнению, вызвано тем, что z получено на основе двоякой рефлексии общедагестанского z ($*z \begin{matrix} \leftarrow z \\ \rightarrow \zeta \end{matrix}$). После этого спирант z ($<*z$) образовал новые соответствия, что маловероятно.

6.3.2. **Переднеязычные спиранты.** Свистящие сибиллянты ряда спирантов должны были быть представлены трехчленным локальным рядом: z, s, s_0 . Эта исходная система в аварско-андийских языках не изменилась, но в дидойских языках s_0 совпал с неинтенсивным s .

Исходная звонкая аффриката z в аварско-андийских языках большей частью сохранена. Только в некоторых диалектах аварского языка (напр., в анцухском) и в ахвахском языке $*z > \check{z}$. В бежитинском z сохранился, а в остальных дидойских языках $*z > s$.

Неинтенсивный коррелят s исходного свистящего спиранта в некоторых диалектах аварского языка (анц., батл.) и в ахвахском переходит в шипящий ($s > \check{s}$), в бежитинском он сохраняется, а в других дидойских языках превращается в z . В гинухском языке после i , как правило, $z > \check{z}$.

Исходный интенсивный спирант s_0 остался без изменения в аварско-андийских языках, а в дидойских языках произошла его нейтрализация по признаку интенсивности $*s_0 > s$.

6.3.3. **Заднеязычные спиранты.** Исходный $\check{z}$ сохранился во всех языках кроме чамалинского, тлядальского говора бежитинского языка и некоторых диалектов аварского языка (анц., батл.), в которых $\check{z} > z$.

Неинтенсивный коррелят исторического шипящего сибиллянта $\check{s}$ в аварском перешел в свистящий ($*\check{s} > s$), а в дидойских языках – в звонкий $\check{z}$ ($*\check{s} > \check{z}$). В андийских языках, в зависимости от диалектов и позиции $*\check{s} > \check{h}$

(чам., тинд.), *š > x̣ (кар.). Интенсивный коррелят *š_s сохранился в большей части андийских языков, за исключением чамалинского и ахвахского языков, в которых, аналогично аварскому, имеется s_s (š_s > s_s). В дидойских языках š_s нейтрализован: š_s > ṣ̌.

6.3.4. Твердонебные латеральные спиранты. Неинтенсивный латеральный спирант *l' представлен звукотождественностью в аварском и большей части андийских языков. В дидойских языках *l' > l. В собств. дидойском и гинухском часто l > r, а в бежитинском l' > *lh $\overset{1}{\underset{b}{\curvearrowright}}$. В южных диалектах аварского языка *l' претерпсвает значительные изменения: *l' > t (анц.), lh, h, l (андал.-карах.), hj, ṣ̌, ṣ̌_s (чар.). Характерный для аварского и багвалинского языков процесс l' → lh $\overset{1}{\underset{b}{\curvearrowright}}$ должен был быть естественным и для дидойских языков.

Интенсивный латеральный спирант *l'_s для аварско-андийской языковой реальности, если не принимать во внимание показания чарского (*l'_s > ḥjḥj, hj, ṣ̌), дает звукотождественность. В дидойских языках интенсивный латерал, как правило, нейтрализован: *l'_s > l'.

6.3.5. Передневелярный x̣. В специальной литературе при постулировании исходного x̣ наблюдается расхождение мнений: одни восстанавливают его в языке-основе [Ш. И. Микаилов, Е. А. Бокарев, Т. Е. Гудавва...], а другие отрицают изначальность x̣ и считают его рефлексом ṣ̌ [Н. С. Трубецкой, Б. К. Гигинейшвили...].

В аварском сомнения, связанные с процессом *š > x̣, вызваны двойной рефлексацией исконного ṣ̌: анд. *ṣ̌: ав. ṣ̌, x̣. Если предположить спонтанный процесс ṣ̌ > x̣, тогда нужно доказать его комбинационную обусловленность, что не получается из-за свободной дистрибуции ṣ̌. Кроме того, исходному x̣ в дидойских языках регулярно соответствует ẓ̌, а *x̣ – ṣ̌, ẓ̌. Наряду с этим, в андийских языках не всегда совпадают его многообразные рефлексy. Исходя из этого, мнение о наличии x̣ в языке-основе считаем более оправданным.

6.3.6. Задневелярные спиранты. Исходный звонкий спирант γ, если не принимать во внимание отклонения ("хвост" и т. п.) от существующих соответствий дидойских языков, представлен нулевой рефлексацией. Вместе с тем, в примерах одного ряда дидойских языков γ претерпевает фарингализацию.

Глухой неинтенсивный спирант *x трансформируется следующим образом: *x > b (ав., тинд, багв., кар.), *x > γ > γ', (сообств. дид., гин.,

хвар.), $\gamma > \omega$ (собст. дид.), $*x > \gamma > h$ (беж.). В остальных языках исходный x не изменился.

Исконный глухой интенсивный спирант x в аварско-андийских языках показывает звукотождественность, а в дидойских языках нейтрализован: $*x > x$. В соб. дидойском x претерпевает фарингализацию: $x > x'$. В свою очередь: $x' > h$.

6.3.7. Вопрос фарингальных спирантов. В специальной литературе рассмотрен вопрос фарингальных спирантов и они по происхождению признаны вторичными фонемами [Т. Е. Гудава]. Мы на основе дополнительной аргументации полностью разделяем это мнение.

6.3.8. Ларингальный спирапт $*h$. В нескольких примерах h представлен звукотождественностью, поэтому мы считаем возможным постулировать h для эпохи единства изучаемых языков.

6.4. Сопорные

6.4.1. Вибрант $*g$. Исходный g , если не считать комбинационные фонетические процессы ($g > l, n, j, w...$), остался без изменения, кроме хваршинского, в котором ему регулярно и закономерно соответствует l . Как отмечают, в языке-основе произошло совпадение рефлексов показателя класса $g(<*d)$ и общедагестанского $*g$. Отсюда вывод: процесс $*d > g$ имел место до распада общности анализируемых языков.

Привлекает внимание то обстоятельство, что в изучаемых языках g и l представлены без точной дистрибуции. Благоприятные условия для надлежащего разделения этих фонем создают формулы соответствий дидойских языков: 1) собст. дид., гин., беж. g : хвар. l ; 2) собст. дид., гин. g : хвар., беж. l . В первой формуле исходным является g , а во второй – l .

Следует отметить то, что в анляуте некоторых имен ("сердце", "мясо"...) встречается вторичный $g(<*d)$, а в этой же фонологической позиции и инляуте – общедагестанский g . Обе фонемы дают одинаковый результат: $*d > g > l, *g > l$. По-видимому, хронологически процесс $*g > l$ предшествовал процессу $*d > g > l$.

6.4.2. Латерал $*l$. Исходный резонант l в аварско-андийских языках чередуется с g , а в собств. дидойском и гинухском $*l > g$. В хваршинском и бежитинском языках исторический l не изменился.

6.4.3; 6.4.4. Что касается назальных сонорных n и m , если не принимать во внимание единичные фонетические изменения (субституция, деназализация и др.), то они не претерпели существенных изменений.

6.5.Сонанты

Дистрибуция палатального *j* и билабиального *w* определена (они находятся в отношении дополнительной дистрибуции с соответствующими гласными *i* и *u*), поэтому *j* и *w* реализуются как сонанты, напр.: ав. *ƿwize* "цедить" – *ƿuj* "цеди!"; собст. дид. *epiju*, *epiw* (диал. вар.) "мать"...

Постулирование *j*, как существовавшей с самого начала фонемы, встречает определенные препятствия, хотя исходя из того, что процесс *g > j* в языке-основе, видимо, был реализован, восстановление *j* для эпохи аварско-индийско-дидойского языкового единства оправдано.

Что касается сонанта *w*, кроме экспонента I класса, его реконструкция производится в лабиализованных комплексах, в которых наличие *w* подразумевается в языке-основе.

В конце предлагаем синоптическую таблицу основных формул соответствий, в которых заостряется внимание на основных исходных фонемах. Диалектные и неосновные позиционные варианты реконструированных фонем зафиксированы в отдельных таблицах.

*	Ав.	Анд.	Ботл.	Год.	Чам.	Тинд.	Багв.	Кар.	Ахв.	Собств. Дид.	Гин.	Хвар.	Бож.
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
b	b	b	b	b	b	b	b	b	b	b	b	b	b
p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p	p
ƿ	*p	*p	*p	*p	*p	*p	*p	*p	*p	p	p	p	p
d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d	d
t	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t	t
l	l	l	l	l	l	l	l	l	l	l	l	l	l
g	g	g	g	g	g	g	g	g	g	g	g	g	g
k	k	k	k	k	k	k	k	k	k	k	k	k	k
kw	kw	kw	kw	kw	k	kw	k	kw	x	x'	x	x	x
q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q	q
q _w	q _w	q _w	q _w	kw	q _w	kw	q	q _w	q _w	q, k	q, k	q, k	q, k
s	s	s	s	s	s	s	s	s	š	s	s	s	s
sw	sw	sw	sw	sw	sw	sw	sw	sw	sw	s	s	s	s
ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç	ç	ç	ç
š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š	š
š _w	š _w	š _w	š _w	š _w	sw	š _w	š _w	š _w	sw	š	š	š	š
ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç	ç
ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç _w	ç	ç	ç	ç

Глава VII. Фонетические процессы в согласных

7.1. Делатерализация. В специальной литературе высказано интересное мнение об образовании латералов и их эволюции. Правильным видится положение о возникновении латералов путем препалатализации соответствующих велярных согласных [Н. С. Трубецкой, А. С. Чикобава, Т. Е. Гудава ...].

Можно предполагать, что при возникновении латералов, за велярными согласными должны были следовать в качестве второго компонента сонорный *l* или какой-нибудь другой согласный аналогичного типа, при слиянии которых ($k + l > t'$, $k + l > l'$, $x + l > l'$ ...) были получены латеральные согласные. Иная интерпретация генезиса латеральных фонем встречает препятствия [см. Б. К. Гигинейшвили 1967, 210-211].

Как бы не решился вопрос о происхождении этих специфических согласных, ясно одно: в реальности изучаемых языков встречаются шесть латеральных фонем, принадлежность которых к языку-основе бесспорна.

Ныне бросается в глаза тенденция исчезновения латеральных согласных, обусловленная различными фонетическими процессами, которая ярко выражена в южных диалектах аварского языка, в собст. андийском и дидойских языках. Показательно, что в хунзахском диалекте и сейчас различаются четыре латеральные фонемы (*l'*, *l̥*, *l'*, *l'*) в то время, как в чарском из них не сохранилось ни одной. Стрелка элиминации латеральных направлена от хунзахского к чарскому.

Делатерализация аффрикат. Процесс делатерализации аффрикат и спирантов выглядит так: 1) $*l' > l' > t$ (анц.), *hj* (чар.), *lh*, *l*, *h* (андал.-карах., бутл., багв.), *l* (хвар., беж.); 2) $*l' > l' > hjhj$, *h*, *š* (чар.); 3) $*t' > l'$, *l'* (анд.), *kj* (чар.), *t* (анц., кар., ахв.); 4) $*l̥ > kəj > kj$ (чар.), *kə* (Сиух.); 5) $*l' > lh \rightleftharpoons l̥$ (андал.-карах.), $l' > hj > š$ (чар.), *t* (анц.), *l*, *ɾ* (собст. дид., гин.), *l* (хвар.), *h*, *l* (беж.); 6) $*l' > hj$ (кабахч.), *š* (тала).

7.2. Озвончение спирантов. В специальной литературе высказано основательное мнение о том, что несильные корреляты исходных глухих спирантов превратились в соответствующие звонкие: $s > z$, $š > ž$, $l' > l$, $x > ɣ$ [Т. Е. Гудава].

Опираясь на соответствия *s*, можно предполагать, что процесс озвончения произошел до дифференциации общедидойского языка.

Озвончение латерального спиранта *l'* подразумевает латентной ступенью комплекс $lh : l' > lh \rightleftharpoons l̥$.

В дидойских языках, в результате озвончения *x*, исторический $*\gamma$ и вторичный γ ($<*x$) совпали, а затем диффузный γ одинаково претерпел фарингализацию. γ' , γ ($<*x$): ав. *hwe* ($<*xwaj$) ~ анд. *hoj* ~ собст. дид. $\gamma'waj$ "собака", сравн. $*\gamma$: ав. *yedo* ~ бутл. *γandi* ~ собств. дид. $\gamma'wadi$ "ворона"...

На основе этого показания думается, что γ^4 представляет переходное звено от веллярных к фарингальным.

7.3. Переход свистящих сибиллянтов в шипящие. Переход в шипящие неинтенсивных спирантов и аффрикат ($z > \check{z}$, $s > \check{s}$, $c > \check{c}$, $\zeta > \check{\zeta}$) имеет регулярный характер в диалектах аварского языка и в ахвахском языке. Процессу перехода в шипящие подчиняется также вторичный спирант s : $s (< *c) > \check{s}$.

Выясняется, что процессы $*\check{s} > s$ и $*c > s$ в аварских диалектах предшествовали процессу $*s > \check{s}$. Видимо, произошло совпадение вторичного s с исходным спирантом s и общий s перешел в $\check{s}$. $*c > \check{c}$ хронологически позднее явление. В ахвахском языке процесс $*c > \check{c}$ осуществился вместе со спирантизацией ($*c > s$), который был реализован и в других андийских языках. Из этого следует, что установленный в аварском языке процесс $c > \check{c}$ (батл.) более поздний, чем аналогичный процесс в ахвахском языке. Схематично:

$$\begin{array}{ccc} *c & \rightarrow & s \\ \downarrow & & \downarrow \\ \check{c} & & \check{s} \end{array}$$

Приблизительно так же изменяется и звонкий спирант $*z$: $z > \check{z}$: ав. $*z\alpha g$ (хунзах.) $> \check{z}\alpha g$ (батл.) ~ анд. $z\alpha$: ахв. $\check{z}\alpha g$ "кулак"...

Альтернативой свистящих и шипящих пар отличаются дидойские языки, в которых общепринятыми считаются свистящие согласные, сохраненные в соб. дидойском языке: 1) $z (< *s) > \check{z}$; 2) $s (< *z) > \check{z}$; 3) $s (< *c) > \check{s}$; 4) $c (< *c\zeta) > \check{c}$; 5) $*\zeta > \check{\zeta}$.

7.4. Переход шипящих сибиллянтов в свистящие. Известно, что в южных диалектах аварского языка интенсивные шипящие согласные трансформируются в соответствующие свистящие согласные [И. И. Церцвадзе]. Аналогичные изменения ($*\check{z} > z$, $*\check{s} > s$, $*\check{c} > c$, $*\check{\zeta} > \zeta$), переход шипящих сибиллянтов в свистящие, не чужды и дидойским языкам. В системе согласных изменения этого ряда вызвали кардинальные сдвиги, в связи с чем в ряду шипящих остались лишь неинтенсивные корреляты. Важно отметить, что переход шипящих в свистящие в дидойских языках представлен сравнительно слабее, чем в южных диалектах аварского языка и в некоторых андийских языках (чам., ахв.), в которых такое звукосоотношение имеет надлежащий и регулярный характер.

7.5. Дефарингализация. Упрощение предполагаемой общей фарингальной тройки (φ , q , $\var�$) вызвано как общей тенденцией внутреннего развития, так и воздействием внешних факторов.

Правда, реконструкция звонкого фарингала (q) в языке-основе не осуществлена, но глухие фарингальные согласные так или иначе сохранены в этих языках.

Глухой придыхательный неинтенсивный *q' в результате спирализации перешел в х. В некоторых андо-дидойских языках (тинд., багв., кар., авх., беж.) х (< *q') > h, а в южных диалектах аварского языка *q' > х > h₂. Такой же процесс естественен для интенсивного коррелята дидойских языков: *q₂ > *x₂ > х.

В аварско-андийских языках смычно-гортанный q₂ претерпевает незначительные изменения, хотя во всех дидойских языках q₂ > q. Неинтенсивный коррелят, как и предполагалось, имеет большее тяготение к изменениям: q' > ω (ав., багв., кар.), q' > γ (анд., бот.), q > ' (год., чам., тинд., багв., кар.). В дидойских языках *q' представлен звукоотчетностью, но в некоторых случаях претерпевает фарингализацию: q > q'.

7.6. Спирантизация. Выделяется два вида спирализации:

а) непосредственная спирализация, во время которой аффрикаты, вне латентной ступени, непосредственно переходят в спиранты: с > s, l' > l' (ав.-анд.-дид., кроме авх.); q' > х (анд., ботл., год., чам.); q' > х > h₂ (ав.), q' > х > h (тинд., багв., кар., гин., хвар., беж.); q' > γ (анд., ботл.), q > ω (ав., кар., багв.).

Картина спирализации интенсивных придыхательных аффрикат представляется так: 1) c₂ > s (ав., багв.); 2) č₂ > *č₂ > š (дид.); 3) l'₂ > *l'₂ (ав., багв.), l'₂ > *l'₂ > l' (дид.); 4) q₂ > x₂ > х (дид.).

Спирантизация, широко распространенная в придыхательных аффрикатах, оказалась неестественной для сильных и несильных коррелят абруптивных аффрикат.

б) посредственная спирализация, которая происходит через ступень аффрикатизации: g > g' > ž > ž (анд.); g > *ž > ž; d > *z > z > ž (дид.).

7.7. Аффрикатизация. В андийских языках палатализация неинтенсивных коррелят переднеязычных смычно-взрывных завершилась аффрикатизацией (g > ž, k > č, k > č), а для интенсивных коррелят – аффрикатизацией и переходом в свистящие (k₂ > č₂ > c₂, k₂ > č₂ > c₂).

По нашему мнению, процесс аффрикатизации (k₂ > č₂, k₂ > č₂) хронологически должен быть более поздним, чем спирализация, также как аффрикатизация предшествует процессу перехода в свистящие (č₂ > c₂, č₂ > c₂). Если бы было наоборот, то тогда вторичные аффрикаты č₂ (< k₂) и č₂ (< k₂) в дидойских языках должны были бы дать соответственно рефлексы č (< č₂ < č₂) и с (< c₂ < c₂), что реально не подтверждается.

7.8. Дезабруптивизация. В аварско-андийских языках дезабруптивизация встречается спорадически ($\zeta > \zeta$, $\check{\zeta} > \check{\zeta}$), а в дидойских языках она касается всех сильных коррелятов ряда аффрикат и предстает в стройном виде: $\zeta > * \zeta > \zeta$, $\check{\zeta} > * \check{\zeta} > \check{\zeta}$, $\rho > * \rho > \rho$, $\varphi > * \varphi > \varphi$.

Думается, что в дидойских языках дезабруптивизацию претерпели все интенсивные корреляты абруптивных аффрикат, тогда когда корреляция по интенсивности фонологически была релевантна. Сам процесс дезабруптивизации вызван артикуляционной особенностью "резких" согласных, что выражается безреспираторной суперацией произношения.

7.9. Деинтенсивизация. Исторически корреляция по интенсивности должна была быть характерной не только для аварско-андийских языков, но и для дидойских. Существование интенсивных согласных предполагают и для общедагестанского языка [Н. С. Трубецкой, Т. Е. Гудава, Б. К. Гигинейшвили...]. Несмотря на это, интенсивные согласные, по-видимому, вторичного происхождения и в ряде случаев должны были возникнуть в результате модификации геминации. Стирание корреляции по интенсивности частично характеризует единичные диалекты аварско-андийских языков, а в дидойских языках нейтрализация этой фонологической оппозиции завершена, что большей частью определило нынешнюю простую систему консонантизма в этих языках [Т. Е. Гудава, Э. А. Ломтадзе]. Такая несложная система обусловлена воздействием как многообразных фонетических процессов (чередование свистящих и шипящих, дезабруптивизация, спирализация...), так и влиянием внешних факторов (интерференционные процессы).

7.10. К вопросу о лабиализации. $C + W$ лабиализованный комплекс представляет собой арифметическое целое двух фонем и, исходя из этого, считается бифонемой [А. С. Чикобава, И. И. Церцвадзе, Э. А. Ломтадзе...].

Лабиализованный комплекс является бифуркацией ранних дентолабиализованных согласных ($c^\circ > c + w$) или их слиянием ($c + w > c^\circ$)?

Высказанное в специальной литературе мнение, что корреляция по лабиализации была характерной чертой прадагестанского языка [Н. С. Трубецкой], требует верификации. В частности, если в языке-основе были лабиализованные согласные, то они должны иметь собственные звукосоответствия, что не подтверждается фактами – простой и основной согласный лабиализованного комплекса имеют одинаковые звукосоответствия. Это обстоятельство заставляет думать, что комплекс структуры $c + w$ должен был наличествовать в языке-основе [Г. Фенрих]. Ясно, что лабиализованные и нелабиализованные разновидности, если они первоначально существовали и были противопоставлены друг другу, то должны были дать разные результаты.

По нашим наблюдениям, лабиализованные согласные следуют магистральной линии формирования фонем – удельный вес слияния

лабиального элемента w с основным согласным ($c+w > c^0$) пропорционален релевантности фонем этого типа. В тех языках (табасаранский, даргинский...), в которых дентолабиализованные согласные имеют монофонемный статус, лабиализация, видимо, произошла аналогично.

7.11. К вопросу фарингализации. Существует два взаимоисключающих мнения о фарингализованных фонемах: а) одни относят фарингализацию к эпохе языка-основы [Н. С. Трубецкой, Э. А. Ломтадзе...], б) другие считают её дидойской инновацией [Т. Е. Гудава, Р. Раджабов...].

Автор, с учетом звукосоответствий соответствующих согласных, склоняется к тому, что в аварско-андийско-дидойском языке-основе фарингализованных фонем не должно было быть. В частности, существование соответствий, с одной стороны, авар. $h \sim$ собств. анд. $*x \sim$ собств. дид. $*\gamma \sim *'\gamma'$, с другой, авар $\gamma \sim$ собств. анд. $*\gamma$ собств. дид. $*\gamma, \gamma'$, делает несомненным положение о вторичном происхождении фарингализованного γ' . Симптоматично также то, что в дидойских языках фарингализованные фонемы и их простые корреляты показывают звукоидентичность, что свидетельствует о инновации фарингализации.

Аналогично объясняется и генезис других фарингализованных согласных (q', q', x'), которые, очевидно, произошли на основе компенсационной редукции фарингального спиранта ϕ .

*	I этап: озвончение неинтесивных	II этап: спирантизация смычных. Алтернация с висящих и шипящих сбилянтов (ав., чам., ахв.)	III этап: абруптивизация интенсивных и дезабруптивизация (переход в шипящие) смычно-взрывных	IV этап: утрата корреляции "сильный-слабый"	V этап: фарингализация в дидойских языках
	1	2	3	4	5
k_0	k_0	$\rightarrow x_0$	x_0	$\rightarrow x$	$\rightarrow x'$
k_1	k_1	k_1	$\rightarrow k_0$	$\rightarrow k$	k
c	c	$\begin{cases} / s (\text{>})^* \\ \setminus (\text{<}) \end{cases}$	s	s	s
c_0	c_0	$\rightarrow s_0$	s_0	$\rightarrow s$	s

* Рефлексы, представленные в скобках, являются данными аварского, чамалинского, каратинского и ахвакского языков.

*	1	2	3	4	5
ç	ç	ç	ç	ç	ç
çʰ	çʰ	çʰ	→ çʰ	→ ç	ç
č	č	→ č̣	č̣	č̣	č̣
čʰ	čʰ	/ čʰ \ (çʰ)	čʰ	→ č̣	č̣
č̣	č̣	č̣	č̣	č̣	č̣
čʰ	čʰ	č̣ (> çʰ)	→ čʰ	→ č̣	č̣
ʃ'	ʃ'	ʃ'	ʃ'	ʃ	ʃ
ʃʰ	ʃʰ	ʃʰ	→ ʃ'	ʃ'	ʃ'
ʃʰ	ʃʰ	→ ʃʰ	ʃʰ	ʃʰ	ʃʰ
ʃʰ	ʃʰ	→ ʃʰ	ʃʰ	→ ʃ'	ʃ'
q'	q'	→ x	x	x	x
qʰ	qʰ	→ xʰ	xʰ	→ x	→ x'
q'	q'	q'	q'	q'	→ q'ʰʰ
qʰ	qʰ	qʰ	→ qʰ	→ q	→ q'
z	z	z (> ž)	z	z	z
s	/ z \ s	z s (> š)	z	z	z
sʰ	sʰ	sʰ	sʰ	→ s	s
ž	ž	ž (> z)	ž	ž	ž
š	→ ž	ž	ž	ž	ž
šʰ	šʰ	šʰ (> sʰ)	šʰ	→ ṣ̌	ṣ̌
ʎ'	→ ʎ	ʎ	ʎ	ʎ	ʎ
ʎʰ	ʎʰ	ʎʰ	ʎʰ	→ ʎ'	ʎ'
ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	→ ɣ'
x	ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	→ ɣ'
xʰ	xʰ	xʰ	xʰ	→ x	→ x'

** Фарингалность и ненитенсивный коррелят традиционно передаются одним и тем же знаком (').

Глава VIII. К реконструкции фонематической структуры именных и глагольных основ

Историко-сравнительный анализ флексии и деривации исконной лексики показывает, что исходный тип именных и глагольных основ, в большей части, должен был отличаться от нынешнего состояния. Простая исконная морфема должна была быть осложнена присоединением соответствующих детерминационных элементов, слиянием-редупликацией основ, сочетанием-заменой единичных согласных, присоединением классификаторов с основой и т. д.

Исторически у имени и глагола должна была быть следующая морфологическая структура: классификатор с соединяющим гласным + основа имени (resp. глагола) + детерминационный суффикс (resp. формант основы) + деривационные и реляционные морфемы. Это можно представить в виде следующей формулы: $A_F + R + A_D + A_F$ (resp. A_D). Именная основа выражается и так: $A_F + S_i + A_F$ (resp. A_D).

Происхождение основы от корня не всегда означает изменение лексического значения. На основе показаний форм множественного числа и т. н. косвенных падежей мы восстанавливаем архетипы корнеслова.

Различаются три основных типа основы: а) детерминированная, б) недетерминированная и в) основа с пулевой морфемой.

Реконструируются основные канонические модели структуры именных и глагольных основ: c , cs , cvc (cvs , svc , svs). Исходный тип формантов в анялуте, в основном, должен быть выражен формулами $c-$, $cv-$, $sv-$, а в аусляуте – $-vc$, $-vs$, $-c$ структурными аффиксами.

В заключении подведены результаты исследования.

Nodar A. Ardoteli

Historical-comparative phonetics of Avar-Andi-Dido Languages

(S u m m a r y)*

General Characterization of the Work

Actuality of the subject. Historical-comparative study of the structural models of roots and stems of the core lexical stock and phonological system of the related languages is one of the main subject of the modern comparativistics. It can be said without exaggeration that collection and comparison of the views connected with the problem under research, arising of the new suggestions and their substantiation are very topical even at present, when the working up of summing works (historical-comparative grammars, etymological dictionaries...) on groups or subgroups of separate Iberian-Caucasian languages is one of the main problems.

Historical-comparative analysis of phonetics of languages of one genetically related group, which draws persistent interest and strives for an approximate reconstruction of radical language, has a great significance for genealogical classification of languages, typology and obtaining the valuable results of lingual universals.

Objectives and the subject of the research. The researched work aimed to study the ker problems of the historical-comparative phonetics of the Avar-Andi-Dido languages. During the short description and historical interpretation of these main problems, some other questions have been arisen. These questions were connected with the problems under research and should have been analysed together with them. On the basis of the rich data of the languages under research and taking into consideration the existing views at most, the main aim was a reconstruction of the radical language models of different level of the most difficult phonological systems. Moreover, in researching the phonemic structure of the Avar-Andi-Dido languages, the noticeable difference among the separate subgroups drew our attention. We had to reduce to a common meaning the arranged but different phonological system in historically evidenced languages and level them to the common archetype. Besides that, we had to establish relative chronology of non-homogenous and non-simultaneous spontaneous phonetical processes.

The work is based on the lingual data obtained by the author as well as published works, bilingual phraseological dictionaries and dictionaries added to the separate monographs. Ensuing from the subject under research the Avar-Andi-Dido languages data is mostly represented in it. If need be, the data of

---

* The concise English version of the Georgian text has been translated by Nana Kavtaradze.

other Iberian-Caucasian languages is attested.

Principal results and novelties of research. The work is the first attempt to discuss the problems of historical development, genesis and new analysis of the whole phonological system of the Avar-Andi-Dido languages. The local series of the original phonemes are reconstructed and the late origination of some specific phonemes (long, nasalized, palatalized...). are confirmed. Except for this, an attempt of reconstruction of main canonical phonemic structural models of nominal and verbal roots and stems is represented.

From the viewpoint of the improving methodology of sound-correspondence it is noteworthy to use **sound-identity** instead of descriptive term **identical sound-correspondences**; also, distinguishing of types of **relictive** and **bifurcative** sub-types in non-identical correspondences. Essentially, the work is the first attempt to explain a sound-identity of a vowel and its other sound-correspondences. A new viewpoint on existence of **e** and absence of **o** in a radical language is arisen. On the sound-correspondence basis it is confirmed that transformation of voiced affricates (abruptivation) must be taken place before divergence of a radical language. Formulae of sibilants correspondences are often defined and many illustrative examples are found in order to confirm these correspondences.

Secondarity of phonological correlatives of pharyngalization and labialization is argued on the basis of the correspondence regularity for the first time in the research history of the Avar-Andi-Dido languages. Also, reflexes of sonors **h** and **l** having no exact distribution are differentiated. Furthermore, a number of questions, which are considerable from the viewpoint of relative chronology and formation of stems and roots are newly discussed.

Theoretical and practical importance of the work. Lexical-grammatical materials represented in the work and it's scientific analysis which is based on the achievements of the modern comparativistics must be valuable for the thoroughly studying of up-to-date problems of history of the Avar-Andi-Dido languages and their dialects. Except for this, manifestation of revealed the similar phonetic processes in languages formed on the basis of a radical language and its differentiation, manifestation of regular correspondences evidenced in separate dialects and their subdialects have the valuable importance for differentiation of lingual units and it draws an attention from the viewpoint of genealogical classification of the Iberian-Caucasian languages and general-lingual viewpoint, as well.

Method of research. Considering the aim of the object under research, the work makes use of historical-comparative method, though descriptive, and typological methods are also used.

The results of research will serve purpose to individuals interested in historical-comparative linguistics problems, to teachers – during the studying of the Avar language problems.

Short content of the work

The autor's views on the subject under research are briefly given in the introduction of the monograph. Taking into consideration an immanent nature of the languages under research, the methods and ways, through usage of which it is possible to demonstrate an origin phonological system of the kindred unwritten languages and their historical interpretation, are discussed. Inconsistental reconstruction of sub-systems of vowels and consonants and semantic (resp. etymonic) variety of the reconstructed archetype were often considered as a basis of the wrong definition of the real nature of a radical language, its evolution and its regular relation with the separate inheritor languages.

Hence, from this point a specific attention is drawn to some methodological preconditions which are the up-to-date problems of the historical-comparative linguistics and necessity of their usage in order to confirm genetic relation of languages.

In the same part of the work history of phonetic studies of the Avar-Andi-Dido languages and present condition of linguistic research are represented. It is noted that though a great researchive traditions, there are also many less-researched parts and some conceptualization of a lingual fact needs newly interpretation and varification. The author speaks about the difficulties which are caused by a less number of bilingual dictionaries and insufficient corresponding vocabulary in studing the key problems of historical-comperative phonetics of the languages unyer research.

PART I

Vowel System

Chapter I. General Characterization of the Vocal System

At present the Avar-Andi-Dido languages differ from each other according to the sound structure: Avar demonstrates simplicity of a vocal system within the condition of consonants complication; the Andi languages are characterized by equal complication, and the consonants of the Dido languages, owing to simplification, differ from vocalism, the complication of which reaches an extreme limit – there are 30 vowel-phonemes in Bezhit. In spite of such variety, an original simple vowel system is complicated by nasalized, palatalized and long varieties, which are in contrastive distributive relation to each other, that is trustworthy argument of considering them as different phonemes.

Vowel opposition of the languages under research can be characterized according to six differential symbols: 1) **local series**, 2) **rise of a language**, 3) **labial – non-labial**, 4) **long – non-long**, 5) **nasalized – non-nasalized**; 6) **palatalized – non-palatalized**.

Thus, five simple vowels (**a, e, i, o, u**) occur in all Avar-Andi-Dido languages and they are characterized as the following: 1: a) front palatal **i, e**; b) middle velar **a**; c) back **o, u**; 2: a) low-rise (open) **a**; b) middle-rise **e, o**; c) high-rise (narrow) **i, u**; 3: a) non-labial **a, e, i**; b) labial **o, u**.

Except for the above-mentioned vowels, middle high-rise neutral **ə** occurs in the Hunzib and Inkhoqvar dialects of Bezhit. Non-labial **ó** deviated to **a** and narrow **ã** occur in Hunzib. These three vowels (**ə, ó, ã**) as the series of other complex vowels (long, nasalized, palatalized...) are indisputable phonemes of the secondary origin. Except for this, the language-radicality of some simple vowels is disputable [Arn. Chikobava].

Distribution of vowels in the languages under research is mainly free. But frequency of their usage in this or that position is observable. Hiatus is unnatural and overcoming of it takes place by the different means (mostly by including of **j, ')**. Each first vowel is strong.

General characterization of the vowel system of each language is distinguished in separate paragraphs and their classification in the form of schemes is represented in this chapter.

Chapter II. Vowel Correspondences in the Avar-Andi-Dido Languages

2.1. General. Natural and regular vowel-correspondences are attested in the Avar-Andi-Dido languages and in separate dialects, as well (sometimes among the subdialects-sic!). This fact is noteworthy from the viewpoint of linguistic theory and phonetic changes of vowels.

Dialectal data which is the only mean in reconstruction of historical vocalism models and having no other documentary sources, has noteworthy importance to establish the formation of the vowel system and its further evolution.

2.2. Correspondences of *a vowel. The origin a is represented as a sound-identity in Avar and seven Andi languages, in Bezhit a>a/ò, in Andi prop. and in other Dido languages a>o. e. g.: Avar baç (<*baça)~ And. boço: Botl.:Ghod... baça.: Akhv. baça ~ Did. prop. boçi: Hin. boçe: Khvar. boça (Khvar. prop.), boço (Inkh.): Bezh. baço (Bezh. prop.), bôcã (Hunz.). - 'a wolf'...

The second series of historical a is also attested which unchangeably repeats reflexes of a:o correspondence in the Avar-Andi languages, but in the Dido languages it undergoes a considerable transformation (Did. prop. i: Hin. e: Khvar. a/o: Bezh. o/ã), e. g.: Avar sani ~ And. son: Botl.: Tind... sani: Akhv. šani ~ Did. prop. zin : Hin. zenu: Khvar. zan (Khvar. prop.), zon (Inkh.) - 'barberies'...

Examples of deviation from the main line of above-mentioned correspondences also occur. They are often formed as a result of intervention of combinative phonetic processes.

Discussing the genesis of a:o correspondence, the viewpoint on the primarity of a existing in the specialist literature is also should be shared [E. Lomtadze]. The a>o process which was an origin of formation of a:o correspondence is the fact of period of the Dido radical language differentiation. The archetype a preserved in Bezhit prop. dialect points in favour of this view.

We believe, that phonological position must not be a determinant factor for two kinds of reflections of an origin a. Various transformations of *a in the Dido languages seems to be conditioned by existence and absence an intensive stress. In particular, Did. prop. i:Hin. e:Khvar. a/o: Bezh. o/ã seems to be formed in unstress position in which a vowel underwent more changes. One-syllable stems, in which this correspondence is attested, as it is known, must be result of simplification of stems with two-syllables. [II. Tsertsvadze].

As for the third series of correspondence of *a, it is difficult to say something exactly on this stage of research. Though, it is not exception for *a represented by a sound-identity, the suggestion of existence of two a vowels in a radical language, differ from each other by local series, one from which is a prototype of such a [E. Bokarev].

2.3. Correspondence of *i vowel. The original i mainly preserved in the Avar-Andi languages, though it is mostly represented without an exact distribution and it often interchanges with e vowel of the same series. The root i is also preserved in the Bezhit language and Inkhoqvar dialect of the Khvarsh language, but in Dido prop. and Hinukh languages an equivalent e occurs, e. g.: Avar ci ~ And. seji : Botl.: Bagv.: Kar. siⁿ: Akh. šin~Did. prop. zej : Hin. ze: Khvar. ze : Bezh. siⁿ - 'a bear'.

2.4 Correspondence of *e vowel. The original e undergoes a great fluctuation - it is often transformed as a narrow i vowel. Reflexes of *e vowel are more clearly manifested in the Dido languages: Did. prop.: Hin. i : Khvar. e/i: Bezh. e, e. g. Avar ix~Botl.: Ghod. inxi : Akhv. iⁿxe. 'a stream' ~ Did. prop. ib,u : Hin. ixu : Khvar. iⁿxu (Inkh. eⁿxu) : Bezh. eⁿxe - 'a river'...

It is suggested that even in this correspondence i is an origin [E. Lomtadze]. This suggestion shows such a great contradiction as the postulation of e vowel as a common origin of both (i:e, e:i) correspondences [D. Imnaishvili].

According to our observation, front, high-rise i is reconstructed for i:e correspondence, and the same series, middle-rise e for e:i one.

Thus, for Avar-Andi-Dido radical language three-membered (a,e,i) vowel system must be characteristic, by complication of which five-membered system was formed.

The formulae of original vowel correspondences is schematically represented as following:

*	Avar.	And.	Botl.	Chod.	Cham.	Tind.	Bagv.	Kar.	Akhv.	prop.Did.	Hin.	Khvar.	Bezh.
a ¹	a	o	a	a	a	a	a	a	a	o	o	o	a/ö
a ²	a	o	a	a	a	a	a	a	a	i	e	a/o	o/ä
a ³	a	a	a	a	a	a	a	a	a	a	a	a	a
i	i	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	i/e	e	e	i/c	i
e	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	e/i	i	i	e/i	e

Chapter III. Phonetic Processes in Vowels and Diphthongs

3.1. Nasalization and denasalization. The view is suggested in the specialist literature on existing of nasalized vowels in the pre-Daghestanian language [E. Bokarev]. According to the documentary data this suggestion is not justified.

We absolutely share the view on the secondarity of the nasalized vowels, which is supported by absence of own sound-correspondences of the vowels of this series and by very clear phonetic processes. **Even the fact, that nasal consonant does not occur after nasalized vowels, points to the secondary formation of such vowels.**

As it is known, nasalized vowels are characteristic of all Andi and two Dido languages (Khvar. Bezh.). As for Dido prop. and Hinukh languages they have passed the stage of denasalization and this process is mainly completed.

3. 2. Palatalization. Palatalization is characteristic of the Bezhit dialects and some subdialects (Chid., Shap.) of the Dido language. In the Dido language only *a* is palatalized and front *i* or *e* occurs as umlauting vowels; i. e. progressive assimilation takes place, which is peculiari for this language; e.g. n. *ceki* 'a kid' – erg. *ceḡ-ä* (<* *ceki-a*); n. *Idris* (prop. n.). – erg. *Idris-ä* (<* *Idrise-a*, cf. gen. *Idrise-s*).

With the difference from Dido prop. and similar to the Svan language, in Bezhit *a*, *o*, *u* are palatalized, the palatalization of which is caused by the back palatal vowels *i*, *e* or a non-syllabic allophone of *j* sonant. The formulae of palatalization will look as following: *a+i|e|j* > *ä*, *o+i|e|j* > *ö*, *u+i|e|j* > *ü*; illustrative examples: *häldijo* – 'white'; *ḡäde* – 'a crow', *kündäj-a* 'bat', *ḡörjä* – 'a ring'...

It is noteworthy that in this language an umlaut has no relations with combinative phonetic process, but it has a lack of inner inflective function (cf. Svan. *malät* – 'I like', – *malat* – 'love').

The forms, in which umlauting vowels are reduced, often occur: e.g.: *mä* < *mä*ⁿ*jo* (cf. Tlad. *maru*, Khvar. *mani* "id."), -'a nose', *xöxö* < *xöxe (cf. Hunz. *xoxe* "id.") -'a tree', etc.

The Bezhit prop. dialect is characterized by nasalized and palatalized vowel-phonemes, which preserve articulative characters of corresponding palatalized correlatives and nasality.

Thoroughly research of palatalization assures us that it was formed as a result of inner development and it should had no relation with interference processes. The earlier tendency of umlautization in Bezhit is supported by its wide-spreading – it occurs with all umlauted vowels in all systems of core and borrowed vocabulary. In spite of this palatalization is formed on the basis of the Bezhit prop. dialect and it can not be leveled to the unity of the Bezhit dialects as well as to the Dido radical language.

3. 3. Long vowels. Correlatives of long vowels which are characteristic of one part of the Andi and the Dido languages, were formed from

amalgamation of two independent vowels, which can be considered as some kind of overcoming of hiatus. According to the phonotactic rules of the languages under research, an existence of two vowels close to each other is basically prohibited. That is why suppletion of vowels following to each other, takes place by means of their amalgamation and relevantly, by lengthening of vowels, which is widely spread in these languages. In particular, in the Rikvan subdialect of Andi this process is observable: l'ɪ<*l'ii<l'ibi (cf. Ghagh. l'ibi "id.") 'he/she jumped'.

Amalgamation of vowels and their lengthening can often be observable. The stems which end with vowels form long vowels by adding the affixes of the -v, -vc, -vcv structure: a+a>ā, i+i>ī..., e+a>ā, a+e>ē, a+i>ē||e, o+e>ē, o+i>ē||e, e+i>ē, e+a>ē.

It is clear, that long correlatives of vowels in separate languages were formed as a result of inner development. It is shown by their distribution – they mainly occur at the junction place of morphemes.

Thus, a complex vocal system found in the Andi-Dido languages is secondary. Except for the three-simple a, e, i, all other vowel-phonemes are the secondary origin, which is supported by the existence data basis. An observation on vocal-system shows that some phonemes of the secondary origin are earlier and they are widely spread in basic vocabulary. Some of them undergo fluctuation at present and sometimes their phonematicity is doubtful.

3. 4. **Diphthongization.** Through weakening of one vowel (a narrow vowel, as a rule) from two vowels which follow to each other, high (ja, je...) and low (aj, ej...) diphthongs are formed. Relatively, two groups of diphthongs are singled out: a) historical and b) positive.

a) **Historical diphthongization must be characteristic of class exponents and their neighbour vowels, on the coarticulative basis of which high (I cl. *w+v-, II cl. j+v-) and low (I cl. -v+w, II cl. -v+j) diphthongs must have been formed. Through the simplification of such diphthongs, sometimes decomposition of classifiers took place in the south dialects of Avar. – e. g.: I cl. hiṭin – aw>hiṭina, II cl. hiṭin-aj>hiṭina 'small'...**

Analogical process must historically be natural for the lexemes of the Dido languages as anlaut and inlaut, as well. Did. prop. e-siw (I, II cl.) <* we-siw (I cl.) -'a brother', *j e-siw (II cl.) (cf. Avar wa-ɔ, ja- ɔ "id.") – 'a sister'.

It is noteworthy that monophthongization took place after regressive assimilation in low diphthongs of Hid-Andalal-Karakh: bercinaj>bercinej>bercine 'beautiful,' the same process is found in Chamal qwa-i>qwa-j>qwe-j>qwē – 'he/she has written'.

The different process is observable in Dido prop. language: q'aj>q'a>q'e – 'a hare', γ'aj>γ'a>γ'e – 'milk', etc.

Historical process aw>ow>o, iw>uw>u characteristic of the auslaut of the Avar nouns are also characteristic of the Andi languages: Botl. weš-to (<*wešt-aw) – 'letted gone', ɕejl'o (<*ɕejl'-aw) – 'second'...

It is noteworthy that in Akhvakh the assimilation of following vowels through the influence of class markers takes place: I cl. **wu-ƙari** – 'it was' -II cl. **ji-ƙwari**, III cl. **bi-ƙwari**.

b) **Possitive diphthongization** is defined as a partial reduction of one vowel from two close vowels as a result of combinative phonetic process. Such diphthong is formed as a result of interaction of the second component (w) of a stem labialized complex and a following vowel. In such cases w forms diphthong together with back vowels: Avar **baq-wa-ze** – 'to air', **ƙiq-wa** – 'a horse-shoe'.

One way of possitive formation of diphthongs is lossing of an intervocal consonant, e. g.: And. **l'uj** (<*l'ui < l'udi) – 'firewood,' Bezh. **kuwo** (<*ku-o < ku-j-o<ku-r-o, cf. Hunz. **kuro** "id".) – 'a ravine', etc.

Besides the diphthongs, examples of triphthongs are also observable, which is a result of parenthesation of sonants (w, j) in intervocal position, then its monophthongization takes place: Avar. **žaniwe>žane** – 'inside', **ƙudijab > ƙudab** – 'big', etc.

Chapter IV. Stress

4. 1. General. In the preface an attention is drawn to a generally prosody, viz. an importance and character of a stress.

4. 2. Nature and place of a stress. Analysis of empirical available data and discussion of the specialist literature assure us that a word-stress in the Avar-Andi-Dido languages is mostly weak dynamical at present. Also, it is not recorded and in some languages (Avar, Cham., Tind., Ghod.,) it has a distinctive function. It must be noted, that a stress in Avar is very strong, but in Chamal opposition of strong and weak stress is relevantive [P. Mahomedova]. We believe, that present condition of Chamal should reflect a transitional stage of stress-weakening, when preservation of archaic and at the same time formation of new phenomenon take place. Except for a fixed stress and a movable one are attested, which are a general character of these languages.

In Avar a stress falls mainly on the first and second syllable, though a stress of the third and fourth syllable is also mentioned [I. Isakov]. e. g.: *habiláro* – 'I won't do it', *wekeriláro* 'I won't run'...

A place of Andi-Dido stress is not recorded – it can fall on any syllable in lexemes of different syllable structure and grammatical forms. A place of a word-stress is also conditioned by the semantics and a form of a word.

Historically a stress must not have been recorded. In this respect, the Andi-Dido languages preserve antiquity. In Avar the inclination of a stress – setting within two syllables – must be considered as an innovation, similar to a weak stress in the Andi-Dido languages. In Avar there might be a part of two syllabic nouns, and an intensive stress fell on the first syllable, which might be caused the truncation of a back syllable. e. g.: *cer* < *céri (cf. Ghod., Tind. *sari*) – 'a fox'... As it is shown, there might be other syllable-stressed nouns, in some of which a stress fell on a second syllable: *beţér* – 'a head', *hoçó* – 'honey'...

4. 3. Co-stress. To the existence of a co-stress is pointed in Dido and Ghodober languages, which is found in nouns with three or more syllables. In Ghodober a main stress falls on an usual second syllable, and co-stress – on an affixive vowel: *yadáça* – 'a ball-calf' – pl. *yadáça-bé*...

Analogous situation is found in Dido languages but with the difference that a main stress falls on the first syllable, a co-stress – on a vowel of the first or the second syllable from the end: Did. prop. *sémorá-bi*..., Khvar. *çalida-há* – 'helshe reads', etc.

It is clear, that a co-stress of a final syllable might have historically been possession of the second syllable [E. Lomtadze]. In this respect, complexes under deviation, component parts of which preserve main stress: Hunz. *şugosérijo* (*şugo*+*sécijo* – exach 'a mule' + 'a horse') – 'a horse'.

It is also observed than in Avar in double-stressed onomatopoeic verbs a

stress falls on the first syllable, though the verbs with analogous structure have a stress on the second syllable, from the beginning [T. Gudava]: *bábaze* – 'stammering', *babáze* – 'to strike frequently'.

In compositive lexemes, as it seems, at first each component had its stress, but later as a result of perceiving of both components as one whole, a co-stress fell on the first syllable, in the first case, on the second one – in the other case.

4. 4. Phonetic changes caused by an action of a stress. Historical stress of the Avar-Andi-Dido languages might have been intensive. It is revealed by observable facts of vowel's reduction: Avar *mítə-go* < *mítəi-go (cf. And. *bətəi*) – 'eight', Did. prop. *cáx-r-a* < *cáx-er-a (cf. Pr. Cont. *cax-er-xo*) 'to make to write', *báč-r-a* < *báč-er-a (cf. Pr. Cont. *baç-er-xo*) – 'to eat up', etc.

In some cases decomposition of prefixal classifiers is caused by the reduction of stem-connective vowel, which is conditioned by a stress of its back syllable: Avar *çúna* < *b-çúna < *be-çúna (cf. Akhv. *be-çári* "id.") – 'he/she filled'.

In Khvarsh and Bezhit the partial reduction of *i* and *a* vowels (*i* > ə, *a* > ä) is caused by influence of an intensive stress [E. Lomtadze], etc.

PART II

Consonant System

Chapter V. General Characterization of Consonantal System

Three main classes of phonemic units are singled out in the Avar-Andi-Dido consonantal system as a result of syntagmatic and paradigmatic analysis: I. noise consonants, II. sonors, III. sonants (resp. aproximants).

Sonors and sonants can not be united as one class, because sonors, as it seems, did not fullfill vowel allophone function either synchronously or diachronously. It can not be said about so-called semi-vowels, which are in additional distributive relation with the corresponding vowels w-u, j-i.

According to the 'series' noise consonants are united as homogeneous/heterogeneous consonants and are divided into two main groups: 1. occlusives 2. spirants. Two subgroups are distinguished in occlusives: 1. occlusive-plosives: b, p, p̄, d, t, t̄, ḡ, k̄, k̄', k̄', k̄', g, k, k̄, k̄, k̄, ' ; 2. affricates: ʒ, c, ɕ, ɕ, ʒ, ɕ, ɕ, ɕ, l', l', l', l', t̄, q, q̄, q, q̄. One group of spirants stands separately: ɖ, z, s, s̄, ʂ, ž, š, š̄, ʃ, l', l', x, γ, γ', x̄, x, x̄, ω, h, h̄.

Horizontally will be grouped above-mentioned homogeneous/heterogeneous consonants [A. Martinet], which form eleven local series: bilabial, dental, front alveolar, medio-alveolar, back-alveolar, hard-non-palatal, medio-lingual, front velar, back-velar, pharyngeal, laryngeal.

At the end of this chapter the synoptical schemes of consonantal distribution are added, in which all sounds found in the languages under research are represented and phonological irrelevant consonants are in brackets.

Chapter VI. Consonant Correspondences in the Avar-Andi-Dido Languages

6. 1. **Occlusive-plosive consonants.** Three and five-membered local series of occlusive and plosive consonants might be characteristic for the phonological system of the Avar-Andi-Dido radical languages: bilabial (**b, p, p**) and dental (**d, t, t**) consonants are represented by three-membered series, five-membered series is characteristic for front-velar (**g, k, k, k, k**) consonants. This system reveals asymmetry by absence of glottalized consonant **p** in Avar-Andi.

It is noteworthy to indicate, that bilabial and dental occlusive-plosive consonants are represented by a sound-identity, not taking into consideration the possible changes. It is symptomatic, that decomposition of labial glottalized consonant **p** is a particular phenomenon of a spontaneous process – weakening an articulation of labial consonants and it is conditioned by the immanent linguistic regularities.

Front-velar series is of peculiar character. Its members – unvoiced-consonants form correlation of intensiveness and by these phonological character they oppose to each other. Differentiation between hard and non-hard correlates is clearly observable; **k, k** (with **g**) are represented by a zero reflexation, but intensive correlatives undergo various transformations: spirantization (**k > x > š**), lateralization (**k > l'**), desglottalization (**k > k**) and so on.

Different reflexes (**k, q, k**) attested in the Dido languages as a correspondence of Avar-Andi **k** and its intensive correlative **k**. drew our attention. On this basis some researches consider this correspondence an anomaly [B. Gigineishvili]. In our view, a question of violation of Avar ~ **k** ~ Com. And. ***k** ~ Com. Dido ***k** must not be arisen, as in the examples considered as exceptions ('was', 'two') the process of deintensivization (**k > k**) is realized in Avar after formation of above-mentioned correspondences; **k > k** transformation is caused by a common tendency of decomposition of intensive correlation. As for different transformation of historical **k** in the Dido languages, it must be positively conditioned, **k > q** is realized before labial **w** (#-**w, v-w**), but in other positions – **k > k**.

6. 2. Affricates

6. 2. 1. **General.** Phonological system of the languages under research has only unvoiced pharyngeal affricates which form correlation of intensiveness in Avar-Andi and are represented by four-membered localization series.

Principle of symmetry of the system requests to discuss genesis of voiced affricates (**ʒ, ʒ, Ĩ, ʁ**), which postulation of archetypes takes place through

consideration of Lak-Dargwa and Lezgian data. In particular, the author of this monograph agrees with the view, according to which common hypothetic voiced affricates were coincided with plosives of the same series on the basis of glottalization (*ʒ>ɟ, *ʒ>ɟ̥, *l̥> t̥; *q>q̥) in a radical language and they were changed analogically [N. Trubetsky, E. Bokarev...].

6. 2. 2. **Front-alveolar (whistling) affricates.** Unvoiced aspirate non-intensive *c and its intensive correlate *c̥ undergo spirantization *c>s (And.-Did.) *c>č (Akhv.); *c̥>*s̥>s (Did.), *c̥>s̥ (Bagw.). An original c changes analogously in the dialects of Avar. Some nouns are separately ('a bear', 'a fox', 'a moth', 'a barberies'...), in which according to Akhvakh (š) and some Dido (Dido prop., Hin., Khvar.) languages (z) correspondences of an original c is violated.

It should be assumed, that in the examples of these kinds, a process (*c>s) of spirantization, which was a source of freely changeable forms, preceded the process of hushing (Akhv. š) and voicing (Did. z). After when in And. and Did. Com. languages secondary s (<c) and original s were coincided to each other, they underwent similar transformation.

Glottalized affricate *ɟ̥ besides in Akhvakh and some dialects of Avar (*ɟ̥>ɟ̥̥) is represented as a sound-identity in all languages, and its intensive correlate *ɟ̥̥ is aspirated: *ɟ̥̥>c̥>c.

6. 2. 3. **Back-alveolar (hushing) affricates.** An original č in Avar and Andi, besides in Chamal (č>š), is unchangeably preserved, in the Dido languages it undergoes spirantization č >š. An intensive correlate *č̥ in Chamal and Akhvakh was transformed into c̥, but in Bagval and the Dido languages it subordinated the tendency of spirantization: *č̥>š > š. In the dialects of Avar *č̥ > ɟ̥.

Historical č̥ reveals a sound-identity in all languages but its intensive correlate is variously changeable: *č̥>č̥̥ (Ghod., Tind.), *č̥̥>*č̥̥>č̥ (Did.), *č̥̥>c̥̥ (Cham., Akhv.). The Avar dialects reveal an interesting fact: in these dialects similar to Andi-Dido, phonetical changes are realized. *č̥̥>ɟ̥̥ (Ants., Batl.), č̥̥ (Qarakh.).

6. 2. 4. **Hard-nonpalatal lateral affricates.** An original non-hard lateral l' is preserved as a relict in the northern dialect of Akhvakh, in other dialects it was transformed as l' spirant; l' (<*l') can be changed into h consonant or lh complex (Avar, Botl., Bagv.).

Reflexation of an original l' and secondary l' (<*l') spirants gives us a reason to conclude that by the period of Avar-Andi unity l'>l' process (except Akhvakh) has already been realized. It follows that an attestation of existing of non-intensive correlates of aspirate affricates in Common Dido is groundless.

A root non-hard glottalized lateral t' , is preserved in some subdialects of Andi and Karat, also in some dialects of Avar and Akhvakh. In other Avar-Andi languages it gives various reflexes according to the position: $*\text{t}' > \text{t}, \text{k}', \text{l}', \text{ʔ}, \text{l}$ in Dido - $*\text{t}' > \text{p}$.

As concerning to an intensive correlate of a radical language $*\text{t}$, it was not changed in Avar-Andi languages, not taking into consideration Avar dialective variations ($*\text{t} > \text{kj}, \text{ʃj}$), in all Dido languages $*\text{t}$ was aspirated - $*\text{t} > \text{l}'$.

6. 2. 5. Pharyngeal affricates. Non-intensive q' affricate, relatively preserved in the northern dialect of Akhvakh, underwent spirantization: $*\text{q}' > \text{x}$. x was changed into h (Khvar., Bezhit).

Historical intensive correlate q_s , which was neutralized after losing an opposing unit, is represented as a sound-identity in the northern dialect of Avar and Andi languages but in the south dialects of Avar and in the Dido languages it reveals a tendency of spirantization: $*\text{q}_s > \text{x}$.

An origin non-hard glottalized affricate is preserved in the north dialect of Akhvakh and Andi subdialect, in other languages under research and their dialects, it subordinates to various changes: $\text{q}' > \gamma$ (And., Botl.), $\text{q}' > \text{h}$ (And., Botl., Ghod., Tind., Cham., Bagv., Kar., Akhv.), $\text{q}' > \omega$ (Avar, Toc. dial. of Kar.), in the Dido languages - $*\text{q}' > \text{q}$.

An intensive correlate q_s in Avar-Andi languages was phonologically neutralized owing to decomposition of intensive correlation and $*\text{q}_s$ corresponds to q in all Dido languages [N. Trubetskoy, T. Gudava].

6. 3. Spirants

6. 3. 1. General. Some researches exclude possibility of postulation of voiced spirants in the radical language [N. Trubetskoy, B. Gigineishvili]. In their view, this is caused by the fact, that z is formed on the basis of two kinds of reflexation of Common Daghestanian z ($*\text{z} \begin{matrix} \leftarrow \\ \rightarrow \end{matrix} \begin{matrix} \text{z} \\ \text{ʒ} \end{matrix}$). After this $\text{z} (< * \text{z})$ spirant formed a new correspondence which is doubtful.

6. 3. 2. Front alveolar spirants. Whistling sibilants of the spirant series might be represented by three-membered local series: $\text{z}, \text{s}, \text{s}_s$. This origin system was preserved in Avar-Andi languages, but in the Dido languages s_s was coincided with non-intensive s .

An original voiced spirant z in the Avar-Andi languages is mostly preserved, but in some dialects of Avar and in Akhvakh - $*\text{z} > \text{ʒ}$, in Bezhit z is preserved, in other Dido languages - $*\text{z} > \text{s}$.

A non-hard correlate s of an origin whistling spirant undergoes hushing ($\text{s} > \text{ʃ}$) in some dialects of Avar (Ants., Botl.) and Akhvakh, in Bezhit it reveals a

sound-identity, but in other Dido languages it changes into *z*, in Hinukh – after *i* as a rule – *z* > *ž*.

A root intensive spirant *s* was unchangeably preserved in Avar-Andi languages, but in the Dido languages its neutralization took place from the intensiveness viewpoint: *s > *s*.

6. 3. 3. Backlingual spirants. An origin *ž* is preserved in all languages, except in Chamal, Tlad. subdialect of Bežhit and some dialects of Avar (Ants., Batl.) in which – *ž* > *z*.

Non-hard correlate of historical hushing sibilant *š* undergoes whistling in Avar (*š > *s*), in the Dido languages – voicing (*š > *ž*), in Andi languages – *š > *h* (Cham., Tind.) *š > *x* (Kar.). An intensive correlate *š* is preserved in most of the Andi languages, with exception of Chamal and Akhvakh, in which, similar to Avar, it gives *s*. In the Dido languages *š* is neutralized: *š > *š*.

6. 3. 4. Hard-non-palatal lateral spirants. Non-intensive lateral spirant **l'* is represented as a sound-identity in most part of the Avar and Andi languages, in the Dido languages **l'* > *l*, in Dido prop. and Hinukh often – *l* > *r*, in the south dialects of Avar **l'* > *t* (Ants.), *lh*, *h*, *l* (Andal. – Qarakh.), *hj*, *š*, *š* (Char.). The process *l'* → *lh* characteristic of Avar and Bagva might be natural even for the Dido languages.

An intensive lateral **l'* spirant reveals a sound-identity in the Avar-Andi languages, not taking into consideration Char (**l'* > *hjhj*, *hj*, *š*). In the Dido languages an intensive lateral is neutralized: (**l'* > *l'*).

6. 3. 5. Frontvelar *x. There are different views on postulation of an origin *x* in the specialist literature: some of them reconstruct it in a radical language [Sh. Mikailov, E. Bokarev, T. Gudava...], others negate primarity of *x* and consider it as reflex of *š* [N. Trubetskoy, B. Gigineishvili...].

Doubtfulness of *š > *x* process in Avar is caused by two kinds of reflexation of *š*: And. *š*: Avar. *š*, *x*. If we assumed *š* > *x* spontaneous sound-changing, then we should have attested its combinational conditioning, which is impossible owing to free distribution of *x*. Besides that, an original *š* in the Dido languages is corresponded by *ž*, and *x – *š*, *ž*. In the Andi languages their reflexes do not always coincide to each other. That is why we agree with the view of a language-radicality of *x*.

6. 3. 6. Backvelar spirants. An original voiced spirant *ɣ* is represented by a zero reflexation, if we do not take into consideration examples deviated from the correspondence ('a tail'...) in one part of the Dido languages.

A voiceless non-intensive spirant *x was transformed as following: *x > *h* (Avar, Tind., Bagv., Kar.), *x > *ɣ*, *ɣ'* (Did., Hin., Khvar.), *x > *ɣ* > *h* (Bezh.). In

other languages an original **x** was not changed.

An origin voiceless intensive spirant ***x** reveals a sound-identity in Avar-Andi; in the Dido languages it is neutralized: ***x>x**. In Dido prop. **x** undergoes pharyngalization: **x>x'**, accordingly **x'>h**.

6. 3. 7. Problem of pharyngeal spirants. The problem of pharyngeal spirants is discussed in the specialist literature and they are considered as secondary phonemes [T. Gudava]. We absolutely agree with this view on the basis of additional argumentation.

6. 3. 8. Laryngeal spirant *h. According to some examples, in which **h** is represented by a sound-identity, we consider possibility of postulation of **h** for the unity period of the languages under research.

6. 4. Sonors

6. 4. 1. A trilled sound *r. An original **r**, if we do not take into consideration combinative phonetic changes (**r > l, n, j, w ...**), is unchangeably preserved, except in Khvarsh, in which it is naturally and regularly is corresponded by **l**. As it is pointed out, coincidence of classifier **r (<*d)** and common Daghestanian **r** reflexes took place in a radical language. Conclusion from it is the following: ***d>r** process preceded the dismantling of unity of the languages under research.

It is noteworthy, that in the languages under research **r** and **l** are represented without an exact distribution. Formulae of the correspondences of the Dido languages make a favourable conditions for their differentiation: 1) Did. prop., Hin., Bez. **r: Khvar. l**; 2) Did. prop., Hin. **r: Khvar., Bez. l**. In the first formula **r** is origin, in the other – **l**.

It is noteworthy, that in anlaut of some nouns ('a heart', 'meat'...) a secondary **r (<*d)** occurs, and in the same phonological position and inlaut – common Daghestanian **r**. Both phonemes give the similar results: ***d>r >l, *r >l**. As it is shown, ***d>r >j** chronologically preceded the ***d>r >l** process.

6. 4. 2. A lateral *l. An original resonant **l** interchanges with **r** in the Avar-Andi languages, but in Dido prop. and Hinukh – ***l>r**. In Khvarsh and Bezhit languages historical **l** was not changed.

As for nasal **n** and **m** sonors, if we do not take into consideration separate phonetic changes (substitution, denazalization, etc.), they did not undergo any essential changes.

6. 5. Sonants

Distribution of palatal **j** and bilabial **w** is defined (they are in additional distributive relation with corresponding **i** and **u** vowels). Therefore, **j** and **w** are realized as sonants (approximants): e. g. Avar **ɸwi-ze** 'to filter – ɸuj 'Filter!'; Did. prop. **eniju, eniw** (Var. dial.) 'a mother'.

Postulation of **j**, as already existing phoneme, meets some difficulties, though consequently with the fact that **r>j** seems to be a ready realized **i** in a

Chapter VII. Phonetic Processes in Consonants

7. 1. Delateralization The noteworthy views on formation and evolution of laterals are represented in the specialist literature. The view about the formation of corresponding velar consonants of laterals through prepalatalization seems to be shared [N. Trubetskoy, Arn. Chikobava, T. Gudava...].

It should be assumed, that in the formation of laterals from back linguals the velar consonants might have been accompanied by a sonorant *l* or any consonant of its kind as a second component, amalgamation of which (*k+l> ʃ*, *k+l>l^v*, *x+l>l'*...) laterals were formed. Different interpretation of the genesis of laterals undergoes difficulties [see B. Gigineishvili 1967, 910-911].

However, a question of origination of the peculiar consonants should be decided, one thing is clear: six laterals are attested in the languages under research, a language radicality of which is undoubtfull.

Tendency of decomposition of laterals is noticeable, which is conditioned by different phonetic processes and are clearly revealed in the southern dialect of Avar, Andi prop. and in the Dido languages. It is noteworthy, that in the Avar dialect four laterals (*l'*, *ʈ*, *l'*, *l'*) are distinguished even at present, but in Char neither of them is preserved. An arrow of lateral elimination moves from Khundzakh to Char.

Delateralizative process of affricates and spirants looks thus:

- 1) **l^v> l>t* (Ants.), *h_a* (Char.) *lh*, *l*, *h* (Andal.- Qarakh., Botl., Bagv.), *l* (Khvar., Beczh.); 2) **l>l'>hjhj*, *h*, *ʃ* (Char.); 3) **t>l'*, *l*, *'* (And.), *kj* (Char.), *t* (Ants., Kar., Akhv.); 4) **t_a> k_aj> kj* (Char.); 5) **l'→lh* $\begin{matrix} \leftarrow & l' \\ & \searrow \\ & h \end{matrix}$ (Andal.- Qarakh.), *l'> hj>ʃ* (Char.), *l*, *r* (Did prop., Hin.), *l* (Khvar.), *h*, *l* (Bez.); 6) **l'>hj* (Qabakhch.), *ʃ* (Tal.).

7. 2. Voicing of spirants. A grounded opinion is expressed in the specialist literature: non-hard correlates of origin voiceless spirants were transformed into corresponding voiced ones: *s>z*, *ʃ>ʒ*, *l'>l*, *x>ɣ* [T. Gudava].

On the basis of **s* corresponding it is assumed that, process of voicing (*s>z*) took place before the differentization of Common Dido.

Voicing of lateral spirant *l'*, means *lh* complex as a latente stage: *l'>*

lh $\begin{matrix} \leftarrow & l' \\ & \searrow \\ & h \end{matrix}$.

As a result of voicing of **x* in the Dido languages historical *ɣ* and secondary *ɣ* (<**x*) were coincided to each other and then a diffuse *ɣ* underwent pharyngalization: *ɣ^t*, *ɣ* (<**x*): Avar *hwe* (<**xwaj*)~ And. *xoj* ~ Did. prop. *ɣ'waj* - 'a dog', cf.: **ɣ*: Avar *ɣedo* ~ Botl. *ɣandi* ~ Did. prop. *ɣ'wadi* 'a crow'...

On this basis we can assume that *ɣ^t* is a transitive stage from velarity to pharyngality.

7. 3. Hushing of whistling sibilant. Transformation of non-hard spirants and affricates into corresponding sibilants ($z > \tilde{z}$, $s > \tilde{s}$, $c > \tilde{c}$, $\zeta > \tilde{\zeta}$) is of regular character in the dialects of Avar and Akhvakh. A secondary spirant s subordinates to the process of hushing: $s(< *c) > \tilde{s}$.

It is clear, that $*\tilde{s} > s$ and $*c > s$ process in the Avar dialects preceded $*s > \tilde{s}$ process. As it is shown, coincidence of secondary s with an origin s spirant and transformation of common s into $\tilde{s}$ took place; $*c > \tilde{c}$ chronologically is a afterwards process. In Akhvakh $*c > \tilde{c}$ process is an accompanying one of spirantization ($*c > s$), which took place in other Andi languages. Consequently, the $c > \tilde{c}$ (Batl.) process attested in Avar is a later process than an analogous process in Akhvakh. Here is a scheme:

$$\begin{array}{ccc} *c & \rightarrow & s \\ \downarrow & & \downarrow \\ \tilde{c} & & \tilde{s} \end{array}$$

Approximately, a voiced z spirant is changed through the same way: $z > \tilde{z}$: Avar *zar* (Khundzakh.) $> \tilde{z}$ ar (Batl.) ~ And: *za*: Akhv. *žari* – 'a fist'...

The Dido languages are distinguished by alternation of hushing and whistling pairs, in which whistling consonants in Dido prop. are considered as a common origin: 1) $z (< *s) > \tilde{z}$; 2) $s (< *z) > \tilde{s}$; 3) $s (< *c) > \tilde{s}$; 4) $c (< *c) > \tilde{c}$; 5) $*c > \tilde{c}$.

7. 4. Whistling of hushing sibilants. It is known, that intensive consonants in the south dialects of Avar are transformed into corresponding whistling consonants [П. Tsertsvadze]. Analogous changes are observable in the Andi languages ($*\tilde{z} > z$, $*\tilde{s} > s$; $*\tilde{c} > c$, $*\tilde{\zeta} > \zeta$). Whistling of hushing sibilants is familiar even for the Dido languages. These kinds of changes caused radical alternation in a consonantal system, as a result of which only non-intensive correlates remained among the hushing series.

It is noteworthy, that whistling of hushings revealed in the Dido languages can not level to the process attested in the south dialects of Avar and some Andi (Cham., Akhv.) languages, in which such sound-leveling has a form of natural and regular corresponding.

7. 5. Depharyngalization. Simplification of three common hypothetical pharyngeal (ϱ , q , q) is conditioned by influence of basic tendency of inner development and external lingual factors, as well.

It is true, that reconstruction of a voiced member (ϱ) of pharyngeals is impossible in a radical language, but voiceless pharyngeal consonants are preserved in these languages.

Voiceless aspirate non-intensive $*q'$ was transformed as x spirant on the basis of spirantization. Analogous process is natural for the intensive correlatives of the Dido languages: $*q > *x > x$.

An intensive q reveals a less tendency of changing in the Avar-Andi languages – $q > q$. Non-intensive correlate, as it was expected, reveals more

tendency towards changing: q' > ω (Avar., Bagv., Kar.), q' > γ (And., Botl.), q' >, (Ghod., Cham., Tind., Bagv., Kar.).

7. 6. **Spirantization.** Two kinds of spirantization is singled out: a) direct spirantization during of which affricates are transformed into spirants without a latente stage: c > s, l' > l' (Avar - And.- Did., except Akhv.); q' > x (And., Botl., Ghod., Cham.); q' > x > h (Avar), q' > x > h (Tind., Bagv., Kar., Akhv., Bezg.), q' > γ (And., Botl.), q' > ω (Avar, Kar.).

A picture of spirantization of intensive aspirate affricates is represented as the following: 1) c > s (Avar, Bagv.); 2) č > *š > š (Did.); 3) l' > l' (Avar, Bagv.), l' > *l' > l' (Did.); 4) q > x > x (Did.).

The wide-spread process of spirantization in aspirate affricates is unnatural for hard and non-hard correlates of glottalized affricates;

b) indirect spirantization, which takes place through a stage of affricatization: g > g' > *ǰ > ž (And.); g > *ǰ > ž, d > *ǰ > z > ž (Did.).

7. 7. **Affricatization.** Palatalization of front velaro plosives and occlusives for non-intensive correlates in the Andi languages has been completed by affricatization (g > ǰ, k > č, k > č) and for intensive correlates - by affricatization and whistling (k > č > c, k > č > c).

In our view, the process of affricatization (k > č, k > č) might be chronologically later than spirantization, similar to the process of whistling (č > c, č > c) which is the following process of affricatization. If it would have been on the contrary, then č (< k) and č (< k) secondary affricates in the Dido languages would have formed corresponding č (< č < č) and c (< c < c) reflexes, which is not really attested.

7. 8. **Dezglottalization.** Dezglottalization sporadically occurs in the Avar-Andi languages (ç > c, ç > č), but in the Dido languages it occurs with all hard correlates of affricate series and is represented as following: ç > *c > c, ç > *č > č, p > *l' > l', q > *q > q.

It is presumable, that in the Dido languages intensive correlates of all hard affricates underwent dezglottalization while correlation of intensifying was phonologically irrelevant.

7. 9. **Deintensivization.** Historically, correlation of intensivity should be characteristic not only for the Avar-Andi languages, but for the Dido ones, as well. Existence of intensive consonants are assumed in the common Daghestanian language (N. Trubeskoy, T. Gudava, B. Gigineishvili...). In spite of this, it seems that intensive consonants are of secondary origin and in some cases it should have been formed by modification of gemination.

Decomposition of correlation of intensivity is partially characteristic of the separate dialects of the Avar-Andi languages, but in the Dido languages neutralization of this phonological opposition has been completed which has considerably determined a modern form of simple consonantism of these languages. [T. Gudava, E. Lomtadze...]. This process is conditioned by intervention of non-simultaneous and non-homogenous phonetic process (interchanging of hushings and whistlings, dezglottalization, spirantization...) and by influence of external lingual factors (interphrenitive processes), as well.

7. 10. Towards the problem of labialization. C+W labialized complex is an arithmetical sum of two phonemes and consequently, it is considered as a biphoneme [Arn. Chikobava, Il. Tsertsvadze, E. Lomtadze...].

Are the labialized complexes the result of biphurcatization ($c^>c+w$) or amalgamation ($c+w>c^$) of labialized consonants?

An assumption in the specialist literature – according to labialization, the colleration was characteristic of Daghestanian radical language [N. Trubetskoy], needs verification. In particular, if there were labialized consonants in a radical language, they should have had their own sound-correspondences, which actually are not attested. – **main consonants of simple and corresponding labialized complexes reveal similar sound-correspondences.** This fact makes us to think, that a complex of c+w structure occurred in a radical language [M. Fänrich]. It is clear, that labialized and non-labialized varieties – if they existed in origin and opposed to each other, should have naturally given different results.

According to our observation, labialized consonants are the phoneme-makers – **unit weight of adaptation and amalgamation of a labial w with a basic consonant ($c+w>c^$) is a direct-proportional of relevantness of the phonemes of the same type.** In the languages (Tabasaran, Dargwa...) in which denta-labialized consonants have monophemic status, labialization is seems to be formed analogously.

7.11. Towards the problem of pharyngalization. There are mainly two contradictory views on the pharyngalized phonemes: some consider pharyngalization as of a radical language [N. Trubetskoy, E. Lomtadze...]; others consider it an innovation of the Dido languages [T. Gudava, R. Rajabov...].

Taking into consideration the sound-correspondences we agree with the opinion, that in the Avar-Andi-Dido radical language there should be no pharyngalized phonemes. In particular, existence of Avar $h \sim$ And. Com. $*x \sim$ Did. Com. $*\gamma, *'\gamma'$ correspondences, on the one hand, and Avar $\gamma \sim$ And. Com. $*\gamma \sim$ Did. Com. $*\gamma, *'\gamma'$ – on the other hand supports an assumption on the secondary originality of a pharyngalized γ' .

The genesis of other pharyngalized consonants (q', q', x') is analogously represented, which might have been formed through a compensating reduction of a pharyngeal spirant – ω .

Chronological scheme of phonetic processes

*	I Stage: Voicing of non-intensive spirants	II Stage: Spirantization of occlusives, in the Dido languages interchanging of whistling and hushing sibilants (Avar., Cham., Akhv.)	III Stage: Desglottalization of intensive glottals	IV Stage: Violation of correlation of intensiveness	V Stage: Pharingalization in the Dido languages
	1	2	3	4	5
k	k	→ x	x	→ x	→ x'
k ^h	k ^h	k ^h	→ k ^h	→ k	k
c	c	∧ s (> s) [*] ∨ (ç)	s	s	s
ç	ç	→ s	s	→ s	s
c	c	c	c	c	c
ç	ç	ç	→ ç	→ c	c
ç	ç	→ s	s	s	s
ç'	ç'	∧ ç' ∨ (ç)	ç'	→ ç'	ç'
ç	ç	ç	ç	ç	ç
ç'	ç'	ç' (> ç)	→ ç'	→ ç'	ç'
f	f	f	f	ɸ	ɸ
ɸ	ɸ	ɸ	→ l'	l'	l'
l ^v	l ^v	→ l'	l'	l'	l'
l'	l'	→ l' ^h	l' ^h	→ l'	l'
q'	q'	→ x	x	x	x
q ^h	q ^h	→ x ^h	x ^h	→ x	→ x'
q'	q'	q'	q'	q'	→ q' ^{**}

* Reflexes in brackets are the data of Avar, Chamal, Karata and Akhvach.

** Pharingalization and non-hard correlate are traditionally expressed by one diacritical (') marker.

*	1	2	3	4	5
q ^h	q ^h	q ^h	→ q ^h	→ q	→ q ^h
z	z	z (>ž)	z	z	z
s	/ z \ s	z s (>š)	z	z	z
s ^h	s ^h	s ^h	s ^h	→ s	s
ž	ž	ž (>z)	ž	ž	ž
š	→ ž	ž	ž	ž	ž
š ^h	š ^h	š ^h (>s ^h)	š ^h	→ š	š
l ^h	→ l	l	l	l	l
l ^h _o	l ^h _o	l ^h _o	l ^h _o	→ l ^h	l ^h
ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	→ ɣ ^h
x	ɣ	ɣ	ɣ	ɣ	→ ɣ ^h
x ^h	x ^h	x ^h	x ^h	→ x	→ x ^h

PART III

The Nominal and verbal Phonematic Structure

Chapter VIII. Toward the Reconstruction of Phonematic Structure of Nominal and Verbal Roots and Stems

Historical-comperative analysis of inflexion-derivation of the core vocabulary shows, that origin type of nominal and verbal roots and stems should have been mainly differ from a modern condition. A simple root morpheme shoud have been complicated by adding of corresponding determinative elements, by amalgamation and redufication of roots, by comparing of separate consonants, by fusion of classifiers with a root and so on.

Historically, a noun and a verb might have the following morphological structure: **a classifier with a linck-vowel + a noun (resp. verb) root + determinative suffix + derivative and relative morphemes.**

Two kinds of root are mainly distinguisbed: a) **with determinative** and b) **without a determinative.**

Basic canonical models of nominal and verbal root structures are reconstructed: **c, cs, cvc (cvs, svc, svs).** An origin type of formants in anlaut might be determined mainly by **cv-, sv-** formulae, in auslaut – by **-vc, -vs** structural affixes.

In conclusion the results of research are summed up.

Содержание

Введение	236
----------------	-----

Часть первая

Система гласных

Глава I.	Общая характеристика вокальной системы	239
Глава II.	Чередования гласных в аварско-андийско-дидойских языках	241
	2.1. Общее	241
	2.2. Соответствия *а гласного	241
	2.3. Соответствия гласного *i	242
	2.4. Соответствия гласного *e	242
Глава III.	Фонетические процессы в гласных и дифтонгах	244
	3.1. Назализация и деназализация	244
	3.2. Палатализация	244
	3.3. Долгие гласные	245
	3.4. Дифтонгизация	245
Глава IV.	Ударение	247
	4.1. Общее	247
	4.2. Природа ударения и его место	247
	4.3. Второстепенное ударение	247
	4.4. Фонетические изменения, вызванные воздействием ударения	248

Часть вторая

Система согласных

Глава V.	Общая характеристика консонантной системы	249
Глава VI.	Соответствия согласных в аварско-андийско-дидойских языках	250
	6.1. Смычно-взрывные согласные	250
	6.2. Аффрикаты	251
	6.2.1. Общее	251
	6.2.2. Переднеальвеолярные (свистящие) аффрикаты	251
	6.2.3. Заднеальвеолярные (шипящие) аффрикаты ..	251

	6.2.4. Твердонебные латеральные аффрикаты	252
	6.2.5. Фарингальные аффрикаты	252
	6.3. Спиранты	253
	6.3.1. Общее	253
	6.3.2. Переднеязычные спиранты	253
	6.3.3. Заднеязычные спиранты	253
	6.3.4. Твердонебные латеральные спиранты	254
	6.3.5. Передневеллярный х ^ч	254
	6.3.6. Задневеллярные спиранты	254
	6.3.7. Вопрос фарингальных спирантов	255
	6.3.8. Ларингальный спирант *h	255
	6.4. Сонорные	255
	6.4.1. Вибрант *r	255
	6.4.2. Латерал *l	255
	6.4.3; 6.4.4. Назальные сонорные	255
	6.5. Сонанты	256
Глава VII.	Фонетические процессы в согласных	258
	7.1. Делатерализация	258
	7.2. Озвончение спирантов	258
	7.3. Переход свистящих сибиллянтов в шипящие	259
	7.4. Переход шипящих сибиллянтов в свистящие	259
	7.5. Дефарингализация	259
	7.6. Спирантизация	260
	7.7. Аффрикатизация	260
	7.8. Дезабруптивизация	261
	7.9. Деинтенсивизация	261
	7.10. К вопросу о лабиализации	261
	7.11. К вопросу фарингализации	262
Глава VIII.	К реконструкции фонематической структуры	
	именных и глагольных основ	264

Contents

General characterization of the work	265
--	-----

Part I

Vowel System

Chapter I.	General Characterization of the Vocal System	268
Chapter II.	Vowel Correspondences in the Avar-Andi-Dido Languages	269
	2.1. General	269
	2.2. Correspondences of *a vowel	269
	2.3. Correspondence of *i vowel	270
	2.4. Correspondence of *e vowel	270
Chapter III.	Phonetic Processes in Vowels and Diphthongs	271
	3.1. Nasalization and denasalization	271
	3.2. Palatalization	271
	3.3. Long vowels	271
	3.4. Diphthongization	272
Chapter IV.	Stress	274
	4.1. General	274
	4.2. Nature and place of a stress	274
	4.3. Co-stress	275
	4.4. Phonetic changes caused by an action of a stress ..	275

Part II

Consonant System

Chapter V.	General Characterization of Consonantal System	276
Chapter VI.	Consonant Correspondences in the Avar-Andi-Dido Languages	277
	6.1. Occlusive-plosive consonants	277
	6.2. Affricates	277
	6.2.1. General	277
	6.2.2. Front-alveolar (whistling) affricates	278
	6.2.3. Back-alveolar (hushing) affricates	278
	6.2.4. Hard-nonpalatal lateral affricates	278
	6.2.5. Pharyngeal affricates	279

	6.3. Spirants	279
	6.3.1. Genaral	279
	6.3.2. Front alveolar spirants	279
	6.3.3. Backlingual spirants	280
	6.3.4. Hard-non-palatal lateral spirants	280
	6.3.5. Frontvelar *x̣	280
	6.3.6. Backvelar spirants	280
	6.3.7. Problem of pharyngeal spirants	281
	6.3.8. Laringeal spirant *h	281
	6.4. Sonors	281
	6.4.1. A trilled sound *ɾ	281
	6.4.2. A lateral *l	281
	6.5. Sonants	281
Chapter VII.	Phonetic Processes in Consonants	284
	7.1. Delateralization	284
	7.2. Voicing of spirants	284
	7.3. Hushing of whistling sibilant	285
	7.4. Whistling of hushing sibilants	285
	7.5. Depharyngalization	285
	7.6. Spirantization	286
	7.7. Affricatization	286
	7.8. Dezglottalization	286
	7.9. Deintensivization	286
	7.10. Towards the problem of labialization	287
	7.11. Towards the problem of pharyngalization	287

Part III

The Nominal and verbal Phonematic Structure

Chapter VIII.	Toward the Reconstruction of Phonematic Structure of Nominal and Verbal Roots and Stems	290
----------------------	--	------------

კომპიუტერული უზრუნველყოფა: **ლევან ვაშაკიძე**
თინათინ გაბროშვილი

გამომცემლობა „უნივერსალი“

თბილისი, 0179, ი. ჯავახიშვილის გამზ. 19, ☎: 22 36 09, 8(99) 17 22 30

E-mail: universal@internet.ge